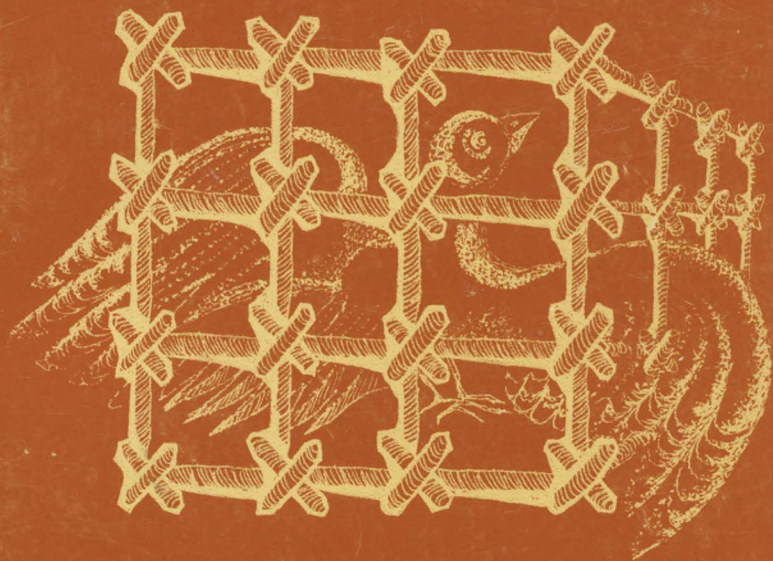

Андрэй Чэмер

БЕЛАРУСКАЯ
АДЫСЕЯ

АНДРЭЙ ЧЭМЕР

БЕЛАРУСКАЯ АДЫСЕЯ

ЭПАПЕЯ

ВИЛЕНСКАЕ БЕЛАРУСКАЕ ЗГУРТАВАННЕ
ПАЛІТЫЧНЫХ ВЯЗЬНЯУ
ВІЛЬНЯ 2005-2006

УДК 88.2 - 94
Ч 11

ISBN 9986-749-09-3

АД РЭДАКЦЫИ

Аўтар кнігі – 90-гадовы камбатант пражыў, як бачым, доўгае жыццё. Яго праца (“Эпапея”) – плод дзесяткаў гадоў. Яго тэксты ды ілюстрацыі – гэта плод, які можна параўняць з фокусам сачэўкі яго жыцця, ў якім Рэдакцыя бачыць 55-гадовы ж у р н а л і с ц к і шлях. І што яшчэ характэрна, гэты публіцыст і літаратар ні разу ў жыцці ня быў п’яны! У працавітым жыцці мог ганарыцца дзесяткам прафесій: дравасек і землякоп, педагог, мэдык (фэльчар), мастак (каля 300 карцін), музыкант (гармонік, скрыпка, акардэон, гітара), публіцыст, фатограф, сьнявак (харыст), адміністратар (дырэктар абласной канторы выдавецтва) з дзяржаўнай прэміяй I - га месца ды інш...

Яго рэалістычныя вывады і эстэтыка працы заслугоўваюць увагі ня толькі аматараў кнігі, але і спецыялістаў эканамічных і грамадзкіх праблем.

CREDO (the Oath)

In the presence of Lord God I S W E A R:

I am a former veteran (volunteer during the Operation of Defence of Warsaw against Hitler attack), energetic and irrepressible fighter for freedom and democracy, standing on my long life threshold (92 year spent) – publishing my last Memoir Book, that contains no one fabricated or false event, no one spurious characteristic, bootlicking upon “great and mighty”, or the most useful for me people, at the same time – no one slander, invented (or falsified) appraisal of people whom I disliked or who crippled my life.

At the same time I note that matter of my doing good on the Earth is merit of my true, wise and sacrificial parents (who were semiliterate peasants – muzhiks) and brilliant, sacrificial pedagogues as well as other people who sympathized, helped me to keep myself on my honest way during my journey on this sinful Earth.

At the same time I do not want to revenge upon some persons who had treated me in offended or malicious way. Let them as well as me judge the MOST HIGH, the CREATOR of all living and lifeless substance on the Earth and on the Sky.

The way of my life – it was conglomerate of incredible events where awful “players” took place but unbelievably patient extremely sacrificed people existed alongside too.

I am convinced that (according to real facts) my life errors and achievements will help Distinguish Reader to avoid errors and help other citizens do not lose their true, happy but slippery long time way. From the bottom of my heart I wish you to be successful, dear and patient Readers!

Andrey Chemer, journalist and literary man
Vilnius (Vilnia) 2003-2006.

КРЭДА /Прысяга/

У абліччы Госпада Бога ПРЫСЯГАЮ:

Я – Былы камбатант (дабраволец у абароне Варшавы у часе гітлераўскага нападу), заўзяты і нястрымны барацьбіт за свабоду і дэмакратыю, на парозе свайго доўгага жыцця (92 гада) выдаю сваю кнігу мемуараў, у якой няма ніводнага выдуманнага альба сфальшаванага здарэння, ніводнай фальшывай характарыстыкі, падхалімажу адносна “вялікіх і магутных” ці карысных для мяне людзей і таксама ніводнага паклёпу, выдуманай ці сфальшаванай ацэнкі асобаў, якія мне не спадабаліся альбо калечылі маё жыццё.

Адначасна адзначаю, што калі я тварыў дабро на зямлі, то гэта заслуга справядлівых, мудрых і ахвярных маіх бацькоў (малаграматных сялян-мужыкоў) і выдатных, ахвярных педагогаў, а таксама іншых спачувальных людзей, якія дапамаглі мне не збіцца з сумленнага шляху на працягу бытавання на грэшнай зямлі.

Адначасна я не хачу быць помсільвым адносна тых асобаў, якія адносіліся да мяне крыўдна ці злобна. Няхай іх асудзіць так, як мяне, УСЯВЫШНІ-СТВАРЫЦЕЛЬ усяго жывога і няжывога на Зямлі і ў Небе.

Мой жыццёвы шлях – гэта кангламерат часта неверагодных здарэнняў, пры ўдзеле жahlіва злобных “дзеячаў”, побач неверагодна цяжкіх пакутнікаў, бясконца ахвярных людзей.

Я перакананы, што (згодна з рэальнымі фактамі) мае жыццёвыя памылкі і дапамагчы іншым грамадзянам ня збіцца з правідловага, шчасьлівага, хоць і сьлізкага даўга-летняга жыццёвага шляху.

Шчыра жадаю Вам посьпехаў, дарагія і цяжкія Чытачы!

Андрэй ЧЭМЕР, журналіст і літаратар
Вільня (Вільнюс), 2003-2006 г.

Гарачым летам 1912 году зьявіўся на сьвет зморшчаны, чырвоны камячок. Ён чамусьці варушыўся і пішчаў. Гэта быў я. Каму і нашто ён прышоў на сьвет – нікому невядома. Побач ляжала змардаваная ад болю яшчэ не старая жанчына. Гэта была мая маці.

Зьявілася новая жывая істота, якая нічога не разумела і ні аб чым ня думала. Яна падсьвядома хацела жыць. Тады ні гэтаму новаму жывому стварэнню, ані яго мацеры было не ў галаве і ні Хрыстос, ні Будда, ні Магамет, ні Сакрат ці Арыстоцель, альбо будучыя Марксы з іх брэднямі.

Чырвонаму камячку хацелася толькі аднаго, – жыць і пагрэцца. Гэта была Вялікая Тайна Нараджэння і жыцця. Яе ня змог разгадаць ніхто. А мудры Сакрат у канцы свайго існавання ў адказ на пытанні сваіх вучняў пра ўсё гэта, коротка сказаў:

– Я толькі знаю, што нічога ня знаю!..

Мінула многа тысяч гадоў, жылі і канчаліся многія цывілізацыі. Аднак для чаго зьявілася на сьвеце жыццё, ніхто па сёнешні дзень ня знае. Мы самі ня знаем: – каму і дзеля чаго існуе жыццё, радасьць, боль, любоў і каханне, дынаміка талентаў і творчасьці, а таксама зьнішчэння.

Мы ня ведаем (і ведаць ня будзем) дзеля чаго існуе радасьць, прыгажосць і агіда, смутак і жаль... Нашы ўсе пачуцці ды імкненні.

Пра ўсё гэта мы нават ніколі ня думаем, бо наш слабы мозг, нават у мільённых ці мільярдных аб'ёмах вялікай тайны не разгадае.

І мы можам толькі быць удзячнымі Стварыцелю цудоўнай планеты – Зямлі, захапляючай прыгожасьці Космасу з мільярдамі зорак нябесных і бясконцасьці жыцця ў бязлікіх яго праявах.

Дык ня будзем жа марнаваць часу і энэргіі на тое, чаго мы ня можам выканаць, як напрыклад мудрая народная прыказка гаворыць: – Вышэй сябе не падскочыш!..

Карыстаймася цудоўным жыццём на цудоўнай Планеце, не марнуйма часу і сіл на злобу, нянавісьць, шавінізм і масавае самазнішчэнне!.. Успомнім хоць бы мудрасць Бібліі, якая паясьняе найбольш патрэбную для народаў ісьціну:

ЗА ТВОРАНАЕ ЗЛО — НАС ЧАКАЕ ПАТОП!..

ПАЗАРАСТАЛІ СЬЦЕЖКІ–ДАРОЖКІ...

Бяжыць – пераліваецца, чыстая, як сляза, вадзіца. Часам цёмнымі стрэлкамі пад блікамі хвалі імкліва мігаюць сьліжыкі. Зрэдку марудна выпаўзае з-пад прыбярэжнага кораня рак. У ясным паветры летняга дня зьвіняць працавітыя пчолкі, мітусяцца матылькі. Цішыню і спакой зрэдку парушае далёкі брэх сабакі, альбо рокат трактара. Два дзецюкі, а лепш сказаць, пажылыя мужыкі стаяць у задуме каля мосяціка з дзвюх алешын, перакінутых праз рэчку і падраўняных зверху для выгады нячастых пешаходаў.

Адзін – чарнявы, моцна скроены, з выразна зарысаванымі складкамі рашучага характару – тварам. Другі – шчуплейшы, з сіня-шэрымі вачыма, сьветлавалосы, лагоднага, нават рамантычнага выгляду. Абодвух пашчарбіла ваенная завіруха і “падбяліла” процьма небяспечных нягодаў. Яны блізкія суседзі і калісь сотні разоў перабягалі праз гэтую рэчку, пасучы скаціну, а пазьней сьпяшаючыся на вечарыны. Тут быў ім вядомы кожны закутак і кожны кусьцік. Сёння ў памяці іх пралятаюць праз вясёлыя, бесклапотныя дні дзяцінства, плывуць з празрыстымі водамі Нёўды, у Сялішчы, а далей – праз Воўцу, Сёгду, Руткавічы і Палужжа і губляюцца ў павольным бегу Сэрвачы...

Мы з Мікалаем амаль равесьнікі. Ён прыроджаны катлавец, а маё дзяцінства прабегла ў Мондзіне, што побач Катлова. У гады нашага маленства Мондзіна было вёсачкай. Аднак адзін з мудрых дзеячаў Расейскай імперыі, міністар Сталыпін праводзіў у тым часе камасацыю гаспадарскіх зямель, – каб сяляне мелі ўсю сваю зямлю ў адным куску (камасацыя). Акцыя праводзілася дабравольна і мондзінскія мужыкі перайшлі на хутары, а Катлова пабаялася перасялення і засталася на месцы.

– Вось там, – паказаў я на хату Юлькі Нагорнай, – стаяла наша хата. А каля 1910–га году мой дзед з малодшым сынам Сьцяпанам перабраўся ў Крыніцы. Былі там кусты і нібы ржышча – карчы, пасьяля выразанага лесу, ані дзесяціны ворнай зямлі. Але за гэта прырэзалі нам больш гэтай неудобіцы, парэзанай равамі. Разам з дзедавым надзелам было каля адзінаццаці гектараў. Вось там, ў самым кутку, каля

Машчонскіх, пабудаваўся Віця, ажаніўшыся з Надзей. А побач Сьцяпанавай мяжы паставіў хатку Валянцін з Гэляю.

– Добра памятаю іхнія хаты. Абодва ж былі фатографамі, а Валё добрым гарманістам... Здольны быў дзяцюк! Няраз жа мы беглі на вечарынкi ў Сялішчы, цераз Трасьцянку...

– Так. Трасьцянка ж падходзіла амаль пад самыя катлоўскія шнуры. А далей, на поўнач у бок Руднік, ляжаць сялішчоўскія палі. Напрасткі ад нас было туды ня больш двух кіламетраў. А гулялася там добра!..

Мімаволі зірнуў я на Мікалая, якога вочы засьвяціліся цяплом гэтых далёкіх гадоў. Яго чорныя валасы парадзелі і пабялелі на скронях. Зрабіўся ён больш разважлівы і павольны. Прайшоў цераз цяжкія выпрабаванні лёсу. Хто б падумаў, што з гэтага шустрага і вясёлага хлапчука атрымаецца выдатны вынаходнік–інжынер, таленавіты спецыяліст водных канструкцый, які атрымлівае пачэсныя прапановы найбольш складаных канструктарскіх задач?..

Атрымаў выгадныя кантракты ў Бельгіі, Канадзе, Польшчы, Нямеччыне, Афрыцы...

А здабыў навуку і спецыялізацыю саматугам, без дапамогі сям'і і дзяржаўных устаноў, – сваім мазалём і потам, недаспанымі начамі... Звычайны беларускі хлопец, сваёю працай і упартасьцю дабіўся пашаны навуковага сьвету, Еўропы. У глыбіні душы я адчуў цяпло і пашану да гэтага адоранага натурай дзяцюка. Усё ж такі здорава пабялілі яму скроні цяжкія гады холаду і голаду, пякучага сонца Афрыкі...

– Давай, Коля, пройдземся на наш хутар... Быўшы хутар, бо ўжо ад яго бадай і сьледу не асталося. Калі ў цябе ногі не баляць?

– Ахвотна! – І паважаны (цяпер) Мікалай Аляшкевіч ачнуўся ад мілых вобразаў мінулага.

Амаль заросшая сьцежачка вывела нас на праездную хутарную дарожку, па якой цяпер мала хто езьдзіць. Ня стала ў людзей сваіх коней, ні вазоў. Калгасы пазабіралі ня толькі скаціну, але і вупраж, хамуты, лейцы, вяроўкі, сані, вазы, сячкарні ды малатарні, гумны і ўсю зямлю, пакідаючы толькі 30 сотак (на хату і агарод). Пазбаўленыя свайго транспарту і гаспадаркі сяляне перасталі езьдзіць і многа дарог пазарастала, масты пагнілі. Цераз мень-

шыя рэчкі машыны і трактары (як з'явіліся) пераязджалі ўжо без мастоў.

Амаль усе хутары былі ўжо зьліквідаваныя. Выбраліся ў горад або ў вёску Машчонскія (пяць сыноў) з сям'і Мікалая, Анішчыкі з хутароў Ігнася і Сьцяпана (восем дзяцюкоў), Баярыны (пяць мужчын). Замест іх будынкаў і дагледжаных надворкаў буяюць дзікія травы, крапіва, кусты, запушчаныя няудобіцы... Каля палавіны іхняй зямлі цяпер зарастае хмызьнякамі ды лесам. Калі гэты лес вырасьце?

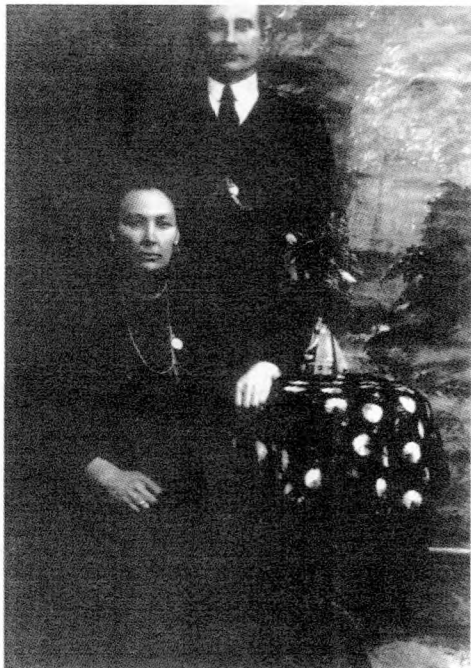

Мікола. Мы жылі побач

На усход ад дарогі яшчэ стаіць хата Адама Анішчыка, у якой упарта трымаецца яго малодшы сын Юзік. Старэйшы – Аляксандар даўно памёр. Ён, працуючы раней у калгаснай бухгалтэрыі, умудрыўся правесці з'яўляецца электрычнае святло, заняўся хатнім рамяслом (вырабы з дрэва) і выдаўшы замуж дачок, жыве на сваіх сотках з жонкай – фельдшарыцай.

Крыху ніжэй яго двара бяжыць рэчачка. Мы пераскокваем яе – ад мосьціка тырчаць абломкі дрэва і паварочваем направа. Тут стаяла хата, гумно і хлеў Сьцяпанавага дзядзькі – Давыда Анішчыка, з добрым садамі і шасьцю гектарамі ядрэннага поля. А пры ўпадзенні рэчачкі ў Нёўду – паўгектара сенажаці. У гэтым закутку сярод густых кустоў было шмат парэчак і смуродніку. Называўся гэты закутак – **Сьцюдзянец**. Раслі на гэтым хутары нашы равеснікі – Грышка і Паўлюк. Разам з імі мы ганялі на пашу каровы ў Трасьцянку.

Цяпер ад гэтага хутара не асталося нават сьледу. Абмінаем рэшткі каменнага фундаменту і выходзім на ўзгорак, дзе даўней дзiesiąткамі гадоў цвіла пахіленая груша. Адсюль як на далоні віднелася наша хата, хутар **Баярына Антося**, дворскія забудовы і далёкі гасьцінец, што ішоў з Наваградка ў Валяўку – Гарадзішча – Баранавічы. А на мяжы нашага поля і хутару Нагорнага (“Краўчука”) стаяла агромная

Бацькі

старая бярэзіна, якая нібы маяк – здалёк паказвала, што тут месціцца наш хутар. Сто мэтраў ад яе стаяў шматвяковы дуб, які чамусьці ўцалеў (яго прабавалі сьпілаваць, але не далі рады, толькі рубцы пазаплывалі)... аж да прыходу савецкай улады. І толькі тады ўжо яго зрэзалі механічнымі піламі на... сушку лёну!.. Хоць у ста мэтрах было нямала ельніку, бяроз, алешын ды рознага іншага апалу, відаць, рэвалюцыйны інстынкт, нішчыць усё с т а р о е.

Падыйшлі мы да былога вазярца, што было намі створана, перагарадіўшы грэбляй рэчачку, што цякла з Крыніцаў (дзе паставіў хату Віцё).

Тут была намі збудавана лазня і з высокай грэблі зіхацеў люстраны вадапад. Цяпер асталіся размытыя рэшткі насыпу і заросшае балотным зеллем дно былой сажайкі.

– Я ж тут калісь купаўся! – загаварыў Мікалай.

– А мы, меншыя, тут навучыліся плаваць... Над руслам рэчачкі было глыбока, няхітра было і ўтапіцца... Нават рыбка вяліся. Пасья вясновай паводкі мы часам знайходзілі іх ужо на Баярынавым полі, пад люстраным лядком пасья замаразкаў.. А цяпер... І мы зірнулі на голы узгорак, дзе стаяла хата і гумно Антося.

Не хацелася гаварыць. Нейкі цяжкі смутак асеў на сэрцы, глядзячы на спусташэнне і поўнае адзічанне хутарнога двара і лагчынкі, якая была нашай сенажаццю. Вырашылі заглянуць і ў Крыніцы. Там яшчэ стаяла пустая, ужо абязлюдзеўшая Віцева хата і хлявушок. Ад сьцежак нават сьледу не засталася. Крапіва і асот, конскі шчавей дасягалі плячэй. Усюды кратавенне, нанесены глей, ямки.

А вось і праезджаная некалі дарожка да хаты на ўзгорачку. Каля дарогі разрасліся насаджаныя ліпы, на кожнай прымацавана скварэчня. Кожную вясну над рэчачкай і запруджым азярцом заліваліся гімнамі каханню салаўі. Далучаліся да іх шпакі, яззулі і безліч іншага птаства. Каля хаткі – бэз, язвень, садок з пару дзесяткамі яблынаў і грушаў. Стаяць вымершыя без гаспадара вулі... Вокнаў яшчэ не павыбівалі, аднак хата ўжо мёртвая. Дзьверы забіты дошкамі, вокны таксама. Нейкім чудам яшчэ не расьцягнулі дровы пад паветкай.

Няма гаспадароў і ўсё замірае... А тут жа паўстагоддзя жыла сям'я, старанна працавалі людзі, гучэў вечарамі акардэон, блізкія і далёкія суседзі прыходзілі фатаграфаватца, папраўляць свае сапсаваныя машыны, ровэры, гадзіннікі... Гучала песня, уміратваралі сэрца старадаўня абрады і звычай...

– Цяжка глядзець на ўсё гэта. Няма ўжо, як відаць, і суседзяў, – Машчонскіх.

– Яны раней выбраліся. Двое загінулі ў часе вайны... Ці памятаеш Юзіка і Алёшу?.. Юзіка дэсантнікі забілі, а пра Алёшу кажуць, што сам застрэліўся (доўгі кажух учапіўся за цынгель стрэльбы).

– Я яшчэ вучыўся ў Віця фатаграфаватца... Яны з Валем ужо добрыя здымкі рабілі. Віця нават да **Булгака** ў Вільню езьдзіў, там аб'ектывы купляў. Казаў што **Булгак вельмі шчыра і цёпла прыняў яго, як земляка**. І што той вялікі майстар добра гаварыў па беларуску.

– Так, – Віце тады на ровэры ў Вільню езьдзіў... Ды вось ужо пару гадоў ляжыць на Мондзінскіх могілках. Сын – Барыс добры помнік паставіў А дзе твой бацька?

– Пахаваны ў Валеўцы. Магілка і помнік пры самай дарозе. Будзеш ехаць на Сьвітазь – загляні. Направа ад варот. Там жа недалёка і **Гутар Мікалай** пахаваны з жонкаю. Хоць, праўды кажучы, не пахаваны, бо **загінуў дзесь у лагеры**, але помнік пастаўлены яго жонцы і яму заадно.

– Што ж? Пойдзем да мяне, у Мондзіне ж (цяпер ужо ў вёсачцы) мая сястра Лёня жыве з мужыком. Ты ж яе памятаеш?

– Чаму не! Я ж думаў жаніцца з ёю... Але ганарыстая была, фарсістая дзеўка. Чакала на лепшага... Што тады быў для яе Аляшкевіч?.. Ні то пастух, ні то нейкі басяк... Нічога ж тады ня меў, на бацькоўскім хлебе перабіваўся. Ніякай навукі яшчэ не пасьпеў да-

сягнуць. Усё гэта пазьней асіліў, здалёк ад роднага дому..

– Дурніцаю была. Як найменшую ў сям’і – бацькі распясыцілі, зашмат патуралі.

– Можа й так... Калі гэта было?..

Мы вышлі на мяжу, а дакладней, на разору, якая пралягла па даўнейшай мяжы Віцявага і Машчонскага хутароў і праз дарожку, што вяла да Карасёў, пайшлі раллёю да былой хаты Мікалая Баярына. Адсюль, з грудочка, віднелася палова мондзінскіх хат і зялёныя прысады былога Двара. Каля кучы камення (старая крушня) тырчала горка на паўтара–два мэтры вышынёю, прашлагодняга, ці пазалешняга лёну, зьбітага сьнегам. Ніхто яго не падабраў, ня вывез з поля. Так і канчае гнісці... Калгасны “лад”... Для людзей усё тут чужое. Хоць гніе і прападае, але забраць чалавеку ня можна. Зараз жа скажуць, што ўкраў! Турма...

На душы ўзьнікла горыч і жаль, што паднявольны народ так апусьціўся, заціснуты чужацкімі “деятелямі”, з прыгонным хамутом на шыі...

З левага боку ў старой Адамавай хаце жылі яго нашчадкі. Упарты Юзік так і не перабраўся ў вёску. Далекаваты і нявідны ад калгаснай канторы хутар уцалеў. Бо Юзік быў хлопец граматны і мог у адместку раскрыць немалыя грахі калгаснага кіраўніцтва...

Назаўтра мы з’ездзілі да Мікалаевых сёстраў (адна ў Наваградку, а другая ў 6–7 кіламетрах ад гораду). Паначавалі там, крыху пагасьцявалі, згодна са старымі сялянскімі звычаямі і я правёў Міколу аж у Карэлічы. Далей ён падаўся на Меншчыну, – бацькаўшчыну свае жонкі Антаніны.

Са смуткам разьвітаўся я з гэтым цікавым, адораным божай іскрай творчага таленту дзяцюком, якога горкі лёс Бацькаўшчыны змусіў дарастаць, дабівацца асьветы і пракладаць свой навуковы шлях на чужыне. Шмат ён перажыў цяжкасьцяў і перашкодаў, перш чым дабраўся да Акадэміі Навук, здабыў свой інжынерскі фах і стаў выдатным канструктарам еўрапейскага, а дакладней, сусьветнага маштабу.

Між іншым, на Усебеларускім З’ездзе БНФ я пазнаёміў Аляшкевіча з нашымі вядучымі пісьменнікамі – **Васілём Быкавым** і **Рыгорам Барадуліным**, якія з немалой цікавасьцю слухалі сапраўды няз-

вычайную аповесьць пра “калейдаскопны” творчы шлях аднаго з нязнаных ім раней выдатнага беларуса.

Вяртаўся я ў Вільню з супярэчлівымі і цяжкімі думамі. Няўжо народная мудрасць абаснована стварыла павер’е – прымаўку пра дурное кіраўніцтва на Беларусі?.. І ўспомнілася мне, як хтось апавядаў:

“Стварыў Бог сьвет і падзяліў народы, даў кожнаму землю і ўсё што трэба на зямлі для працы і жыцця. І толькі хацеў благаславіць сваю работу, як да яго падскочыў галоўны архангел і закрычаў, – Божа! Што ж ты нарабіў?! Падумай: на Каўказе – адны горы, няма пашы ані сенажаці для скаціны; палавіна Афрыкі – пустыня, голяя пяскі і страшэнныя засухі; у Японіі, Англіі – адна салёная вада навокал, людзі ў цеснаце, як авечкі ў шалашы...”

А Беларусь мае ўсё: ураджайнае поле, дзе ўсё расьце, – жыта, пшаніца, сады, усякая гародніна; лясы, поўныя птушак і ўсякага зьвяр’я (зубры, лосі, вяпры, зязулі, салаўі, буслы каля хатаў, сарокі, зайцы навокал); вазёры і рэкі, поўныя рыбы (плоткі, сомы, астронгі, шчупакі, ракі і г. д.), а пад зямлёю – торф, вугаль, нафта, нават золата... А ў прыдачу народ – здольны, працавіты і бясконца царплівы...

Ці ж гэта справядліва?..

Пачухаў Бог патыліцу ды й кажа:

– Калі так здарылася, то я ўжо мяняць ня буду. Але дам беларусам самае дурное кіраўніцтва. Тады на сьвеце ўсе будуць мець пораўну.

Так і сталася. З тае пары або чужынцы камандуюць нашым і грабяць край і народ... Або свае рэнегаты, ці дурні, якія называюць пшаніцу “чапухой”, людзей “быдлам” і седзячы ў партыйных кабінетах чакаюць, пакуль бульба на яблынах вырасьце...

Наша сустрэча з сябрам дзяцінства – таленавітым канструктарам Міколаем адбылася на схілку нашай працоўнай дзейнасьці, у 1994 годзе. Хоць мы яшчэ не стаялі перад разьбітым карытам роднай дзяржавы, якой хоць раз, пасьяла векавой няволі, усьміхнуўся лёс, аднак аглядалі вялізныя зьнішчэнні і раны, нанесеныя гэтай зямлі чужацкай сыстэмай кіравання.

Пасьлядоўнікам немкі (царыцы Кацярыны другой), удалося на апошнім этапе, пры бальшавіцкай уладзе, скалечыць маральна амаль увесь народ. Людзі, гадаваныя ў чужацкіх школах, варожых беларус-

кай нацыі і яе гісторыі, амаль поўнасьцю страцілі нацыянальную свядомасьць.

Для іх стаў важнейшым кусок каўбасы (што нават каты не ядуць), чым самастойнасьць і будучыня роднага краю. За 200–300 даляраў у месяц таленавітыя журналісты пайшлі ў рэнегацкія газэты абрэхваць сваю Бацькаўшчыну і яе патрыётаў... Падкупленае і запалоханае кіраўніцтва школ, гандлю, прамысловасьці і ўсіх іншых устаноў, паставіла свае шкурныя інтарэсы вышэй свабоды свайго народу і будучыні вызваленай на нейкі час роднай дзяржавы.

Зразумела, несправядлівым было б даваць падобную ацэнку ўсім працаўнікам культуры, гаспадаркі сяла і горада. Шмат ёсьць галоўнай пружынай абвяшчэння незалежнасьці Беларусі, яе сучаснай канстытуцыі, нацыянальных сімвалаў (Пагоня і бел–чырвона–белы сьцяг), стварэння законаў для адраджэння роднай мовы, нацыянальнай гісторыі нават у пэўнай меры, нацыянальных збройных сілаў. Такіх сіл і актыўных народных дзеячаў без параўнання больш, чым было за часы Францішка Багушэвіча, або Янкі Купалы і Максіма Багдановіча.

Нажал, у рашучы момант ім не хапіла энэргіі і аднасьці для аканчальнай перамогі народнага адраджэння. Моцная падтрымка з боку імперскіх сілаў для пятай калоны і яе разбуральнай дзейнасьці на Беларусі (так, як у Латвіі, Казахстане, Малдове і т. п...) дапамагла ворагам беларушчыны перашкодзіць нам у аканчальнай перамозе і ўмацаванні нацыянальнай незалежнасьці. Тактыка падкупу, тэрору, абнаглелага ашуканства забытала здаровыя імкненні народнай думкі. Сто разоў ашуканыя калгасьнікі далі сябе ашукаць і на гэты раз, выбіраючы на кіраўнічыя дзяржаўныя пасады людзей пераважна ілжывых, недастойных, падкупленых, альбо таксама ашуканых.

І вось Рэспубліка Беларусь ізноў апынулася перад пагрозаю разьбітага карыта. Кіраўнік дзяржавы сам супольна з прэзыдэнтам суседняй краіны выкінуў гранічны слуп, які аддзяляў нашу землю ад зямлі двухвяковага акупанта... Унікальны ў гісторыі планеты факт: народ сам, дабравольна просіцца ў чужацкае ярмо!.. Чужая мова падымаецца на узровень нацыянальнай! Родная зьнішчаецца!!! Но-вае рабства?..

Блізкія і далёкія народы сьмяюцца з беларусаў: глядзіце, як адурэлы народ лезе ў чужы хамут!.. Весела некаторым суседзям нагля-

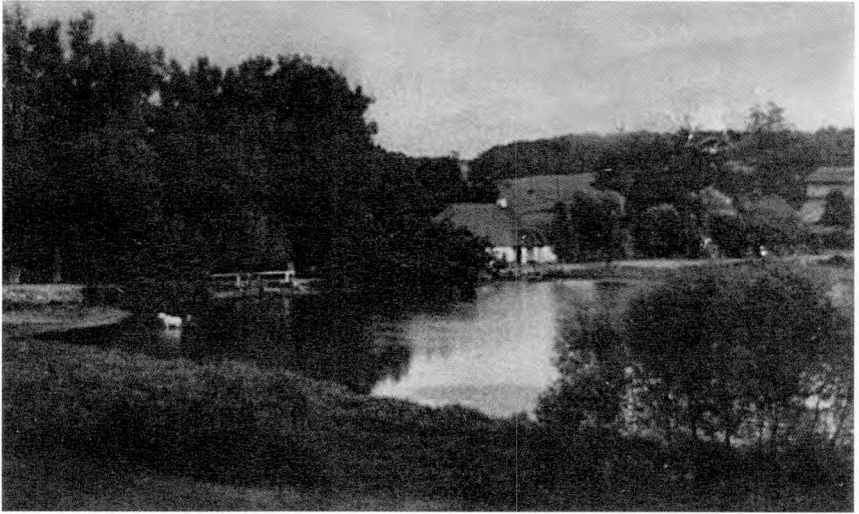
даць за гэтым пасьмешышчам... А нам?.. А нам, сьвядомым нацыянальна беларусам? Як нам пазіраць на глумленне народнай культуры, гісторыі, нацыянальных каштоўнасьцяў?.. Што нам сказаць латышам, палякам, немцам, французам?.. Што народ быў п'яны, як аддаваў дзяржаўную ўладу чужынцам, якія нават гаварыць на нашай мове ня ўмеюць і ненавідзяць гэтую мову? Ненавідзяць усё беларускае, а беларусы самі пасадзілі іх на сваіо шыю... Каб далей верна служыць “пану” (так, як дзяды пры паншчыше) і дзякаваць прыблудам за тое, што яны глумяцца над намі... Лезьці пад іх крываваы сьцягі, слухаць пакорна іх ілжывую брахню і выконваць супрацьзаконныя загады...

Каб правідлова і больш ясна уявіць сабе прычыны гэтага нечуваннага ў гісторыі здарэння, цяплямаму чытачу прапануем запазнацца з жыццём і падзеямі беларускага інтэлігента, таго, які стараўся сумленна служыць сваёй нацыі, здабываць веды і практыку, каб быць максімальна карысным свайму глумленаму народу, каб дабіцца пасьвятленьня засьмечаных акупантамі галоваў нашых сялян і ўсіх працоўных мас. Каб у будучыні гэтыя людзі змаглі дабіцца вольнага жыцця ў сваім вольным і незалежным краі.

Быў гэта нялёгкі і пакутны шлях. Аднак ён быў дастойна пройдзены. Той, хто па ім ішоў, не спляміў свайго сумлення і ня кінуў цёмнай плямы на сваю Бацькаўшчыну. Усё сваё бурлівае і доўгае жыццё ён змагаўся за праўду і справядлівасьць, за волю ўсіх людзей, сваіх і чужых. Працавітасьцю і шчырасьцю, сумленнасьцю і ахвярнасьцю здабываў ён сымпатыю і падтрымку ня толькі беларусаў, але і палякаў, расейцаў, летувісаў, латышоў, эстонцаў і мадзяраў, жыдоў і немцаў, канадцаў і людзей іншых нацыянальнасьцяў. Можна па той прычыне, што глядзеў не на ярлыкі (нацыянальныя, партыйныя і інш.) ці на чыны чалавека, а на яго канкрэтную гаспадарку, што пры руплівым даглядзе пашыралася, ачышчанае ад карчоў і камення поле засявалася, парадкаваліся узлескі і г. д..

Падрасталі сыны, дачкі. Трэба было думаць, як далей жыць. Пакінуўшы сынам па аднаму гектару (дзесяціне) зямлі – гэта азначала б асудзіць іх на вечную нэндзу, змусіць ісьці ў парабкі... Гэтага бацькам не хацелася.

– Трэба старэйшага аддаць у школу, парадзіўся бацька з Ганнай. –

Варонча. 1930 г.

Пакуль мы маладыя і дужыя – пракормім меншых. А там, Бог дасьць, падрасуць... Будзе каму і на гаспадарцы рабіць. Можа, прыкупім зямлі...

Так і вырашылі. Сам Сьцяпан скончыў калісь тры класы школы. Навучыў грамаце сына і адвёз у Гарадзішча (каля дзесяці вёрст ад Сьвіцязі). Ня вельмі зручна было, далекавата. Трэба ж было харчы падвозіць, а часам і хлопца падвязці, – ісьці пехатою з клумкам – далёка... Але ж ёсьць свая кабылка, сам змайстраваў воз і сані (пазьней, як пасвабаднела з часам, узяўся за брычкі і вазкі). Ёсьць на чым падвозіць. Гэтае рашэнне бацькоў і вызначыла далейшы лёс іх “першака”.

Ну, а Маня? Яна – дзяўчына, выйдзе замуж, зямлі ёй ня трэба. Для рэшты дзяцей – Бог-бацька! Няхай, пакуль што, растуць. А там будзе відней, што і як... Так і пакаціліся дні за днямі, гады за гадамі.. Былі і цяжкасьці, няўдачы і беды, аднак праца і цярплівасьць перамагалі нядолю. Падрос Казьмер, за ім Віцё, бацьку стала лягчэй – тры пары рук то не адна пара. А Маня дапамагала Ганне. Засадзілі садок, завялі пчолы. Адымаючы, як гаворыцца, ад роту, эканомілі кожную капейку.

Хутар ня толькі стаў даваць больш прыбытку, але і прыгажэў. Алесь з Кадзем (Аркадзям) памаглі бацьку абгарадзіць сад. На ўзгорку ўмацавалі высокую і на самым версе прымацавалі зроблены сваімі рукамі самалёцік. Ён і прыладжаны на ім прапелер паказвалі беспамылкова напрамак ветру.

Загарадзілі нацягнутым дротам кусок поля і сенажаці ад зямель Баярынаў, зьніклі непаразумеўні па прычыне учыненай “шкоды” скацінай суседа. Насыпалі грэблю папярок рэчачкі, што цякла ў лагчыне ніжэй хаты, паставілі застаўкі і атрымаўся прыгожы ставок. Побач збудавалі невялічкую лазню, якую ушчыльнілі і прымайстравалі палок для “парной”. Сюды прыходзіла папарыцца і памыцца нямала нашых суседзяў.

Каля хаты адгарадзілі градкі і засадзілі вяргінямі, касачамі, гваздзікамі ды іншымі кветкамі. У канцы хаты і побач дарожкі зацьвілі бэз і язьвень, густы пах якога прыцягваў вясною рой пчолак. Падправілі дарогі, пад’езды да хаты і гаспадарчых будынкаў.

Палешанья ўкосы травы, салодкага лубіну, канюшыны, сарадэдзі – забясьпечвалі кармамі скаціну на круглы год. Гаспадыня атрымлівала больш прадуктаў і лепш магла карміць нас. Каб хапіла сілы карчаваць і ачышчаць ад камення поле, зносілі і зносілі каменне на надворак, каля хлява. І там, як кажучь, на вачах расла ў рост чалавека крушня. Нямала такіх кучаў было наложана і на полі, на межах, адкуль яны пазьней былі звезены на пабудову склепу.

Для выварочвання акапаных наўкруга карчоў бацька нарыхтаваў “вагу”, – тоўстую, выгладжаную жардзіну, якой канец закладаўся пад корань карча. Пры тым канцы падкладвалася палена (або камень) і мы ўдваіх ці ўтраіх навісалі на высока падняўшымся другім канцы гэтай вагі, паволі выважвалі корч ад сырой зямлі. Работа была цяжкая, але добры гаспадар ня церпіць карчоў і камянёў у полі, бо яны замянаюць пры апрацоўцы глебы і марнуюць кусок патрэбнай зямлі.

Вельмі шмат сіл мы ўлажылі ў гэтую ачыстку зямлі, але пасья яна аддзякавала нам надрэннымі ўраджаямі. Нават грэчка і гарох, лён расьлі ня горш, чым у іншых хутарах, на добрай зямлі.

Рост і росквіт гаспадаркі прыпыніла вайна 1914-га году. Тады здарылася нечаканае, чаго я сам ня памятаю (меў толькі два годы) і ведаю з апавяданняў мамы і старэйшых братоў.

БЕЖАНСТВА

Вайна заўсёды выклікае разгубленасьць і страх. І гэта зразумела, яна нясе сьмерць, пажары, грабежніцтва і зьдзек над безбаронным чалавекам. Хаос, анархію, неразьбярыху і няўхільныя страты ўдвайне павялічваюць неразумныя загады, або “указы” начальства, якія ідуць зьверху.

З пачаткам вайны царскі ўрад загадаў паўсюдна правясьці належную агітацыю па неабходнасьці бежанства. Гэта азначала: запрагай каня, кладзі на воз сваю маемасьць (колькі конь можа пацягнуць), а калі няма каня, то напіхай у мяшкі, торбы і, закінуўшы іх за плечы, уцякай на усход! Бо...

І тут расьпісваліся страшныя карціны. Ва ўсе воласьці былі разасланыя вялікія плакаты (афішы), на якіх намаляваны былі яркімі фарбамі нямецкія страшыдлы–салдаты, якія калолі штыкамі мужыкоў, распорвалі жываты жанчынам, адразалі голавы дзецям... Кроў сьвістала фантанамі, лілася рэкамі...

Да гэтага дабаўляліся лозунгі: “Уцякай ад нямецкага зьвера! Пад абарону рускага салдата і расейскай арміі!” Або нешта падобнага зьместу. Людзей агартала паніка. Жудасны страх адымаў розум і многія, кінуўшы хаты, маемасьць, а часам і жывёлу – запруджвалі дарогі, ідучы і едучы невядома куды.

Так здарылася і з мондзінскімі сялянамі. Выехалі Каратаі, Рачкі (цётка Даменя з сям’ёю), аставаліся яшчэ Машчонскія і мы. Сьцяпан кідаўся з кутка ў куток. Начэй ня спаў. Зірнуў на застаўленыя калком дзьверы і забітыя дошкамі вокны пакінутых хатаў, на амярцьвелья надворкі бежанцаў і сэрца сьціскалася. Як жа пакінуць сваю хату, хлеў і гумно, нажытыя крывавым мазалём? Сталы і столкі, кадушкі, цабэркі, вазы і сані, дзе кожная дошчачка выгаблявана ўласнымі рукамі ды супольнай штодзённаю працай з ахвярнаю Ганнай?..

Але ж прыдуць дзікія зьвяры-немцы і спяляць будынку, усё сажрэ агонь... А Ганну (яшчэ ж маладая!) абясчэсьцяць, будуць глуміцца над ёю, рэзаць, мардаваць дзяцей... Не!!! Ён не дапусьціць да гэтага! Трэба зараз жа зьбірацца ды выязджаць – куды вочы глядзяць!.. Што будзе – то будзе. Вунь ужо колькі павыязджала...

– Зьбірайся, Ганна! – выйшаў да гаспадыні, што даіла карову.

– Дык я ж яшчэ ня ўспела кароўкі падаіць... – разгублена ўстала пабялеўшая Ганна.

– Прападзі яно ўсё прападам! – узарваўся Сьцяпан. – Няўжо ж будзем чакаць свае гібелі?.. Парэжуць жа, паб'юць нас і дзяцей. Цар жа нас не абманвае?..

– А Божа ж мой!.. Што ж рабіць, што забіраць?.. Усё ж патрэбна...

– Кладзі на воз, што найпатрэбнейшае... Абутак, адзетак, пасьцель, міскі, ложка...

– А іконы ж трэба зьняць... Можа, Бог зьлітуецца... Трэба ж будзе маліцца...

– Бяры што хочаш! – крыкнуў Сьцяпан. – Ды апранай дзяцей! Вывяў кабылку, якая стрыгла вушамі, чуючы нэрвовы настрой гаспадароў. Гаспадар запрагаў яе, а сэрца калацілася, як авечы хвост. Дрыжалі рукі, ніяк ня мог засупоніць... Нарэшце кінуў лейцы на калок плоту. Стаў увязваць награмаджанае дабро, пакідаючы месца для меншых. Прыдзецца ж іх на возе вязьці, далёка ня зойдуць... Тымчасам маці яшчэ вымчала дзежачку. У якой аладкі расчыняла і зэдлік, што сядзела бульбу перабіраючы ці скрабучы. Прычапіў нека Сьцяпан і іх, нязграбна тырчэўшых паверх пераладаванага воза.

– Ну, з Богам! – загадаў Сьцяпан, тузануўшы лейцы і зірнуўшы апошні раз на свой пакідаемы хутар. – Эх!.. пчолкі засталіся!.. Што з імі будзе?..

Ня успеў воз выкаціцца з панадворка, як адчапіўся зэдлік, а за ім кадушачка і грывнуліся на землю. Дзежачка з грукатам пакацілася з горкі пад рэчку.

– Згарыць няхай гэтае бежанства! – крыкнула Ганна. – Хочаш ехаць, дык езь сабе, а я з дзецямі астануся. Не зьядуць, можа... Таксама ж людзі...

– Ну і аставайся! – гыркнуў Сьцяпан. – Калі табе жыць надаела... – А я гінуць ад гэтай нечысьці не хачу!

У грудзях усё катлавала, нясьцерпны боль і распач, бяздонне жахлівай страты жалезным абручом сьціскалі галаву і сэрца. Яно то калацілася, як у ліхаманцы, то спынялася, здавалася, навек... Гнеў на ўсё сьвет, злосьць на жонку, так дарагую для яго і першы раз становіцца і гнеўна запярэчыўшую яму – усё зьлілося ў нейкі жахлівы

клубок адчаю. І Сьцяпан топаў, не заўважаючы нічога, бо з вачэй нечакана пасыпаліся горкія сьлёзы.

“Можа, вярнуцца?” – падумаў, прайшоўшы з паўварсты. Але зноў усплыло злоснае непаслушэнства Ганны і яе насьмешлівая ухмылка, калі ён вернецца і гаспадар прысьпешыў крок.

Ён добра знаў дарогу на ўсход. Напэўна, ўсе будучь кіравацца да Міра, а адтуль ужо на Нясьвіж, альбо на Слуцк... Бо куды ж яшчэ? Масква нябось, далёка!.. А можа рускія адаб’юць немцаў?.. Некалі ж французаў адбілі...

Не дайходзячы да Міра, Сьцяпан дагнаў адступаючую часьць расейскай арміі. Салдаты ня вельмі складна машыравалі ротамі, уздымаючы бясконцыя клубы пылу. Тады цьвёрдых дарогаў ня было, да горада вёў шырокі пясчаны гасыцінец. Было горача, круціліся авадні і мухі, салдаты выціралі далонямі, або рукавом гімнасьцёркі запыленыя, пакрэзанія кроплямі поту, твары.

Доўга ня думаючы, Сьцяпан падышоў ззаду да шэрагаў салдат і замашыраваў разам з імі. “Буду разам з імі ваяваць, – вырашыў ён у думках. Можа адаб’ём немцаў... тады вярнуся дахаты”.

Злосьць на жонку прайшла, але ўпартасьць не дазваляла вяртацца назад. Зрэшта, яшчэ стаялі ў вачах вобразы праліванай крыві і зьвярыныя твары над вострымі пікельгаўбамі. І дзесьці у глыбіні душы тлела ненавісьць да гэтых прынёсных няшчасьце зьверачалавекаў.

Пыл забіваў дух, пот сыляпіў вочы і сыякаў за каўнер. То з аднаго, то з другога раду выскакваў салдат і адбегшы ад калоны крокаў дзесяць, скідаў пасьпешліва порткі...

Аб’яжджаючы свой батальён (ці полк) афіцэр (палкоўнік!), прыкмеціў рослага дзяцюка ў цывільнай вопратцы, які маршыраваў услед за яго салдатамі. У часе кароткай перадышкі ён пад’ехаў бліжэй і паклікаў падыйсьці гэтага белабрысага мужыка. Глянуў на яго босыя ногі і сялянскую вопратку і спытаў:

– Кто ты такой, парень? Почему шагаешь вместе с военным отрядом?

– Я – красьцянін, – адказаў стаўшы па “сьмірна” Сьцяпан. – Хачу ваяваць разам з салдатамі... Можа ў чым памагу пабіць кравапіўцаў..

– Значит, тебя в армию не призвали? Сам решил воевать?.. А семья у тебя есть?

Сьцяпанавая хата ім збудаваная і пакінутая

– Так точно, ваша блagarодзіе! Ёсьць жонка і шасьцёра дзяцей. Я буду абараняць іх!

Распытаўшы аб прычынах “ваяўнічасьці” дзіўнага дабравольца, палкоўнік усміхнуўся і сказаў:

– Напрасно ты оставил семью. Никто тебя и твоих детей резать не будет. Немцы такие же люди, как и мы. Они вынуждены идти на войну, их мобилизовали. Не думай, что им хочется убивать неповинных людей. Всё это выдумки. Возвращайся в семью и работай на своей земле, ничего не бойся. А мы справимся и без тебя. Видишь сам, – все молодые, крепкие ребята...

– Прощай!

І палкоўнік адпусьціў цуглі. Заграла труба і салдаты зноў рушылі ўпярод, уздымаючы густыя клубы пылу. Сьцяпан пастаяў хвіліну і рушыў назад. Цераз паўдня быў ужо дома. Ганна з плачам кінулася да змардаванага мужыка, гладзячы яго змарнелы і заросшы твар.

Сьцяпана чакала яшчэ адна неверагодная нечаканасьць. Вярнуўшыся дахаты, ён немцаў ня ўбачыў. Іх яшчэ ня было. Аднак усе, хто яшчэ застаўся, бачылі цэлую хмару пылу над гасьцінцам і часам чулі нейкі бразгат жалеза. Прышлі трывожныя чуткі, што гэта наступае нямецкае войска. Аднак на Мандзінскія хутары немцы пакуль не заглядалі. Яшчэ адна ночка прайшла спакойна. Хоць трывога не пакідала людзей. Надыйшла яшчэ адна прыгожая, сонечная раніца.

Як заўсёды, шчабяталі птушкі, сакаталі куры і пераможна заліваўся певень. І вось прыбеглі ў хату пільнаваўшыя дарогу Кадзё з Віцям.

– Немцы йдуць! – адзін цераз другога загукалі яны. Ганна збяляла і ўхапілася за дзяцей. Сьцяпан стрымліваў дрыжанне ў руках і вышаў на дарожку з пад хаты, што спускалася да папярэчнай палявой праезжай дарогі. Ад Давыдавай грушы ішлі немцы. Наперадзе, на гнедым кані ехаў іхні камандзір.

Салдаты былі ў дзіўных, без брыля шапках, а на камандзіры блішчэў золатам пікельгаўб. Мінуйшы мосьцік, што быў перакінуты перад баярынавым хутарам, атрад спыніўся на скрыжаванні дарогі з нашай сьцежкаю. Сьцяпан тут чакаў няпрошаных “гасьцей”. Афіцэр, спыніўшы каня, саскочыў на зямлю і паманіў Сьцяпана да сябе. Мы стаялі ззаду, воддаль ад страшных немцаў, рыхтуючыся пры першай небяспецы ўцякаць у кусты.

– Ком–ком! – адазваўся афіцэр, узяўшыся за шаблю. Бацька нерашуча, з пабялелым ад страху тварам, падышоў бліжэй.

Раптам немец схпіў яго за бараду і стаў нявынутаі з ножнаў шашкай шараваць бацьку па шыі... Мы запішчалі і кінуліся наўцекі. Выбегла з хаты маці. Аднак замест рэзаніны і забойства, немец зарагатаў, а за ім і ўсе салдаты.

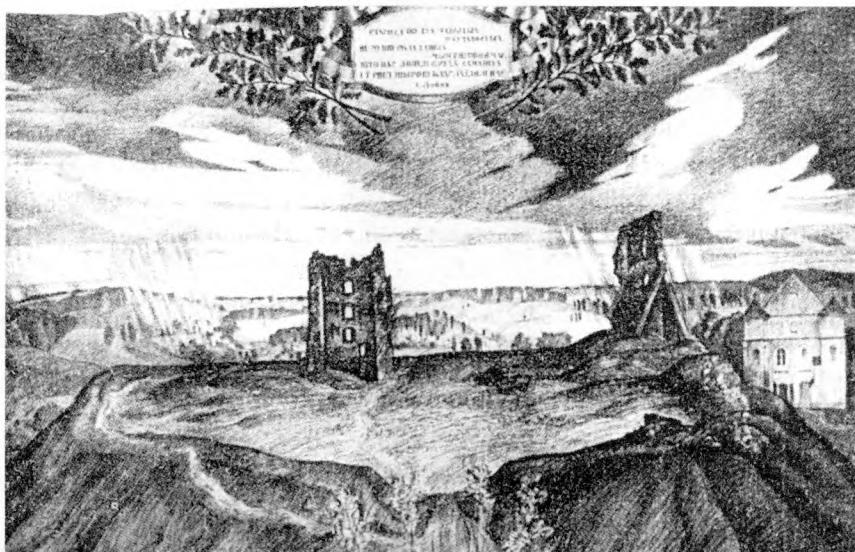
– Ну што? – гукнуў ён ці то па польску, ці то па руску. – Зарэзаў цябе немец?!.. Распароў живот?..

Мы аслупелі і стаялі нерухома, разявіўшы раты. Бацькаў твар паволі зноў паружавеў і ён моўчкі, ня ведаючы што казаць, утаропіўся ў гэтага незразумелага камандзера. Спынілася падбегшая да дзяцей маці. Афіцэр перастаў сьмяяцца і паклікаў нас да сябе. Ён выняў з кішэні некалькі цукерак і даў кожнаму па адной.

– Ня думайце, што немцы – зьвяры. Мы такія самыя людзі, як і вы. І калі будзеце выпаўняць загады ваенных уладаў, вас ніхто і пальцам не кране. – Ён выняў з планшэта карту і паглядзеўшы на яе, запытаў:

– Там Сёгда? Воўца? – выцягнуўшы ў сторуку бярэзіны і крыжа, перапытаў ён. Бацька пацьвердзіў. І немцы паехалі, нават не зайшоўшы ў нашу хату.

Забягаючы наперад, скажам, што немцы ў тую вайну ня грабілі і амаль нічога ў сялян не забіралі. Толькі пры будове дарог патрабавалі рабочых, а таксама пры загатоўках і вывазцы лесу. Але аб гэтым – пазней.

Наваградзкі замак у XIX стагоддзі

ВОБРАЗЫ ДЗЯЦІНСТВА

Я быў яшчэ зусім малы. Нават портак мне ня шылі, – хадзіў па хаце ў дзіцячай кашулі. І забаўляўся тым, што ў рукі трапіла (калі не адбіралі). Тады хадзіў па людзях стары жабрак, абарваны і абросшы валасамі Кандрат. Гэтым Кандратам страшылі непаслухмяных дзяцей, змушаючы іх быць паслухмянымі.

Адной раніцы я рашыў напалохаць усіх старэйшых, хто быў на кухні. Узяў я з кутка гаршчэшнік і ўявіўшы яго Кандратам, нібы ўцякаў ад яго, адступаючы ўзад. А сам паўтараў слова “Кандрат”, “Кандрат”, “Кандрат”.

Ня ўспела мама, што ўвайшла з надворку ў хату, адабраць гаршчэшнік, як я плюхнуўся шчуплым задам у поўны вады саган, што стаяў ззаду, нарыхтаваны да пастаноўкі ў печ. Мне пашанцавала, што саган быў з халоднаю, а не гарчай вадою. Я не ашпарыўся, а толькі абмачыўся халоднаю вадою і зароў на ўсю хату. Мама шлёпнула па мокраму заду і ня ведала, – злаваць ці смяяцца. А браты, вядома, рагаталі і пасья доўга мяне дражнілі: “Кандрат”, “Кандрат”.

Я ўжо разумеў, што зарабіў на гэтае насмяханне і ня вельмі на іх крыўдзіўся. І яшчэ адзін эпізод урэзаўся ў дзіцячую памяць. Ішоў я з мамаю і цёткай (ня помніцца, з якою) з дому да Рачкаў, пад Валеўку. Як жывая, стаіць у вачах дарожка каля дубовага лесу, а з другога боку сенажаць. Ззаду засталіся хаты Каратаёў (Адама, Кастуся і Аляксандра), злева – воддаль будынкі Ігнася Анішчыка (дзядзькі), а наперадзе цякла невялікая рэчка, якая, выплыўшы з лесу, бегла да Нёўды.

У лесе шчабяталі птушкі, з травы выглядала процьма кветак, гулі чмялі і зьвінелі пчолкі. Босыя ногі уздымалі пыл з дарожкі, сонца ласкава пясціла твар і ўсё цела і, здавалася, душа пела разам з нястрымным хорам прыроды, – званочкам жаваранка, пераліўчатым журчаннем рэчачкі, шмаггалосай гутаркай чмялёў, пчол і аваднёў.

Жанчыны, ідучы, гаварылі пра свае будзённыя справы, а я спыняўся каля прысеўшай птушачкі, сеўшага на кветку матылька, злёнага жука, што па гладкай кары гарэшыны ўзьбіраўся наверх. А раз нават заварушылася зямля над моцнымі лапкамі крата... Гэтыя цуды так мяне запаланілі, што я далёка адстаў ад мацяры і цёткі. Кінуўся бегчы, даганяць ды заблытаўся ў траве, паваліўся і заплакаўшы, пачаў крычаць: “Мама!”... А яны ўжо адышліся аж на мэтраў трыццаць... Мне здалося, што яны пакінуць тут аднаго і я ніколі ня траплю дахаты...

Жанчыны абярнуліся і мама хуценька падбегла да мяне.

– Ну чаго ж ты плачаш?.. Мы ж недалёка і не пакінем цябе!.. Ня бойся!.. Маці ўзяла мяне на рукі, пагладзіла і як супакоіўся, зноў паставіла на зямлю каб ішоў за імі і больш не адставаў.

Помніцца таксама хата ў цёткі Дамені ўвосень, калі я сядзеў каля вакна і ўзіраўся, як вецер хістае гарабіну на надворку і часам палівае дажджом з хутка імкнучых цёмна–шэрых хмараў... На двары было холадна і я цешыўся, што сяджу ў цёплай хаце.

А далей ў памяці як бы некая прорва. Нічога не памятаю. Толькі vascaсаюць гады першай навукі і пазьнейшыя гады – школы.

Пачатак навукі (кніжнай граматы) фактычна зьвязаны з маім сяброўствам з братам:

– Хто ты? – спытаўся неяк у мяне Валянцін.

– Рускі! – сказаў я.

– Не!..

– Паляк!..

– Не!

– Ну, то можа цыган, або жyd?..

– Я ня цыган і ня жyd... І ня немец.

– Ну то скажы ты, бо я больш ня ведаю.

– Ты – беларус!.. Я і ўсе мы беларусы.

Мне зрабілася сорамна, што я гэтага дагэтуль ня ведаў.

– А чаму ж ты мне раней пра гэта не сказаў? – з крыўдаю ў голасе прагаварыў я.

– Бо ты не хацеў вучыцца. Трэба кнігі чытаць, тады ўсё сам будзеш ведаць.

І я з таго часу стаў у яго даведвацца, як гучаць і што азначаюць літары, як з іх складаюцца словы і як з гэтых слоў мы даведваемся пра ўсё, што робіцца на сьвеце.

Наша бяда была толькі ў тым, што тады ня было ў нас ніводнай беларускай кніжкі! Сорак гадоў забароны беларускага друкаванага слова і няспынны (на працягу 200 гадоў!) прасьлед і паніжанне нашай мовы прадаўжала сваю ядавітую дзейнасьць, насуперак сусьветным дэмакратычным законам.

Аднак гады не чакалі, трэба было вучыцца. Толькі ў нашай сям’і было пяцёра амаль няграматных (дзяцей і пераросткаў). А ва ўсім Мондзіне набіралася больш дваццаці такіх.

Сьцяпан пагаварыў з Маняю Анішчык, Баярынам, Андрэем Карасём, Каратаямі, Машчонскімі і пагадзіліся наняць прыватнага настаўніка, які вучыў бы дзяцей чытаць, пісаць і задачкі рашаць. Бо ніякай школы у тым часе не было.

Першым такім “настаўнікам” быў інтэрнаваны з Беларусі (адступаючы ад бальшавіцкіх войскаў) Аляксей Цітавіч. Прозьвішча яго мы ня ведалі. Гэта быў яшчэ малады мужчына, добра адукаваны, высокай культуры і шматгранных ведаў.

Магчыма ён ніколі раней не працаваў у школе, аднак меў ярка выражаны здольнасьці педагога. І калі набралася нас каля 15 хлапчукоў і дзяўчат, ён перапытаўшы, падзяліў нас на класы (1 –шы, 2–гі і 3–ці). З’ездзіў у Наваградак і дзесь там здабыў некалькі сшыткаў і мапу. Бацька зьбіў з дошчачак і памаляваў на чорны колер выгабля-

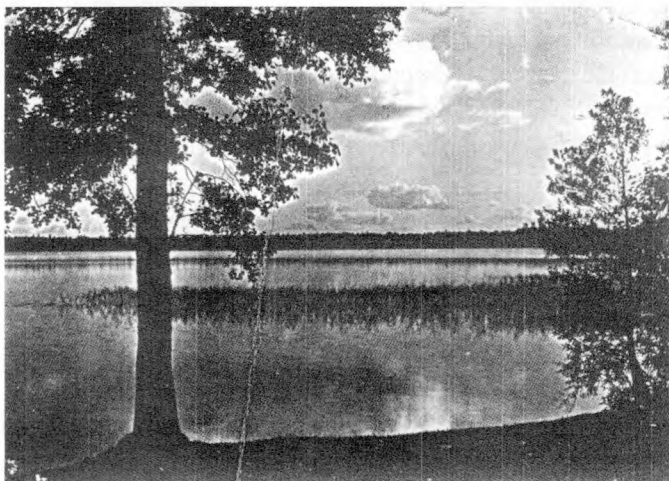
ваную “дошку”. Замест партаў выкарыстоўваліся сталы і пачалася навука.

Аляксей Цітавіч не размаўляў па-беларуску (ён быў расеец). Аднак мы яго разумелі, а калі трапляліся незразумелыя словы, то іх ён тлумачыў прыкладамі, альбо замяняў іншымі, больш зразумелымі славамі. Цераз якісь месяц ці два навучанне наладзілася. Настаўнік нас многаму навучыў ня толькі ў галіне ведаў, але і выхавання. Акрамя гэтага, ён многае ўмеў рабіць сваімі рукамі, майстраваў з дрэва цікавыя галоўкі ды іншыя фігуркі, памагаў у патрэбе бацькам.

Пасьля заканчэння года, Аляксей Цітавіч, згодна дагаворанасьці, атрымаў ад сялян 40 ці 50 пудоў збожжа і новы, закуплены для яго касцюм. Выехаў ён у Варшаву і прыслаў адтульпісьмо, што ўладзійся, як інжынер, пры будове мастоў. Мы шчыра яго шкадавалі.

Другою настаўніцай, на наступны год, была Кацярына Міхайлаўна, маладая яшчэ жанчына. Аставалася яна на тых жа ўмовах, аднак такога пасьпяховага супрацоўніцтва, як з папярэднім настаўнікам, не атрымалася.

Трэцім педагогам згадзілася працаваць Ганна Пятроўна (украінка з паходжання). Яна была добрым спецыялістам і педагогам у поўным сэнсе гэтага слова. Пасьля году яе навучання бадай палова з нас ні ў якія школы больш не хадзіла.

Возера Сьвіцязь

ГІМНАЗІЯ

У гэтым часе адгрэмела вайна, ўстанавіліся новыя граніцы, мы апынуліся ў межах польскай дзяржавы. Хоць Беларусь падтрымлівалі некалькі краінаў, асабліва Чэхаславацчына, аднак ашуканская палітыка Пілсудзкага і няўмелае выкарыстанне палітычнай сытуацыі А. Луцкевічам і некаторымі іншымі палітыкамі (тыпу Алексюка), нашу Радзіму падзялілі гвалтам, супраць волі народу, бальшавіцкая імперыя і Польшча, якой не ўдалося склеіць сваёй імперыі “*од можна до можна*”.

І ўсё ж такі нешта падобнае на “вясну народаў” адбывалася. Павевы дэмакратыі закрунулі і наш народ. У большых цэнтрах Беларусі з’явіліся сярэднія беларускія школы (гімназіі, сэмінарыі), наладзіліся родныя выдавецтвы, беларускія арганізацыі. Ажывала культурная дзейнасць.

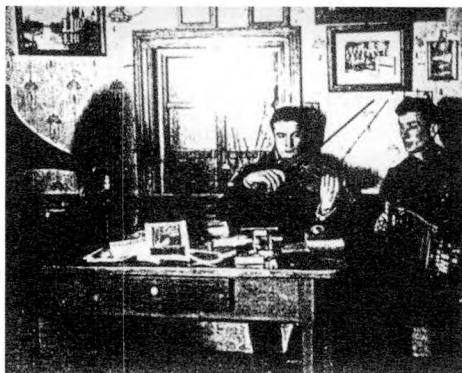
Даведаўшыся, што ў Наваградку адчынена беларуская гімназія, бацька вырашыў паслаць туды вучыцца мяне. Пра старэйшага брата Алеся і слых прапаў (ён быў паранены ў часе вайны). У школьным веку заставаліся я і старэйшы брат Валянцін, вельмі здольны да навукі.

Па суседзтву, у вёсачцы Сялішчы жыву Хведар Чубрык, які скончыў Наваградскую гімназію. Пагаварыўшы з ім, бацька даверыў яму падрыхтаваць мяне да экзаменаў у гэтую школу. Ад нашага хутара да Сялішчоў было каля двух кіламетраў дарогі. І я разам з Тамарай Баранцэвіч (бацька – настаўнік) і стрыечным братам Паўлам Анішчыкам, штодня бегалі да Чубрыка, які рыхтаваў нас па ўсіх вымаганых экзаменах прадметах.

Хутка праяцела лета і перад пачаткам школьнага году нас павязьлі на экзамін. Трапіўшы з глухога хутара ў шматлюдны з брукаванымі вуліцамі, тратуарамі і вялікімі каменнымі дамамі горад, я адураў і так хваляваўся, што амаль ня “зрэзаўся”. І толькі спакойныя, умелыя паводзіны вопытнага педагога – дырэктара Пятра Скрабца, памаглі мне апрытомнець і вытрымаць экзамены па ўсіх прадметах.

Добра здалі экзамін і Паўлюк і Тамара. Цешыліся мы, вяртаючыся дахаты, задаволены былі і бацькі. Трэба было рыхтавацца да пераезду ў Наваградак, пачынаўся школьны год.

Ад Мондзіна да Наваградка 16 кіламетраў. Пехатою хадзіць – далёка. Прышлося шукаць кватэры, бо бурсы яшчэ ня было. Зрэшта прымалі туды найбяднейшых, безземельных і сірот, з больш далёкіх вёсак. А мы лічыліся “сярэднякамі”. Дагаварыўся бацька з удавой на нашай (Валяўскай) вуліцы, якая жыла у крайняй хаце. Адсюль да школы было далекавата, каля кіламетра, але для маладых ног гэта ня мела значэння. Пагадзіліся адносна невялікай паны за маленькі пакойчык, у якім стаяў столик, ложкак, дзьве табурэткі. Ложак быў шырокі і спалі мы ўдваіх. Тут нам ніхто не перашкаджаў вучыцца (Паўлюк хадзіў у 1–шы клас, а я ў 3–ці).

Мы ужо вучыліся іграць

Дагаварыліся, што Таўкачыха нам будзе варыць абед з прывезеных бацькамі прадуктаў (калі памяць ня мыляе – па пуду мукі, два пуды бульбы, тры фунты сала і чатыры фунты круп на месяц). У Таўкачыхі былі старэйшыя за нас два хлопцы, Вацэк і Юзік, якія вучыліся ў польскай гімназіі. Абодва гралі на трубах, удзельнічалі ў школьным аркестры. Часам маці варыла ім асобна, а часам разам з нашай ежаю. Мы ў гэта не мяшаліся. Хлопцы былі добрыя, дэмакратычных поглядаў і ў нас з імі ня было ніякіх спрэчак. Хоць і не сябравалі. Яны ж усё такі “пань” – палякі і гаварылі “по польскаму”, а мы – мужыкі... Зрэшты падобныя пытанні нас зусім ня турбавалі. Было дастаткова сваіх сяброў.

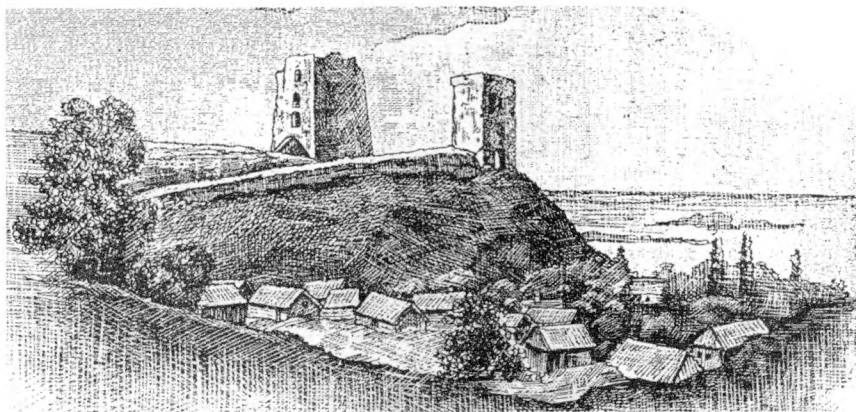
За ўрокі ўзяліся мы пільна, хоць спакусаў палодырнічаць было шмат. Усё ж такі мы не забываліся, што дома бацькі цяжка працуюць і, як гаворыцца, адымаюць сабе кусок з рота, каб нас вывучыць, вывесці “у людзі”. Гэта разумелі бадай усе вучні нашай пралетарскай гімназіі. І асобныя кампаніі гультаёў–пустазвонаў (або хуліганствуючай “смятанкі”) не прыжыліся. Тым больш, што выкладанне ішло на роднай мове, педагогі былі людзі простыя і адпаведна квалі-

фікаваня, лекцыі пераважна цікаўныя. Асабліва, калі выкладалі такія энтузіясты, як Міхась Чатырка, Ян Цеханоўскі, Пётр Скрабец а пазьней – Антон Валынчык, Язэб Драздовіч.

Я яшчэ ўдома навучыўся чытаць і многа кніжак перачытаў, пасьвячы каровы. А цяпер у школьнай бібліятэцы ды пазьней – у гарадзкой, мог атрымаць неагранічаную колькасць твораў любімых аўтараў: Тараса Гушчы, Гарэцкага, Ядвігіна Ш., Жукоўскага, Іордана, Шыллера, Байрана, Гамэра і т. д. Я проста глынаў гэтую літаратуру і дзесь у закамарках душы высьпявала нясьмелая думка самаму напісаць нешта падобнае. Асабліва я “завідаваў” паэтам. І ўжо ў чацьвёртым–пятым класе (адначасна з Барысаглебскім) папробаваў напісаць верш.

Было гэта ціхім рамантычным вечарам, калі мы былі на кватэры ў жонкі дырэктара Цеханоўскага, які на той час эміграваў у Францыю. Кватэра наша мясьцілася пры тагачасным Рынку, у самым цэнтры горада, у камяніцы Сроля Чорнага. Поўны месяц сыпаў серабрыстае сьвятло, будынкі і дрэвы выглядалі нібы казачныя, таемныя істоты. У позьнюю пору панавала цішыня... І ў маёй дзіцячай галаве, а дакладней дзесь на дне душы, радзіліся вобразы.

Нарадзіўся мой першы верш... Быў ён наіўны па зьместу, просьценькі і нявытрыманы па форме, мяняўся рытм, пераскоквала рыфма, але ўсё ж такі гэта быў верш!.. У Барысаглебскага атрыма-

Наваградзкі замак у XVIII веку

лася складней, – ён стварыў нешта на падабенства санэта. Мы тады яшчэ ня ведалі, што перш чым за мастацтва трэба асвоіць рамясло, элементарныя правілы вершавання, якія фармаваліся доўгімі вякамі і ўрэшце былі прыняты як найбольш дасканалыя формы, класікамі літаратурнай творчасці (Нізамі, Авідыем, Шэкспірам, Шыллерам, Міцкевічам, Максімам Багдановічам, Лермантавам, Жукоўскім і іншымі).

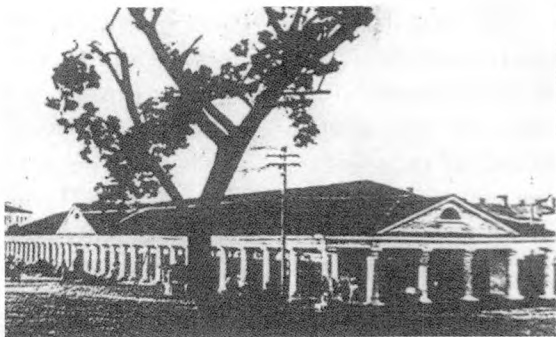
Гэтыя выдатнейшыя мастакі мастацкага слова выпрацавалі найпрыгажэйшыя і найдасканалыя на сёнешні дзень формы паэтычнай творчасці і ніхто іх, пакуль што, не пераўзвысіў.

Праўда, знаходзяцца сёння зялёнадзюбыя (альбо бесталанныя і бадай ня зусім сумленныя) “тварцы” паэтычных нэалагізмаў, якія бяруць на сябе смеласць даказаць, што няхлюйна зляпаная столбікі слоў (часта ня маючыя ніякага лагічнага сэнсу) гэта “новая” форма пазіі. Так, як бяздарныя мазюкі, намаляваўшы жанчыну з шыяй жырафы, даказваюць аслупелым гледачам, што гэта “мадэрнісцкае мастацтва”... Калі я раз запытаўся ў такога “мастака” ці ён хацеў бы, каб яго жонка, ці дачка мела такую жырафіну шыю, або вока пад вухам, – “мастак” нічога разумнага ня змог сказаць.

І многія (думаю, што значная большасць) сапраўдных, таленавітых паэтаў са шчырай апрабатай успрымае галоўны накірунак сённяшняй пазіі Беларусі, Расіі і шэрагу іншых краін. Бо факт застаецца фактам – прыгажэй за Рафаэля, Леанарда да Вінчы, Гоя, расейскіх “Перадвіжнікаў” ніхто лепшых партрэтаў не намаляваў. Так як ніхто не дабіўся большага хараства ў марскіх пейзажах, чымся Айвазоўскі, які па сёнешні дзень застаецца маяком для адэптаў мастацтва.

Аднак школа – ёсць школа. Трэба было вывучаць у першую чаргу свабодныя (выхадныя) дні, ды і то ня поўнасьцю. І нам прышлося толькі павярхоўна запазнацца з тэорыяй літаратурнай творчасці па кніжцы “Тэорыі славеснасці” бясмяротнага Цімафеева. Гэтая кніжыца сапраўды асталася непраўзыхаднай па сёнешнія дні. Мы цвёрда і беспамылкова ўсвоілі: перш чым брацца за іконы і партрэты, трэба навучыцца вокны і дзьверы маляваць. Перш чым шыць сукенкі і касцюмы, трэба навучыцца дзяружку ці прасьціну зарубіць, мяшок пашыць.

Недарма у прафесіянальных школах усіх галін пачыналі ад рангі вучня, чалядніка, “подмастерья”, а толькі ў канцы навукі здавалі эк-

Від з вокан нашай гімназіі ў Наваградку

замін на майстра. Так робіцца на ўсім сьвеце і ў нашыя дні.

Яшчэ дома, пасучы каровы, я вучыўся граць на скрыпцы. Браты – Віцё з Валем выдзяўблі з сухога ліпавага пня “даўбанку”, нешта падобнае да мандаліны, дарабілі ручку (грыф), нацяг-

нулі струны з тэлефону і назвалі гэта скрыпкай.

Паглядзеўшы на фабрычны, змайстравалі ўручную смычок – нацягнулі валоссе з хваста кабылы і сталі мы вучыцца граць... Маючы добры слух, навучыліся карыстацца з інструменту. Хутка я мог граць польку, “лысага”, “каробачку”, кадрыля... І часта граў, пасучы кароўку, альбо сьвіней. І вось цяпер у школе мне вельмі пашанцавала – быў уключаны ў школьны аркестр. Пры гэтым легка было пераклучыцца з аднаго інструмента на другі (мандаліну, гітару). Мне прыемна было належаць да школьнага хору і аркестру. Асабліва калі пасяля трох ці пяці лекцый у сапраўднага музыканта я навучыўся правільна трымаць скрыпку і мандаліну, і стаў лепей разумець музыку.

Мая любоў да музыкі і пэўная, набытая ўмеласьць акампаваць, выконваць песьні і танцы, у далейшым жыцці ня раз прыдалася і нават ратавала ў цяжкіх умовах жыццёвых эпізодаў. Падобнае было і з маляваннем. Пачаўшы карыстацца акварэллю і масьлянымі фарбамі, мне давлялося ў пазьнейшым жыцці ня раз быць “художнікам”. І зьявіліся на сьвет сотні маіх пейзажаў.

А гады навукі міналі весела і шпарка. Пра тагачасную сытуацыю і навучанне ў Наваградзкай Беларускай Гімназіі дакладна паведамляе манаграфія “Наваградзкая Беларуска Гімназія”, напісаная мною на працягу 1990 – 1992 годоў і выданая ў Вільні ў 1997 годзе. Дзеля гэтага тут мы ня будзем паўтарацца і падкрэсьлім толькі важнейшыя здарэнні і эпізоды.

Адчынілася гімназія ў 1919 годзе. На пачатку была яна гуманітарнай (большы націск на мовы) і выкладанне вялося па-расейску. Сялянства, якое ў 90 працэнтах было беларускім, яшчэ толькі вярталася з бежанства. Ня ўспела абжыцца, адбудавацца і яму, шчыра кажучы, было не да навукі. А для жыдоў (асноўная маса жыхароў горада) і расейцаў больш адпавядала менавіта такая школа. І толькі ў 1921 годзе, пасля прыезду актыўнага педагога-патрыёта Яна Цеханоўскага, бацькоўскі камітэт дабіўся стварэння беларускіх класаў (напачатку трох: 1-га, 2-га і 3-га). У наступныя гады гімназія ператварылася ў матэматычна-прыроднічую і поўнасьцю стала беларускамоўнай.

Першым дырэктарам быў Пяцэвіч, пасля – Пётр Скрабец і Ян Цеханоўскі. Апошняму, па прычыне рэпрэсіяў з боку польскіх уладаў, прышлося на два гады выехаць у Францыю. Аднак яго патрыятызм, вера ў свой народ і перамогу добра над злом і несправядлівасцю не згасалі і ў часе яго адсутнасці. Пры дапамозе грамадства і ахвярнасці педагогаў, школа перамагла вельмі цяжкія перашкоды і варожасць уладаў і высталяла. Пасля вяртання Цеханоўскага педагогі і вучні супольнымі сіламі адолелі няласку лёсу і дабіліся выдатных поспехаў як у навучы, так і ў самадзейнасці (аркестр і хор, шахматы, спорт, літаратурная творчасць).

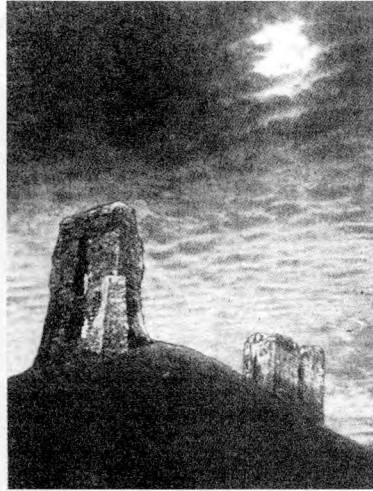
Сярод педагогаў найбольшай актыўнасцю і ахвярнасцю адзначыліся: Ян Цеханоўскі (пахаваны ў Вільні), Аляксандар Данілевіч (пахаваны ў Вільні), Антон Валынчык (пахаваны ў Горадні), Міхась Чатырка (замучаны ў сібірскіх лагерах), Пётр Скрабец (вярнуўшыся з лагера, памёр у Наваградку), др. Аляксандар Орса (памёр на эміграцыі ў ЗША), Язэп Драздовіч, Пётр Якімовіч і іншыя...

У аднаўленні гімназіі (яе палякі ў 1934 годзе закрылі) рашаючую ролю сыграў др. Барыс Кіт, які тады пераехаў з Вільні ў Наваградак (1939 г).

Пра дзейнасць і ролю гэтага выпускніка Наваградзкай гімназіі, знанага ва ўсім свеце вучонага-астранаўта напісаны дзве кнігі: выданая ў Менску “Космас беларуса” аўтарства Лідзіі Савік і выданая ў Вільні “Выбраныя богам” – аўтарам Аляксеем Анішчыкам.

Наогул у гімназіі на працягу яе дзейнасці (15 гадоў) вучылася каля тысячы чалавек (500 перачыслена ў Манаграфіі). Значны працэнт навучэнцаў гэтай школы дабіўся выдатных вынікаў і занялі высокія

становішчы ў ЗША, Канадзе, Аўстраліі, Нямеччыне, Бельгіі і г. д.. Аднак, на вялікі жаль, значны працэнт быў вывезены беспадстаўна ў лагеры Запаляр'я, Сібіры, Казахстана і там былі замучаны нялюдзкімі адносінамі. Частка загінула ў Курапатах і іншых масавых магілах дзікага Джугашвілёўскага (Сталінскага) рэжыму. Бязлітасна знішчаў камуністычны імперыялізм беларускую нацыю, якая дабівалася свабоды, незалежнай дзяржаўнасці.

Вежы на Замкавай гары ў
Наваградку XX веку

Не вярнуліся з лагераў педагогі Чатырка Міхась і Гутар Мікалай. Выжыў Пётр Скрабец. З вучняў загінулі: Бахар Васіль, Бярбіцкі Аркадзь, Касцюк, Бадзюркевіч, Варановіч, Васілеўскі, Верхаглядаў, Кардаш, Матусэвіч, Мураўскі, Навагран, Пучко, Станкевіч, Хадаркевіч, Ялак і інш..

Вярнуліся з лагераў: Анішчык Аляксей, Анішчык Павел, Бахар Васіль (старшы), Гірыс Лявон, Дзяковіч Юрка, Карповіч, Кур'янка, Лецка Раман, Манкевіч Васіль, Орса Мікалай, Ржэцкі, Сланеўскі Ігнат, Шырко Аляксандар і іншыя...

Некаторыя загінулі хто ад нямецкай, хто ад бальшавіцкай кулі на Бацькаўшчыне.

Тым ня менш, пасеяныя школьным выхаваннем ідэі справядлівасці, імкненне да свабоды і незалежнасці краю – не памерлі. Яны жывуць і натхняюць нацыю на брацтву супраць прахадзімцаў, якія прадаліся ненасытным імперыялістам і пхнуць Беларусь у абдымкі варожых суседзяў. Абдурваныя вякамі няволі народ яшчэ не разумее, што наша шчасце і сьветлая доля – у нашай еднасці і свабодзе. Чужы хамут імкнецца да аднаго: душыць і эксплаатаваць наш край для сваіх, а не нашых патрэбаў. Толькі сыляпыя і прадажныя беларусы гэтага не бачаць.

Міндоўг - малюнак з кнігі

Вітаўт у Грунвальдскай бітве.
Фрагмент карціны Я.Матэякі
“Бітва пад Грунвальдам”

Вялікі князь Вітаўт быў вялікім
патрыётам беларуска-літоўскіх
зямель

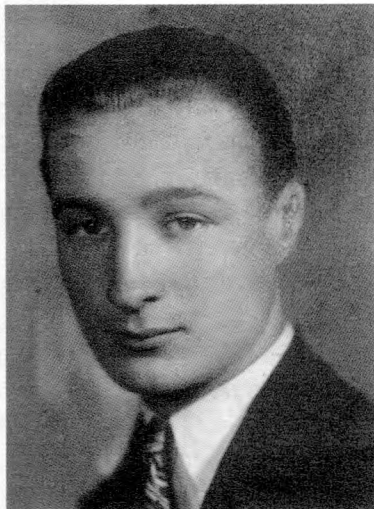
НА ЛІТАРАТУРНАЙ НІВЕ

Праляцелі шчаслівыя гады стагоддзя. Пасьпяхова здадзены матуральныя экзамены перад дзяржаўнай камісіяй. Атрымалі дыпломы сталасьці (матуры): Анішчык Аляксей, Барысаглебскі Леанід, Вярбіцкі Аляксандар, Жураўлянка Людміла, Кандзера Барыс, Матусэвіч Янка, Першукевіч Пятро, Санчук Неаніла, Смаль Аляксандар, Турлай Ганна, Шыран Яўгенъ. Большасць матурыстаў накіравалася ў Вільню, а я ў Пазнанскі Універсытэт, на Эканамічна-Юрыдычны факультэт.

Перыяд студэнства быў для мяне адначасна перыядам фармавання мае журналісцкай і літаратурнай дзейнасці. Бываючы ў сваіх сяброў у Вільні, пазнаўся з маладымі патрыётамі – Найдзюкамі, Янкам Шутовічам, Максімам Танкам, Зояй Каўшанкай і шмат з кім іншым. З дарослых дзеячаў асабліва ўрэзаліся ў памяць сустрэчы з кс. Адамам Станкевічам, кс. Гадлеўскім, Рыгорам Шырмай і інш..

Пасколькі з пад майго пярэ ўжо вышла некалькі друкаваных спрабаў (відаць, былі яны надрэнныя), Рыгор Шырма запрасіў мяне супрацоўнічаць з ініцыяваным ім “Беларускім Летапісам”. Супрацоўніцтва было даволі актыўным і плённым. Часопіс змясьціў шэраг маіх зацемак і рэпартажаў.

У гэтым жа часе я дасылаў матар’ялы ў “Шлях Моладзі”. Уключыўшыся ў конкурс на лепшае апавяданне, я атрымаў ўзнагароду, заняўшы прызавае месца. Гэта была невялікая аповесьць “На родным палетку”. Захвочаны такім вынікам, я стаў пасылаць апавяданні ў літаратурны часопіс “Калоссе”, дзе яны кожны раз друкаваліся. Тады ж паўстала задума напісаць раман з вясковага (хутарнога)

А.Чэмер. Менск, 1932 год

жыцця “Шляхамі адраджэння”. І я ўжо многа напісаў, скончыў гэты аб’ёмісты твор, але ў 1939 годзе выбухла вайна і ўся мая работа была поўнасьцю знішчана, аб чым – пазьней.

Распачыналася мая літаратурная дзейнасьць адначасна з выхадам першай кніжкі Максіма Танка “На этапах”, сканфіскаванай тагачаснымі ўладамі. Па іроніі лёсу, такі ж лёс спаткаў маю, бадай, найважнейшую працу – манаграфію “Наваградзкая Беларуска Гімназія”, якую (пасля трохгадовай затрымкі ў друкарні і выдзяленні фондаў), – росчырмак пяра забараніў міністар агітацыі і культуры – А. Бутэвіч...

Як вядома, Танк паверыў камуністычным уладам Беларусі і Крамля, які па дыктатарску камандаваў усімі савецкімі рэспублікамі. Мой шлях быў іншы. Аднак шчырае сяброўства між намі трымалася да самай яго сьмерці.

Максім Танк з жонкаю Любай. Мы сябравалі з 1930 г. да яго канчыны

Мае шчырыя сябры Максім Лужанін, Максім Танк, Якуб Колас

УНІВЕРСЫТЭТ

Няма таго чалавека, у якога памяці не засталася б сьветлых успамінаў з буйнага юнацкага жыцця пры “Альма Матэр”. Пераломныя гады уваходу ў самастойнае жыццё маюць асаблівы, непаўторны каларыт глыбокай веры, справядлівасьці, высокага благародства ідэяў. Гэта той нядоўгі час, калі наша душа зьвініць крышталёвай даверлівасьцю да чалавека, чыстым каханнем, незаплямленай дружбай, непахіснай верай у перамогу добра.

У Пазнанскім універсытэце я не сустрэў тады ніводнага беларуса. Аднак, у Познані беларусы знайшліся ў іншых навуковых установах. У вышэйшай Гандлёвай школе вучыўся школьны сябра Пятро Русецкі, Валянціна Тычына, пасья прыехалі Васіль Івашка, Кішэўскі. Але найбольш бадай мяне ўсьцешыла сустрэча з Станіславам Грынкевічам.

Др. Станіслаў Грынкевіч быў шчырым беларусам, паходзіў з Віленшчыны. Таленавіты і старанны, ён скончыў мэдыцынскі факультэт і быў асыстэнтам.

У тым часе ён ужо быў жанаты і меў двое дзяцей (хлопчыкі). Запрошаны першы раз на абед, я быў нямала здзіўлены. Хоць **жонка гаспадара была палячка, у сям’і гаварылі па-беларуску** і хлопчукі (каля 6–9 гадоў) хораша сьпявалі пад акампанемент маткі тагачасны гімн “Не пагаснуць зоркі ў небе”... Ды дзе? – У Пазнаншчыне, заселенай амаль выключна палякамі! Пасья варожых адносін уладаў да беларусаў у Наваградчыне, мне дзіўным было “адкрыць” такую беларускую сямейку у Познані.

Пані Ядвіга дасканала гаварыла па-беларуску і вельмі прыхільна адносілася да беларушчыны.

– Выйшла замуж за беларуса – дык трэба прынараўляцца да беларускасьці, – гаварыла яна, заўважыўшы маё здзіўленне. У куточку вісела ікона, а у другім – **Пагоня і белачырвона-белыя сьцяжкі**. Я стаў даволі частым госьцем гэтага дому. Гаспадары былі вельмі гасьцінныя. У другім пакоі ўбачыў я даволі вялікі партрэт Грынкевіча, выкананы Сергіевічам.

Як звычайна, жыццё на універсытэце на пачатку навучальнага году бурліла, як у вулі. Найбольш лічным быў наш факультэт. На

першым курсе налічвалася каля паўтысячы студэнтаў. На самым пачатку заняткаў мяне спаткала нечаканасьць. У побач сядзеўшай, даволі сымпатычнай дзяўчыны я ўбачыў на парце украінскую кніжку. Гэта мяне вельмі ўсьцешыла.

– Вы украінка? – спытаў я. Дзяўчына загарнула кніжку і пасьля кароткай зьбянтэжанасьці сказала:

– Так, я украінка!..

У яе голасе я вычуў ні то сполах, ні то выклік. Тады паясьніў:

– Вы прабачце! Я цікаўлюся таму, што я – беларус і вельмі рад, калі мы і надалей будзем сядзець поруч... Мы з украінцамі заўсёды шчыра сябравалі, аднолькавая наша доля...

З таго часу да канца навукі мы нязьменна сядалі разам. Дзеўчына аказалася вельмі разьвітай і дэмакратычна ўзгадаванаю дачкою львоўскага адваката – Лэся Старасольская. Хутка падшоў яе сябра, таксама украінец – Кекіш, з якім мы зараз жа разгаварыліся і ў кароткім часе я стаў амаль сябрам украінскай Громады, якая налічвала каля ста членаў. Я – аматар музыкі і сьпеву, нават у іхнім хоры сьпяваў.

– Вы ня дзвіцеся, што я напачатку крыху спужалася, – сказала пасьля лекцыі Старасольская. – Палякі, асабліва эндэкі, варожа ставяцца да ўкраінцаў і бывае, ідуць на розныя правакацыі...

Навука ў Польшчы дорага каштавала. Адно толькі “Внісавэ” (права быць прынятым на унівэрсытэт) каштавала 80 злотых. Гэта раўнялася кошту добрай каровы. А пасьля, каб пражыць (не ўлічаючы адзеньня, абутку) трэба было мець як мінімум 60 злотых. Сама кватэра каштавала каля 30–50 злотых у месяц.

Першы месяц я жыў з ласкі і гасьціннасьці добрых людзей. Па рэкамендацыі мае настаўніцы – Ямёлкоўскай, яе сястра – Шэмбэлювна, якая была сакратаркаю унівэрсытэта, завяла мяне ў расейскую сям’ю, якая складалася з бацькі – бязногага інваліда, яго сына (калі памяць не мыляе – Мікалай) і нявесткі, яшчэ маладых, добрых і абаяльных людзей. Сын меў асьвету ляснога інжынера і штодзенна хадзіў на работу. Яго жонка таксама дзесь працавала, толькі бацька аставаўся дома, ён хадзіў толькі па хаце на драўляным кастылі. Мне цяпер сорамна ўспамінаць той кароткі перыяд жыцця, калі я жыў, як выпаўшае з гнязда птушаня. Яшчэ ня ўмеў

самастойна жьць і гэтыя людзі, зусім чужыя, прынялі мяне, як роднага сына. Кармілі, даглядалі і не запрасілі за гэта ніводнага гроша. У хаце панавала ідэальная атмасфера ўзаемнага даверу, шчырага кахання, поўнай згоды і цяпла. Я, – беларус, чужы чалавек, чуўся сярод іх як у ідэальнай роднай сям’і. І ўспамінаецца, як, знайшоўшы нарэшце кватэру, адыходзіў ад іх, а яны – не ўзялі за свае затраты і клопаты нават капейкі. Вось якія рускія людзі. А я, скончыўшы ўнівэрсытэт і перажыўшы вайну, не знайшоў часу хоць бы падзякаваць за ранейшую апеку! Хоць мог гэта зрабіць і нават дапамагчы ім... І сёння не хаваю, хоць маю прэтэнзіі лічыцца добрым беларусам!..

Студэнт Пазнанскага
універсытэта

У канцы першага году навукі, паводле лагічна практыкаванага звычайу, групы бліжэй пасябравалі студэнтаў збіраліся для сумеснай праверкі нашай гатоўнасці да экзамінаў. Трэба было здаць па ТЭОРЫІ ПРАВА, ГІСТОРЫІ ПРАВА ЗАХОДНЯЙ ЕЎРОПЫ, ГІСТОРЫІ ДЗЯРЖАЎНАСЬЦІ ПОЛЬШЧЫ І ГІСТОРЫІ ЭКАНОМІКІ.

Селі мы, і хтось з лепей падрыхтаваных задаваў пытанні па праграме, а мы па чарзе адказвалі. Калі нехта дрэнна адказваў, пытанне перайходзіла да наступнага і так – наўкруга.

Аказалася, што некаторыя з нас (і я ў тым ліку) падрыхтаваны слаба. А часу да экзамінаў заставалася няшмат... Пасяля 2–3 гадзін мы разышліся, хто з вясёлай мінай, а хто – звесіўшы нос. Разам са мной пайшоў старэйшы наш сябра – Стэфан Бэрнацкі. Хлопец няказісты з выгляду, але разумны і працавіты.

– Скажы мне, калі ласка, хто твае бацькі? – спытаў ён мяне затрымаўшыся. Я крыху зьбянтэжана зірнуў на яго.

– Ну, як жывуць, чым яны займаюцца? Можа твой бацька граф, або абшарнік, ці фабрыкант?

– Ды дзе там... Мае бацькі сяляне...

– Земляробы, значыць. Маюць можа гектараў сто маёнтак?

– Што ты!.. У нас гаспадарка – гектараў пяць зямлі і столькі ж хмызьнякоу, няўдобіцы...

– Вось як! А я падумаў, што яны багацеі, калі сыноч замест вучыцца прымкнуў да “залатой моладзі” і швэндаецца па вечарынах, парках ды ПУЎНУШКАХ.

Я апусьціў галаву, сорамна было глядзець у вочы гэтаму балюча шчыраму дзяцюку. Ня мог я яму запярэчыць, выяўляў ён чыстую праўду.

– Значыцца, паслалі хлопца на навуку, каб закончыў асьвету і дапамог ім апасьля?.. Адрываючы сабе кусок з рота, або прадаючы апошняю кароўку? Няўжо ты ня думаеш пра сваіх бацькоў, ці не шкадуеш іх?..

Я маўчаў. На сэрцы было цяжка і горка. Стэфан, гаворачы са мною, як у воду глядзеў.

Разьвітаўшыся з сябрам (ён быў родам дзесь з над Ліды), я вырашыў добра ўзяцца за работу, начамаі сядзець, але вызубрыць матэр’ял і здаць экзамены. Думкі мітусіліся, а у вачах уставалі вобразы бацькі, што пры лучыне або газоўцы майструе сані ды брычкі на продаж, каб выслаць сыну хоць паўсотні на навуку... І вобраз мамы, вечна занятай ад цямна да цямна, якая ўпраўляецца ў хляве са скацінай і ў градах з гароднінай, у полі са жнівом і лёнам, а зімою пры кудзелі і кроснах ды процьме іншых работ...

Мінула больш, як паўстагоддзя з таго часу. Памерлі бацькі, старэйшыя браты і сястра, а мне ўсё яшчэ помніцца “лекцыя” мудрага і добрага Стэфана Бэрнацкага... Ізноў насоўваюцца словы: “Вось вам і паляк!..”

Гэтыя жыццёвыя лекцыі добрых і мудрых дюдзей выпрацавалі ў мяне непарушнае жыццёвае правіла: **не глядзець на ярлыкi, а цаніць людзей паводле іх чынаў, іх дзеянняў і паводзін! Нягледзячы на іх рэлігію, нацыянальнасьць, партыйнасьць, ці колер скуры.**

Для паважанага чытача хіба ясна: урок Бэрнацкага не прапаў дарма. Усе наступныя экзамены я здаваў рэгулярна і паспяхова скончыў унівэрсытэт. Можна бы ўспомніць нямала розных эпізодаў з таго перыяду. Але затрымаюся толькі на некаторых, сказаў бы, важнейшых.

КАХАННЕ...

У каго ж мінае моладасьць бяз гэтага дзіўнага, найшчаслівейшага, або найтрагічнайшага пачуцця, поунага нябывала модных перажыванняў і надзеяў?.. Сколькі спарадзіла каханне цудоўных паэмаў, баладаў, раманаў ды іншых пэрлаў вялікай паэзіі!.. Сколькі адбылося паднебных узлётаў і трагічных упадкаў з прычыны натхнёных каханнем, або трагічных (пры страце надзеі) паваротаў у жыцці малых і вялікіх людзей!..

Ня мінуў надобны эпізод “хваробы моладасьці” і мяне. Здарылася гэта так. Шкадуючы цяжка працуючых бацькоў і сваю сям’ю, якая ахвяроўвала ўсё, што магла, каб даць мне магчымасьць закончыць навуку, – я стараўся дзе толькі мог падзарабляць. І вось надарылася, між іншым, ядрэнная магчымасьць: узамен за абеды даваць адстаючаму хлапчуку лекцыі ў доме прафэсара Стася. Жонка яго – Віка (Вікторыя) была дачкою дырэктара фабрыкі шакаладу і цукерак – Прондзыньскага. Абедзьве сям’і мелі кватэры ў цэнтры горада, недалёка ад унівэрсытэту.

Хлопчык выходзіўся добра, ня быў распушчаны і расьпешчаны, і наогул спадабаўся мне. Можна сказаць, што між намі ўстанавіліся сяброўскія адносіны. Я ў іх звычайна абедаў, часам атрымліваючы пару плітак шакаладу “Гопляна”, не ўступаўшыя па якасьці славу таму “Вэдэлю”. Пані Вікторыя не была прыгажуняй, але мела даволі зграбную фігуру, сымпатычны твар і шмат дабрны.

Цераз нядоўгі час Вікторыя заўважыла, што хлопчык стаў лепей вучыцца, атрымліваў лепшыя ацэнкі і ў нейкай меры прывязаўся да мяне, і (як кожная матка) цешылася гэтым. Бо гэта быў адзінак і больш дзяцей не прадбачылася.

Мне таксама было ў іх добра. Бацьку хлапца я бачыў рэдка, ён ніколі ня мяшаўся ў нашы заняткі. А з гаспадыняй у нас што раз часьцей завязваліся гутаркі на розныя тэмы. Яна даведалася пра мае жыццё і сям’ю, расказвала пра свае жыццё, даволі халодныя адносіны з мужам, рослым і самалюбным шлёнзакам. Незаўважальна, скажаў бы дзесь падспудна, у мяне радзілася нейкае незвычайнае, цёплае пачуццё да гэтай не зусім шчаслівай жанчыны.

Пасколькі два разы ў тыдзень я быў запрошаны на абеды да яе бацькоў – Прондзынскіх, мы ня раз там сустракаліся і вялі свабодныя бяседы. Нічога супраць гэтага маці ня мела. Яна была аўстрыячкай з паходжання, але свабодна карысталася польскай мовай. Была “парэксэлянс” дэмакраткай, выхваляла “дэмакратычны” лад Савецкай імперыі і праклінала Гітлера, які тады прышоў да ўлады ў Нямеччыне. Калі я, падзякаваўшы за смачны абед, выходзіў, яна заўсёды мне ўсовала некалькі плітак выдатнага шакаладу.

Чуўся я ў абедзвюх сем’ях як свой чалавек. І вось аднойчы, пасля лекцыі ў Стасяў, я сядзеў у крэсьле – “качалцы” і праглядаў якісь журнал. Незаўважана ўвайшла Вікторыя і ціхенька стала мяне калыхаць у гэтым крэсьле... Я сядзеў нерухома і нешта цудоўна цёплае, як бы незямное ахапіла маю ўсю істоту. Раптам мяне неадольна пацягнула да гэтай добрай і спагаднай жанчыны і я не адварочваючыся ўхапіў яе рукі і стаў цалаваць... Яна спачатку як бы спрабавала адняць рукі, але хутка перастала супраціўляцца. Устаўшы, я ўпаў перад ёю на каленкі і вымавіў: “Кохам пані” (Я вас кахаю). Упершыню я зразумеў і пачуў усёю істотай, што загарэлася каханне, якое як бы пранізала мяне магутнымі, неапісальна салодкімі праменьнямі гарачага пачуцця. Ніколі нічога падобнага дагэтуль я не адчуваў.

– Ой, ня можна, ня можна... – аднеквалася яна, калі я хацеў яе пацалаваць. І хуценька выбегла ў другі пакой. Ад гэтага часу я хадзіў, як учадзеўшы, забываючы пра лекцыі, сяброў, пра ўсё на сьвеце. У вачах дзень і ноч стаяла Вікторыя, гучаў яе цёплы, такі добры і дарагі голас, чуўся яе гарачы дотык.

Мы сталі часта сустракацца, нават не дагаворваючыся, ішлі ў пустыя, утульныя завулкі, сквэры. Я з дрыжаннем сэрца браў яе пад руку і стараўся гаварыць пра штось цікавае. Але яна мала слухала, часьцей маўчала. Зразумела, нашыя адносіны мусілі калісь выявіцца. І гэта здарылася ў адзін пагодны, прыгожы дзень у цэнтры горада.

Пасля абеду у Прондзынскіх, мы вышлі на бакавую, спакойную вуліцу і як ужо прывычна, я ўзяў яе пад руку. Прайшлі мы, пра штось ціха гаворачы, недалёка. Вікторыя, як бы кімсь падштурхнутая, абярнулася і ўбачыла, што за намі ўсьлед ідзе яе муж. Я таксама яго

ўбачыў і апусьціў руку. Як па камандзе, мы затрымаліся. Пан Стась спакойна падышоў і вымавіў:

– Ідзіце, ідзіце... Чаго ж вы затрымаліся? Можа падыдем разам?.. Я ж ня ведаў куды падзецца і што рабіць. Маглі мы спадзявацца ўсяго, але не спагады.

Пан Стась прысеў на першую лаўку і папрасіў прысесцьці нас. Віка (так яна скарочана называлася) спробавала нешта пратэставаць, але ўрэшце таксама села. Стась зьвярнуўся да мяне:

– Пан кахае Віку?.. – Я зьбянтэжана памаўчаў і ціха, але станоўча сказаў:

– Так...Кахаю...

– Гэта значыць, што пан хацеў бы жаніцца са сваёй каханай?..

Я нічога разумнага ня мог прыдумаць у адказ. То бялеў і ліхаманкава стараўся прыняць нейкае дарэчнае рашэнне. Але што я мог пастанавіць? Студэнт... Гол як сакол... Ды на гадоў дзесятак малодшы за гэтую цудоўную жанчыну... Чым я мог яе забяспечыць?.. Здавалася, зямля гарэла пада мной ад сораму і распачы. Аднак Вікторыя, як кажучь, прышла да сябе.

– Канчай, Кароль!.. Гэтую справу мы вырашым дома. Ня будзем тут “ужондзаць” пасьмешышча і разыгрываць камэдыяў!..

Цяпер мне здаецца, што і пан Кароль меў “рыльца ў пушку”, калі адразу ж пагадзіўся з гэтым варыянтам. І мы разыйшліся.

Справа скончылася даволі сумна для мяне. З распачы я наглытаўся аспірыну (праглынуў таблетах дзесяць) і зьлёг у сваю пралетарскую пасьцель. Іншай “атруты” я ня меў, ня знаў. Зрэшта, аптэка нічога падобнага без рэцэпту не прадавала. Даведаўшыся пра гэта, хутка наведала мяне (упершыню!) Віка, абняла, стала цалаваць і паіць нечым для паратунку, – я ёй шчыра ўсё расказаў. Цераз дзён тры вар’яцкае біццё сэрца змянілася ледва чутным пульсам. Асталася некая тупасьць і слабасьць, – ледзьве трымаўся на нагах, устаўшы з пасьцелі. Так скончыліся мае лекцыі і дармовы шакалад... Праўда, на разьвітанне я атрымаў пакет з дзесяткам плітак шакаладу і цукерак, а таксама пару дзесяткаў злотых. Гэта ўгаварыла мяне ўзяць Віка.

Пасьля апошніх экзаменаў і вайны, мне зноў давялося быць у Познані. Зайшоўшы на вул. Дамброўскага (адрас яе бацькоў) застаў

Сёмы клас Наваградзкай Беларускай Гімназіі (1927 год)

Чацьвёрты злева у першым радзе зверху - Язэп Драздовіч - настаўнік мастацтва вечны аптыміст, закаханы ў родны край і яго гісторыю. Ён быў выдатным мастаком і падарожнікам. Ніжэй рысунак хаты школьнага стоража ў Грабніках (прыгарад Наваградка) з дэдыкацыяй сваёй вучаніцы паэтэсе Каршунянцы Жэні.

там пастарэўшую і пахуднеўшую маю “любоў”. Прывіталіся мы вельмі цёпла і пры кубачку кавы я даведаўся, што яе муж загінуў у Катыні, разам з тысячамі іншых расстраляных камуністамі афіцэраў. Абое бацькі памерлі. А сын у іншым горадзе канчае ваенную (ці іншую) школу. Абстаноўка ў доме паказвала, што тут няма былога дабрабыту. Гэтым разам на разьвітанне я ўгаварыў яе прыняць ад мяне вартасную на той час “пасылку”.

Эпізод з каханнем не надоўга адарваў мяне ад студэнцкага жыцця. Падганяў няўмольны бег часу. Прыняўшы цвёрдую пастанову больш не зьвяртаць увагі на жанчын, я шчыра ўзяўся за асваенне прадметаў свайго курсу.

Трэба сказаць, што на універсытэце працавалі і нават выдатныя навуковыя кадры. У склад прафэсуры ўваходзілі: рэктар Пэрэт’ятковіч, дэкан нашага факультэту Вінярскі, выдатны прамоўца – дацэнт Едліцкі, навуковец еўрапейскай славы – Руткоўскі, аўтарытэтны знаўца географіі і эканомікі праф. Новакоўскі, прастарэлы Кашніца, Надобнік, Жукоўскі і інш...

Акрамя Новакоўскага, прынцыповага дэмакрата і атэіста, папулярным сярод студэнтаў быў выкладчык “зладзейскай” мовы (патрэбнай для будучай працы) праф. Улашын, які меў вельмі прыгожую дачку, за якой ўіваліся багатыя і “пэрспектыўныя” лавеласы.

Як звычайна, сярод мора моладзі існавала дзесяткі розных арганізацый і карпарацый. Найбольш масавай была эндэцкая арганізацыя (“*Народова дэмокрац’я*”) і актыўнае згуртаванне пілсудчыкаў “*Легіён Млодых*”. Амаль заўсёды выбары ў агульнастудэнцкія органы выгравалі эндэкі. Іх падтрымлівалі многія карпарацыі і неафіцыйна большасць прафэсуры.

Крайне правых студэнтаў гуртавала “*Мысль Моцарстова*”, якой мэта была – адбудова імперыялістычнай Польшчы “**ад мора да мора**”, **панявольваючы Беларусь і Украіну**. З нацыянальных меншасцяў найбольш лічнымі былі нямецкае згуртаванне і Украінська Громада, што згуртавала каля сотні студэнтаў.

Існавалі дзесяткі рэгіянальных арганізацыяў: “*Коло Сьлёнзакув*”, “*Коло Красовякув*”, мазаўшан, малапалян і г.д.. Усе яны працавалі паводле сваіх статутаў, свабодна, без ніякіх перашкодаў. **Умешванне ў студэнцкае жыццё паліцыі было забаронена. Універсі-**

тэт меў статус назалежнай рэспублікі. Паліцыя ня мела права зайходзіць на тэрыторыю “Альма Матэр”.

Аб легальнасці (зацверджанні) арганізацый вырашалі універсытэцкія ўлады. Забаронена была толькі камуністычная партыя. Яе сымпатыкі ў большай меры запісваліся ў ЗНМС (*Звёнзэк Незалежнай Млодзежы Соц’ялістычнай*), радзей – у ЗПМД (*Звёнзэк Польскай Млодзежы Дэмакратычнай*). Старэйшыя студэнты, сымпатыкі камуністаў, належалі да нелегальнай КПП (*Камуністычнай Партыі Польшчы*).

Гэта была пара, калі бадай ўсе камуністычныя партыі Еўропы падлягалі крамлёўскай дыктатуры. А ўсе народы былі абдураны **ілжывай камуністычнай агітацыяй** у нячувана агромных дзяржаўных маштабах. Зялёная моладзь Беларусі таксама (асабліва бедната) была **поўнасьцю ашуканая маскоўскімі агентамі**. Мы цвёрда верылі, што ва Усходняй Беларусі расьцьвітае беларуская культура, кіруюць дзяржавай і, зразумела, самымі сабою, сяляне і рабочыя, Нікому і ў галаву ня прыходзіла, што там усімі **кіруе групка партыйных мафіозі**, тыпу італьянскіх ці амерыканскіх бандаў. Палітбюро лічылася не групкай змоўшчыкаў–эксплуататараў, якія, **напляваюшы на сумленне і гісторыю, з’яўляюцца дыктатарамі**, панамі жыцця і сьмерці ўсяго насельніцтва. Што там гінуць нявінна мільёны людзей і што гэтых **людзей закопваюць, як заразную скаціну, ў агромныя, масавыя ямы**. Жывыя факты: **12000 польскіх афіцэраў, Курапаты...**

Мы нават ня думалі пра тое, як малаграмацныя шаўцы, ці іншыя недарасьлі могуць кіраваць гіганскім арганізмам бяскрайняй дзяржавы. Як можа шматнацыянальная дзяржава вытрымаць дыктатарскую неразьбярыху і мільярдныя страты, якія чыняць Кагановічы, Джугашвілі, Урыцкія ды ім падобныя дэзарганізатары?.. Многія з нас да канца жыцця пра гэта не даведаліся. Не зразумелі, што кучка абнаглеўшых галаварэзаў мела Непераможнага саюзніка: неабмежаваныя рэзервы золата, вугля, нафты, срэбра і медзі, жалеза, россыпы алмазаў, лясных, водных ды іншых неаблічальных багаццяў.

А тым часам жыццё бурліла. Дзейнічалі савецкія агентуры. Сярод рабочых агромнай фабрыкі Цэгельскага стварылі зьвяно, якое супрацоўнічала з абкомам камуністычнай партыі, выконвала небясьпечныя

антыдзяржаўныя акты. Спрыяла гэтаму асабістае знаёмства з падпольным сакратаром абкома Максымільянам Барцам. Макс быў выняткава талковым і таварыскім рабочым. Я нават ня ведаю, дзе і якую навуку ён закончыў, але начытанасьць, кругазор і логіка былі такія, што не адзін дыплямаваны інтэлігент мог бы пазаздросьціць.

Ня раз мы сустрэкаліся ў прасторным будынку музея “Полёня Загранічна”. Гэты будынак стаяў у цэнтры горада, як бы ў невялічкім скверы, месцы зацішным і спакойным. Мы былі самі старажамі, заўсёды нехта з нас там начаваў і дзяжурыў днём. Паліцыі ў голаву не магло прыйсьці, што тут дзейнічае камуністычнае гняздо. А мы дзейнічалі сьмела і асьцярожна.

Сярод нас быў майстар “залатыя рукі”, які многае мог зрабіць. Ён (Станіслаў Пазнанскі) – вечны аптыміст і здольны мастак, выразаў з цвёрдай гумы патрэбную колькасьць літараў. Пры кожнай патрэбе мы наклеівалі з гэтых літараў адпаведны тэкст на фанерныя лісты і намазваючы фарбай, адбівалі. Адночы Барц папрасіў нас аклеіць некалькімі рэвалюцыйнымі лозунгамі будынку вышэйшых навучальных устаноў. Цераз пару вечароў лозунгі былі гатовы. Групамі па тры чалавекі вышлі мы ў пагодную, але цёмную ночку да раней узгодненых аб’ектаў. Адзін з банкай краскі і пэнзэлем ішоў сьпераду, другі ззаду, трэці пасярэдзіне. Калі нікога на тратуары ня было відаць, тэкст хутка намазваўся чорнай фарбай і прыціскаўся да гладкай сьцяны будынку.

Паглядзеўшы, што словы легка чытаюцца, адбівалі лозунгі на ўсіх вонкавых і (дзе ўдалося) ўнутраных сьценах ды ішлі далей. Так за пару гадзін мы апрацавалі Унівэрсытэт, Вышшую Гандлёвую школу, “Колегіюм Мэдзікум” і г.д..

Назаўтра тысячы студэнтаў і прафэсуры, інтарасантаў і пастаронніх гараджан са зьдзіўленьнем чыталі па ўсім горадзе: “Прэч з Пілсудзікі!”, “Далоў санацыю!”, “Няхай жыве РЭВАЛЮЦЫЯ!” і т.п..

Гэтае чытанне прадаўжалася больш тыдня, хоць дзяржаўнае сьвята даўно мінула. Бо ўеўшыся ў вапну словы ня можна было сьцерці, ані замаляваць крэйдаі. Літары, падсохшы, ізноў выступалі ў поўнай “красе”...

Абком партыі нам шчыра падзякаваў. А мы – наіўныя жаўтадзюбы, цешыліся і ганарыліся, што нас так проста абдурылі. Прачнуліся

Скрыпка і карціны – і адпачынак і надхненне

мы ад гэтага нікчэмнага ашуканства значна пазьней, няраз у трагічных абставінах.

Урэзаўся ў памяць яшчэ адзін выпадак зялёнага “геройства”. Многае мяне цікавіла ў тых гады. Прага запазнацца з кожнай новай зьявай прыцягнула мяне неадольна. Так было і з красамоўствам. Я ўжо чытаў пра вялікае мастацтва валодання словам Дэмасфена і падобных яму выдатнейшых аратараў. І вось раз чытаю на дошцы аб’яваў, цераз тыдняў тры ці чатыры адбудзецца красамоўчы конкурс. Даведаўшыся аб варунках гэтага конкурсу, вырашыў узяць удзел і я.

Пасколькі дазвалялася выступаць на давольную (у пэўных межах) тэму, стаў я рыхтавацца, спрабуючы практычна спраўдзіць свае магчымасці ў закрытым пакоі, альбо на пустыры за горадам. Тэма майго выступлення была пададзена згодна з вьмаганьнямі конкурса.

Конкурс – зьява не штодзенная. Адбываўся ён у адной з найбольшых заляў, і была яна запоўнена да краёў... Было шумна і весела. А я хваляваўся так, што ня меў пэўнасьці, ці змагу выступіць.

І вось прагучаў званок, усе расселіся, а мы, выступаўшыя, зьбіліся каля трыбуны.

“Адсюль жа выступалі толькі прафэсары!” – падумаў я, перамагаючы дрыжкі. На шчасьце далі слова якомусь, таксама з малодшых, шустраму дзецюку. Ён бадзёра ўзышоў на сцэну, пакланіўся, узышоўшы на трыбуну і пачаў даволі гучна разьвіваць якуюсь даволі цікавую праблему. Цераз мінуту я перастаў яго слухаць, пераказваючы ў памяці сваё выступленне. Устрасянулі мяне воплескі, як паказала рэакцыя публікі, яго выступленнем былі задаволены.

Мне давялося выступаць трэцім. Ногі непаслушна накіраваліся да трыбуны. “Кафедра, кафедра,” – чамусьці круцілася ў галаве слова...

Вышаў я, стаў на кафедры і... язык адняўся... Забыўся з чаго пацаць! Але мабыць сумленныя лектары зразумелі мой драматычны стан і пачуліся нялічныя воплескі. Я здолеў апрытомнець.

– Панове!..Коледзы! – загучаў мой голас. – Не сьвятыя гаршкі лепяць... І вы таксама можаце з паветра зляпіць сваімі славамі што небудзь вартаснае.

Мае словы выклікалі рогат і даволі дружныя воплескі. Гэта мяне як бы разбудзіла аканчальна. І, крыху пакрыўдзіўшыся на тых, хто сьмяяўся, я стаў гучна і лагічна разьвіваць распрацаваную раней тэму. Слухалі мяне да канца ўважна, і калі нарэшце на завяршэнне я пакланіўся, пасыпаліся даволі дружныя воплескі. У выніку, заняў я ў конкурсе 3–е месца і атрымаў як узнагароду вялікую кнігу прафэсара Навакоўскага (якую пасяля ўкраў сусед з пад Сьвіцязі).

І вось, калі аднойчы “Мысль Моцарства” наладзіла публічную сустрэчу з ксяндзамі з Палесся, якія меліся гаварыць пра сваю працу ў арганізацыі “ Про Руссія”, старэйшы сябра **Станіслаў Ціхоўскі** запрапанаваў мне схадзіць на гэты прапагандысцкі сход. Я згадзіўся. “Аўля” (найбольшая заля) была бітком набіта. Я ўбачыў тут ня мала сваіх сяброў, шмат манахак у чорных сутаных, духавенства і прафэсараў. Мора галоў гублялася ў цёмных задніх радах. Нарэшце зазьвінеў званок, шум успакоіўся. На сцэну падняўся старэйшы студэнт, які прывітаў прыбыўшых місіянераў і коратка абвясціў тэму сёнешняй сустрэчы. Заля заціхла.

Падняўся адзін з ксяндзоў—манахаў (здаецца, архімандрыт) і распачаў плаўную і гладкую аповесць пра тое, як гэты ордэн выконваў дзяржаўна важную місію “наврацання” (перацягвання ў сваю веру) СХІЗМАТЫКАЎ, – гэта значыць праваслаўных. Прамоўца жаліўся на цяжкія варункі працы, сырасьць і камары (вядома Палессе!), на недастатковую ўвагу польскага грамадства на гэтую дзяржаўнай важнасці справу і г.д.. Пасьля гэтага ён стаў падсумоўваць вынікі іхняй працы, карысьці і заслугі, – для нацыі і “Паньства”. Пры гэтым місіянер падкрэсьліў, што вынікі ў місіі добрыя, бо “...ці ж можа **нярашлівы поп з заплютай барадою**”, **“п’яны і малаграмажны жадзюга”** канкураваць з адукаваным і культурным польскім духавенствам?.. Якое “нясе асьвету і справядлівасьць цёмнаму і ашуканаму народу?..” Настолькі адсталаму, што жыве амаль у стане “збыдленцэня”..

Слухаючы гэтую даволі прымітыўную і абразьлівую рыторыку, я нахіліўся да Ціхоўскага і сказаў:

– Як табе падабаецца гэтая хлусьня манаха?.. Трэба было б выступіць пасарамациць крыху за гэтую недастойную балбатню...

– Выступай!.. Правільпа гаворыш...Што гэта за дзікія прыёмы! Яшчэ называецца “духоўная асоба” (сам Ціхоўскі быў атэістам).

Я паслухаў гэтага высока разьвітага інтэлектуальна, на два курсы старэйшага сябра і, як толькі місіянер закончыў сваё выступленне, папрасіў слова.

Вядучы сход “моцарстовец” запрасіў мяне на трыбуну, хоць я меркаваў з месца выказацца. Прабраўшыся на шчодра асьветленую трыбуну, я ўзышоў на катэдру. Вялікім напружаннем сьцішыў хваляванне і звярнуўся да вялізнай масы публікі.

– Паважаныя панове і калегі!.. Мы толькі што праслухалі квяцістую прамову дастойнага слугі касьцёла. Напэўна, калі ня ўсе, то значная большасьць з нас падзяляюць веру дакладчыка ў Бога і яго справядлівасьць. Але менавіта ў імя гэтай спраядлівасьці дазвольце мне задаць прэлегенту некалькі пытанняў і выказаць у некаторых справах нязгоду з ім...

Заля замерла, як наэлектрызаваная. Пачулася некалькі галасоў: “Просім!”

– Перш за ўсё, – адкуль паважаны дакладчык ведае, што яго вера,

яго рэлігія найлепшая і найбольш упадабаная. Госпаду?.. Кім і чым гэтая тэза даказана?..

У залі пачаўся шум, шыпенне і абурэнне сотні дэвотак і духавенства, што сядзела ў першых радах.

– **Я сам “схізматyk”**... Аднак думаю, што **вера індуізма ці мусульманства не горшая**. Прыказка гаворыць: “Усе дарогі вядуць у Рым”, а я скажу: “**Усе шчырыя веры вядуць да Бога**”... І ніхто яшчэ не даказаў слабасць мае веры.

На залі пачаўся шум, выкрыкі: “Адабраць слова!”, “Сапхнуць з трыбуны!”... Аднак рэглямінт дазваляў мне гаварыць сем мінут і я ня слухаў гэтых крыкаў.

– Дазвольце мне скончыць! – гукнуў я. – Хіба ж камусь не падабаюцца дэмакратычныя нормы паводзін?.. Мы ж цывілізаваная краіна! Не забывайма!..

– Я, лічу, што паважаны прэлегент недапусьціма парушыў нормы культурных, дастойных паводзін аратараў... Ці ж да твару духоўнай асобе абзываць адсутнага канкурэнта бруднымі закідамі: “з заплютон бродон”, “запіты”, “з чырвонай мордай” і т.п.? Ня толькі я, але большасць прысутных, напэўна, з гэтым не пагаджаецца!..

Што рабілася ў залі – трудна апісаць. Шум, крыкі, бура воплескаў паўтысячы прысутных студэнтаў... Нарастаў скандал. Доўга званіў, ускочыўшы на трыбуну вядучы моцарствец, які ўжо бадай трэці раз заклікаў мяне канчаць выступленне. Дэвоткі ледзь не ачумелі і пагрозьліва ціснуліся да катэдры.

Я пакланіўся кіпеўшай публіцы і пад вадапад воплескаў сышоў са сцэны. Лоск і ўпэўненасць дзеячаў “Про Русія” як ветрам змыла.

Калі мы шумнай грамадой выходзілі з залі, пасяля заканчэння сустрэчы, да мяне падышоў стары, белавалосы чалавек ў цёмным кашцюме. Гэта быў **прафэсар Жукоўскі**. Ён працягнуў мне руку, моцна паціснуў і сказаў:

– **Спасибо вам! Всё же живут люди, не потерявшие совести и отваги... Сердечно вам благодарен... Вы воскресили у меня веру в людей...**

Падняўся мой аўтарытэт і ў многіх сяброў, чым я ў душы крыху ганарыўся.

САМАСТОЙНАСЬЦЬ

(Практыка выхаду ў людзі)

Летам 1934–га году я здаў апошнія экзамены. На астатку яшчэ адбыў **практыку ў другім па велічыне горадзе Польшчы – Лодзі**. Трапіў я на тры месяцы ў бухгалтэрыю Банку Гаспадарства Краёвага. Для мае непаседлівай натуры рамантыка і кнігалюба бухгалтарская праца (нават у адзеле дысонта) была мала атракцыйнай. Тым ня менш, адбыў я гэтую практыку сумленна, прапусьціўшы праз свае рукі вартасных папераў мільёны злотых.

Плацілі мне па банкаўскіх мерках няшмат – 100 злотых у месяц (вартасьць добра каровы).

На самым пачатку здарыўся мне даволі цікавы эпізод з паліцыяй. Прыехаў я ў горад позна. Меў з сабой адрас свайго сябра (сацыяліста), па прозьвішчу **Выпых**. У адрасе адзначалася вуліца Уніі, нумар дому і імя, прозьвішча калегі па універсытэту, адрас Банка. На вакзале я распытаў, дзе знаходзіцца гэтая вуліца і накіраваўся туды з сваім сундучком.

Доўга ехаў трамваем, пасья ішоў пехатою. Зусім сьцямнела, сям там засьвятліліся ліхтары. Сколькі ня пытаў сустрэчных, ніхто дакладна ня змог накіраваць мяне на патрэбны адрас. Мяняючы трэці, ці чацьвёрты раз напрамак, я зноў вышаў на нейкую ні то вуліцу, ні то дарогу і, змардаваны, ня ведаў што рабіць. Воддаль убачыў паліцыянта, які тут рэгуляваў рухам нячастых машын. Падышоўшы да яго, спытаў дзе знаходзіцца паданы мне адрас на вуліцы Вуніі. Паліцыянт узяў у мяне картку з адрасам, пасьвятліў ліхтарыкам і прачытаўшы, сказаў:

– Тут паказаны квартал горада, а ня вуліца. У гэтым квартале дзесяткі вуліц, і вам могуць даць дакладны адрас толькі ў адрасным бюро. Але (ён глянуў на свой гадзіннік) ужо ноч, дванастая гадзіна... Можаче туды патрапіць толькі заўтра, пераначаваўшы ў гатэлі.

– У мяне няма грошай на начлег у гатэлі, – безнадзейна адказаў я.

– Удзень я мог бы накіраваць вас у якісь інтэрнат, ці іншы пункт. А цяпер, сярод ночы, хто вас прыме?..

Распытаўшы, хто я і з якою мэтай прыехаў у Лодзь, паліцыянт пасья кароткай задумы сказаў:

– Я вам напішу адрас, гэта недалёка... І ён паказаў, як мне туды

дайсьці. Там я жыву. Вы скажаце, што я вас прыслаў, і мая жонка прыме вас на начлег. А заўтра знойдзеце таго, хто вам патрэбен.

Я ўзяў картку з адрасам, шчыра падзякаваў і цераз хвілін пятнаццаць знайшоў патрэбны адрас.

Няёмка мне было будзіць сярод ночы незнаёмых людзей і ствараць ім непатрэбны клопат. Аднак нічога лепшага я прыдумаць ня мог. Пастаяўшы хвіліну ў нерашучасьці, я пастукаў. Панавала цішыня, ніхто не адзваўся. Тады я пачаў стукаць мацней. І незадоўга пачуліся крокі, дзьверы адчыніліся, жаночы голас спытаў: "Хто там?"

Я цераз паўадкрытыя дзьверы падаў запіску паліцыянта і паясьніў, чаму змушаны быў патурбаваць яе сярод ночы.

– Нічога, нічога, – сказала яна і ўпусьціла мяне у калідор, дзе я скінуў верхнюю вопратку (надвары было мокра). А гаспадыня, накінуўшы халат, паслала мне на ложку свайго мужа, што быў на дзяжурстве. Я хутка заснуў.

Назаўтра жонка паліцыянта нарыхтавала добрае і смачнае сьнеданне, і я, гарача падзякаваўшы добрай жанчыне, накіраваўся проста ў банк. Пасьяля цэнтральнага дзяржаўнага банку гэта была найсаліднейшая фінансавая установа.

Спаткаў я там сумленных і прыязных людзей, стаў лепш разумець арганізацыю працы і цаніць "фаховасьць" у кожнай рабоце чалавека.

Выспаўшыся і адпачыўшы, ішоў я назаўтра ў цэнтр горада і думаў: **"Вось табе і паліцыя!.. "Фашысцкія халуі!"...Эксплуататары... Ён жа – гэты паліцай бачыў, што я – галадранец, у якога нават няма пару залатовак на начлег... І ўсё ж так! чужога, непатрэбнага "брадзягу", прамокшага ад дажджу, сярод ночы запрасіў у сваю хату... Дзе прынялі, накармілі, заапекаваліся як родным... Свайго ворага, "чырвонага" беларуса..**

Гэта быў яшчэ адзін эпізод жыцця, які ўбіваў у галаву мудрае правіла: **не глядзі на ярлыкі і на чыны, а на дзеянні чалавека. Ацньвай кожнага па яго характару і паводзінах! Трымаюся гэтага прынцыпу да сьмерці.**

Лодзь давала мне практыку ня толькі для розуму, але і для характару, духоўнага сьветапагляду на ўласнае і грамадзкае жыццё. Індывідуальнае і супольнае. **Жыццё многаму нас навучыць, толькі трэба ня быць сляпым, умець назіраць і рабіць адпаведныя вывады.**

ШЛЁНСК ЦЕШЫНЬСКІ І ГОРНЫ

З агромнага тэкстыльнага цэнтру – Лодзі, я трапіў у **самы прыгожы паўдзённы закутак Польшчы – Шлёнск Цешыньскі**. З бегам абставін, мне ізноў давялося сутыкнуцца з тэкстыльным цэнтрам у Бельско–Бялай. Горад не належаў да вялікіх. Тут было ня больш 50–ці тысячаў жыхароў і некалькі слынных сваімі “ангельскімі” тканінамі фабрык. Сапраўды, вырабы фабрыкі Янкоўскага **належалі да найбольш якасных у Еўропе і не ўступалі ангельскім**, дамінуючым на нашай планеце. Яны шырокім струменем ішлі на еўрапейскія і пазаеўрапейскія рынкі.

Пасьпяхова працавалі тут і металаапрацоўчыя фірмы, але такога розгаласу ня мелі. Шлёнск Цешыньскі быў знаны ня толькі з польска–чэскіх канфліктаў, але і з цудоўных, маляўнічых і нязлічонных дамоў адпачынку, санаторыяў і турыстычных базаў. Татры і Усходнія Бэскіды, што падходзілі амаль да самага Цешына і Бельска, цешылі (ці не адгэтуль назва ЦЕШЫН?) вочы краёвых і замежных турыстаў.

Пабываўшы пазней на Эльбрусе і многіх іншых горных вышынях і далінах Каўказа, **ўсё ж такі ня мог забыць чару і маляўнічасці Бэскідаў і суровых вяршынь Татраў, польскіх і чэскіх**. Бо граніца там была амаль зусім свабоднай. Неяк, спаткаўшы нашу турыстычную групу, польскі патруль на граніцы нават не затрымаў нас і не спытаў, ці маем права на пераход дзяржаўнай мяжы. І мы перайходзілі гэтую мяжу нават для таго, каб выпіць чэскага піва альбо віна... І гэта ў тым часе, калі граніца ў СССР была закрыта “жалезнай заслонай”... Абдураны нячувана абнагледай дзяржаўнай прапагандай, падставай якой быў масавы абман, фантастычная грандыёзная хлусьня, на якую кідаліся мільярды валюты – мы і амаль увесь сьвет ня цікавіўся, што сапраўды робіцца за гэтай “заслонай”.

Горад Бельско–Бяла меў свой арыгінальны каларыт. З начаткам лета тут амаль усе мужчыны хадзілі ў кароценькіх, як у футбалістаў, портках, і ў саламяных ці іншых капялюшах, часта з пяром якойсь птушкі на гэтым капялюшы. А у нядзелькі ці іншыя сьвяты, вераніцамі цягнуліся (пераважна пешкі) ў горы. Жанчыны таксама ў

кароткіх спаднічках, каляровых касьцюмах, часта нацыянальных (гуральскіх), пераважна з рукакамі за плячыма, шпарка падаваліся ў старану гор.

На пачатку да небасхіла грамадзіліся і зьнікалі ў замглёнай далячыні Бэскіды. Яны ўпіраліся каля мяжы з Кракаўскай акругай у Баб’ю гору. Сьмялейшыя і маладзейшыя турысты ўзьнімаліся далей, на вышыні скалістых Татраў. Туды вабяць скалістыя верхавіны Гарлуха, Ломніцы, Рысаў, Косьцеліска ды іншых, вышыня якіх перавышае 2,5 кіламетры, а таксама цудоўныя горныя панарамы з сотнямі азёр.

Вось у гэты надзвычай прывабны край трапіў я з групай турыстаў–студэнтаў. Пасколькі гэта была апошняя універсытэцкая практыка, мне адразу запрапанавалі працу ў “Убэзпечальні” (Страховым Таварыстве) “СІЛЕЗІЯ”. Аплата была невялікая на той час – 100 злотых у месяц. Калі ўлічыць, што я мог знайсці **кватэру з утрыманнем (сьнеданне, абед і вячэра) за 30 злотых**, то стане ясным, што праца была выгаднай.

Пасколькі працаваў я сумленна і старанна, мяне хутка перавялі ў найбольшы адзел фірмы – у цэнтральны горад Шлёнскага ваяводства – **Катавіцы**. Гэтая вугальная катлавіна (**польскі Данбас**) ў радыусе 15–20 км налічвала каля 40 вугальных шахтаў і паўсотні капальняў руды. Амаль суцэльнымі забудовамі злучаліся Вялікія гарады: Катавіцы, Хожув, Бытом і прыляжачы Сасновец; і меншыя – Мысловіцы, Забжэ, Руда, Глівіцы, Тыхы і іншыя.

Галоўнымі прадстаўнікамі насельніцтва былі шахцёры (гурніцы). Гэтая праслойка народу мне вельмі падабалася. Самі шахцёры, як і іх сем’і, былі людзі простыя, шчырыя і сумленныя. Штодзенная небясьпека і цяжкая праца стварылі **характар цвёрды, смелы, рашучы і сяброўскі**. Яны **былі заўсёды адзыўчывыя на людзкую бяду і няшчасці**. Праўда, крыху грубаватыя, часта рэзкія паводзіны маглі знеахвоціць да іх, але я не зьвяртаў на тэта увагі.

Праца укладалася пасьпяхова. Уважліва наглядаючы за працаўнікамі пракурэнт (зам. Дырэктара у юрыдычна–эканамічных справах) накіраваў мяне ў галоўны адзел фірмы, у Катавіцы. Клімат там быў горшы (неба вечна заснутае дымам і сажай), але пры горадзе быў вялікі парк і паблізу знаходзіліся прыродныя рэзэрваты лясы і воды,

асабліва **Пшчынская Пушча**. Акрамя таго, тут можна было хутчэй атрымаць павышэнне па службе.

Аднак я сам стаў прычынаю свае бяды. Пасьля некалькіх месяцаў мае працы і добра наладжаных адносін з кіраўніцтвам “Сілезіі”, адбыўся у нас сход працаўнікоў страхавых кампаніяў (іх было ў горадзе некалькі). Сабралася каля сотні людзей.

На павестцы дня стаяла адна праблема – арганізацыя ўласнага прафсаюза, якога наша галіна працаўнікоў яшчэ ня мела. Выступала нямала прадстаўнікоў нашай і іншых фірмаў. Некаторыя гаварылі спакойна, памяркоўна абасноўваючы неабходнасць прафесійнага саюза працаўнікоў.

Але знайшліся і дэмагогі, каторыя (як відаць) выконвалі палітычныя (камуністычныя) партыйныя заданні. Улічваліся выбары, у якіх хацелі дамінаваць інтрыганы. Вядома ж якое будзе кіраўніцтва, такімі ў значнай меры будуць і дзеянні прафсаюза. І я, зялёны яшчэ “дзеяч”, папаўся на вудачку дэмагогаў, нібыта яны верна змагаюцца за інтарэсы пакрыўджаных людзей. Калі запрапанавалі мне выступіць, стаў эмацыянальна расьпінацца за неабходнасць самаабароны “пралетар’яту”...

Зразумела, што на сходзе былі стукачы, дырэкцыя хутка аба ўсім даведалася, і я быў звольнены з працы. Мне выплацілі за два месяцы наперад зарабатную плату і казалі, што больш на мае паслугі не рэфлектуюць... Так я ўпершыню стаў безработным.

Што рабіць? Вяртацца на вёску да бацькоу? Ні ў якім выпадку! Такого сораму я ня мог дапусьціць. У вачах кожнага суседа я меў бы калі не пагарду, то насьмешку над “вучоным” нахлебнікам... На шыі старога бацькі!..

Адкінуўшы думку пра вяртанне дадому, стаў я шукаць новай працы. Аднак у тых гады (гаспадарчы крызіс!) знайсці працу было нялёгка. Найлягчэй было б, калі б я меў кваліфікацыю столяра, сьлесара, або электрыка. А вось эканаміста?.. Нідзе не патрабавалі.

Памагло мне тое, што ў гэтым часе я ўжо меў **фатаграфічны апарат і мог рабіць нармальныя, якасныя здымкі**. Зьвярнуўся да рздакцыі журнала “Паўстанец”, і там узялі (на пробу) некалькі маіх артыкулаў. Пасьля – наступныя інфармацыйныя матар’ялы.

А пазьней – ілюстраваныя рэпартажы на цэлыя палосы, і хоць у малой меры я быў зарабаткам абясьпечаны.

Зьвярнуўся я таксама да рэдактара штотыднёвай газеты “Польска Заходня”, дзе амаль штотыдня сталі друкавацца мае розныя большыя і меншыя артыкулы. Галоўны рэдактар цаніў гэтае супрацоўніцтва. І так я перабіваўся некаторы час. Бадай цераз год мне аднак пашанцавала. Карыстаючыся з гарадзкой бібліятэкі ў пошуках патрэбных мне матар’ялаў, запазнаўся я з немаладой ужо загадчыцай гэтай бібліятэкі.

У гэтым часе я ўжо супрацоўнічаў з **Катавіцкім радыё**, дзе даволі часта прымалі мае “**Погаданкі**” з **10 і 15-хвілінных перадачах**. Голас мой быў падыходзячым для радыёфоніі і хутка навязаліся з гэтай установаю сяброўскія адносіны. І ў гэтым выпадку лёс паспрыяў, бо ў той жа гарадзкой бібліятэцы працавала дачка дырэктара Радыё – мілавідная і вельмі сымпатычная Крыстына.

Яна якраз і падказала мне думку супрацоўніцтва з Радыё. Сябруючы з Крыстынаю, пазнаёміўся я і з дырэктарам, яе бацькам, ды сястрою Стасей.

З гэтага часу я стаў амаль сталым працаўніком Катавіцкага Радыё. Стала намнога лягчэй. Нават апануцца мог “па-людзку”. Для кавалера важны фактар! Але галоўная ўдача была наперадзе.

Кіраўнічка Бібліятэкі была блізкай знаёмай дырэктара афіцыйнага выдавецтва Ваяводзкай Управы (Ужонд Воевудзкі) – Др-а Раймунда БУЛАЎСКАГА. Пішу яго прозьвішча вялікімі літарамі, бо гэта быў сапраўды нязвычайны чалавек. Паходзячы з Пазнаншчыны, ён так як і палякі Шлёнска, быў узгадаваны і прызвычаены да **добрай работы**. Падкрэсьліваю: *добрай*. Бо можна працаваць старанна, але няўмела нават здольны і старанны чалавек, ня знаючы прынцыпаў і вымагаў працы, **розьніцы між знаннем і умеласьцю**, рэдка калі зможа дабіцца добрых вынікаў у сваёй прафесіі, не гаворачы аб выдатных.

Др. Булаўскі дасканальна вывучыў і усвоіў гэтую праблему. Будучы працавітым і прынцыповым па сваёй натуре і ўдасканаліўшы свае тэарэтычныя глыбокія веды шматгадовымі Але справа была ня ў гэтым. Галоўнае зразумеў я значна пазьней. Тут я здабыў сапраўдны **скарб на ўсё жыццё: дырэктар Булаўскі навучыў мяне пра-**

цаваць! Самастойна думаць (мысльліць), рацыянальна накіроўваць творчае мысленне, рабіць строга абаснованыя вывады, **рашаць праблемы самастойна і беспамылкова.** Мне было тады 24 гады... На працягу наступных 60–ці гадоў прышлося дзiesiąткі разоў мяняць мейсца працы, але ня было **ніводнага выпадку**, каб мяне звольнілі з **працы** па прычыне дрэннай, **ці няўмелай работы.**

Наадварот, – калі я пакідаў тое ці іншае месца працы, мяне доўга і вельмі неахвотна адпускалі. Лічу гэтае пытанне вельмі важным жыццёвым фактарам.

На пачатку я атрымаў даволі простае заданне (мы выдавалі эканамічна–статыстычны журнал, ахапляючы ўсе галіны дзяржаўнага жыцця, з упорам на гаспадарку, транспарт і культуру). Гэтае заданне я выпайніў раней вызначанага тэрміну, з задавальняючым вынікам. Тады выклікаў мяне дырэктар і спытаў, ці не вазьмуся я за сур’ёзную, навуковага характару тэму. І ў агульных рамках паясьніў мэта такой працы.

Я ўжо не сумняваюся ў сваіх здольнасцях і адразу згадзіўся апрацаваць запрапанаваную тэму.

– Не сьпяшайцеся. Тэма сур’ёзная, патрабуе нямала працы і... розуму. Падумаўце і прыдзіце да мяне цераз два–тры дні.

Я зьявіўся назаўтра і сказаў, што ўпэўнены у паспяховым выніку намечанай работы.

– Сколькі вам часу спатрэбіцца на гэтую працу? – спытаў дырэктар.

– Тыдні два–тры, – сказаў я, падумаўшы хвіліну.

– Я ад вас такой тэрміновасці не патрабую. Праца вымагае нямала творчай ініцыятывы, аналізу, магчыма, аб’ёмных матар’ялаў, а можа і першакрыніц. Даю вам тры месяцы часу.

– Я, пане дырэктар, спраўлюся раней!..

– Ну, што ж... Пабачым. Але – паўтараю – не сьпяшайцеся.

І я ўпрогся ў работу. Першыя дзень–другі распрацоўваў канцэпцыю, агульны плян і методыку апрацоўкі тэмы. Здаецца ўсё ўкладалася гладка, зусім нятрудна. На трэці дзень, аблажыўшыся неабходнымі справачнымі матар’яламі, пачаў пісаць. Усё ішло гладка, лагічна, нават з літаратурнага пункту гледжання даволі каларытна. Канчаючы работу ў шэсьць гадзін, я разам з натаўпам працаўнікоў не-

калькіпавярховай ваяводзкай установы, амаль пасьвістваючы, выбягаў на вуліцу. Ну, а вечарам – кіно, сустрэчы, вечарыны... Ці мала чаго маладому, свабоднаму дзецюку хочацца!..

Цераз тыдняў тры, як абяцаў напачатку, панёс я сваю закругленую работу, нават з нейкай прыложанай ілюстрацыяй, да др. Булаўскага. Ён мяне хутка, з пэўным здзіўленнем прыняў.

Недаверліва, пытліва зірнуўшы на мяне, узяў мой рукапіс у рукі. Хоць па яго твару цяжка было зразумець, што ён думае і адчувае, але ўсё ж такі я ўлавіў адзнакі дэзапрабаты. Прачытаўшы уступ, ён перагарнуў яшчэ некалькі старонак (тэма заняла каля 25 машынапісных старонак), затрымаўся на хвіліну на заключных вывадах і сказаў, вяртаючы мне:

– Сыры матар’ял. Гэта можна назваць зарысоўкай, шкіцам (эскізам) таго, што павінна быць зроблена. Трэба думаць! Думаць!.. – паўтарыў яшчэ раз.

І вярнуў мне тэчку з тэкстам назад, дадаўшы, што варта праглядзець падобныя працы знаных і добрых спецыялістаў. Шырэй карыстацца бібліятэкай.

З цяжкім настроем ішоў я на сваю кватэру. Зьнікла ахвота ісьці ў тэатр (дзе мяне ўжо зналі з маіх шматразовых рэцэнзій), у кіно, да сымпатычных сябровак... Перачытаў яшчэ некалькі разоў сваю работу, вышукваючы ў ёй слабыя месцы. Парадзіўся з сябрам па рабоце – добрым хлопцам, шлёнзакам Москалай. Але нічога карыснага з гэтай нарады не атрымалася. Пайшоў на наступны дзень у бібліятэку і папрасіў спагадную мне Крыстыну падшукаць кнігі па адпаведнай тэматыцы. Стаў чытаць іх вечарамі да поўначы, хоць гаспадыня бурчала за дзівярыма, што шмат будзе трэба плаціць за сьвятло...

З літаратуры даведаўся я аб дасьледаваннях ня толькі пытаньняў, закранаемых у маёй тэме, але і пра “бацькоў” арганізацыі працы: **Тэйлара, Форда, Котарбінскага, Пшчолоўскага** ды іншых прафесараў і навукоўцаў, якія “па костачках” разьбіралі працэсы ня толькі фізычнай (асабліва ў прамысловасьці), але і псыхічнай, разумовай працы. І тут мне адкрыўся цэлы, нязнаны дагэтуль, сьвет законаў **арганізацыі працы**. Аж сам сабе я дзівіўся, як аказваецца ўсё проста і адначасна як важна!..

Пачаў я па-новаму глядзець на сваю прафесію і працу, на плянаванне і распрацоўку ўзятай тэмы. Перачыркнуў амаль усю папярэднюю работу і ўсё пачаў пісаць нанова. Перадумваючы і параўноўваючы сваю канцэпцыю, а таксама асобныя разьдзелы сваёй тэмы, цяпер я зразумеў, насколькі быў наіўны і (шчыра сабе ў гэтым прызнаўся), малаграматы...

Творчыя замыслы і рэальная магчымасьць аналітычна іх аформіць, зрабіць пераканаўчыя (і непамылныя!) вывады цяпер непараўнальна пашырыліся. Я павесялеў. Прадаўжаў упарта працаваць і, каб не псаваць з гаспадыняй, стаў вечарамі працаваць у сваёй установе. Там дазвалялася быць да поўначы. Раз пры гэтай “начной” рабоце застаў мяне дырэктар.

– Працуеце? – спытаў з зацікаўленнем у вачах. – Падыйшоў, глянуў на разложаныя лісты і дабавіў: “Правільна. **Бяз добрай працы ня бывае добрага выніку**”.

Пасьля яшчэ неяк заглянуў да мяне. Вычувалася, што быў ён маёю працавітасцю задаволены. А калі я цераз месяцаў паўтара ізноў прынёс яму сваю работу, дырэктар папрасіў мяне прысесці і сказаў:

– Як бачу, вы знайшлі **ключ да ўзапраўды добрай працы**. Гэта **вельмі важная справа**. Думаю, што мы зможам з вамі супрацоўнічаць.

І затрымаў апрацаваную тэму, загадаўшы заўтра да яго зайсьці.

– Я ўважна перачытаў вашу работу, на гэты раз яна ў вас атрымалася блізка задавальняючага узроўню, – сказаў др. Булаўскі. – Відаць, вы сур’ёзна апрацавалі, выкарысталі існуючыя крыніцы таго, што ўжо было дасягнута ў гэтай галіне і высунулі некалькі ўласных, даволі цікавых варыянтаў і вывадаў. Ёсць падстава спадзявацца, што з вас атрымаецца добры, самастойна думачы працаўнік.

“Я мог бы прыняць вашу працу. Аднак лічу, што вы можаце даць лепшую прадукцыю (тут ён усміхнуўся). І не хацелася б, каб вы “спачылі на лаўрах” на самым пачатку добрай работы. Лічу, што вы абавязаны выкарыстаць пэрспэктывы далейшага разьвіцця сваіх... здольнасьцяў. Радзіў бы вам яшчэ папрацаваць над тэмай і прынясьці мне цераз тыдняў два. Тады, калі ваша праца поўнасьцю вас задаволіць”. І яшчэ раз вярнуў мне рукапіс.

Можна сказаць, што я ня ішоў ад дырэктара, а ляцеў на крылах. Да мае сьвядомасьці дайшло, што ён лепш мяне знаў і разумеў, чым я сам... З уздымам і бадай – натхненнем узяўся я за чамусьці, не надаеўшую тэму. І – вось дзівы. Зьявіліся новыя, больш стройныя і (сказаў бы) прыгожыя варыянты. Яны былі мацнейшыя лагічна, багацейшыя і больш каларытныя, прывабныя для чытача–спецыяліста.

Цераз два тыдні я сапраўды быў задаволены сваёй работай. Ні да аднаго пункту ня мог “прычапіцца” і з лёгкай душою пайшоў да дырэктара.

На гэты раз работа была прынята і пайшла ў друк без заўвагаў і паправак. Пры чарговай сустрэчы з загадчыцай бібліятэкі, яна сказала:

– Доктар Булаўскі з вас задаволены! Гэта рэдка ў яго бывае... Ён многага патрабуе ад сваіх працаўнікоў. Змушае да сумленнай, творчай працы. Але сам працуе больш за ўсіх. І баюся, што больш, чым пазваляе яго здароўе...

Цераз некалькі гадоў, калі я быў знымым публіцыстам, працуючы ў Кракаве, ізноў сустрэўся з др. Булаўскім, але аб гэтым пазней.

Педагагічны калектыў Наваградзкай беларускай гімназіі

ХВАСТЫ...

Мінула каля паўтара году. Праца мая выконвалася паспяхова. Нават пэўнага разу здарыўся нечаканы для мяне (і іншых) эпізод. Выдаючы чарговы нумар нашага журнала, атрымалася затрымка. А прыпамінаю, што з месяца ў месяц і з году ў год праца рэдакцыі нашага Бюро нязьменна ішла, як анкерскі гадзіннік. Дырэктар быў на рэдкасьць таленавітым і патрабавальным арганізатарам.

Прычынай была якаясь недапрацоўка старэйшага з працаўнікоў – прафэсара Вацля. Сабраўшы ўсіх нас, дырэктар Булаўскі сказаў:

– Пан **Магістар Анішчык зьяўляецца наймалодшым працаўніком сярод нас. Сваёй акуратнасьцю і працавітасьцю**, дабіўся таго, што сёння я вымушаны **ставіць вам усім у прыклад**. На працягу года ён ня меў у сваёй працы ніводнай заўвагі, ня толькі што браку. А вось сёння, пасья сямігадовай працы праф. Вацль можа сарваць тэрмін выпуску журнала... Мне не патрэбны тлумачэнні. Вы ўсе абавязаны памятаць: калі пагражае па любой прычыне якаясь “няўстойка”, небясьпека зрыву, альбо затармажэння творчага працэсу, вы навінны аб гэтым неадкладна мне далажыць. Я папераджаю, што ў падобных выпадках буду рабіць адпаведныя дысцыплінарныя вывады. Каб пасья ня крыўдзіліся...

Мой творчы энтузіязм і ружова-сонечны настрой быў аднак нечакана і груба разбураны маімі ж трагічнымі памылкамі. Справа ў тым, што, як многія тысячы моладзі, яшчэ ў школе і асабліва на універсытэце я паверыў такім жа наіўным і легкаверным “дзеячам”, якімі былі тады мы, жаўтадзюбыя вясковыя хлопцы, у міфічную краіну справядлівасьці. У савецкі “рай”, пра які нам баялі камуністычныя “апосталы” і проста нанятыя агітатары.

Мне, як многім быўшым камсамольцам, хоць я ніколі да гэтай арганізацыі не належаў, адрыгнулася энтузіястычная вера ў існаванне справядлівасьці, ва ўладу рабочых і сялян, якая нібыто давяла да свабоднага і заможнага жыцця народы СССР (і вядома – беларусаў). Мой удзел у школьных “страйках”, а пасья ў студэнцкім сацыялістычным руху (калі я на пэвен час быў звольнены з універсытэту) быў “узяты на карандаш” польскімі шпікамі. І цяпер, як відаць, дайшла чарга да разгляду імі маёй асобы. Польскія ўлады

бясьпекі палічылі, што мяне ня сьлед трымаць на рабоце ў дзяржаўнай установе. Тым больш навуковага абласнога маштабу. Наш дырэктар атрымаў на гэтую справу “указаніе”. Пэўнага дня ён выклікаў мяне да сябе. Вайшоўшы ў яго кабінет, я адразу вычуў, што нешта здарылася. Нешта засмактала ў душы. Твар Булаўскага быў звыш меры паважны і выразна ўсхваляваны. Кіўнуў мне прысесьці.

– Не хацелася б мне аб гэтым гаварыць, а тым больш вырашаць прыкрую для мяне справу, – пачаў ён. – Але я ня бачу магчымасьці іншага выйсця... Я шчыра шкадую, але нам прыдзецца разьвітацца... Ня ведаю дакладна, у чым справа, вам напэўна, відней. За вамі чысьляцца якіясь антыдзяржаўныя парушэнні, а я абавязаны трымаць на рабоце толькі пэўных і чыстых маральна працаўнікоў.

Паўтараю, мне шкада з вамі разьвітацца. Паказалі вы сябе з добрай стараны як працаўнік і як чалавек. Такое перакананне маюць і некаторыя іншыя знаючыя вас асобы. Аднак мае аргумэнты не пераканалі адпаведніх уладаў...

Вам цяпер застаецца вырашыць, ці падасьце заяву аб звальненні з работы самі, ці захочаце яшчэ працаваць, пакуль мы ня звольнім вас на падставе адпаведных законаў?.. Лічу першы варыянт карысьнейшым для вас, бо ў выпадку ўласнага жадання аб звальненні вам будзе выплачвацца на працягу 3 месяцаў дапамога з дзяржаўных фондаў. У іншым выпадку вы гэтай дапамогі ня будзеце мець.

З гняту чым цяжарам на сэрцы я падаў заяву... Ізноў стаў безработным. І гэтым разам выратавала мяне журналістыка – “Повстанец”, радыё ды газеты. Прышлося шукаць іншай кватэры, маленькага, але з невялікай аплатай пакойчыка. У гэтым часе знаёмы українец – Паслаўскі, фанатычны паклоннік песьні, сагітаваў мяне запісацца ў катавіцкі мужчынскі хор “Эхо”. Гэта быў выдатны ансамбль сталых працаўнікоў розных фірмаў і устаноў, заўзятых аматараў харавога мастацтва. Дырыжорам быў здольны кампазытар, і “Эхо” на кожным конкурсным выступленні займала прызавое месца.

Сярод удзельнікаў хору былі ўплывовыя дзяржаўныя працаўнікі. Пасябраваў я з адным старажылам горада – расейцам Смірновым (жонкай яго была вельмі сымпатычная ўкраінка). Маючы шырокія знаёмствы, гэтыя людзі парадзілі мне зьвярнуцца да праф. Гожэхоўскага – дырэктара Псыха-Тэхнічнага Інстытута. Мясьціўся ён пры

агромнай Тэхнічнай школе, якая побач варшаўскай Школы Вавэльбэрга была абсталяванай і лічылася найбольш дасканалай кузьняй працаўнікоў тэхнічнага профіля. Яе выпускнікі за два-

тры гады наперад запрашаліся на работу ў шахты і гуты (руднікі), на адказныя і добра аплачваемыя пасады, што загадзя афармляліся кантрактам.

Адной з важных апораў гэтай школы быў Псыха-Тэхнічны Інстытут. Гэта была невялікая ўстанова практычнага напрамку з надзвычай цікавай праграмай працы. Калі задачай рэнтгена зьяўляецца прасьвятленне і аналіз людзкога цела, то задачай успомненага Інстытуту было выяўленне і аналіз **духовага зьместу чалавека**, яго характару і ўзаемадзеяння функцыяў мозга з функцыямі фізычнымі – цела, рук, ног, вачэй і т.п...

Багаты арсенал прыладаў даваў магчымасьць дакладна акрэсьліць уражлівасьць чалавека на сьвятло, на дасканаласьць дотыку, каардынацыі дзеяньняў рук і ног; зроку + рук і ног. Устанаўлівалася хуткасьць і дакладнасьць рэакцыі ўсіх органаў і г.д..

Праца Інстытута вельмі мяне зацікавіла. Я адразу зразумеў яе агромную ролю у падборы кадраў для працы на прамысловых і транспартных аб'ектах ды і наогул пры любым выпадку працаўладкаваньня. І для мяне стала адразу ясна: чаму ўсе шахты, гуты, жалезнадарожныя і ўсе іншыя транспартныя установы не прыймаюць на работу тэхнічнага профіля нікога, без пасьведчаньня гэтага Інстытута.

Вынікі такога падыходу: у Шлёнскай акрузе, на прамысловых і транспартных прадпрыемствах – у два разы менш нешчаслівых выпадкаў (аварыяў) чым у іншых ваяводзтвах дзяржавы!.. Калі ўлічыць, што кожны такі выпадак абыходзіцца (лячэнне, штрафы,

страата дзён ці месяцаў працы) ў сотні або і тысячы злотых, то стане ясна, што карысьць Інстытута для грамадзкасьці і дзяржавы – агромная!

Мне пашанцавала, у гэтым часе Інстытуту патрэбны быў кваліфікаваны і зацікаўлены гэтымі праблемамі працаўнік. З дырэктарам Інстытута – праф. Гожэхоўскім мы хутка дамовіліся: першыя тры (пробныя) месяцы я буду атрымліваць 150 злотых, а пасля (калі мяне ня звольняць праз непрыгоднасьць) зарабатная плата будзе падвышана. Для мяне ізноў пачаліся напружаныя, але вясёлыя і сьветлыя месяцы работы. Я быў упэўнены, што з работай спраўлюся (школа др. Булаўскага), а ўсё іншае ня мела вырашаючага значэння.

Так яно і атрымалася. З захапленнем уваходзіў я ў курс, у працэсы штодзённай працы. Цераз даслоўна пару тыдняў прафэсар мог мне цалкам даверыць практычную частку работы. Пры дапамозе спецыяльнай, часам досыць складанай апаратуры, я вымяраў і рэгістраваў чуласьць падыцаў экзаменуемага (дотык), чуласьць рэакцыі на сьвятло, на колеры, на слых і г.д... Акрамя гэтай дзейнасьці, беспасрэдна зьвязанай з псыхатэхнікай, наш Інстытут браў на сябе пабочныя, дадатковыя заданні. Па дагаворанасьці з дырэктарам, я ўзяўся за арганізацыю курсаў для інжынераў і тэхнікаў па бясьпецы працы. Павышэнне кваліфікацыі, асабліва для новых працаўнікоў у гэтай, беспярэчна важнай галіне, пазбаўляла шахты і капальні ад немалых страатаў.

Я быў вызначаны беспасрэдным **загадчыкам гэтых курсаў**. Пасьля адпаведнага апавяшчэння (інфармацыі) пра адкрыццё і варункі прыёма на курсы, амаль усе большыя прадпрыемствы накіравалі (на тры месяцы) сваіх адказных службоўцаў. Зразумела, аплачваючы кошты гэтых курсаў.

Я запрасіў для вышэйшай вартасьці і рэальнай карысьці нашых курсаў выдатнейшых спецыялістаў прамысловай акругі: галоўных інжынераў, эканамістаў, галоўнага начальніка ваяводзтва па медыцынскаму нагляду ў галіне прамысловасьці і г.д...

Курсы прайшлі на высокім узроўні, закончыліся з нечакана эфектнай пасьпяховасьцю. Цераз месяц мы абвясцілі другі набор курсантаў, а пасля – трэці... Аутарытэт і папулярнасьць Інстытуту ўзрастала. **Да нас прыязджалі выдатныя навукоўцы ў галіне псыхатэхнікі (спецыялісты з Варшавы і Лодзі, праф. Бігеляйзэн з Крака-**

ва). Меркавалася пашырэнне працы, павялічэнне памешкання і шта-таў Інстытута. Аднак сталася нечаканае, – выбухла нямецка-польская вайна...

Пасьля перамогаў на захадзе дыктатарскі рэжым Гітлера (кіраўніка **партыі Нацыянал-Сацыялістаў**) заняўся праблемай пашырэння нямецкай дзяржавы на Ўсход (*Дранг нах Остэн*). Гітлераўскі сацыялізм быў падобны па сваёй праграме ды асабліва па метадах дзеяння, да італьянскага фашызму (дзеля гэтага малаграматныя верхаводы маскоўскіх камуністаў пераблыталі яго з фашызмам... Яны лічылі, што ў палітыцы і праграме дзяржавы павінна ўсё вырашаць сіла, іначэй кажучы – вайна. Італьянскі фашызм і нямецкі нацыянал-сацыялізм, як і расейскі камунізм, прызнавалі толькі адну форму кіравання і дзеяння: дыктатуру. Мусаліні, Гітлер і Джугашвілі (Сталін) былі аднаго поля ягады. Вечна лася на чужое, вечна ненажэрныя, тварылі сваю славу і “вялікасьць” патокамі людзкой крыві.

Пасьля сьмерці Пілсудзкага ў Польшчы не знайходзілася моцнага і дальнабачнага палітыка. Напалавіну сялянскі край, аслаблены ўнутраною барацьбою і патугамі зьліквідаваць беларускую і украінскую меншасьці, ня меў ні дастатковых сіл, ні рэзэрваў да супраціўлення гітлераўскай дасканальна узброенай (на той час) махіне. І калі на дамаганні нямецкага ўраду стварыць для Нямецчыны калідор у Прусію, польскія кіраўнікі адказалі рашучым “не” і распачалі агульную мабілізацыю, нямецкая армія кінула на ўсход дзесяткі панцэрных дывізій і магутную авіяцыю.

Немцы разьлічвалі, што яны Шлёнск адразу далучаць да “Райху” і не хацелі яго знішчаць. Тым больш, што неба над Горным Шлёнскам дзень і ноч было заснута дымам густа разьмешчаных рудных шахтаў. Акрамя таго, на Шлёнску і Пазнаншчыне жыло нямала немцаў, як на Віленшчыне “*тутэйшых*” – беларусаў. Яны былі натуральным рэзэрвам для папаўнення нямецкай арміі.

Ад першага дня неаб’яўленай вайны над горадам і ўсёй акругай высока ляталі нямецкія самалёты. Нічога не абстрэльвалі і бомбаў не скідалі. Карэннае насельніцтва, якое (як усюды) абьякава адносілася да тых ці іншых нацыянальнасьцяў і дзяржаваў, было ўстрывожана. Але не панікавала. Выязджаць яно нікуды не зьбіралася. А наплывовыя дзеячы і мясцовыя польскія патрыёты абаснована лічылі,

што ў выпадку прыходу нямецкай улады ўзьнікне рэальная пагроза для іх жыцця. Бо і мясцовыя немцы знайдуць прычыны для помсты нават над нявінным польскім насельніцтвам. Баючыся падобных дзеянняў, пэўная частка насельніцтва, а ў першую чаргу – чыноўнікаў, як гаворыцца, збіралася манаткі і выязджала на свае ранейшыя тэрыторыі. Нават дзесяткі дадатковых цягнікоў не маглі змясціць усіх бежанцаў.

Калі я праз тры–чатыры дні таксама вырашыў ехаць на Бацькаўшчыну, білеты на цягнік прадаваліся толькі на аснове дазволу гарадзкіх уладаў. Прышлося прасіць уплывовых знаёмых, каб дасталі білет і для мяне.

“Няма чаго мне тут рабіць з немцамі, – разважаў я. – Акрамя таго, невядома, як доўга пратрывае вайна. А там, за фронтам, бацькі і ўсе родныя будуць перажываць, хвалявацца, ня ведаючы, ці жывы я, ці не.”

Збірацца мне давялося нядоўга. У большы чамадан запасны касцюм, пару сарочак, некалькі любімых кніжак... У рукзак вапхнуў невялікі акардэон і некалькі дробязяў, альбом з сотняй фотаздымкаў... Вось і весь мой багаж. На хаду прыхапіў яшчэ балалайку, – шкада было пакідаць верны і лёганы музыкальны інструмент.

Прышлося чакаць на вакзале гадзіны тры, ці больш. Нарэшце абвясцілі, што прышоў цягнік на Варшаву. Пачынаецца пасадка. Праверыўшы білет, паліцыя прапусьціла, і я з лёгкім сэрцам іду да свайго восьмага ці дзясятага вагону. Ажно чую, што хтось бяжыць за мною і гукае:

– Рэдактар! (*Пане рэдактожэ*)...

Азірнуўся, бачу: бяжыць да мяне кругленькі, нявысокі, з бародкай клінам дырэктар Катавіцкага Радыё – Лігонь.

– Ох, як я рад, што вас убачыў!.. Адпраўляю ў Варшаву да маткі свае дочки!.., – аддыхаўшыся сказаў ён. – Умяляю вас! Запакуйцеся маімі дзяўчатамі!.. Яны ж самі нікуды ня ездзілі, а тут – вайна!.. Мала што можа здарыцца! Хіба ж пан не адмовіцца?.. Мне няма каго больш папрасіць...

– Але ж, пане дырэктар!.. Бяз ніякіх просьбаў я запякуюся вашымі дочкамі! Абяцаю, што ўсе сілы прылажу, каб дзевяці іх да мамы!

Дырэктар крыху аддыхаўся і падвёў мяне да вагона, дзе ўжо сядзелі яго “дзяучаты”. Гэта быў “*пшэдзл*”, у якім ужо сядзелі, распрануўшыся, тры маладыя жанчыны і двое дзяцей. Дырэктар яшчэ раз пацалаваў свае дочки і, падзякаваўшы мне, пабег, кажучы: – “Мяне ня пускаюць абавязкі на Радыё!..”

Старшай дачкою дырэктара Ліганя была Стася, даволі прыгожая, вельмі мілавідная, абаяльная, стройная жанчына. Яе муж быў военным (маёр), знаходзіўся дзесь на паграніччы, разам са сваёй часьцю. Стася нават ня ведала, дзе ён у дадзены момант.

Крысю, малодшую дачку, я добра знаў і, можна сказаць, сябраваў з ёй. Вельмі простая і адкрытая, сымпатычная (хоць ня так прыгожая, як Стася). А побач з імі сядзела маладзенькая “мама” з малымі дачушкамі. Адною было два ці тры годзікі, другой на год больш.

Яны вельмі ўзрадаваліся сустрэчы са мною і казалі, што ў нашым купэ будзе яшчэ адзін пасажыр, які, відаць, спазьняецца. Асабліва іх усьцешыла, што я таксама еду ў Варшаву. Мне здалося, што нават іх бледненькія твары паружавелі. Рэчаў у іх было ня шмат, і я закінуў свой пакоўны чамадан на верхнюю паліцу і побач з ім – рукзак... А балалайку, што іх крыху здзівіла, павесіў на кручок пры дзвярах.

Зьявіўся і апошні наш спадарожнік – рэдактар – не памятаю якой газеты – іх добры знаёмы. Прывітаўшыся і размясьціўшыся, гэты пан распачаў даволі безклапотную гутарку, якая мне выдавалася неадпаведнай. Аднак настрой крыху палепшыўся. Вартасць гэтага кампаньёна хутка выявілася сама сабой.

Цягнік прастаяў яшчэ каля гадзіны і нарэшце, крануўся. Ішоў ён вельмі марудна. Чамусьці шмат разоў прыпыняўся на хвілін дзесяць–дваццаць. Ізноў ішоў, ізноў спыняўся...

У часе чарговага прыпынку мы пачулі ці то звон, ці то гул, – здалёк цяжка было разабраць. Урэшце мы ўбачылі далёкія кропачкі. Яны хутка павялічваліся і зараўлі аглушальна. Гэта быў першы перажыты намі налёт нямецкай авіяцыі. Затарахцелі кулямёты, пачуліся аглушальныя выбухі скінутых бомбаў.

Упершыню мы пачулі лямант і крык, плач і стогн, енкі пацярпеўшых. На шчасьце для нас тэта было дзесь наперадзе, відаць, бомбы кідаліся на паравоз. Цягнік спыніўся. Далёка наперадзе курылася чорная яма. Там былі параненыя.

Вышаўшы з вагону, я ўбачыў шнур вагонаў, – перад намі на некалькі кіламетраў расцягнуліся цягнікі. Прыпынак каторага–небудзь з іх змушаў прыпыняцца ўсе заднія цягнікі.

Прышлося ісьці каля бясконцага шэрагу вагонаў больш кіламетра. Нарэшце, крыху прывыкшыя да цемры вочы убачылі апошнія вагоны і паравоз. Наперадзе маячылі фігуры сапёраў і раскіданыя па абодвых баках шляху шпалы і рэйкі. Цямнела шырокае углыбленне і раскіданая зямля. Рэйкі раскіданы на 30–40 мэтрах шляху.

– Як доўга, панове, пратрывае рамонт? – спытаў я сапёраў.

– Да раніцы закончым, калі зноў не разбамбляць... Вярнуўшыся да свайго вагону, я разпавёў пра няспрыяльную для нас сытуацыю і спытаў, што яны думаюць, – мае “падапечныя”.

– Вы як сабе хочаце, а я больш у вагоне не паеду! – сказала Стася. – Не змагу больш вытрымаць гэтага кашмару..:

– Мы таксама не паедзем, – адазваліся астальныя. Лепей ісьці пехатою. Чым сядзець у вагоне, чакаючы бомбы...

Я ня мог з імі не пагадзіцца, і мы пачалі рыхтавацца да пешага падарожжа.

– Бярыце толькі самае неабходнае – папярэдзіў я. – Бо ўсё роўна ў дарозе пакінеце. Вазьміце мехавую вопратку, пару абутку, каштоўнасьці...

Сам я пакінуў і балалайку, хоць яна добра нам паслужыла, некалькі кніжак. Вышлі на насыпаны бітым каменем чыгуначны шлях. Я ў адной руцэ меў невялікі чамадан і на плячах рукзак. Крыху прызвычаўшы вочы да цемры, рушылі наперад, з мэтай дайсьці да якойсь аўтобуснай трасы. Аднак адраз жа ўзьнікла праблема: што рабіць з дваіма дзецьмі пазнанянкі?.. Адно дзіця яна сама ўзяла на рукі. А другое?.. Што рабіць? Трэцяй рукі няма... Даражэй дзіця (хоць чужое) ці мае фатаздымкі і акардэон?.. Памагло дамовае і школьнае узгадаванне – жыццё дзіцяці дарожай... Чалавек жа!.. Аднёс свае чамаданчыкі у вагон, а дзіця – на руку, чамаданчык Стасі – ў другую руку, і пайшлі ў цёмную ноч... І пайшоў я наперад, уважна глядзячы на шпалы, каб не спатыкнуцца. Дзіця ж на руках!

Марудна і доўга трывала нашая безнадзейная хада. Дзяўчата ледзь трымаліся на нагах. Час ад часу рабілі прыпынкі. “Маё” дзіцятка заснула, абняўшы мяне за шыю. Ужо пачынаўся рассьвет, калі мы

вышлі на праезджую дарогу. І вось нарэшце – радасьць! Стрэлка дарожнага слупа паказвае:

“Скаржыско – 5 км. “ За гадзіну будзем там!

Але ўжо пачынала сьвітаць, а з рассьветам немцы напэўна будуць горад бамбіць!.. У першую чаргу – вакзал... Пакуль я тэта ўсё асэнсаваў, дзяўчаткі, як падкошаныя, зваліліся пад густую елку ў траву, так змардаваліся, што і ногі ня трымалі. І мне нястрымна хацелася адпачыць. Перажыванні і начны марш па шпалах і каменні з саліднай нагрузкай вычарпалі і мае маладыя сілы. Асьцярожна прысеўшы, каб не збудзіць дзяўчынкі, якая заварушылася на руках, я некалькі хвілінаў маўчаў. Шкада было падымаць у далейшую дарогу замучаных жанчын. Стася пры водбліску сьвятлеючага неба палохала жажлівай зморанасьцю, яе тварык, здаецца, сьвяціўся наскрозь, пад вачыма агромныя сінія кругі... Ня лепш выглядала і Крыстына. Чамусьці крыху лепш трымалася матка–пазнанянка.

І ўсё ж такі трэба было неадкладна падымацца. Але я неасьцярожна пахіснуўся і ледзь ня ўпусьціў дзяўчынкі. Яна прачнулася і стала клікаць: “Мама!..” Маці, палажыўшы на траву другое дзіця, узяла ад мяне “маё” і, адышоўшы на пару крокаў, рашпіліла ей трусікі... Тут і я ўспомніў пра гэтую неабходнасьць...

І ўсё ж такі больш інстынкт, чым розум, падказваў: неабходна не трацячы хвіліны ісьці... **Скаржыско** – горад, там можна будзе памеркаваць, што нам рабіць далей. І, даўшы спадарожніцам адпачыць хвілін дзесяць, я катэгарычна загадаў усім падымацца і сьпяшацца ў горад. Па добрай, гладкай дарозе! І я, перавязаўшы рюкзак з чамаданчыкам Стасі (што быў ня вельмі лёгкім) перакінуў іх цераз плячо і бязьлітасна расштурхаў зьнямоглых жанчын.

– Мы мусім з раніцы мінуць Скаржыско, – тлумачыў я. – Бо з усходам сонца прыляцяць самалёты, будуць бамбіць гэты важны прамысловы цэнтр!.. Мы ня можам рызыкаваць жыццём ня толькі нашым, але і дзіцячым!..

Гэты аргумэнт пераважыў. З цяжкасьцю падняліся жанчыны, і мы ў ранейшым парадку рушылі ў бок Скаржыска. Даволі халодная раніца нас асьвяжыла, крыху дадала сіл, ды і сапраўды, па роўнай дарозе было намнога лягчэй ісьці. У Скаржыску мы апынуліся перад самым усходам сонца... Тут зноў усе прыселі і меркавалі пасілкавацца

скромнымі рэшткамі ежы. Але я катэгарычна запратэставаў, бо вычуваў, што хутка наляцяць самалёты і скінуць тут нямала бомбаў. Даслоўна з энкамі і стогнамі падняліся спадарожніцы, і мы папляліся на працілеглы край невялікага горада.

Ня ўспелі мы нават кіламетра адысьціся ад Скаржыска, як пачуўся далекі гул нямецкай эскадры. Ён хутка набліжаўся і раптам паветра ўскалыхнулі выбухі бомбаў... Нам гэта ўжо ня было страшным, нашай дарогі самалёты не бамбілі.

Некалькі разоў мы спрабавалі спыніць вайсковыя аўтафургоны, каб пасадзіць хоць бы жанчыну з дзецьмі. Тым больш, што ей трэба было ехаць у Познань, Нажаль, вайскоўцам было забаронена “падвозіць” цывільных спадарожнікаў. І яны, пераважна нават не спыняючыся, нас абміналі. І ўсё ж такі нейкі малады афіцэр спыніў свой фургон. Даведаўшыся, што жанчына з дзецьмі ня можа дабрацца дадому (у Познань), гэты паручнік зьлітаваўся і, рызыкуючы быць пакараным, усё ж такі забраў нашу Ванду з дзеткамі. Нават ня ўспела з намі разьвітацца... Далейшы шлях вёў да мястэчка Шыдловец.

Цяпер я пачуў сябе, як “кум каралю”! Усё ж такі на паўпуда палягчэла!.. Але, шчыра кажучы, мяне больш цешыла, што маладзіца з дачушкамі шчасьліва дабярэцца дахаты!.. Як бы ня было, але шкада добрых людзей. Рэшта ўсё нажыўное, пачалася апошняя пакута нашай бежанскай “галгофы”. З Радома нас згадзіўся падвязьці якісь мужык на двуконным возе. Прышлося заплаціць, але я з сабою прыхваціў заробленыя ў Катавіцах грошы. Усюды за ўсё расплачваўся, не кажучы нічога дзяўчатам. Вайна!.. Важна жыццё чалавека, а не манеты ці паперкі.

У Шыдлоўцу нас незнаёмыя людзі прынялі надзвычай гасьцінна, нават цёпла. Пасялілі ў асобным чыстым і прасторным пакоі, пакармілі смачным і спажыўным абедам, нават пасьцель нарыхтавалі. Мы адпачылі і адаспаліся ня трэба лепей. Аднак ішла вайна. А да Варшавы было няблізка.

Мы ад душы падзякавалі гасьцінным гаспадарам і не расплачваючыся (грошай ад нас не ўзялі), пайшлі далей шукаць шчасьця. Дапыталіся, дзе можна разьлічваць на якісь транспарт. Гэта была вельмі важная праблема, бо ўсе мы здорава падбіліся і пяшком наўрад ці далёка зайшлі б. На шчасьце хутка дапыталіся, што параконны воз

едзе бяз груза на Радам. Не таргуючыся я заплаціў дзесятку (ці дзьве) і незадоўга фурманка кранулася. З грашыма тады мала хто лічыўся – рашалася справа жыцця. Як жа раскошна і шчасьліва мы чуліся, седзячы на жмені саломы і апіраючыся на рэбрах – драбінах пустога воза!. Адпачывалі ногі і цела, ніхто нас не бамбіў...

Нажаль, гэтае зманлівае шчасьце трывала коротка. Цераз 20–30 хвілін мы пачулі кашмарны гул бамбоўцаў. Вісклівае рычанне пікіроўшчыкаў, грамавыя выбухі бомбаў... Усё гэта трывала хвіліны (ці сэкунды?), самалёты, выпусьціўшы наастантку кулямётную чаргу, зьніклі за гарызонтам.

Насустрэч нам з крыкам і лямантам мчаліся людзі, стрымгалоў, у дзікім галёпе з прарэзьлівым іржаннем коні і запрэжаныя вазы, якія праз момант пераварочваліся і разьбіваліся... Дыміліся побач дарогі ямы ад выбухаў.

Мы нават ня ўсыпелі адбегчы ад дарогі і схавацца ў блізкіх кустах. На шчасьце нашых перастрашаных коней патрапіў утрымаць фурман і, перачакаўшы некалькі мінут, упэўніўшыся, што самалёты не вяртаюцца, мы паехалі далей.

Воз быў моцны, коні добрыя, і нам удалося (часам ад’язджаючы ад шляху) цэлымі дабрацца да горада.

І тут, у гэтым вымушаным падарожжы, я стаў сам для сябе аб’ектам вывучэння – як чалавек з нармальнага ператвараецца ў дзікага зьвера. Дагэтуль я высока ацэньваў немцаў за іх працавітасць, умеласьць, арганізаванасьць. За культурныя, як правіла, добрыя адносіны да людзей. З некаторымі з іх я шчыра сябраваў. А вось тут, на роўнай дарозе, або ў цягніку прышлося “на ўласнай скуры” пераконвацца, – хто такія немцы. “Вайна вайною, – мімавольна думалася мне, – але за што ж забіваць мірных, ня ў чым нявінаватых людзей? Нават інвалідаў, дзяцей, недалужных састарэлых дзядоў і жанчын?.. Як мог нармальны, здаровы дзядзюк абстрэльваць і разьбіваць пасажырскія вагоны, выварочваць цягнікі? Мардаваць мірнае жыхарства на дарогах і вёсках?..”

Гледзячы на гэтыя жахлівыя сцэны нялюдзкага зьдзеку (іначай ня скажаш), калецтва і нявінную кроў, бунтавалася ўся істота чалавека, успыхвала варожасьць і нянавісьць. Мы тады ня ведалі, што такое “*Майн кампф*” – гітлераўская тэорыя **нацыянал-сацыялізму**. Нават на дум-

ку ня прыходзіла, што існуе начальства, якое загадвае жаўнеру забіваць (або спальваць) нявінных людзей. І кожны зьбіты вораг (здаралася і такое), кожнае забойства, расстрэл нямецкага пілота выклікалі **злобную радасьць**. Нават жаданне адпомсціць гэтым дзяцюкам, выкармленым тым жа самым, а таксама іхнім сем'ям і паплечнікам.

Пакуль мы дацягнуліся да Варшавы, я зрабіўся сапраўдным ворагам немцаў. Прынамсі тых, якія прышлі мардаваць і эксплуатаваць чужы народ. Але да Варшавы яшчэ трэба было дайсьці...

Чым бліжэй заставалася да сталіцы, тым гусьцейшым рабіўся паток народу, што кіраваўся шукаць у Варшаве ратунку. Нават думкі не дапускалі, што сталіца можа быць занятая немцамі. Сярод тысяч пешаходаў трапляліся фурманкі, але ўсе яны былі запоўнены, як селядцамі ў бочцы, падбітымі пешаходамі.

Акрамя таго, нам прышлося ісьці начаі, бо ўдзень залішне часта здараліся налёты. Сьпяраша я ставіў сваіх змардаваных дзяўчат каля пнёў тоўстых ліпаў ці дубоў, так, каб іх не відаць было з самалётаў. Гэта была гарантыя хоць супраць куляў. Пасьля мы ўцякалі, пачуўшы гул самалётаў у блізкае лес, або кусты і там нерухома ляжалі на зямлі. Але не заўсёды ўсьпявалі ўпору ўцячы. І вырашылі ісьці толькі начаі.

Жудасныя былі гэтыя маршы. Наўкруга гарэлі вёскі і мястэчкі. Зарава залівала ўсё начное неба. Выгада ад гэтага была адна – мы бачылі пад нагамі дарогу. А з надыходзячым сьвітаннем хаваліся ў палявыя стагі, альбо прасіліся ў якую хату і там давалі нам месца пераспаць.

Дзяўчаты пераносілі ўсё лягчэй. А я зусім змардаваўся ад недасыпу. Уночы ідзём, а ўдзень хоць на хутары, ці ў вёсцы, пры набліжэнні самалётаў дзяўчаты мяне будзяць, бо самі баяцца налёту... Быццам я магу адагнаць гэтых бандзюгаў... Дайшло да таго, што я засынаў на хадзе. Раней падобнага нават уявіць сабе ня мог. А тут – іду і ня ведаю, калі засынаю. Прачынаюся тады, як спаткнуся. Што я ні рабіў, нават вочы стараўся падпіраць, каб не закрываліся павекамі – аднак нічога не атрымлівалася.

Нашыя начныя маршы спыніліся толькі тады, як мы дапляліся да гарадка Груец. Раніцай нам трапілася двуконная падвода, якой кірвала сама гаспадыня.

Гэта была добрая жанчына і патрыётка свае Бацькаўшчыны. Даведаўшыся, хто мы і адкуль ідзём, яна перамясьціла свае грузы і мы сяк–так уціснуліся ў вялікі драбінясты воз. Што гэта была за раскоша! Ніхто ня зможа ўявіць, калі сам не прайшоў падобнага выпрабавання. Змардаваныя, намазоленыя ногі пачуліся, як у раі... А вочы амаль *натыхмест* закрываліся і ахаліў непрабудны, салодкі сон. Я ня чуў ні ўстраскі на выбоінах (коні беглі шпарка), ні гутаркі, грукату, выкрыкаў на дарозе. Хоць людзей становілася больш ды больш. Значная частка бліжэй ляжачага насельніцтва ўцякала ў Варшаву, чакаючы, там ратунку і абароны ад варвараў дваццатага веку.

Аставалася каля пяці кіламетраў да сталіцы, калі наша дабрадзейка спыніла коней і сказала, што далей яна не паедзе. Мы шчыра і горача ей падзякавалі, – грошай за дарогу яна не ўзяла. Наадварот, яшчэ нам дала з сабою нейкія сандвічы, ці штось падобнае – паесці, бо ў такім часе і з харчамі будзе цяжэй...

На шчасьце, гэтыя апошнія кіламетры мы прайшлі без абстрэлаў і бамбёжак. Бо ўжо хутка сьцямнела. І ў паўдзённы раён горада мы ўвайшлі каля апоўначы. Ледва дабраліся да якогась трамвайнага прыпынку. У цемнаце натыкаліся на ляжачых, сплячых людзей – горад быў запруджаны ўцекачамі.

Нам трэба было дабірацца да адлеглага кварталу – Жолібож. Ніякага транспарту ў так позьнюю пору ня было. І прытуліцца недзе... Дзяўчаты рашылі дабірацца пехотаю. На Жолібожу была іх мама!.. Сустрэча, радасьць, адпачынак – адпачынак – адпачынак!.. І спакой – каля мамы ня будзе страху...

Стогнучы ад збалелага перамучанага цела і неверагодных перажыванняў, мы падняліся з халоднай, астыўшай зямлі (усе папярэднія дні стаяла цудоўная, нарэдкасьць сонечная ў верасьні пагода) і папляліся ў напрамку адной з галоўных магістраляў. І – нечаканае шчасьце! Амаль адразу ж насупраць нас едзе дарожка (рамізьнік на фэатоне), ды не заняты!..

На нашу прапанову завязьці на Жолібож пачухаў патыліцу і сказаў, што тэта вельмі далёка, больш гадзіны язды...

– Дык мы ж заплацім, што належыць, – адазваўся я.

– Цяпер туды і ехаць небясьпечна...

– Пане! Мы ж пяхком прайшлі пад бомбамі і абстрэлам больш за паўсотні кіламетраў, а вы...

– Ну то сядайце... Дзесяць злотых за такую дарогу...

Я адразу заплаціў, і мы паехалі. Колы мякка і бяшумна каціліся да канцавога прыпынку... На душы быў мір і спакой. Я шчыра цешыўся, што споўніў данае дырэктару Лігоню абяцанне: цэлымі і здаровымі даручыць яго дачкі мацяры. Цяжар гэтага ўвесь час гнятухага абавязку зьнік. На душы стала лёгка ды і рукам таксама – я ў цэласьці давёз да яе мамы ня толькі жывы, незамянімы скарб, але і дамовыя зьберажэнні...

Сестры спачатку нешта гаманілі, але хутка, так як і я, задрамалі. І ўжо на Жолібожы, на цёмнай вуліцы пачулі зычны голас вазьніцы:

– Прыехалі!.. Прашу выходзіць... А то скоро сьвітаць пачне, мне трэба ўсьпець да ўсхода сонца вярнуцца на базу... пачнуцца бамбёжкі!..

Мы горача яму падзякавалі, і Стася націснула званок. Цераз некалькі сэкундаў на верхнім этажы загарэлася сьвятло, і цераз адчыненае акно пачуўся голас: “Хто там?”

– Мамачка! Гэта мы!.. Прыехалі з Катавіц!..

– Ах!.. Мае каханья!.. Трымайце ключ!.. Я апрануся...

Цераз хвіліну мы, са сваім невялічкім багажом, апынуліся ў памешканні цёткі дзяўчат, – сястры іхняй мамы.

– А дзе ж татка?.. – азірнулася сп. Лігонёва. – Хіба не прыехаў?..

– Так... Ён мусіў там астацца... На радыё...

– Ах, так?.. А у нас у Варшаве прэзыдэнт горада Стажыньскі ўсьцяж выступае па радыё... Адважны і вялікі патрыёт!..

Жанчыны распраналіся з дарогі, а я адышоўся ў сторону, стаяў і маўчаў.

– Ой! Мамачка!.. Запазнайцеся з панам Алесем... Каб ня ён, то мы можа і не дабраліся да вас...

І Стася з Крыстынай наперабой пачалі расказваць пра нашы жудасныя перажыванні, пераезды і пераходы сярод пажараў і абстрэлаў. Мае захады ў пошуках прадуктаў (трэба ж было неяк харчавацца). Пра кашмарныя сцэны на дарогах і г.д.. Матка цёпла прывітала мяне, і зараз мне далі магчымасьць памыцца, забінтавалі параненыя хадою ногі.

Трапіўшы пасья гэтага ў чыстую і мяккую пасьцель, я заснуў, як кажуць, каменным сном. Сьпярга даносіліся да слуха апаবাদанні

Стасі і Крыстыны, а пасья агарнула дабрачынная цішыня і непрабіўная цемра сну.

Сколькі я спаў, не памятаю. Прачнуўся тады, калі праз фіранкі прарвалася бадай паўдзённае сонца і з-за прыслоненай парт’ерай суседняга пакою даляцела ажыўленая гутарка. Я глянуў на гадзіннік і аж жажнуўся: была трэцяя гадзіна дня...

Хуценька апрануўшыся, я заглянуў у пакой, адкуль даносілася гутарка, і ўбачыў апранутых па дамоваму Стасю і Крысю, а таксама іх маму і цётку. Яны мелі ўстрыжованыя твары і нечым моцна усхваляваныя. Аказваецца, я праспаў нават налёт авіяцыі і артылерыйскі абстрэл суседняга кварталу...

Убачыўшы мяне, дзячаты кінуліся распытваць, як чуюся? Ці добра спалася і т.п.. Я не ўспяваю адказаць на іх пытанні і ўспакоіў, сказаўшы, што чуюся вельмі добра і цудоўна адпачыў.

– Тады – мыйцеся і зараз будзем абедаць, – скамандавала маці. Гэта была жанчына стара-шляхоцкага выгляду, з цёплым, прыязным позіркам і абаяльным тварам. Нягледзячы на свае немаладыя гады, яна выглядала стройна і прывабна.

Зразумела, што я безагаворачна выконваю ўсе яе разумныя і лагічныя прапановы. Адпачыўшы, мне трэба было прабірацца на Беларусь, да сваіх родных і да бацькоў, якія нічога пра мяне ня ведалі і напэўна, моцна перажывалі. Вайна – ня жартачкі... Калі я пра свой намер сказаў гэтым мілым жанчынам, яны катэгарычна супрацівіліся.

– Ольку! Вам неабходна як сьлед адпачыць пасья кашмарнай дарогі, – даказвала Стася. Я глядзеў на яе змізарнелы, амаль празрысты тварык, добрыя і стаўшыя блізкімі вочы, тоненькую зграбную фігурку, і ці то жаласьць, ці то яшчэ цяплейшае пачуццё мятусілася ў душы. Аднак... Яе муж дзесь змагаецца на фронце, а я... Толькі лішні клопат і цяжар... Нібы прачытаўшы мае думкі, Стася дабавіла: “Вы ня думайце, што для нас гэта будзе якісь клопат ці лішнія зтраты! Вы ўратавалі мае каштоўнасьці, якіх нам хопіць на цэлы год!...”

– Ня можа быць нават мовы пра ад’езд!.. Параненыя ногі могуць ня выдзяржаць, — і дабавіла паціху:

– Ведаеш... Я за такога як ты, вышла б замуж, дадала Крыстына...”

Мне ўспомнілася маё цвёўрае рашэнне ажаніцца толькі з беларускай, бо нашаму народу і так натварыла шкодаў дэнацыяналізацыя... А з другога боку – моцная цяга на Бацькаўшчыну, да старых бацькоў (я ж наймалодшы сын)..., І моцна пацалаваўшы руку Крысі, сказаў:

– Ідзе вайна... Абаўсім падобным рана думаць. Яшчэ невядома што заўтра прынясе жыццё...

Угаворвала астацца і матка маіх “падапечных”, і гаспадыня (цётка), але я быў катэгарычным. Але...

Ня пасьпеў я спакаваць сваіх мізэрных клумкаў, як надышло паведамленне – Нямецкая армія акружыла Варшаву! Усе шляхі перарэзаны, выезд з горада выключаетца... Радыё перадавала звесткі аб тым, што саюзнікі Польшчы ня выконваюць раней заключаных догавараў, не даюць нам мілітарнай дапамогі. На подступах да сталіцы ідуць жорсткія баі, немцам **ні на адным адцінку фронту не ўдалося прарвацца**, усе атакі былі адбіты, прадаўжаецца абстрэл цытадэлі і ўсяго горада.

Уночы ўсё неба палыхала пажарамі, днём клубіліся хмары дыму, засланяючы амаль увесь небасхіл. Маё становішча было няцікавым. Якраз у гэтую пару гасьцявалі ў гаспадыні яе дарослыя сыны. Я ня ведаў і ня цікавіўся, чаму гэтыя здаровыя пазнанякі не мабілізаваны. Аднак, акрамя свае сямейкі і гэтых дзяцюкоў, на шыі гаспадыні “вісеў” і я ... Хоць і не па сваёй волі.

Мяне, як беларуса, ды яшчэ “запэцканага” у антыдзяржаўным руху, не мабілізавалі па той прычыне, што на тадышняму закону, я патрапіў бы ў афіцэрскія кадры. А шавіністычныя кругі каманднага сектару гэтага не жадалі (каб не прымкнуў да “пятай калонны”!).

Як часта ў жыцці бывае, вырашыў выпадак. Акурат у тым часе для папаўнення франтавых страт, фармаваліся добраахвотныя батальёны. Даведаўшыся пра гэта і знайшоўшы адрас пункту рэкрутацыі, я ў той жа дзень з’явіўся на камісію. Паказаў свой ваенны білет, паясьніў, чаму мяне не мабілізавалі і сказаў, што лічу сваім грамадзянскім абавязкам бараніць край ад акупацыі.

– Пане! – адказаў мне старшыня камісіі. – Ваша дэцызія з’яўляецца беспрэчным доказам вашай парадачнасьці і сапраўднага

патрыятызму. Ахвотна вас прымаем... прысвойваючы ступень падхаронжага. Дасьць Бог адаб'ём ворага і Айчына вас належна узнагародзіць.

Назаўтра я атрымаў “эквіпунак”: вайсковы (летні!) камплет падхаранжоўскай вопраткі, багнэт і... зачысьленне да III-га батальёну (фармавалася іх чатыры). Камандзірам яго быў палкоўнік **Файст – афіцэр старой гвардыі**, растаропны і **здзіўляюча бястрашны**. Калі блізкія выбухі снарадаў выклікалі ў нас неадольны жах, палкоўнік Файст, нават вокам не маргнуўшы, стаяў на вуліцы і спакойна вёў гутарку з паручнікам. Ні на яго твары, ні ў паводзінах ня было нават сьледу страху.

Гэта нас, неабстраляных маладзікоў, моцна здзіўляла, але і успакойвала. Каля яго мы чуліся як бы адгароджанымі ад сьмяротнай небяспекі. І чамусьці яго сапраўды аберагала гэтая адсутнасьць страху. Ён да канца абстрэлаў і бамбардаванна нават царапіны ня меў.

Прыдзялілі мяне да кулямётнай каманды. На маю долю прышла ся нялёгкая функцыя: цягаць кулямет, ды які?! Пракляты “Максім”... Гэты устарэлы монстр абмуляў мне плечы, высмактаў усе сілы!.. Сам па сабе ён быў паскудна цяжкі. А пры пераходах і перабэжках, асабліва калі трэба было паўзыці, выганяў дзесяць патоў. Пракляў я яго і вайну. А пры абароннай стральбе я ляжаў каля наводчыка і падаваў кулямётную ленту.

А ночы, калі ня было вылазкі, я вяртаўся ў казарму змораны, запылены, сасмаглы і вычарпаны дарэшты.

Прыходзілася капаць абаронныя равы, глыбінёю каля паўтара мэтра. І тут вельмі прыгадзілася мая сялянская практыка абыходжанна з лапатай. Дадзеныя нам саперскія лапаткі былі вельмі зручныя і вострыя. Адмераны адцінак я ня толькі ўспываў выкапаць упору, але і крыху адпачыць, пакуль усе справіліся. Пры налётах варажой авіяцыі і бамбэжках, гэтыя равы былі сапраўдным паратункам. З гэтых траншэяў і адстрэльвацца было зручна. Зрэшта на ўсё гэта ніхто не глядзеў. Чым далей, тым сіла і частотнасьць абстрэлаў становілася ўсё больш жорсткай і сыстэматычнай. У горадзе было многа пажараў і разбураных будынкаў. Сьпярыша войска і пажарныя каманды тушылі іх, але хутка перасталі, бо не хапала часу і сіл.

Трэба адзначыць гераічныя паводзіны насельніцтва Варшавы. Калі мне часам даводзілася бегчы з рапартам цераз якіясь кварталы, я бачыў доўгія чэргі жанчын з вёдрамі ды іншай пасудай каля вадакалонак. Бывала стаялі там каля паўсотні і больш маладых і старых работніц і паненак, якія часам з ненавісьцю пракліналі нямецкіх пілотаў. І што мяне найбольш здзівіла: лятунны скідалі бомбы, гучалі аглушальныя выбухі, а **жанчыны і ня думалі разьбягацца**... Іх паводзіны узьдзейнічалі і на мяне. Зусім нечакана ў маім нутры адбылася нейкая крутая перамена.

Раней, нават асабісты прыклад палкоўніка не зліквідаваў страху перад снарадамі, бомбамі, выбухамі. А як значна ўзмацніліся нямецкія атакі і навокал разьлілося мора агню, я ўспомніў Беларусь, сваю сям'ю, бацькоў і з неапісваемым жалем падумаў:

– “Адсюль, з гэтага пекла, я ня вырвуся жывым... Бывай, мой дом і бацькоўскі хутар! Бывайце дарагія родныя!.. Засыплюць тут мае костачкі так, як соцень і тысяч гінучых варшавян і жаўнераў...”

І стаўся нейкі цуд! Я амаль адразу пачуў палёжку. Можна хтось і ня верыць, але нібы камень з душы зваліўся і, **нечакана зьнік страх!**.. Атрымаўшы кароткі “урлёп” і бягучы праз дашчэнтую разьбітыя Налеўкі на Жолібож (даведацца, як там чуюцца мае “падапечныя”), я трапіў пад густы артылерыйскі абстрэл. Цераз вуліцу ляцелі, як вогненыя сьмерчы, снарады і рваліся дзесь побач, людзі хаваліся ў брамах мацнейшых будынкаў... і я таксама прыпыніўся ў нейкіх аркадах. Але цераз мінуту пакінуў гэтыя мury і пайшоў на Гданьскі Вядукт, які вёў да Жолібожа. Там мяне нагнаў, палаючы як факел снарад (цямнела), і я на ўсякі выпадак плюхнуўся на землю.

Ад блізкага выбуху я ледзь не аглох, толькі асколкі зацокалі па каменні. А я ўстаў і прысьпяшыў крок... Ні бескантрольнага страху, ні панікі я не адчуваў. Дочкі Лігоня сустрэлі мяне з радасьцю.

– Мы баяліся, каб вам якое няшчасьце ня здарылася... такія налёты і абстрэлы... Гарыць Варшава... Але мы, пакуль што цэлыя і здаровыя. Толькі за маму баімося – зусім змізарнела...

Пагаварыўшы і ўпэўніўшыся, што Жолібож яшчэ амаль што цэлы, яго чамусьці менш бамбілі, я карыстаючы з начной цемры – папопай у свае казармы.

Даўней гэта былі конныя казармы. Мясыціліся яны на вуглу вуліц Ціхай і Цёплай. У квартале, які немцы найчасьцей бамбілі. Мы, вядома, адстрэльваліся. Але рэдка ўдавалася зьбіць абнагленага пілота, які ў паветры не сустракаў супраціўлення. У Польшчы на час вайны было **ня больш тысячы баявых самалётаў**. І гітлераўскія асы бяскарна гулялі па чыстым небе ад самага пачатку вайны. Са зларадным задавальненнем наглядалі мы і цывільнае насельніцтва калі вушы разрывала прарэзьліва выццё, і чорны, дымавы хвост зьбітага намі “фрыца”. Пацьвярджалася **адвечная ісьціна: зло параджае зло**.

Вайна, гэтае жудаснае узаконенае мардаванне людзей, заўсёды калечыць псыхіку любога народу. І па сутнасці, мяне здзіўляла **Варшава нябывалай вытрымкай** і спакоем людзей, іх высокім грамадзкім узроўнем. **Не трапілася мне на вочы ніводнага выпадку рабаўніцтва**. Нават, калі бывалі разьбітыя цягнікі, людзі не пхаліся да вагонаў са сьпіртам ці газай (карасінам). Падыходзілі спакойна і дастойна, набіралі ў вядро, бутэль ці іншую пасудзіну патрэбную колькасьць паліва і памагалі гэта зрабіць наступнаму. Асабліва, калі гэта была жанчына.

А на пачатку асады горада, доўгія шэрагі жанчын для машыраваўшых жаўнераў перадавалі ім хто што меў: булачкі, бублікі, цыгарэты, гарбату і г.д.. Усюды вычувалася спагаднасьць чалавека да чалавека, ахвярнасьць людзей.

А тымчасам баі прадаўжаліся. Армія Руммэля амаль разьбітая, сканцэнтравалася на абароне Модліна і Варшавы. Галоўнакамандуючым абаронай Варшавы быў генерал Валерыян ЧУМА – муж Ірэны, сястры Стасі і Крыстыны.

Пэўнага дня наш батальён быў высланы на спарадкаванне даўжэзнай вуліцы Воля. Там нядаўна была праведзена масавая атака немцаў, з мэтай прарвацца ў цэнтр сталіцы. З раніцы мы падыйшлі да пачатку гэтага магістральнага шляху. Яшчэ дымілі папялішчы пажараў. Ішоў дым з поўразьбітых артылерыяй камяніц, валяліся каля дарогі разьбітыя вазы, машыны, шмат ляжала забітых коней, якія раскладаючыся на гарачыні (стаяла нарэдкасьць цёплае надвор’е), атручвалі ўсю адкрытую прастору страшэнным смуродам. Каб не ванітаваць, прышлося завязваць рот і нос чым папала.

Мы сьцягвалі конскія трупы ў ямы і засыпалі сяк–так зверху. На іх месцы аставаліся тысячы чарвей. Разьбітыя машыны і зброю падавалі на платформы і іх адвозілі на лом, або на ремонт. Шмат прышлося павазіцца з падбітым, але яшчэ прыгодным танкам. На розныя, параскіданыя на дарозе і побач, патрэбныя ў мірным часе рэчы як бялізна, апараты, пасьцелі, дываны, кухонную пасуду і т.д. – мы не глядзелі. Дай Божа ўратаваць рукі і ногі!.. Зрэшта нямала чамаданаў з розным дабром валялася тады і на цэнтральных вуліцах горада. Нам хапіла работы на ўвесь дзень. І чамусьці артылерыя тады не абстрэльвала гэтага кварталу. Можна таму, што паблізу стаялі нямецкія часьці? З іх боку ад часу да часу бухалі стрэлы і сьвісталі пулі. Але на гэтым і канчалася. Пазьней мы даведаліся, што **на дзесятках шляхоў спрабавалі немцы прарвацца ў Варшаву**. Кідалі упарта немалыя сілы. Аднак моцнай і ўмелай абароны яны **не прарвалі нідзе**.

Як вядома, вайны без ахвяраў не бывае. Гінуць людзі на франтах і паза франтамі. Але часамі здараюцца здзіўляючыя выпадкі, калі чалавеку ня суджана загінуць. **Так здарылася аднойчы з нашым падразьдзяленьнем**.

Гэта было пад канец абароны сталіцы. Тады было столькі параненых, што не хапала ня толькі дактароў, але нават санітараў для першай дапамогі. Пасколькі я яшчэ на універсытэце закончыў курсы супрацьхімічнай абароны і санітарнай дапамогі, мяне перавялі на санітарную службу. Карабін замяніў на насілку і санітарную торбу. Пасьля артылерыйскага абстрэлу прыходзілася бегчы па вызаву ў задымленыя, запыленыя і засыпаныя цаглянымі асколкамі будынкі і з акрываўленай падлогі падымаць параненых, рабіць ім перавязкі, або адпраўляць (адносіць) на шпітальны пункт.

Каторага вечара, мне было загадана прыняць начное дзяжурства ў прыляжачым будынку (касьцэле), пры “лягчэй” параненых. Было там амаль цёмна, на столачку пры сьцяне капцілася газавачка з кноцікам, якая ледзь дазваляла прайсьці між ляжачых на падлозе людзей, не наступваючы на іх. Ляжалі пераважна цывільныя асобы з рознымі сур ‘ёзнымі раненнямі; у каго рука прабітая ці прастрэлена, у іншага галава пашкоджана, нага скалечана і г. д..

Здаючы мне сьпіс раненых, папярэдні мэдык сказаў, што аднаму з іх (ён паказаў катораму) ня можна даваць вады – паранены ў жывот.

Аднак, яшчэ ня ўсьпеў той выйсьці, як гэты паранены стаў енчыць ды прасіць хоць паўкубачка вады. З просьбамі і энкамі звьярталіся і другія. Аднак я, нажаль, мог толькі памачыць ім губы, альбо паправіць перавязку... і вось пасья гэтай кашмарна доўгай ночы (так прынамсі мне здавалася), вяртаюся я ў казарму. І... ня веру сваім вачам. У казарме пуста, уся падлога засыпана асколкамі цэгля і чырвоным цагляным пылам... А у тым месцы, дзе звычайна ляжала мая галава, – скразная дзірка на тратуар і вуліцу... Відаць, снарад трапіў сюды сярод ночы, было холадна і нават дыму ня чулася ў паветры. Незадоўга вярнуліся мае сябры, яны былі акурат у гэтую ноч на вылазцы. Удачна выканалі заданне, толькі аднаму з групы адарвала палец...

Калі б мне ў гэтую ноч ня прыпала дзяжурства пры хворых, а падразьдзяленне – на начную вылазку, некалькі нашых душачак было б ужо ў небе... Вось і ня вер, што ёсьць нейкае прадрашэнне нашага лёсу! Не дарма створана здавен–даўна прыказка: “свайго лёсу і канём не аб’едзеш...”

Падумайце самі: столькі тысяч загінула мабілізаваных хлопчаў і цывільнага насельніцтва, а я, стаўшы байцом дабравольна, астаўся цэлым і жывым!... Значыць лёс мяне захаваў для нейкай іншай мэты? Аднак тады ня было часу і думаць ці разважаць аб гэтым. Баі прадаўжаліся. Палымяныя штодзенныя прамовы па радыё прэзыдэнта сталіцы – вялікага патрыёта **Стажыньскага** і цвёрдая воля генерала **Чумы** давалі людзям сілы і веру ў перамену сытуацыі. **Агромная матарызаваная армія не магла паканаць пагарджаючых сьмерцю патрыётаў, нават пры слабым іх узбраенні.**

І невядома колькі часу яшчэ трывала бы гэтае няроўнае змаганне, калі б не жахлівыя страты, **штодзенная гібель тысяч людзей і фізычнае знішчэнне горада. Не працавала каналізацыя, разьбіта электрастанцыя (ня было сьвятла), знішчаны электраправады. Перарэзаны ўсе шляхі падвозу прадуктаў.** Нам, франтавікам, давалі сухары, або мізэрны кусочак хлеба і часам – каніну і чарвівую гароховую пахлёбку. Усе магазіны разьбітыя, крамы пазачыняныя...

Паўстала рэальная пагроза заразных інфекцый. Нідзе ня было малака для дзяцей... і поўнасьцю адсутнічала дапамога “саюзнікаў”, якія з лёгкасьцю растапталі свае абавязанні. Калі яшчэ ба-

раніліся толькі Модлін і Варшава, камандаванне рашыла згаджацца на капітуляцыю. Мне помніцца гэтая раніца, а дакладней сказаць – ноч.

Мы тады знаходзіліся на прэрднім краі і туліліся ў некай гаспадарскай ці то павеці, ці то склепе з нізенькай, абапёртай на землю стрэшкай, дзе знайшлі крыху саломы і раскошна разьлягліся на ёй на начлег. Спалі, як суркі. Гэта можа зразумець толькі той, хто сам быў на “перадавой”. І сярод начной цемры раптам прачнуліся, хоць ніхто нас не будзіў. Пачуліся галасы:

– Ты ня сьпіш? – Не... – Што гэта такое?..

Раптам усе прыпаднialіся і цераз хвіліну зразумелі – нас разбудзіла цішыня... Змоўклі гарматы, грохат выбухаў цяжкіх снарадаў, які трываў дзень і ноч... Як гаворыцца, чуваць было б як муха ляціць... Пачаліся разгадкі і спрэчкі адносна прычыны гэтага незразумелага зьявішча.

– Напэўна, прышла дапамога. Француская і ангельская арміі рынуліся раптам на тылы...

– Не!.. Ня іначай, як Чума і Руммэль разьбілі немцаў і адагналі іх ад Варшавы...

– Якая там перамога!.. Проста – перапынілі атакі, каб прыбраць горы трупаў... Столькі забітых!..

Так да усходу сонца мы и не заснулі. І толькі дзесь каля васьмай гадзіны прышоў ганец, які абвясціў, што **Варшава капітулявала**... Рэакцыя на гэта была разнаякая. Адны абураліся і крычалі, што гэта “Здрада”, і мы не здамося, будзем далей абараняць сталіцу. Другія гаварылі, што ня нам вырашаць падобныя пытанні, на гэта ёсьць урадавыя дзеячы і генэралітэт. Іншыя ў душы цешыліся, што яшчэ жывыя і нарэшце змогуць вярнуцца да сваіх сем’яў. А іншыя рэзонна заўважылі:

– Мы – жаўнеры. Будзем выконваць загад, які б ён ня быў! Хіба вы забыліся словы прысягі?..

Загад мы хутка атрымалі. Зьявіўся паручнік і зачытаў загад камандавання:

– “У выніку злажыўшыся абставін, – вялікіх ахвяр у людзях, асабліва цывільнага насельніцтва, знішчэння гаспадарчых установаў і аб’ектаў, адсутнасьці харчовага забяспячэння, – з мэтай спынення

Галоўная Рада Беларускай Народнай Самапомачы у Менску, у 1942 г. Сядзяць зьлева: Инж. Иван Касяк, судзьдзя Павал Сьвірыд, Архіепіскап Філафей, Др. Иван Ермачэнка — (Старшыня), кс. Вінцук Гадлеўскі, праф. Вацлаў Іваноўскі; стаяць зьлева: Леанід Маракоў — настаўнік, Віктар Чабатарэвіч — настаўнік, Уладыслаў Казлоўскі — публіцысты, Др. Аляксандар Скурат, Язэп Найдзюк — выдавец, Антон Адамовіч — публіцысты, Беляковіч — настаўнік.

Увага: Кс. В. Гадлеўскі згінуў ад кулі гэтаго ў 1942 г., праф. В. Іваноўскі згінуў ад бальшавіцкай кулі ў 1943 г., Л. Маракоў згінуў ад кулі польскіх дывэрсантаў ў 1943 г., У. Казлоўскі згінуў ад бальшавіцкай кулі ў 1943 г., Я. Найдзюк згінуў ад тэрору МВД ў 1944 г.

далейшага праліцця людзкой крыві, — камандаванне вырашыла прыняць варункі прапануемай капітуляцыі.”

Далей паручнік звярнуўся да нас з кароткай прамовай, у якой шчыра і сардэчна падзякаваў нам за стойкасьць і здысцыплінаванасьць, за ахвярнасьць у абароне роднага краю. І дабавіў, што мы расстаёмся не на век. Цяпер разыдземся, але сустрэнемся ізноў тады, калі пакліча Бацькаўшчына, для адраджэння і адбудовы ўласнай, часова страчанай дзяржаўнасьці.

Ён кожнаму з нас паціснуў руку і загадаў аднясьці зброю і здаць яе на Цытадэлі... З рознымі пачуццямі разыйшліся мы, разьвітаўшыся як самыя блізкія сябры. **Я рашыў прыхаваць свой цяжкі наган і маленькі браўнінг, а рэшту “жалеза” аднёс на Цытадэлю і зваліў на гару стрэльбаў, багнэтаў, шабляў і ўсякага іншага вайсковага хламу.**

На дне душы быў смутак, але і радасьць, што застаўся жывы і не пакалечаны, што нарэшце змагу дабрацца да бацькоў, якія там хваляюцца і перажываюць: ад сына няма ніякай вестачкі.

На Жолібожы даведаўся пра апошнюю волю генерала Чумы, які сам адляцеў у Італію. Ён перадаў сваім родным (Стасі, Крыстыне і сваёй цешчы), што хлопцы (г. зн. два пазнанякі, якія пазьбегнулі вайскавай службы) і я можам узяць сабе з пакінутых у яго кватэры рэчаў, што нам патрэбна; а таксама забраць пасуду і кухонныя начынне.

Атрымаўшы ў сваю дыспазыцыю грузавую машыну, я паехаў на кватэру генерала і ўзяў для сябе дзве пары абутку (якраз прышліся ў меру, як на заказ, лёгкі шынель, пару вайсковых “галіфэ”. А для гаспадыні адвёз дзесяць ці пятнаццаць камплетаў сталовых прыбораў, бензін ці нафту (тады ня было іншага сьвятла, акрамя нафтавых лампаў) ды іншыя патрэбныя альбо вартасныя прадметы. А са сталавай шуфляды выграб больш кілаграма ордэнаў і мэдальёў, што перадаў пазней яго жонцы, пані Ірэне ў Катовіцах.

Якіх толькі там ня было!.. Ордэны сярэбраныя, альбо пазалочаныя: італьянскія, французскія, бельгійскія, амэрыканскія, польскія і нават нейкія афрыканскія, ці азіяцкія... Мне тады падумалася, што пасья вайны (яна ж калі небудзь закончыцца!) генералу прыемна будзе зірнуць на свае “гістарычныя сьляды”.

Зараз жа я скінуў ваенную форму (каб ня трапіць у якісь нямецкі лагэр) і аддаў у майстэрню – перафарбаваць на чорны колер. Перапрануўся ў свой цывільны касцюм. Адразу ж паўстала пытанне: што ж рабіць далей? Межы яшчэ былі закрытыя, транспарту – ніякага, работы – таксама...

Дзяўчаты і іх мама ўгаворвалі пасядзець спакойна, адпачыць. Жыццё з бегам часу неяк наладзіцца, а тады будзе відней што рабіць і куды ехаць. А тым часам... Паводле умоваў капітуляцыі, палякам дадзена было тры дні для навядзеньня парадку ў горадзе, расчысткі вуліц, заваленых глыбамі паваленых будынкаў, шклом, засыпанымі людзьмі і г.д... Тэрмінова павінны былі адрамантавацца электрастанцыя і вадаправады і т.д...

Нарэшце, адбылася дэфіляда ўваходу пераможцаў у заваяваны горад. Я, як шэраговы грамадзянін сталіцы, стаяў на ўзбоччы і глядзеў на гэты трыумфальны марш. На сонцы ззялі бліскучыя шлемы і

новенькая сучасная зброя, магутная ваенная тэхніка з грохатам, у стройным парадку прасоўвалася па цэнтральнай магістралі, маршыравала пяхота...

Зьдзіўлялі сытыя, чырвоныя твары салдат, выкармлены, здаровы выгляд і сказаў бы, завідная стройнасць афіцэраў. З нейкім падраздзяленнем прайшлі магутныя, выпасьвеныя коні. Над гэтым парадным шэсьцем лунала вясялая і чоткая маршавая музыка.

Мы ўзіраліся і дзіву даваліся: **як жа такая магутная, дасканальна вымуштрованая і узброеная да зубоў армія не змагла адалець польскіх жаўнераў, пазбаўленых такой навейшай зброі і тэхнікі?..** І вельмі аддаленых ад такой сытасці?..

Чаму прышлося голадам і поўнай перавагай здабываць горад, не заслонены **ані лініяй Мажына, ані лініяй Зыгфрыда** (магутнымі ваеннымі бетоннымі ўмацаваннямі)?... Мімаволі прыходзіла думка, што калі б Польшча мела такую авіяцыю і артылерыю, як немцы, то ім наўрад ці ўдалося б адалець гэты край і яго народ. У выніку ўсяго, у мяне заканамерна стварыўся і ўмацаваўся навек узнёслы вобраз адважнага, гераічнага народу, які ў **цяжкія і трагічныя дні, у абліччы сьмерці ня страціў свае людзкой і нацыянальнай годнасьці.** Які праявіў масавую пагарду сьмерці перад горад і няшчасьцем чалавека і нацыі.

Гэты вобраз не пакідае мяне да сёнешняга дня. І часам здзіўлюся, як такая нацыя можа цяпець у пэўныя перыяды верхаводства шавіністычных, ці анархісцкіх прайдохаў?.. Чаму і адкуль родзяцца гарладзёры, якія патрапяць дурманіць такую нацыю і змушаць яе адракацца ад шляхотных і вялікіх ідэяў?

На працягу некалькіх дзён нямецкія ваенныя ўлады ў кожным квартале сталіцы ўстанаўлялі бясплатныя для насельніцтва кухні. Разоў некалькі я таксама падходзіў да гэтых кухняў і атрымліваў добрую порцыю густога макароннага супу з мясам. Многія бралі гэтакую порцыю ў свае тэрмасы ці іншую пасуду і няслі дамоў – пакарміць сваіх дзяцей ці старых бацькоў. Чарга строга і хутка пасоўвалася на працягу гадзіны, або даўжэй, пакуль вялікі кацёл ня быў поўнасьцю вычарпаны. У іншых мейсцах выдаваўся (прадаваўся) хлеб. Выглядала, што голад Варшаве не пагражаў.

Дома (дзе я разам з Лігонямі заставаўся) я заўважаў, што прадук-

таў асталося няшмат. Трэба было думаць пра якуюсь працу, альбо тэрміновы выезд. І тады якаясь суседзкая сям'я запрапанавала мне перайці да іх.

– Пражывём! – казаў гаспадар, немалады ўжо чалавек. Знайдзем якую небудзь работу, будзе зарабатак, будзе і харч. Я з удзячнасьцю прыняў прапанову і перайшоў да гэтых добрых людзей. Свае пісталеты я добра змазаў, закруціў у прашмальцаваную анучку і закапаў каля сьцяны гэтага дому. І вось каторага дня чытаю ў газэце (стаў выходзіць “*Роботнік*”), што **праз тыдзень закрываецца праезд на Беларусь...** Доўга думаць было некалі. Я яшчэ правёў на вакзал Стасю – на Шлёнск пачалі хадзіць рэгулярныя цягнікі. А развітаўшыся з ёю, сабраў свае сьціплыя манаткі і, пакінуўшы гаспадарам поўны ўдзячнасьці ліст (яны былі дзесь на рабоце), закінуўшы рукзак за плечы, накіраваўся на Келецкі шлях. Гэта была самая простая і кароткая дарога.

Вышаўшы на шырокую, гладкую вуліцу, я накіраваўся на усход, разьлічваючы, што мне удалася пад'ехаць з кім небудзь. Аднак адмахаў пару кіламетраў і ніхто не згадзіўся мне дапамагчы. Нарэшце, мінуўшы горад, каля нейкай крамы я пабачыў двуконную, амаль пустую фурманку. Спыніўся каля воза і пачакаў, пакуль падьдзе гаспадар. Даведаўшыся, што гэты чалавек едзе ў самыя Кельцы, адкуль ужо не так далёка была Беларусь, я папрасіўся, каб ён узяў мяне з сабою. Селянін агледзеў мяне з ног да галавы і спытаў:

– А цо пан да?.. Дрога далека...

– Я вам заплачу, колькі належыцца, – адказаў я. Грошы я меў, бо ў Катавіцах заашчадзіў некалькі соцень злотых.

– Эт... Цо мі пенёндзе?.. Цо за не купіш?.. Можэ, цо з убраня?.. Я выцягнуў з рукзака генеральскія порткі з люксуснага матэрыялу і яшчэ зусім новыя боты і паказаў яму. У мужыка засьвяціліся вочы, ён перавярнуў іх, памацаў і схаваў у свой мяшок.

– Но, то інна розмова... Трохэ пшэконсімы і поедземы. До ноцы бэндземы в Кельцах. Коне добрэ...

Мне крыху шкада было генеральскіх портак (думаў, бацьку аддаць), але іншага выйсця ня было. Трэба сьпяшацца, бо немцы могуць перакрыць мяжу...

Мы селі на воз, гаспадар дастаў хлеб і добры кусок сала, цыбулю. Перш адрэзаў і падаў мне добрую лусту хлеба і грам дзвьесце сала, а рэштай заняўся сам. Я, згладнелы, як воўк, накінуўся на гэты ласунак і сьцерабіў усё да апошняй крошкі...

Тады выгадней расселіся і паехалі. Коні беглі жвава, шлях быў свабодны, амаль пусты. Мяне хутка закалыхала, і вочы самі зачыніліся.

Прыехалі ў Кельцы каля дзесятай ці адзінацатай гадзіны ўночы. Гаспадар пагаварыў з гаспадыняю і сказалі мне, што пачынаючы мне некуды ісьці, пераначую ў іх. Падала вячэру, ад якой я і ня думаў адмаўляцца. Пабядавалі, што прайграна вайна, і мне паслалі ў пакоіку, на падлозе.

Каля першай гадзіны ночы я раптам прачнуўся ад непаўстрымнай рвоты. На згладалы арганізм прыняў зашмат ежы... Гаспадыня прачнулася, падцерла ўсё, і цераз якой паўгадзіны я зноў заснуў. Назаўтра, выпіўшы шклянку гарбаты, падзякаваў гаспадарам, якія ўжо больш нічога з мяне не ўзялі (як з франтавіка) і пайшоў лавіць транспарт на Драгічын, каб адтуль дабірацца да Наваградка. Ізноў пашанцавала, яшчэ перад полуднем дабраўся да мясцовасьці, адкуль мяне маглі (за плату) нелегальна пераправіць на савецкі бок Буга.

Перавозчыку заплаціў дзесяць залатовак за перавоз (на лодцы) і апынуўся на беларускай тэрыторыі. Побач ішоў нейкі малады жыдок, які адсюль накіроўваўся ў Львоў. Не прайшлі мы і сотні мэтраў, як пачуўся аднекуль крык:

– Стой!..

Мы крыху пастаялі, але нікога не ўбачыўшы ізноў пайшлі ў напрамку горада. Крыкі “стой” прадаўжаліся і мы зноў прыпыніліся. Урэшце пабачылі чалавека, які так упарта крычаў. Ён бег з гары, ад стараны крэпасці. За ім ішоў яшчэ адзін. Аказалася, што першы – салдат савецкай арміі, а другі – камандзір (сержант, ці хто, – тады я не разьбіраўся ў ваенных чынах).

– Пачему не останавліваецеся? – гукнуў тэнарком шчуплы, мізэрны салдацік, настаўляючы стрэльбу.

– Таму, што мы ж нікуды не ўцякаем, ідзем да вас...

– Всё равно надо остановиться!.. Што несёте?.. Снимай рюкзак!..

Мы разьвязалі свае клумкі і сказалі, што зброі ў нас няма. Мы

– людзі цывільныя... Салдацік пераглядзеў генеральскі абутак і мой касцюм, вочы яго загарэліся, аднак ён упэўнена стаў даказваць:

– Можете всё нести, нам не надо!.. У нас всё есть... Всё у нас есть...

Я глядзеў на яго абрынданую шынельку, худы твар і нейкія іншыя пачуцці радзіліся ў душы... Хутка камандзір сказаў: “Пошли!”... І адзін спераду, а другі ззаду, павялі нас на горку, туды дзе стаяў касцёл. Там пасадзілі ў нейкі пакоік і загадалі чакаць камандзіра.

Чакалі мы добрых пару гадзін. Камандзіра ўсё не было. Нарэшце, некалькі разоў праверыўшы нашы дакументы і праслухаўшы лагічныя довады, што вяртаемся, уцякаючы ад немцаў, дахаты, нас адпусьцілі. Я развітаўся са сваім спадарожнікам і пабег да цягніка, які ішоў на Ліду. Вагончыкі былі засьмечаныя, вокны павыбіваныя, дым і скразняк студзілі разагрэтае цела. Пасажыраў было нямала, але ня цесна і хутка, як сонца схілілася к захаду, стала холадна. А ў душы разлілася цяплыня і радасьць, што ўжо недалёка бацькоўскі дом і сем’я!

Нарэшце цягнік спыняецца ў Лідзе. Уражае бруд, непрыбраны конскі гной, парваныя паперы, кавалкі афішаў ганяе па вуліцах вецер. Цісьне холад за плячыма. Можа зьмянілася пагода, а можа тут клімат халаднейшы, чым у Варшаве? Хоць яшчэ толькі кастрычнік... Матляюцца на будынках чырвоныя сьцягі... Ад усяго вее нечым чужым, хоць мы раней так чакалі гэтай улады!..

І зноў мне пашанцавала: **нечакана сустрэў любімую настаўніцу**, якая вышаўшы замуж пераехала ў Ліду ўсьлед за мужам. Яна таксама ўзрадавалася і запрасіла да сябе, адпачыць пасья маіх франтавых прыгодаў. Даведаліся мы, калі і чым можна даехаць да Наваградка, і я з радасьцю згадзіўся пераначаваць у гэтай мілай сям’і. **Ямёлкоўская (Шэмбэлювна) была аб’ектам майго дзяцінна-юначага кахання... Яе педагогічны талент, лагоднасьць, шчырасць і глыбокая дабрата размагнічвала нават самых “сухіх”, нават зласьлівых падросьткаў.** Хлапчукі глядзелі на яе, амаль як на сьвятую. За гады навучаньня мы не заўважылі ў яе ніводнай несправдлівасьці!.. І доўга сумавалі, як яе ня стала.

Назаўтра пані Галіна адвяла мяне ў дарогу і (было холадна) аддала свой шалік, каб не застудзіўся...

ДОМ, ШКОЛА, МЕНСК

Дома сустрэлі мяне з нехаванай радасьцю. Асабліва мама... Як заўсёды – я ж быў найменшы з яе пяцёрых сыноў.

– Што, ж Ганна? Давай адзначым вяртанне “блуднага” сына, – сказаў жартаўліва бацька. Пацякла гутарка пра ваенныя падзеі і наступіўшы лад. Ці будзе з гэтага ўсяго сапраўдны лад, бацька сумняваўся, але выказаўся вельмі асьцярожна. Яго цьвярозая сялянская галава не магла паверыць у тое, што (як ён гаварыў “кагал) награмджаная куча будзе лепей працаваць, чым кожны гаспадар паасобку. Бо ці ж чалавек будзе даглядаць “*нечыйга*” каня так як свайго?.. Даглядаць чужых дзяцей так, як сваіх? Рабіць на чымісь полі ў дождж і слякоту так, як на сваім палетку?.. Напэўна ўраджаі і надоі і іншы прыбытак будзе меншы, горшы, чым на ўласнай зямлі...

Гэты прасты, сялянскі разьлік сеяў у душы трывогу і недавер да новай улады. Хоць часам ён спыняў свае думкі і пачуцці, тлумачачы сам сабе, што можа ён сам не дарос да ўсяго гэтага новага ладу, што вучоныя людзі лепш разьбіраюцца... Аднак на кожным кроку ён бачыў начальства – рускіх і жыдоў. І няраз даведваўся, што гэта былі **шаўцы, краўцы, друкары ці агітатары, а не гаспадары...** Дык як жа яны **рызьбяруцца ў складанай сялянскай працы?** Тут жа ня кожны селянін можа правідлова вырашыць, на якім куску зямлі можна сеяць грэчку, ці пшаніцу, а дзе садзіць бульбу, або пакінуць пад ячмень. Дык дзе ж там удала вырашыць рамясьніку, або друкару, ці афіцэру?..

У нейкім куточку душы цяплілася надзея, што можа Алесь прыедзе ды падкажа што і як рабіць. Ён жа дзесь там жыве ў гэтай цьмянай Расіі, дзе сёння іначай жывуць, чым даўней...

Я ня страчаў надзеі на лепшае. Збылася мара – нашая Заходняя Беларусь злучылася з Усходняй. Амаль падвоілася Рэспубліка і прышла **рабоча–сялянская ўлада...** Праўда, я спазьніўся на народны зьезд прадстаўнікоў Заходняй Беларусі, прыбыў тады, калі справа ўжо была вырашана. Але гэта не бяда. Адчыняецца сьветлая старонка нашай новай гісторыі...

Адпачыўшы пару тыдняў дома, я паехаў у Наваградак – там ужо была адчынена пасяля пяцігадовага перапынку Наваградзкая Беларуская Гімназія. Кіраваў ёю наш даўнейшы вучань – **Барыс Кіта.**

Ён адразу **запрасіў мяне выкладаць беларускую мову і літаратуру**. Раённыя ўлады ахвотна зацэвьярдзілі маю кандыдатуру. Загадчыцай была там энэргічная, актыўная Гуртаўцова з Менску, а яе намесніцай – Леакадзія Касьцюшка, дзесь з пад Оршы родам. Першая гаварыла толькі па-расейску, а Леакадзія (з якой мы хутка пасябравалі на доўгія гады) карысталася выдатнай беларускай літаратурнай мовай. Настаўнікамі былі ў нашай школе др. Орса Аляксандар, др. Скурат, др. Станіслаў Станкевіч, Наталля Орса, Лявон Барысаглебскі, Эмма Залкінд (з Вільні), Зіна Кур’ян, яшчэ трое педагогаў з Вільні і Міхась Чатырка.

Яшчэ будучы дома і часта заходзячы ў суседнюю з Мондзінам Валеўку, я там на пошце сустрэў прыгожую і вельмі сымпатычную дзяўчыну. Даведаўся, што яна была дачкой лясніка з Бердаўкі, закончыла польскую школу, але ня выраклася свае мовы і звычаяў, не адарвалася ад роднага народу. Называлася яна **Антаніна Качынская** і працавала **загадчыцай паштовага аддзелу ў Валеўцы**.

Сустракаючыся, кожны раз я да яе ўважна прыглядаўся і што раз больш яна мне падабалася. Сінія–сінія вочы, залацістыя кучаравыя валасы, невялічкі носік і даволі поўныя губы з асьляпляюча–беленькімі зубамі ўдала гарманізавалі з выдатна стройнай фігурай. З нашых шматразовых гутарак я зразумеў, што яе сям’я і яе традыцыйны уклад ня розніцца ад нашага, мондзінскага. Прастата і шчырасьць Антошкі (так стаў я называць яе, перайшоўшы на “ты”, а яна мяне – “Алёшай”), яе адкрытая, наскрозь празрыстая душа – усё заваёўвалі маю сымпатыю. Пасколькі мы ўзаемна сабе падабаліся і яна падабалася маім бацькам, у мяне расло пачуццё і дасьпявала думка з гэтай пышна расцьвёўшаю кветкай нашай зямлі – ажаніцца.

Але час ня спрыяў маім прыхаваным жаданням. І калі толькі дырэктар Кіт прыняў мяне ў свой дастойны калектыў, зьявілася рэальная надзея на сталае пражыванне ў нашай ста-ражытнай сталіцы – Наваградку. Аставалася яшчэ адна сур’ёзная праблема: дом. Трэба было будаваць хату, альбо купіць гатовы домік, а гэта было няцяжка, бо нямала асаднікаў і іншых палякаў уцякала цераз Летува – у Польшчу. Яны амаль за бясцэнна пазбываліся свае маемасьці і ў тым ліку і будынкаў. Крыху запазычыўся б, дапамаглі б бацькі, і як небудзь зьвілі б з любай Антошкай сваё сямейнае гняздо.

Аднак сталася нечаканае. Але аб гэтым крыху пазней. А тымчасам школьная праца паглынула мяне бяз рэшты. Гуртаўцова (школьная начальніца акругі) запрапанавала мне перайсці ў рускую дзесяцігодку. Гэтая школа, па яе славах, будзе “абразцовай”, і для мяне адкрыюцца шырэйшыя перспектывы на будучыню. Зрэшта там ужо працавалі некалькі маіх сяброў, і **дырэктарам быў украінец Бардадым**, які раней у Валяўцы пазнаёміўся з Антанінаю Качынскай, да якой таксама адносіўся як бацька.

Пасьля настойлівых угавораў Гуртаўцовай, я згадзіўся на яе прапанову, але пад варункам, што буду працаваць адначасна ў сваёй беларускай школе. Атрымалася фантастычная нагрузка: да абеду – лекцыі ў адной школе; па абедзе – у другой, а вечарам – у вячэрняй школе... **Разам больш за 50 гадзін у тыдзень!**

Але я быў малады, здароўе не падводзіла, **гарэў энтузіязмам** – сеяць добрае **роднае слова для будучага пакалення, тры чвэрці якога былі беларускімі дзеткамі**. Работа выконвалася добра. Прыехаўшая з Баранавіч (туды перавялі цэнтр вобласці) **рэвізор-інспектар, праслухаўшы мае лекцыі і спраўдзіўшы веды вучняў**, сказала:

– **У мяне няма заўвагаў. Шчыра кажучы, здіўляюся, як вы дабіліся такіх бліскучых поспехаў?..**

Такія ж вынікі былі пры візых дырэктароў і завучаў. **Задаволеныя з пахвалаў вучні ўдвайне стараліся, і поспехі павялічваліся.**

З вучнямі і вучаніцамі старэйшых класаў мы **стварылі музyczna-харавы ансамбль**. Развучыўшы шэраг народных песень (я быў за дырыжора і хормайстра), мы **выступалі некалькі разоў на радыё (баранавіцкае)**. Там я запазнаўся з вядомым ужо тады **ЦІТОВІЧАМ**.

І адначасна я знайходзіў хвіліны заняцца літаратурна-журналісцкімі спробамі і **супрацоўнічаў з наваградзкай раённай газэткай** (калі ня мыляюся, рэдактара звалі Малінкін). Можна па гэтай прычыне, альбо проста – як актыўнага педагога, **мяне ўключылі ў склад дэлегацыі Заходняй Беларусі ў Менск.**

У складзе дэлегацыі былі **Максім Танк** і яшчэ некалькі літаратараў з заходніх раёнаў, наваградзкая дэпутатка **Скобля**, педагогі і

іншыя прадстаўнікі Заходняй Беларусі, усяго каля сотні асобаў. Мы ехалі на трэцюю сесію **Вярхоўнага Савета БССР**, на якой парламент прымаў рашэнне **аб далучэнні Заходняй Беларусі да Ўсходняй**.

Размясьцілі нас у найлепшым тады гатэлі “Беларусь”, што і сёння пад іншай назвай стаіць недалёка стадыёна “Дынама”. Памятаю, што мне далі асобны пакой са ўсімі выгодамі, нават адэкалон стаяў на століку.

Прыстасавана гэтую ўрачыстасьць на дні кастрычніцкіх сьвят. Мы пабылі на сьвяточнай дэманстрацыі, на якой пабачылі ўсіх прадстаўнікоў Ураду і іншых уладаў. Дэфіляда вайскоўцаў, грамадзкіх арганізацый і прафсаюзных была густа аздоблена чырвонымі сьцягамі. А **нацыянальнага беларускага сьцяга – ні сьледу!**.. Тады камуністычныя ўлады баяліся беларускага сьцягу – як чорт ладана! Бо бел–чырвона–белы сьцяг і “Пагоня” калолі ім вочы, былі жывым доказам іх фальшу, ашуканства народу (ня толькі нашага). **Непрызнаньне** балынавіцкага **сьцягу** было дастатковай падставай для **вечнай катаргі**, або расстрэлу...

Зьдзіўляла нас і ўбогасьць машыруючых мас, іх бедная (нават сьвяточная) вопратка. І як бы вычуваючы гэта, усім нам – дэлегатам – было выплачана па паўтары тысячы рублёў на “кішэнныя расходы”... І калі я адмаўляўся ад гэтых грошай, паясьняючы, што я іх не зарабляў, наш “апякун” (не памятаю прозьвішча гэтага даволі культурнага жыдка) быў моцна здзіўлены і сказаў, што абавязкова трэба ўзяць грошы, – яны для кожнага з нас выплачваюцца, і ён ня можа іх назад вярнуць... Зразумеўшы, што мая адмова пагражае скандалам і далёка ідучымі вывадамі, я ўрэшце расьпісаўся ў падсунутай ведамасьці і прыняў даволі вялікую на той час суму (месячная зарплата прыбіральшчыцы гасьцініцы была ў пяць разоў меншая).

На ўрадавым прыёме сабралася амаль уся тагачасная інтэлігенцыя Менска: **Янка Купала, Якуб Колас, Кандрат Крапіва, Пятрусь Броўка, Ніна Тарас** і дзесяткі іншых літаратараў; артысты тэатра і опэры з **Ларысаю Александроўскай** на чале, амаль **увесь Урад** ў камплеце і г. д. .

Насупраць мяне быў **Міхась Лынькоў**, зправа – **Зьмітрок Бядуля**, злева – **Астрэйка** і інш... Усяго бадай каля паўтысячы асобаў. Са многімі тады я запазнаўся і пасябраваў. Запамяталася рос-

лая, стройная **Ларыса Александроўская** – папулярная оперная сьпявачка. Адукаваная і абаяльная, яна вельмі добра танцавала... Спадабаўся мне і **Зьмітрок Бядуля**. Ён цудоўна валодаў літаратурнай мовай, гаварыў эмацыянальна, з іскрыстым гумарам (недарма любіў, як і я, чытаць Шалом–Алейхема), добра ведаў беларускі фальклёр і быт народу.

Зачароўваў сваёй ажыўленай, сакавітай гутаркай Міхась Лынькоў – каля яго заўсёды зьбіралася грамада маладых літаратараў. Але, зразумела, найбольш папулярнымі былі **Янка Купала** і **Якуб Колас**. Іх акружала цесная група літаратараў. На мае пытанні Купала палажыў мне руку на плячо і прадэклямаваў:

“Табе, Беларусь, мае мыслі і думы,

Табе – мае шчырыя сэрца парывы...”

Прайшло пасья тых сустрэч нямала гадоў, але мне яшчэ гучаць гэтыя натхнёныя словы, якія былі перакручаны фальсыфікатарамі ў школьных падручніках...

Пасколькі ў **“Шляху Моладзі”** і **“Калосі”** ўжо друкаваліся мае **апавяданні і нарысы**, літаратурны **крытык Кучар**, гаворачы пра дасягненні Заходняй Беларусі, **падкрэсьліў і мае творчыя дасягненні**, што мяне заахвоціла ў далейшым да цясьнейшага супрацоўніцтва з газэтамі і журналамі.

Як вядома, на пленарным **паседжанні Вярхоўнага Савета БССР** з нашым удзелам была **зацьверджана пастанова** аб далучэнні **Беласточчыны, Віленшчыны, Наваградчыны і Брэсчыны** (Беларусьшчыны) да **Ўсходняй Беларусі**. Адбылося гэта аднагласна, пры бурным уздыме і вяселлі перапоўненай залі. **Тады мы верылі ў шматгадовую прапаганду аб “процветанні” працоўных мас на Беларусі і ва ўсім Савецкім саюзе, аб свабодзе і нацыянальных дасягненнях і г.д...**

Для большай упэўненасці нам (акрамя грошай) паказалі прыгарадні калгас імя “НКВД”. Там сапраўды былі добрыя хаты і хлявы, у хатах было чыста і заможна, нават швейныя машыны і патэфоны пападаліся... А у хлявушках – добра дагледжаныя падсвінкі і каровы (мы яшчэ ня зналі пра савецкія маскіроўкі).

Акрамя таго, нас павялі ў спецыяльна для нас адчынены ў сьвята універмаг, дзе мы маглі купіць усё, чаго душа жадае. Але...

Калі я спытаў праважатага (паасобку нас нікуды ня пускалі), што гэта за зялёныя стрэхі ўдалечыні ўпіраюцца ў землю, ён паясьніў, што гэта няжылыя будынкi, пакінутыя на знос... Іх ня ўсьпелі яшчэ разабраць, не ханiла часу, бо ўсюды йдзе новае будаўніцтва. Тады я задаволіўся такім тлумачэннем.

Але... Хоць я ў тым часе не ўжываў пасья брыцця адэкалону, заўважыў, што ўжо палавіна толькі асталася ў бутэлечцы,.. А прыбiральшчыца, калі я спытаўся, сколькі ёй плацяць у месяц за работу, ўздыхнуўшы сказала:

– Трыста рублёў... (гэта на старыя грошы!)

– І вы можаце пражыць за гэтыя грошы ў горадзе?.. Хiба сям’і няма?... Яна заплакала і, азiрнуўшыся, сказала:

– А куды падзенешся?.. Ёсьць і сям’я, і малыя дзеці... Дзякуй Богу, што хоць такі заробак ёсьць. А то ў **калгасах зусiм з голаду пухнуць...**

Мне мiльгнуў у вачах калгас НКВД і я зразумеў, што гэта – **паказны...** Што нас ашукваюць... І пазьней даведаўся, што ўсе гэтыя фiранкі і патэфоны ды машыны назаўтра пасья нашага “вiзыту” былі ў людзей забраныя...

А калі я неяк адарваўся ад пiльнай апекі і забег у краму – глянуць што там ёсьць, ды папрасiў **паўкілаграма шынкі**, то мяне прадаўшчыца перапытала:

– Чаго вам?..

– Паўкілаграма шынкі.

– **А дзе вы яе бачыце?** (І тут я заўважыў, што iншыя пакупнікі ўтаропiліся на мяне, як на дзiва).

– Дык вунь жа, **на шыльдзе намалывана шынка і каўбасы...** Я падзякаваў і больш у крамы не заглядаў. Успомнiў пазелянелыя стрэхі, што асунуліся да самай зямлі і зразумеў, што там крыецца **сапраўднае аблiчча** беларускай вёскі...

Хутка даведаўся, чаму ў **горадзе нiдзе ня вiдаць сялян (калгасьнікаў). Ім не выдаецца пашпартаў**, а без пашпарта забаронена куды небудзь адлучацца, з выняткам выпадкаў “вызова” начальствам. **Паўтараецца прыгон** у новым, савецкiм варыянце.

Вяртаўся я да Наваградка ў даволі цяжкiм, прыгнечаным настроi. Супярэчлiвыя думкi тузалi душу, блыталi думкi. Што ж рабiць?..

Няўжо пралітыя ў часе рэвалюцыі рэкі крыві былі дарэмнымі гекатомбамі?.. Няўжо Ленін мыляўся ў сваіх тэорыях і меркаваннях, або выконваў загады Сіёнскіх мудрацоў – зьнішчаць “Гояў” усюды, дзе яны замінаюць панаванню “выбраннага” народу?.. **Нейкі туман і недарэчнасьці засланылі юначую, здаровую радасьць жыцця.**

Калі мяне пасля распытвалі сваякі і сябры, што я бачыў у Менску, як там жыве народ, я даволі стрымана разпавядаў пра тое, што бачыў, абмінаючы усякія перабольшванні і няўпэўненыя праблемы. Хутка школьная праца паглынула мяне поўнасьцю. “Трэба добра працаваць, даваць нейкую рэальную карысьць народу. А там з часам праясьніцца, да чаго,” – вырашыў я. Мая “ліра” ў тым часе маўчала... Амаль нічога ня пісаў, **не хацелася крывіць душою і ня было патрэбнага настрою.**

Усе творчыя сілы паглынала работа.

Дырэктар і настаўнікі Уселябскай школы

САВЕЦКІЯ ЛЮДЗІ

У расейскай школе дырэктарам быў **Бардадым** – мудры і сумленны працаўнік. Я яго пазнаў яшчэ ў Валяўцы, у шынялі і ваенным мундзіры. І тады яшчэ пачуў да яго пашану і нават сымпатыю. А ў школе мы шчыра пасябравалі, амаль як родныя. Уважлівасьць да чалавека, справядлівасьць і працавітасьць вылучалі яго спасярод іншых педагогаў. Калі дабавіць да гэтага фаховасьць, глыбокія педагогічныя і агульныя веды, то можна беспамылкова акрэсьліць яго, як выдатнага кіраўніка.

Цяжка было параўняць з ім завуча школы **Скока** (расейца ці зрусyfikаванага беларуса). **Няшчырасьць, падхалімства, кар’ерызм** расьпіралі яго па ўсіх швах. Большасьць выкладчыкаў гэтай школы таксама вельмі бледна выглядала ў параўнанні з дырэктарам. Нажаль, здараліся іншыя працаўнікі з усходу. З падобнымі мы яшчэ ня раз сустрэнемся. А ў Беларускай школе, якую з гімназіі ператварылі ў 10-годку, сталася іншая падзея. Там чалавека, які фактычна стварыў, ці ўваскрасіў гэтую слаўную калісь гімназію, дырэктара Барыса Кіта, дзейнага, **сумленнага і таленавітага кіраўніка панізілі** ў яго працы, **пераводзячы на становішча завуча**. А дырэктарам Гуртаўцова (кіраўнічка асьветы раёна) назначыла выкліканага з Менску **Фэлікса Баржэмскага**. Ён быў гісторыкам па спецыяльнасьці і ядрэнным чалавекам, але ва ўсіх вымярэннях уступаў Барысу Кіту. Напрыклад адразу наладзілася **сыстэма даносаў, стукачоў і падхалімства**. **Зьнікла шчырасьць узамаадносін**, энтузіязм у адраджэнскай працы і г.д.. Зразумела, ад гэтага паніжалася узгадаванне і навучанне.

Крыху дзіўнае ўражанне ствараў матэматык – Цясьлёнак з жонкаю. Яны, як відаць, нечакана дабраўшыся да “шырокіх” магчымасьцяў, багата і дзіўна апраналіся. Ён з восені да вясны насіў нейкую багатую жаночую шубу, а яна таксама горда пышнілася сваімі не зусім адпаведнымі (на наш погляд) уборами. Хоць якіх небудзь нікчэмных фактаў у іх паводзінах не заўважалася.

Сымпатычнай і нават мілай была беларуска з пад Оршы – **Леакэдзія КАСЬЦЮШКА**. Яна была намесьніцай Гуртаўцовай, і мы часта сустракаліся ў справах школы і метадыкі працы. Пазьней зусім нечакана мы спаткаліся, як родныя на захадзе Польшчы – ў Катавіцах.

АПАЛА

Канчалася лета, надыходзіла пара новага школьнага году. І вось аднойчы Бардадым, сустрэўшы мяне, запрасіў у свой дырэктарскі пакой. Крыху здзіўлены яго маласлоўнымі паводзінамі (мы з ім нарэдкасьць плённа супрацоўнічалі), я зайшоў услед у яго кабінет.

– Садись! – запрапанаваў ён коратка.

Я прысеў, а ён, закурыўшы папяросу (франтавая прывычка), пасьля кароткай паўзы сказаў:

– Не хотелось мне начинать этот разговор, но нет возможности его избежать... – і яшчэ памаўчаўшы крыху, ды зацягнуўшыся дымам, дабавіў:

– Выезжай–ка ты из нашего города... Лучше всего – в район... В любую другую школу... Мне хорошо с тобой работалось и, сомневаюсь, найду ли тебе достойную замену, но нет выхода. Слишком много на тебя грязи льют.

Я бачыў, што яму нялёгка гаварыць на гэтую тэму, што ён бачыць **нейкую фальшывую гульню**, але ня можа нейкай нікчэмнай подласьці праціпаставіцца.

– Вспомни, с кем ты повздорил или ссорился... Может быть, сказал неосторожное слово... А теперь **на тебя шлют доносы, грозящие весьма серьёзными последствиями... И я тут ничего не могу поделать**. Ко мне, как к директору, обратились представители НКВД... Понимаешь?... А уедешь отсюда – всё пойдёт под сукно. Мы дадим хорошую характеристику. При твоих способностях найдёшь работу в школе, не хуже нашей.

Мяне, як кажуць, заела, што пры выдатна ацэненых выніках мае працы, замест падзякі прапануюць перайсьці ў іншую школу і коратка адказаў:

– **Не хвалюйся! Табе ня будзе клопату. Я сам падам заяву...** Гарадоў многа. І ня толькі ў нашай вобласьці...

– Чудак!.. Разве во мне дело? Пойми: **я по доброй воле никуда бы тебя не отпустил!** О тебе же забочусь, **чтобы избежать несчастья...**

Я холадна разьвітаўся і вышаў. Нутро гарэла, злосьць зацямяла логіку фактаў. І я рашыў, не адкладаючы, падаць заяву аб звальненні.

Але тэта быу час, калі без афіцыйнай паперы аб звальненні ніхто ня меў права пакідаць работы. І я накіраваўся проста ў раёно (раённы адзел асветы). Загадчыцы ня было. **А Касьцюшка і гаварыць ня хацела пра звальненне.**

– **Калі мы будзем кідацца такімі настаўнікамі,** – сказала яна, – **то з кім жа будзем працаваць?..** Тады і нас саміх трэба выкінуць. Ня хочаце ў гэтай школе, можаце ў другой працаваць, а не дык у раёне – у любой школе...

Я, аднак, цвёрда стаяў на сваім. Рашыў зусім выехаць з Наваградчыны, у Беласток, у Саюз Письменнікаў. А там будзе відаць.

Я сеў у бліжэйшы аўтабус і паехаў у Баранавічы. Там працавала абласным інспектарам тая маладзіца, якая правярала маю работу, сядзела на лекцыі. У нас з ёю злажыліся добрыя, нават цёплыя адносіны.

Едучы, я перабіраў у памяці ўсе падзеі мінулага году. У школе я ніякіх ворагаў ня меў. Толькі раз, у часе нейкай склокі (штось **напляткавала Эмма Залкінд**, запрошаная Кітам з Вільні), я даволі рэзка папракнуў новага дырэктара, што быў назначаны на мейсца арганізатара гэтай школы. На паседжанні педагагічнай рады, я звярнуўся да дырэктара з папрокам, што раней наш калектыў быў адналіты і цесна спаяны. Усе, як і належыць, давяралі адно другому, і праца ішла згодна, паспяхова. А цяпер **завяліся стукачы, плёткі**, якія каламуцяць атмасферу школы **і паніжаюць вынікі працы.**

Іншым разам, у выхадны дзень да мяне на кватэру заглянуў Нохім (ці Ёсель?) Цехановер, з якім раней ніякіх кантактаў ня меў. Ён уважліва агледзеў маю кватэру і запытаўся пра маё здароўе, бо чуў, што я прыхварэў... Тады я ня мог зразумець прычыны падобнага візыту...

І яшчэ адзін выпадак быў, калі я зайшоў ў краму на рынку, купіць жароўку, бо ў мяне перагарэла. Там, **калі я папрасіў праверыць, ці гарыць** гэтая жароўка (у нармальных прадаўцоў, яны самі падключаюць ток і паказваюць, што тавар добры), **прадаўшчыца** (жыдоўка) **стала крычаць**, што яна ня будзе нічога правяраць, калі тавар не падабаецца, то магу не купляць. Я знэрваваўся гэтакім абыходжаннем з пакупнікамі і парадзіў ёй ехаць у Ізраіль, калі на Беларусі ёй не падабаюцца абавязваючыя тут звычаі і нормы. Крыклівая Сора напалохала, што зараз паліцыю пакліча. А я адказаў – няхай кліча! Няхай наша міліцыя даведаецца, як прадуоць некаторыя гандляры...

У мяне ствараўся вывад, што найначай, як паціху зрабілі мяне “антысэмітам”. Наваградак – гарадок невялікі і тут амаль кожны кожнага знае, альбо лёгка можа даведацца пра яго.

Зразумела, падобная думка мяне ў нейкай меры засмуціла – гэта ж на падставе падобных спрэчак могуць загубіць чалавека!..

Душу апякла крыўда: чаму гэта на ўсім сьвеце крычаць пра “антысэмітызм”, а ні словам не ўспамінаюць пра антыбеларусізм? Беларусы, в'якамі церпяць няволю, зьдзек са сваёй мовы, гісторыі культуры... Беларусі называюць “мужыцкім” або “хамскім” народам і душаць каланіяльна-прыгоннай сыстэмай і нават сабака не брахне, што гэта “антыбеларусізм”, што дзеецца недапушчальная крыўда ўсяму народу! А вось на сэміта ніхто ня мае права абурыцца, калі ён парушае агульна прынятыя законы і звычаі другіх народаў... Што б жыды не тварылі, на іх ня нельга ні сварыцца, ні абвінавачваць, бо зробіць з цябе “антысэміта”. І ў такой дзяржаве, як СССР, тваім прытулкам і тваёй доляй будзе лагер...

Аднак тады я сумняваўся, ці гэта правільны вывад, ведаў пра гэтую дзяржаву ня шмат. Газэты, кнігі, радыё, трыбуны трубілі, што гэта самая справядлівая на сьвеце дзяржава, што “мудры” (шавец, выгнаны са школы сэмінарыст!) Сталін–Джугашвілі вядзе падпарадкаваньня народы проста ў рай... Але яму увесь час перашкаджаюць “*враги народа*” (усіх, хто яму пярэчыў, называлі ворагамі народу). А вось як гэтых ворагаў ня будзе, то на ўсім сьвеце запануе “*благоденствие*” пад **мудрай камандай бацькі і “учителя” – Джугашвілі...**

Супярэчлівыя, трывожныя думкі спыніліся, як спыніўся аўтабус. Я хутка знайшоў “Аблано”, дзе працавала тая інспэктар. Яна прыняла мяне вельмі ветліва, нават цёпла. Відаць, у яе памяці захаваліся нашы сустрэчы і гутаркі ў Наваградку. Зірнуўшы на маю заяву і выслухаўшы мяне, інспэктар сказала:

– **Я пра вас нічога дрэннага ня чула. Наадварот, дырэкцыя і сябры–педагогі добра пра вас адзываліся. І мне вельмі не хацелася б пазбаўляцца вас – як выкладчыка, як педагога. Вашыя лекцыі мне паказаліся “абразцовымі”.** Калі вы рашылі выехаць з свайго раёна, то я вам магу запрапанаваць працу ў добрай школе любога горада раёнаў Баранавіцкай вобласці. І вам няма патрэбы

цягнуцца кудысь у няблізкі сьвет. Тым больш, што мы ўжо знаем вас і вашу працу.

Аднак нейкая зацягасць і горыч у душы змусілі мяне трымацца ранейшай пастановы. І ўздыхнуўшы, гэтая мілая жанчына аформіла мне паперу аб звальненні “па сямейных прычынах”...

Беласток – Гарадок – Хведар Гляшэвіч

Прыехаўшы ў Беласток, я адразу даведаўся, дзе знаходзіцца Дом Письменніка, і накіраваўся туды. Аднак там не сустрэў нікога знаёмага, пасядзеў у прыёмным пакоі, пагаварыў з сакратаром, паслухаў гутарку нейкіх незнаёмых літаратараў, ці наведвальнікаў, якія чамусьці гаварылі не па беларуску, а па польску, альбо па жыдоўску, і хутка даведаўся, што ў Саюз наехала шмат літаратараў з Варшавы. Амаль усе жыды ўцякалі адтуль, бо ў такім неспакойным часе баяліся, каб зноў не напаў Гітлер, якога дзяржава з году ў год узмацнялася і які абвясціў сапраўдную вайну супроць жыдоў.

Здаецца, на сераду (назаўтра) была запланавана сустрэча пісьменнікаў і я пунктуальна з’явіўся, жадаючы спаткацца з кім небудзь са сваіх знаёмых.

У памешканні ўжо было нямала людзей, аднак нікога знаёмага я тут ня ўбачыў. Праўды, сустрэў крыху знаёмую раней – **Бранеўскую**. Пагаварылі з ёю пра Польшчу. Яна паінфармавала, што Варшава пакрысе адбудоваецца, шмат дзе сьляды вайны ўжо зацёрты, аднак цяжкім гнётам лягла нямецкая акупацыя.

Як вядома, з карэннай Польшчы створана Генеральнае Губернатарства. Пазнаншчына і Шлёнск далучаны да Нямецчыны, а Заходняя Украіна і Беларусь далучаны да СССР... Адным словам, жывецца людзям цяжка. Хоць трывае мір, але многія ў трываласьць гэтага міру ня вераць, чакаюць вайны.

Польскі ўрад, як вядома, ўцёк праз Румынію ў Англію і адтуль спрабуе кіраваць падпольнымі арганізацыямі Польшчы. Жыды, якія ня ўспелі ўцячы, пазганяны ў “гэта” (адгароджаныя ад іншых кварталы). Пры малейшым парушэнні нямецкіх загадаў расстрэльваюць, альбо арыштоўваюць ня толькі жыдоў, але і палякаў.

Большасьць жыдоўскай інтэлігенцыі, асабліва літаратараў ды іншых вольных прафесій, пераехалі сюды. **Бранеўская** як тут раней працавала, так і засталася. Пачаўся вечар. Выбралі прэзыдыум, у які вайш-

ла і Бранеўская, пачаўся даклад... на польскай мове, пра жыдоўскіх пісьменнікаў. Я са здзіўленнем прыслухоўваўся да слоў прэлегента і наступіўшую дыскусію, якая часта перайходзіла з польскай на жыдоўскую мову і мне ніяк не мясьцілася ў галаве, што гэта Беласток, беларускі горад, і што я знайходжуся ў Саюзе Беларускіх Пісьменнікаў... **Чужая атмасфера, чужыя, нічым ня звязаныя з Беларусею** людзі наводзілі смутак, разчараванне, выклікалі цяжкія думы.

Якая ж тут можа быць творчасць? Дзе ж той свойскі, цёплы і родны клімат, настрой, які хоць у пэўнай меры існаваў у Менску?.. Майму сэрцу і галаве было не да паэмаў і аповяданняў, не да раманаў і повесцяў... Хіба астаецца тварыць нейкую гомераўскую эпічную раман-баладу... Але каму яна сёння патрэбная?

Бранеўская мне парадзіла, каб мець свой кусок хлеба, уладкавацца пры Беластоцкім Тэатры. Там патрабуюць добрых перакладчыкаў актуальных пьес на... рускую мову Я, праўда, схадзіў туды, пагаварыў з прыветнай, сымпатычнай дырэктрысай. Аднак варункі мне не адпавядалі. І наогул адпала ахвота ад усякай літаратурнай творчасці. Я выразна вычуў, што сёнешняя сытуацыя вымагае (патрабуе) **падхалімажу, праслаўлення** тагачаснай **улады** і яе дыктатараў. А быць падхалімам, ашукваць у сваіх творах даверлівых людзей было праціўна і неўспрымальна. Прышлося крута змяніць пошукі працы. Вяртацца да любімай працы ў школе, ехаць назад у Баранавічы ці Наваградчыну я лічыў немагчымым. Хоць бы з амбіцыі.

Зьявілася думка **пайсьці на работу ў прамысловасць**. Школьны сябра, выпадкова сустрэты, сказаў, што ён працуе электрыкам у Гарадку і чуецца там добра. Жонка гэтага чалавека была маёй блізкай сябрыняй яшчэ са школьнага часу. І я рашыў пагаварыць у Трэсьце аб магчымых варунках працы.

Чакаючы на прыём у дырэктара, я звярнуў увагу на чалавека ў ваеннай вопратцы, які таксама побач сядзеў у пачакальні. Паклікалі яго нарэшце у той жа пакой, у каторы прышлося ісьці і мне. Пазьней **аказалася, што ён накіраваны у той жа Гарадок**, у які давялося ехаць мне.

Прышла мая чарга, і мяне ўпусьцілі ў даволі раскошны кабінэт. Дырэктар ветліва падняўся і, прывітаўшыся, паказаў месца прысесьці.

Мяне ўжо не здзіўляла, што ўсе дырэктары прысланы з Усходу, што яны ўсе расейцы і што гавораць выключна па расейску.

Паглядзеўшы на мае паперы (магістра Эканамічна-Палітычных навук), дырэктар адразу запрапанаваў працу ў Тэкстыльным Камбінаце каля чыгуначнай станцыі **Валілы**. Мясцічка называлася **Гарадок**, у 30-ці кіламетрах ад Беластока. Мне даручалася кіраўніцтва двух аддзелаў: **Статыстыкі і Калькуляцыі**. Аплата – 400 рублёў плюс прэміі за выкананне пляну. Доўга ня думаючы, я згадзіўся. Зарабатак быў для мяне меншы, чым у школе, але я ніколі не ставіў грошай на першым мейсцы. Трымаўся прынцыпу, што *“Грошы і багацце – рэч нажыўная”*, **галоўнае ў жыцці гэта людзі і праца**.

– Калі будзе ў чым якаясь праблема – звяртайцеся да нас. Мы вас падтрымаем.

Я падзякаваў і хутка накіраваўся на вакзал. Ехаць трэба было каля 30 км, а далей – пяхом паўгадзіны. Крыху здзіўлены, я на станцыі спаткаў таго самага ваеннага, з якім мы чакалі прыёму. Гэта быў прысланы сюды **“оперуполномоченный”** – працаўнік, аб функцыях якога нічагутка ня ведаў. Мы пазнаёміліся і, можна сказаць, даволі моцна пасябравалі. На маю адкрытасць ён адказаў узаемным даверам. Мы шмат у чым згаджаліся, але здараліся і разыходжанні, выплываючыя ў большасці з іншага выхавання.

Ніна Пронька (школьная сябрыня) сустрэла мяне ў Гарадку са шчырай радасцю. Яе муж – Уладзімер – таксама быў рад: мы добра зналіся са школы і мелі аднолькавыя погляды, нават замілаванні. Кватэра для мяне хутка нашлася – пры сям’і бухгалтара Камбіната – **Вашкевіча**. Гэта была сям’я з Усходняй Беларусі, але неспадзявана высокай культуры і незаганнага выхавання, што мне ўпершыню давлялося **сустрэць** у людзей з **савецкага краю**. Трэба дабавіць, што была ў іх цудоўная дачка! Вельмі прыгожая і стройная, рэдкай зграбнасці фігура, а галоўнае – павабнасць, нейкі асаблівы дзясочы чар, рэдкае абаяльнасць. І напэўна, каб я ня меў нявесты, у нас бы зляжыліся больш чым цёплыя ўзаемаадносіны. Гэтая сям’я прыняла мяне як роднага.

Камбінат працаваў даволі спраўна. Амаль уся тэкстыльная прадукцыя высылалася дзесь на Ёсход. Гэта мяне мала цікавіла. Насельніцтва мясцічка было беларускае з малым працэнтам жыдоў і

палякаў. Наогул жылі згодна, ніякіх рэлігійных ці нацыянальных канфліктаў або праблемаў ня было.

У камбінаце панавалі сяброўскія адносіны, дзейнічаў добры мас-тацкі калектыў. Я вельмі любіў канцэрты харавога і танцавальнага выканання.

Праца ішла нармальна, я на працягу квартала адрабіў больш чым поўгадовыя залегласці (нават што зроблена, то было так спартачана, што давялося рабіць занавя).

Я даведаўся па тэлефону, што прыехаў да хаты з Расіі мой **старэйшы брат Алесь**, і паведаміў, што не магу прыехаць (квартальная справаздача), тым ня менш, я быў радасна здзіўлены яго прыездам. Яны – **Алесь і другі брат Віця – ішлі са станцыі, і я пасьпяшаўся насустрач. Вядома: ня бачыліся каля 40–ка гадоў!**..

Убачыў іх здалёк і, падходзячы, усміхнуўся: Алесь быў падвыпіўшы (з радасці ад сустрэчы), крыху хістаўся, апіраючыся на кіёчак і трымаючыся пад руку з братам. Мы горача абняліся, вочы затуманілі сьлёзы. Памаленьку, хоць дарога была роўная, накіраваліся ў маю кватэру. І тут я са здзіўленнем спасьцярог, што Алесь быў зусім цвярозы... І мімаходам даведаўся, што ён цяпер зусім ня п'е ніякага алькаголю, нават піва.

На кватэры, упэўніўшыся, што ў хаце нікога няма, брат расказаў мне сваю **трагічную і страшную гісторыю** апошняга часу. Вось як усё адбывалася.

Быў 1938 год. У тым часе Алесь, працаваўшы ў адвакатуры, быў пераведзены ў пракуратуру. Пасьля раненняў у часе вайны, уключна з грамадзянскай, ён залечваў раны і працаваў на поўдні, дзе быў цёплы клімат і дастаткова фруктаў, падмацоўваўшых здароўе. У **Растове на Дану пасябраваў з Шолахавым**, разам ездзілі на паляванне, шмат аб чым гаварылі. Працавалася надрэнна. Хоць цягнула назад у адвакатуру, дзе праца па сваім характару была яму больш па душы.

І вось адной ночы да яго загрузалі ў дзьверы. Устаўшы з пасьцелі, спытаў каго ліха носіць у такую пару? Што здарылася?.. Сказалі, што ў пільнай справе прыехалі па яго з пракуратуры.

– Чаму ж не пачакалі да раніцы? Што здарылася? – спытаў, гледзячы на чэкістаў, з якіх аднаго добра знаў.

– Там на мейсцы ўсё выясьніцца...

Крыху паспрачаўшыся, Алесь апануўся і паехаў з “пасланцамі” ў пракуратуру. Яго завялі ў іншы кабінет (ня туды дзе ён працаваў) і сказалі пачакаць. Дзьверы замкнулі на ключ... Нейкая мутная трывога ахапіла яго, калі пераканаўся, што ня толькі дзьверы зачынены на ключ, але і на вокнах краты.

Да раніцы аставалася некалькі гадзін, аднак, на яго стук і крыкі ніхто не з’яўляўся. І ўсё ж такі Алесь лічыў, што гэта нейкае дзікае непаразуменне. Нажаль, справа выглядала зусім іначай. Яго больш трох сутак ніхто не наведваў (акрамя раздатчыка баланды і хлеба).

На чацьвёрты ці на пяты дзень яго павялі да сьледчага. Той сядзеў за сталом і нават не падняўся пры уваходзе вышэйшага рангам службоўца. Ня ўсьпеў Алесь прысесьці на паказанай табурэтцы, як чэкіст падсунуў яму паперку і коратка гыркнуў:

– Падпішы...

Алесь узяў у рукі гэтую паперу і стаў чытаць. Вось што, прыблізна, было там напісана:

“Я, ніжжеподписавшийся Александр... являюсь немецким и польским шпионом и диверсантом. Работая много лет в этой профессии, получал деньги из Англии, Польши и Германии. Употреблял их для действий, направленных на вред советскому Государству, на развал Союза и отрыв Белорусской Республики, а также других народов от СССР и присоединение их к Польше.

Являясь изменником Родины и врагом народа, я мобилизовал враждебно настроенных граждан Белоруссии, России и других регионов страны для совместного организованного вооруженного восстания и уничтожения советской власти.

Вместе со мной принадлежали к тайной шпионско-диверсионной организации следующие лица (прозвѣшчы зьменены):

Директор Треста – Иванов Пётр Сергеевич, Ведущий инженер Института – Антонов Иван Петрович, Профессор – Сидоров Степан Акимович, Начальник Ж.Д. Управления – Береснев Сергей Николаевич, Заведующий центральной Библиотекой – Парамонов Георгий Иванович, Главный инспектор Финансового Управления – Егорова Нина Фёдоровна...”

І гэтак далей, каля трох дзесяткаў **выдатнейшых дзеячаў і спе-**

цыялістаў, амаль усіх іх знаў асабіста, як выняткава сумленных, вартасных працаўнікоў. Яны былі вядомы сваёй праматою і непадкупнасьцю.

Алесь закурыў (пасья турмы пачаў курыць), памаўчаў і прадаўжаў:

– У галаве мільгнула страшная думка: губілі б мяне... Але за што ж маюць гінуць дастойнейшыя, а гэтыя здольны гібелью нявінных ратаваць сваю шкуру?.. І з агідаю шпурнуў гэтую паганую паперку сьледавацелю.

– Ні за якую цану я не падпішу такога паскудзтва! – выгукнуў я.

– Подпишешь, голубчик, подпишешь... – і ён загадаў вывесці мяне.

Ізноў мінула бадай больш тьднзя. Ніхто мяне ня трывожыў. Чэкісты як аўтаматы, прыносілі нэндзную ежу і выходзілі. Ні ў якія гутаркі не ўступалі. Ды і аб чым было гаварыць? Грамадзтва было аглушана, растрывожана і перапалохана раптоўнымі, масавымі арыштамі заведама ні ў чым нявінаватых людзей, выдатных навуковых і грамадзкіх дзеячаў, фінансістаў, мастакоў, літаратараў і г.д...

Людзі як бы замерлі, пазьбягаючы сустрэч і ўсякіх гутарак. **Разгульвала сталінская Яжоўшчына: “вседозволенность и беспредел” – але толькі для сілавых структур. На замардаванага ў турме ці лагеры чалавека састаўляўся акт, што папоўніў самагубства, альбо памёр ад інфаркта, і – канцы ў воду...**

– Пасья чарговай доўгай паўзы, – прадаўжаў Алесь, – зноў мяне выклікалі. На гэты раз сьледавацель нават не даў мне сесьці:

– Падпішаш? – запытаў праз зубы.

– Не! – адказаў я цьвёрда.

І нібы молат стукнуў мяне па галаве. Я ўпаў. **Зараз жа вайшлі два энкавэдзісты і павалаклі кудысь.** Ачнуўся я ў падвале ад патока халоднай вады, у вачах хісталіся сыцены і цьмяная лямпачка. У галаве шум і звон...

– Будзеш падпісваць? – пачуў я голас і зноў выціснуў слова: “Не!”... Яшчэ ня зусім апрытомнеўшы, пачуў моцны ўдар і ўпаў на бягоную падлогу.

Пачалася **бяскончая серыя спрактыкаванага зьвярынага зьбівання.** Былі выбітыя ўсе зубы, расквашаны да непазнання твар. У рэдкія часіны прытомнасьці нявыносна балела ўсё цела.

Зьбітага і акрываўленага, калі ляжаў без прытомнасьці, аблівалі халоднаю вадою. Адчыняючы запухшыя вочы, у безлічы разоў чуў тое самае пытанне:

– Будешь подпісываць?!.. – І у адказ ледзь чутнага “не” зьбіванне паўтаралася... Паўтаралася... Паўтаралася... Паўтаралася...

– Я ведаў, – прадаўжаў Алесь, ізноў закурыўшы, – што ўсе, хто сюды трапіў, падпісвалі гэтыя паперкі – сьпісы нявінных людзей, нявыгадных чым то кіруючай зграі. Бо ўсе ведалі, што адсюль **непадпісаўшыя жывымі не выходзяць**. Я таксама ня мучыўся б і падпісаў бы, каб ня мучыцца месяцамі, ці гадамі у гэтага **сталінскага зьвяр’я**.

Але, як падумаю, што тады будзе з бацькамі, калі бальшавікі захопяць Беларусь; што будзе з вамі – ўсёй сям’ёй, зноў заціскаю зубы і змушаю сябе лепей згінуць у пакутах аднаму, чымся губіць вас і тых няшчасных, узятых Яковым і яго бандзюгамі ў свае лапы.

Калі я зусім траціў сілы і магчымасьць лагічнага дзеяння (мышленьня), мяне пераставалі на нейкі час мучыць, давалі магчымасьць ачомкацца, крыху ачуныць. Відаць, гэтае кодла здзіўляла мая нябывалая ўпартасьць і звышлюдзкая цярплівацьць. Тым ня менш – рэзультат крываваых метадаў аставаўся нязьменным: **я паперы не падпісваў**.

І вось энкавэдзісты прымянілі навейшы метада – **аксамітную** камеру. Гэта была бетонная, стаячая ў падвале студня. Квадратова, на метр дыўжыні і метр шырыні, адзін метр і 60 см вышыні (у ёй стаяць, выпраставаўшыся немагчыма). Пад нагамі па бетоне бяжыць халодная вада, а ўгары закратаваная электралямпа на 1000 вольт. Бетонныя **сьцены паўтыканы асколкамі бітага шкла...**

Укінуты туды зэк ня можа стаяць проста, бо занізкае сталяванне. **Абаперціся на сьцены таксама ня можа, бо ўкідалі туды голага**, нават бяз трусікаў. Змушаны стаяць без апоры (калі абапрэшы голым целам, то **парэжаш яго вострымі асколкамі шкла**), стаіш босы на праточнай вадзе, а зьверху пражыць гарачая лямпа. Яна пячэ і сьлепіць. Няшчасны раб стаіць, прыгнуўшы ногі, пакуль не самлее. Калі асунеца, ранячы цела на вадзе, яго непрытомнага вывалакаюць і зноў задаюць тое ж праклятае пытанне:

– Падпішаш?

– Не...

Тады ізноў запіхваюць у гэтую “аксамітную” камеру... Паўтараецца сярэднявечная інквізіцыя...

Я слухаў брата, затаіўшы дух, па целе бегалі мурашкі, не хацелася верыць у гэтыя жахлівыя крыважэрныя інстынкты партыйных боссаў. Як такое магло стацца? Няўжо ж **Ленін, Троцкі, Урыцкі, Дзяржынскі і Кагановіч** не людзі, а нейкае дзікае зьвяр’ё з людзкімі галавамі?.. Куды ж падзеліся законы?

Дапусьцім, сам Джугашвілі – клятвапраступнік: прысягаў на Канстытуцыі і зламаў прысягу, патаптаў гэтую Канстытуцыю. Гэта яшчэ можна хоць не апраўдаць, але зразумець: паўдзкі чалавек, малаграматы, выкінуты з школы за хуліганства і бандытызм, “подмастерье” свайго бацькі-шаўца.

Але ж Ленін, Калінін, Рыкаў, Літвінаў, Молатаў былі ў большай ці меншай меры адукаванымі людзьмі, як жа яны маглі дапусьціць да гэтага бязпраўя, дзікага самавольства і крывавага дэспатызму і сядызму?.. Масавага здзеку з чалавека, з свайго насельніцтва?.. Чаму яны сталі вынішчаць цвет свае ж інтэлігенцы?..

Выказваючы свае сумневы і пошукі ісьціны, я спадзяваўся, што мне ўсё вытлумачыць Алесь. Ён жа – дыпламаваны юрыст. Вучыўся ў Пецярбургу і Маскве, войны прайшоў... Вытрымаў дастойна неверагодныя мукі і катаванне. Няўжо ж і ён ня можа вытлумачыць гэтай дзікай, пачварна-жудаснай зьявы?..

Алесь не адразу адказаў мне. Ён зноў закурыў і задумаўся. Я глядзеў на сіні дымок, які віўся над галавою брата, і ўглядаўся на яго змізарнелы твар, сетку маршчын і сінь пад вачыма, яшчэ заметныя сьляды глумлення садыстаў...

– Чым жа і як скончылася гэтая нялюдзкая трагедыя? – перарваў я яго думкі.

– Пэўнага дня я ачнуўся і ня мог пазнаць, дзе знайходжуся. Белая столь і сьцены, белая пасьцель і... ніводнага зьвера-чэкіста. Хацеў прыпадняцца і застагнаў. Усё цела балела, **як адна суцэльная рана**. Увайшла санітарка і сказала, каб я не ўставаў... Яшчэ зусім слабы. Можа цераз тыдзень можна мне будзе падняцца, стаць на ўласныя ногі... А можа і пазней – гэта вырашаць дактары.

Аказваецца, мяне **няпрытомнага вышвырнулі на вуліцу**, проста на тратуар. **І пакінулі. Падабралі чужыя добрыя людзі** (яшчэ

ёсьць такія ў Растове!). Забралі ў сваю хату, адмылі і палажылі ў пасьцель. Я яшчэ быў жывым. На наступны дзень, калі я настолькі ачуняў, што мог гаварыць, яны даведаліся ад мяне пра мой дамовы адрас і паведамлілі Ніну, гаспадыню, з якой я пасяля ўзяў шлюб. Яна мяне выхадзіла, адкарміла і падняла на ногі. І гэта калі ня быў цуд, то **вялікае маё шчасце: ў тых дні быў арыштаваны Яжоў...**

А адносна здзеку над народамі і міп'ённых ні ў чым ня вінаватых ахвяр, выказаў дзеве версіі. З нязлічоных тэорыяў і домыслаў людзей, з розных слаёў грамадства (вучоных, прафэсароў, спецыялістаў усіх галін і навукі) можна вылушчыць дзеве аснаўныя і найбольш рэальныя версіі.

Першая заключаецца ў тым, што кучка прахадзімцаў і авантурыстаў паддалася агітацыі фантастаў–тэарэтыкаў – тыпу Фурье, Русо, Леніных – і выкарыстала іх паднебныя лятуценні–тэорыі для сваіх шкурных інтарэсаў. Залатымі абяцаннямі аблаталі і абдурылі паве-рыўшы ў іх “шчырасьць” народ, у праглі ў свой хамут.

А пасяля, хітра аблытваючы “мечтателяў”, прыдушылі Леніна і яго хэўру, і заняліся адкрытым грабязом і масавым бандыцтвам, апіраючыся на выданыя “народамі” законы. Кантроль над усімі законамі трымалі ў сваіх руках, а народы, ўпрэжаныя ў цесны хамут, нават піскнуць не маглі. Бо кожнага чакала такая доля, як Алеся.

Другая версія, абапёртая на яшчэ пры цары практыкуемы метады так званага антысэмітызму, прымала за аснаўную прычыну здзеку над народамі рэалізацыю мэты, што для жыдоў вызначылі сіёнскія мудрацы. Жыдоўскія мудрацы, улічваючы, што жыдоў на сьвеце няшмат і сілаю ім не адалець голяў, загадалі свайму народу (згодна з воляй Іеговы) выманіць золата у хрысьціянаў. А тады, за гэтае золата яны змогуць весь сьвет падпарадкаваць.

Каб хутчэй і болыні эфектыўна дабіцца свае мэты, трэба перш раскалоць гоеў, скалаціць іх, каб яны самі сябе знішчалі і павыразалі... Яны ж дурныя, ці ім раўняцца з сынамі выбранага Бога народу?..

З гэтай мэтай была прыдуманая жыдамі “Класовая барацьба”. Падзяліць рускіх, беларусаў, украінцаў, немцаў і ўсіх іншых на ПРАЛІТАРЫЯЎ і КАПІТАЛІСТАЎ. І няхай яны рэжуць адны другіх! А ў гэтай мутнай вадзе жыдоўскі народ ўсім на шыю навесіць хамут, возьме лейцы ў свае рукі. Так будзе ў Расейскай, Нямецкай і другіх

імперыях, так будзе у Амэрыцы і на ўсім сьвеце. Золата, захопленая сынамі Ізраіля будзе тым “волшебным” ключыкам, які адчыніць вечнае панаванне выбранага народу над паршывымі гоямі.

Паводле гэтай версіі сённяя настала пара, калі выпаўняецца закон сьёнскіх мудрацоў і воля Іеговы. Джугашвілі (Сталін) і яго жагоўская хэўра – гэта сьляпяны выканаўцы. У гэтых вырадкаў–бандзюгаў Іегова адабраў пачуццё розуму і літасьці. Іх цешыць і ап’яняе праліванне людзкае крыві...

– А як жа ты думаеш?.. Дзе праўда?.. – пытаў я у Алеся, ашаломлены упяршыню пачуўшы гэтакія погляды і ацэнкі фактаў. Іх каларытнасьць і пераканаўчасць была настолькі нечаканая і эмацыянальная, што я зусім разгубіўся (хоць меў нядрэнную вышэйшую асьвету!).

– Дзе праўда? – перапытаў Алесь, – каб я ведаў, дзе тая праўда... Для мяне пазасталася адна праўда: з волі узаконенага, зьверскага бандыцтва я сённяя пазбаўлены здароўя і поўзаю па зямлі, апіраючыся на гэты кіёк... – І ён падняў высьлізганую кульбаку. – Можа, табе ўдасца пазнаць ісьціну, можа, дажывеш да сьвятлейшых часаў... Я, хоць пры дапамозе Віця, дабраўся да цябе, каб раскрыць вочы на тое, што дзееца. Бо **вы тут жылі за жалезнай заслонаю і ня ведаеце, што такое – бальшавізм...**

У гэты момант бразнулі дзьверы на ганку – прышла гаспадыня. Алесь бяз слова прыціснуў палец да губоў. Нам гэта было зразумела.

Прыезд Алеся, якога пасья рэабілітавалі і вярнулі ўсе правы (нават членскі партыйны білет, без якога ён ня мог працаваць ні ў адвакатуры, ні ў пракуратуры), пакінуў глыбокі сьлед у маёй душы і стаў прычынай важнага рашэння ў маёй будучыні. Але пра гэта – наперадзе.

Пасья ад’езду брата, я зноў паглыбіўся ў даволі складаную працу. Добрая работа ў двух аддзелах адначасна – гэта ня жартачкі. А працаваць абы як – “спустя рукава”, як гавораць расейцы, я ня мог. Навек укараніліся прынцыпы незабываемага д-ра Булаўскага. Рэдкія дні адпачынку прысьвячаліся сустрэчам з Нінушкай Пронька (цяпер – Панько), а часам езьдзіў у Бярозаўку над Нёманам (не даязджаючы Наваградка). Там цяпер жыла і працавала Аляксандра Мазура,

мая нявеста. Запазналіся і пакахаліся мы ў Наваградзкай школе, дзе я **на курсах для педагогаў выкладаў беларускую мову**. Там прыглынулася мне стройная, цёмнавалосая, сур’ёзная дзяўчына, якая заўсёды сядала на “сваім” месцы і вельмі ўважліва вяла сябе на лекцыях. Мне нават запомніўся яе круглаваты акуратны почарк на дамовых і класных заданнях, якія выконваліся амаль беспамылкова. На яе твары ня часта зьяўлялася ўсьмешка, але тады яна становілася нарэдкасьць абяляльнай.

Неяк на школьнай вечарыне я заўважаў яе з падружкай Яней зпад Кромані. Яны чамусьці ня часта танцавалі. Я падышоў і запрасіў яе да танца (танцавалі, як помніцца, маё любімае танго). Яна не адмовілася. Аказалася, што яна танцуе цудоўна... Паволі кружыліся мы ў такт закалыхваючага, лірычнага танца, і ў душы нараджалася нейкае неакрэсленае пачуццё дабра і цеплыні. Калі я часам прытуляў яе мацней да грудзей, дзяўчына не адсоўвалася, і мы як бы зьліваліся ў адно цэлае. Здавалася, што сьвет патанае ў нейкім ружовым шчасьці. Мяне зачароўвалі яе цёмна-каштанавага колеру вочы, пах яе валасоў, мяккасьць сухой цёплай рукі...

Ішоў мне 28-мы год. Кантакты нашы зачасьціліся. Сустрэўся з яе бацькамі ў недалёкай вёсачцы – **Магільніцы** каля Кашалева (10 км ад Наваградка). Вельмі прыпаў мне да душы яе бацька – **Уладзімер Вікенцевіч Мазура**. Чалавек граматны, меў цвярозыя, шырокія пагляды, проста і шчыра адносіўся да ўсіх людзей, у кожным шанавалі чалавека, ня глядзячы на яго ранг і грамадзкую ступень. Вёў сябе стрымана і дастойна з “вялікімі панамі” і пазьней я рад быў пазнаёміць яго з маім бацькам, амаль такога ж самага складу. Матка Аляксандры – Ніна Вячаславаўна – была іншага складу. Яна адзначалася сваім дэмакратызмам, спалучаным з уладнымі замашкамі ў сваёй сям’і (прынамсі мне так выдавалася). Для мужа яе слова было законам. Ён амаль ніколі ей не прарэчыу, хоць жыццёвай мудрасьцю наўрад ці яна яго перавышала. Хоць адукацыю мела значна вышэйшую. **Дасканальна валодала нямецкай і французкай мовамі**, штодзённа карысталася расейшчынай, бегла гаварыла па беларуску. Яе эрудыцыі ў галіне асьветы і культуры можна было пазайздросьціць.

Іх дамовы быт меў дваякі характар. Жывучы на немалой гаспадарцы (каля 30-ці га зямлі і дабротных будынк), Вікенцій Мазура

добра упраўляўся з гаспадаркаю. Усё тут было ў належным парадку. Пры надышоўшай савецкай уладзе, гаспадар працаваў млынаром у паблізкім Драчылаве, адначасна нядрэнна спраўляючыся з апрацоўкай зямлі, саду і г.д.. Парэчка ня трымаў, памагаў яму (за адпаведны эквівалент) суседзкі селянін Уладак Калодка.

Характэрна, што ў часе савецкага панавання на Мазураў не паступіла ніводнага даносу ад насельніцтва, ад суседзяў.

А вось жаночай “палавіне” было зусім іншае. Праўда, маці была выдатнай “кулінаркай” – умела ўсё зварыць і сьпячы, усмажыць на непараўнальным узроўні. І, трэба адзначыць, навучыла гэтаму куншту сваіх дачок.

Саша рыхтавала абеды і розныя патравы – выдатна. І не дарма каза прыказка, што “каханне прыходзіць цераз жылот”... Мудрыя жанчыны гэтую ісьціну даўно заўважылі... Але ў даным выпадку не стравы рашала. Хоць бы таму, што я заўсёды быў непераборлівы ў ядзе.

Так ці іначай, ня мінула і трох месяцаў пасьля заканчэння курсаў, як я прызнаўся дзяўчыне, што яе кахаю. І папрасіў у мацеры (гэтага вымагаў векавы звычай) рукі яе дачушкі. Не абмінаючы аднак і матэр’яльнай стараны, запэўніўшы, што маёй працы і здольнасцяў хопіць, каб утрымаць сям’ю на патрэбным узроўні. Зразумела, пра ніякі пасаг я не заікнуўся. Пра гэта ніколі ня думаў.

Будучая цешча прасьязілася і з пэўнымі (мала істотнымі) агаворкамі згадзілася. Здарылася так, што пасьля гэтага, калі мы ўжо дагаварыліся з Сашай, што хутка пажэнімся, я перавялі на работу ў Бярозаўку. Ёй даручылі выкладаць нямецкую мову, якую яна ведала выдатна.

Мы ўстанавілі, што цывільны шлюб адбудзецца там жа, у Бярозаўцы, у часе зімовых канікул. А царкоўны абрад будзе ў Валеўцы (маёй парафіі), каля Сьвіцязі. Усё было загадзя падрыхтавана, да дачкі прыехала на тую пару яе маці (мая цешча), запрошаны на урачысты дзень толькі самыя блізкія асобы. Дзесь тыдзень перад шлюбам, я паведаміў дырэктара камбіната, што на некалькі дзён мне трэба паехаць па важнай сямейнай справе у Бярозаўку.

Дырэктар быў (як тады ва ўсіх важнейшых установах і прадпрыемствах) прысланы з усходу партыйны расеец.

– Нет, – сказаў ён. – Тепер я вам отпуска не дам, надо сначала сдать отчет. А потом – пожалуйста, хоть на неделю...

Прыпомнім, што тады пакінуць месца працы без дазволу начальства забаранялася. Калі хто самавольна прапусьціў хоць дзень – быў караны, мог быць нават пасаджаны ў турму.

Як я ні тлумачыў дырэктару, што адлажыць шлюб немагчыма, бо ўжо ўсё падрыхтавана і дагаворана ў ЗАГСу, што прыедуць сваякі і блізкія людзі, – ён паўтарыў, што мяне на гэтыя дні не адпусьціць. Тады я проста сказаў, што я ў такім выпадку паеду без дазволу! І вышаў з кабінету.

Адначасна са мною працаваў на камбінаце той самы “оперуполномоченный”, з якім ехалі мы сюды ў Гарадок. Гэта быў даволі сымпатычны, немалады ўжо дзяцюк, з якім мы даволі шчыра пасябравалі. Няраз мы хадзілі разам у кіно, у лазню і г.д.. Мне перад ім ня было чаго утойваць, і ён пазнаваў ад мяне тутэйшае жыццё, звычаі і навывкі мясцовага насельніцтва. Няраз прасіў паясьніць некаторыя незразумелыя для яго пытанні і сам быў са мной даволі адкрыты.

Сустрэўшы яго выпадкова, я расказаў пра свае клопаты, і ён згадзіўся з маім рашэннем.

– Езжай! – сказаў ён. – И не бойся. В случае чего я сам займусь этим делом.

І я паехаў. Час быў няпэўны. Шмат чаго не хапала. Зарплата – невялікая. Шлюб адбыўся ціха і скромна. Без агульна прынятага балявання. Але нам “маладым” было не да гэтага. Шчырыя, маладыя пачуцці закрывалі і адмяталі ўсё іншае. Мы былі шчаслівыя, як ніколі дагэтуль. Толькі нас засмучала думка, што яшчэ мы ня разам... трэба мяняць работу, шукаць іншага мейсца і працы.

Вярнуўшыся ў Гарадок, я адразу паехаў у Беласток. Там рашыў зайсьці ў аддзел асьветы. І... сустрэў даўнага сябра з Вільні – **Хведара Ільяшэвіча!**.. Мы з вялікай радасьцю абняліся. Столькі часу ня бачыліся!..

– Чаму ж ты адразу ня прышоў да мяне? – спытаў Хведар, даведаўшыся, што я працую на Камбінаце ў Гарадку. А сам ён і быў загадчыкам Райано Беластоцкага раёна. – Я ж даў бы табе месца дырэктара любой школы!.. Але і цяпер ня позна. Можаш абняць працу дырэктара школы ў Супраслі, або Чарноўсі (фабрычны пасёлак),

хоць сёння! А калі там не падабаецца, падбяром іншае месца... Кідай гэты Камбінат, дам табе лепшую аплату. І забірай сюды жонку! Дам табе патрэбныя паперы, і цябе законна адтуль перавядуць.

Я з ім ахвотна згадзіўся, бо пасля канфлікту з гарадоцкім начальнікам не спадзяваўся “спакойнага жыцця” там. Ільяшэвіч адразу напісаў зварот у Трэст, далучаючы копію пасведчання, што я працаваў педагогам у Наваградзкай школе, і я накіраваўся адразу ў дырэкцыю трэста.

Там падаў сваю заяву з просьбай аб звальненні і далучыў зварот з РАЙАНА. У трэсце пашкадавалі, што я не з’вярнуўся да іх раней, – мяне б бязумоўна адпусцілі на такую важную сямейную справу... Аднак усё ж такі выдалі мне дакумант аб звальненні.

Вярнуўшыся ў Гарадок, я падаў дакуманты дырэктару Камбіната, і ён, насупіўшыся, развітаўся са мною. Ізноў яму прыдзецца доўга шукаць патрэбнага спецыяліста. Аднак гэта мяне ўжо не турбавала.

Паталкаваўшы з Ільяшэвічам, я вырашыў прыняць 7-гадовую школу (польскую), у якой вучылася каля паўтысячы школьнікаў. Школа была запушчанай – папярэдні дырэктар зусім разваліў дысцыпліну; прадбачылася нялёгкая праца, але тэта мяне ня пужала. Да гэтага фабрычнага пасёлка было блізка, часта хадзілі цягнікі (20 хвілінаў язды), і мне гэта было на руку. Цешыўся і Хведар, ён быў пэвен, што я падыму школу на патрэбны узровень. І не памыліўся.

Я напісаў сваёй маладой жонцы, каб зліквідала ўсе справы і прыезджала да мяне. У дамоўленым часе паехаў у Бярозаўку і забраў Сашу на новае месца працы.

Будынак школы патрабаваў рамонт. Справа дысцыпліны выглядала жахліва. На мясцовым тартаку, дзе працавала шмат бацькоў, практыкаваліся частыя выпіўкі, ня было парадку. Гэтаму спрыяў пераходны перыяд і няпэўнасьць палітычнай сытуацыі. У школе галоўную масу навучэнцаў складалі добрыя дзеці, але (як заўсёды) верхаводзілі хуліганствуючыя элементы, і стварыць нармальную атмасферу было вельмі нялёгка. Прывяду пару выпадкаў.

Калі мы збіраліся вечарком на рэпетыцыі хору, або на іншыя заняткі, за вокнамі бушавалі банды падлеткаў з крыкамі і піскамі.

Старажыха не магла даць рады з хуліганіўшымі падлеткамі. Тым больш у цемнаце. Тады я пару разоў сам выскачыў са школы і

аднойчы схапіў за чуб аднаго хлопца. У руках асталася толькі шапка...

Іншы раз у часе лекцыі пачуўся шум у суседнім класе. Я вышаў з кабінету, насустрач бегла настаўніца – жыдовачка, наогул слабая працаўніца. Яе клас быў адчынены, адтуль нёсся гул галасоў.

– Пэтэльскі (прозьвішча зьменена) – п’яны! – крычала яна. – Ня можна праводзіць лекцыі...

Я ўбег у клас, адразу ўбачыў сапраўды п’янага вучня... Ён сядзеў асалавелы і падурному усьміхаўся.

– Устаць! – крыкнуў я. Увесь клас, разявіўшыся і вытрашчыўшы вочы, глядзеў, што будзе далей. Вучань быў адным з “трудных”, непаслухмяных і хуліганствуючых. Бацькі яго здорава выпівалі і не глядзелі за сынам – няхай школа выходзіць!..

Рашэнне прыняў блыскавічна. Схапіўшы сапляка за шыварат, я яго ў момант вывалак на калідор, гам узяў кубак з вадою для піцця і хлюснуў яму за каўнер.

– Ідзі дахаты, – загадаў я. – І бяз бацькі ня прыходзь!

Выштурхнуўшы яго за дзьверы, я пайшоў працягваць лекцыю. Настаўніца таксама. Больш падобных эксцэсаў у школе ня было. Акрамя неабходнага (як я лічыў) фізычнага узьдзеяння на тых, каму слова не дайходзіць да сумлення, я правёў гутаркі ва ўсіх класах і на бацькоўскім сходзе. Таксама пагутарыў, як належыць, з педагогамі, і незадоўга школа стала ў сэнсе дысцыпліны амаль зусім нармальнай.

Пачуўшы цвёрдую руку кіраўніцтва, вучні сталі добра вучыцца. Тым больш, што я не шкадаваў часу і увагі для карысьці (рэальнай) кожнага вучня і школы. Нават зьявілася нейкая прывязанасьць, узаемная сымпатыя паміж навучэнцамі старэйшых класаў і дырэктарам. Бо нацыянальных акцэнтаў нават у паміне ня было. Я ведаў польскую мову дасканальна, лепей чым самі палякі-вучні, і яны нават ня ведалі, што я беларус. Ды ў тую пору на гэта не зьявталася ўвагі.

Добра разьвівалася мнагагранная самадзейнасьць, на раённым конкурсе мы занялі трэцяе месца. І наогул, наша школа выбілася на адно з перадавых мейсц, хоць на пачатку школьнага году стаяла бадай на апошнім месцы.

Перад надыходам летніх канікул я дагаварыўся з заможнай арганізацыяй і, ўзамен за карыстанне школай у летнія месяцы, гэтая фірма

правіла патрэбны ремонт. Для чацьвярых найлепшых настаўнікаў я здабыў патрэбныя фонды, і яны паехалі ў санаторый. А 12 вучняў – выдатнікаў атрымалі прэмію: двухтыднёвую экскурсію ў **Менск і Маскву**. Я сам яе ўзначаліў.

Добра памятаю, як на вакзале, калі мы ўжо сядалі ў вагон, падбегла да мяне маладая жанчына – маці выдатнай дзяўчынкі з 5–га ці 6–га класа (здаецца, Знанецкая?) і усхвалявана, са слязьмі на вачах зьвярнула да мяне:

– Пане дырэктарэ! Толька благам – цо бы сен не стало, прошэн пшывезьць мне дзецко з повротэм!..

– Прэшэ пані, – адказаў я, – хіба сам жыў ня буду... Будзьце спакойны, усіх дзяцей прывязу дадому!

Па сённяшні дзень не магу зразумець і пазбавіцца здзіўлення, якім чынам магла простая мяшчанка, хатняя гаспадыня прадбачыць тое, чаго ня бачылі маскоўскія палітыкі, кіраўнікі агромнай (найбольшай на сьвеце) разьведкі і дыктатары, крэмлёўскія дэспаты?.. Як вычула мацярынскае сэрца сьмяротную небяспеку агромнага ваеннага пажару, у часе калі ўсе ціха і спакойна працавалі, а прэса забаўлялася рэбусамі і гумарам, не зьмяшчаючы ніводнай строчки перасьцярогі для насельніцтва. Калі радыё гучала маршамі і песьнямі пра *“Непобедимую Красную Армию”*...

Перад выездам у Менск, я таксама быў зусім спакойны. У палітыцы было так ружова і спакойна, сонечна, як і на бяхсмарным, чысьценькім небе. І на экскурсію мы ехалі вясёлыя, радасныя. Цешыліся, што незадоўга пабачым сталіцу Рэспублікі, што нам здавалася сьветлым маяком праўды і справядлівасьці, прыкладам свабоднага жыцця вызваленага ад усякага прыгнёту, шчасьлівага народу. Як жа мы тады памыляліся!.. Якое ж у нахлынуўшыя наступныя дні нас чакала горкае расчараванне!

І вось, нарэшце, цягнік прывёз прытомных няблізкай дарогаю школьнікаў да сталічнага гораду. Менск!..

Абвяшчэнне кандуктара разбудзіла нас, як электрычны сігнал. Хуценька сабралі і спакавалі ўсе свае рэчы і высыпаліся з вагона. Намі добра заапякаваліся, памясьцілі ў пустой школе, дзе ўсё было прынароўлена да адпачынку і начлегу. Назаўтра далі добрае сьнеданне і паказалі нам Дом Піянераў, гістарычныя месцы ды музей. Пасья

мы наведалі дамы Янкі Купалы і Якуба Коласа ды, як гаворыцца, іншыя славуцкія мясьціны сталіцы. Нават маленькую рэчачку Нямігу мы агледзілі. Занядбаная гэта была і рэчачка, і вулачка... (Сёння яе заганалі ў трубу – цэментную, праведзеную пад зямлёю).

Наведалі мы і **“беларускую школу”**. Чамусьці там панавала **расейшчына**, як сярод вучняў, так і сярод настаўнікаў. На маё пытанне завуч школы – беларус, са смуткам у голасе адказаў:

– Залівае расейшчына... **Усюды начальнікі, партыйныя людзі – расейцы**, якія **ня ўжываюць беларускай мовы**. А ўсьлед за імі – рэшта. Ніхто ня хоча сабе шкодзіць – могуць *“прышыць нацыяналізм”*, – дадаў ён, азірнуўшыся і ўпэўніўшыся, што побач нікога няма.

Цяжкі асадак астаўся ў мяне пасля адведзін гэтай “Беларускай” сярэдняй школы, **адзінай, што яшчэ насіла назву беларускай...** І я мімавольна падумаў:

– **Чаму тут, у беларускай сталіцы задаюць тон і камандуюць прышэльцы?.. Людзі, якія ня хочуць знаць нашай мовы, ні звычай, ні гісторыі народу?.. Ці ж такое магчыма хоць бы у Варшаве, або Празе, ці Берліне? Там ніякі ўрад не асьмеліўся б пагарджаць народнай мовай і яго культурай!**

Але ня было часу задумвацца над гэтымі праблемамі. Два дні праляцелі як казка. А на трэці – пачалася вайна...

МЫ ВЫРЫВАЕМСЯ З “КАТЛА”

Здаецца, пад раніцу нас разбудзілі незразумелыя, моцныя выбухі і мітусня. Мы заварушыліся, аднак абслуга памяшкання нас супакоіла, і мы (моладзь!) ізноў заснулі. І толькі пазней мы пачулі (хоць яшчэ забаронена было адкрыта гаварыць пра гэта), што пачалася вайна... Была абвешчана, што трэба аставацца спакойнымі, не панікаваць (ня сеяць панікі, пад пагро-заю суровай кары!). Дзень праходзіў трывожна, мы далёка не адходзілі ад свайго будынку.

Усё ж такі я заўважыў, што ў напрамку на маскоўскую дарогу ідуць і едуць масы людзей. Шмат цывільных, але нямала і вайсковых – з лёгкім і цяжкім узбраеннем. На горад нямецкія эскадры скінулі некалькі бомбаў, пачаліся пажары. Нам загадалі збірацца і хутка перавялі у загарадную вёсачку Дразды, дзе мясьціўся вялізны комплекс летніх лагераў для піянераў і школьнікаў.

Было там шмат дашчатых домікаў, у якіх начамі было халаднавата. А ўсяго ў Драздах было пару тысяч дзяцей. Аставаліся школьнікі і піянеры, якіх пакінулі кіраўнікі, або не забралі бацькі. Нас упору сюды вывелі з горада. Бамбардаваны Менск ужо гарэў. Начамі полымя шугала панад усімі (як нам здалёк здавалася) кварталамі, заліваючы неба жахлівай чырванню.

У лагеры разрываў душу крык і энкі дзяцей, да сьмерці напалоханых налётамі і выбухамі бомбаў. На шчасьце, ні адна бомба не трапіла ў нашыя домікі. Я, сабраўшы сваіх дзяцей, строга патіярэдзіў, каб трымаліся разам і нікуды не адыходзілі ад лагера.

– Трымайцеся строга маіх загадаў і не хвалюйцеся – усё будзе добра! – сказаў я дзецям. І яны мне верылі, вялі сябе спакойна, не кідаючыся ў паніку, бяз страху і плачу.

Калі народ трапіць у акупацыю, дзяржаву можна адбудаваць. А каль народ трапіць сваю мову – дзяржава гіне назаўсёды!

“ЧЕЛОВЕК С РУЖЬЕМ”

Нечакана са мной здарылася прыгода, якая магла б закончыцца трагічна. На якімсь будынку, ці рэкламным слупе, я ўбачыў сьвежую афішу. Затрымаўся і прачытаў, што усе мужчыны такіх то гадоў нараджэння (мой год быў у тым ліку) павінны зьявіцца неадкладна на пункт збору, ваеннай камендатуры пад указаным адрасам. Я задумаўся: што ж мне рабіць? Паводле маёй ваеннай кніжкі я не падлягаў службе ў войску, але цяпер іншая ўлада і можа быць, цяпер мяне мабілізуюць?..

І для спакою сумлення пайшоў я шукаць таго зборнага пункту, азначанага на афішы. Ішоў – ішоў, а пункту ўсё ня відаць... І людзей, як на злосьць, на дарозе не пападаецца... І вось бачу каля дарогі нейкага хлапчука, ці не пастушка. Я спыніў яго і запытаў:

– Ці ня ведаеш, дзе тут зборны пункт для мабілізацыі?

– А зачем вам зборный пункт? – спытаў мяне хлапчук, з выгляду не беларус.

– Як “зачем”? Калі знаеш – то скажы, а ня ведаеш, то скажы, што ня знаеш... – І я пайшоў далей. Праўда, прыкмеціў, што хлапчук кудысь пабег. Не прайшоў я і ста метраў, як убачыў, што бяжыць за мной нейкі босы дзядзька ў галіфэ, са стрэльбай і крычыць: “Стой!” Я спыніўся. А гэты чалавек, наставіўшы на мяне стрэльбу, стаў пытацца, куды і чаго я іду. Я вытлумачыў сытуацыю. І спытаў яго, куды мне ісьці. І тады, на маё здзіўленне, гэты чалавек (ён аказаўся старшынёй калгаса), наставаіўшы стрэльбу, загадаў мне ісьці наперад. Прайшлі мы каля паўкіламетра і ў блізкім прыдарожным лясочку нас спыніў міліцыянт. Мой канваір адрапартаваў, што злавіў і прывёў “подозрительного человека”, хутчэй за ўсё шпіёна...

Міліцыянт спытаў пра дакументы. Я выняў свой (ужо савецкі) пашпарт і падаў яму. А старшыня калгаса, усё цьвардзіў, што “поймал шпиона”, якога трэба расстраляць...

Тады я спытаў, што ж будзе з маімі школьнікамі, якія засталіся ў **Драздах**? Я ж абяцаў бацькам іх аддаць, прывязьці дахаты!?

Міліцыянт круціў у руках мой пашпарт і ня ведаў, што рабіць. А прывёўшы мяне “патрыёт” цьвардзіў, што цяпер ва усіх шпіёнаў спраў-

няя дакументы і мяне варта ня выпускаць, а расстраляць! Пазьней я зразумеў хітрую тактыку тылавой “крысы”, для якога любыя спосабы былі добрымі, каб не трапіць на фронт.

Справа магла скончыцца дрэнна, але ад стаячага ніжэй артылерыйскага аддзелу падышоў да нас малады лейтэнант.

– В чем дело? – запытаў міліцыянта. Той адрапартаваў, што вось прывялі падазроннага чалавека, які цвёрдзіць, што ён дырэктар школы... Пакуль лейтэнант разглядаў мой пашпарт, я яму запрапанаваў паслаць кагось разам са мною ў Дразды і спраўдзіць, што я гавару праўду.

– Документы в порядке, – сказаў лейтэнант, – можете идти!

Толькі тады я зразумеў, што няма чаго ісьці ў горад і шукаць зборнага пункту ваенкамата... І без далейшых перашкодаў вярнуўся ў Дразды, дзе ўжо непакоіліся мае вучні. Упэўнены, што ў войска мне ня прыдзецца ісьці (мне казалі, што ваенкаматы выехалі з Менску), я звярнуўся да каменданта лагернага комплексу, каб дазволіў мне забраць сваіх дзяцей і адвязьці іх дахаты. На адпачынак не прыходзіцца спадзявацца – немцы сталі бамбіць ня толькі Менск, але і акаліцы.

Аднак камендант, якому было дадзена “указание” не выпушчаць ніводнай групы без дазволу, адмовіў. Тымчасам амаль зусім перасталі нас карміць, і гэта ўжо быў ня лагер, а нейкі кашмарны шалман. Праз дзень ці два, камендант сам падышоў да мяне і сказаў:

– Вы говорили, что у вас есть родственники в Ракове... Мне нечем кормить детей... Прекратилось снабжение... Можете забрать своих ребят, я вам дам, что смогу, а вы, может быть, дадите мне немного денег...

Я падзякаваў і сказаў, што цераз гадзінку мы будзем гатовы. І вось тады здарылася нечаканае. Калі мы збіраліся і меркавалі разьвітацца з гэтым ужо страшным лагерам (ужо ў лагчынцы каля нас стаяла артылерыйская батарэя, у кароткім перапынку баявога маршу), да нас падышоў нейкі вайсковы капітан ці маёр (я яшчэ не разьбіраўся ў савецкіх адзнаках), у запырсканым кроўю мундзіры і загадаў:

– Соберайтесь, сейчас мы вас отправим отсюда.

– Куда вы нас отправите? – спытаў я. – Нам трэба на Беласток прабірацца...

– На Беласток?!.. Там – немцы!

– А мы перачакаем у Ракаве, покуль немцаў не адгоняць...

– Вы што?.. К врагу?! – і выхапіў з кабуры пісталет. – Немедленно устанавлівайцеся і – марш иа Москву...

І вось тады, як кажуць, памагло шчасьце ў няшчасці. Якраз прастудзілася і прыхварэла мая найлепшая вучаніца – Пекутоўская (дачка загадчыка ж. д. станцыі). Адкуль у мяне з’явілася адвага і рашучасць, але я катэгарычна заявіў:

– Добра. Мы пойдзем... Толькі дайце мне транспарт вязьці захварэўшую дзяўчынку, у яе высокая тэмпература (яна мела +39 градусаў).

– Транспорта у мяня нет. Она останеця здесь, поместим в больницу.

– Не! Альбо ўсе пойдзем, альбо ўсе астанёмся!.. Я не пакіну ніводнага дзіцяці!..

Афіцэр пакруціўся, схаваў свой пісталет і дзесь зьнік у натаўпе плачучых школьнікаў. Больш я яго ня бачыў.

Не марнуючы часу, я зараз жа адшукаў каменданта. Ён даў нам графін малака, паўбулкі хлеба і тры селядцы. А я яму адлічыў палавіну грошай, якія меў пры сабе, і па сяброўску разьвітаўшыся, мы, павесялеўшыя, шпарка вырушылі ў дарогу. Распытаўшы пра дарогу на Койданава (просты напрамак на Баранавічы), я павёў сваіх “выдатнікаў” на паўдзённы захад. Здабыўшы яшчэ ў Драздах аспірыны, я саліднай дозаю падлячыў Пекутоўскую, тэмпература ў яе спала, і мы паволі прабіраліся да патрэбнай нам магістралі. Каб не самалёты, што дзесь далёка штось бамбілі, дзеці зусім забыліся б пра вайну.

Было каля чатырох гадзін пасья поўдня. Сонца добра грэла з бязхмарнага неба, навокал ўсё дыхала радасьцю мірнага жыцця, не хачелася ні думаць, ні гаварыць пра небяспеку і жахі вайны. Аднак, калі нарэшце мы выйшлі да галоўнага тракта на Койданава (па балышвіцкаму – Дзяржынск), не прайшоўшы бадай двух кіламетраў, трапілі пад першую бамбёжку. На шляху было шмат людзей і машын, ваенных перавозак і, калі з–за лесу выплылі з пагрозылівым гулам самалёты (людзі ўжо па гуку матораў пазнавалі – чые гэта самалёты), пачалася паніка. Хто хаваўся пад нейкія прыдарожныя будынкі, хто бег у адлеглы лес, а я пабег з сваёю грамадкай у прыда-

рожных кусьцікі. Там мы прытаіліся і перапалоханыя чакалі бяды... На шчасьце, ня ўспелі мы як сьлед усвядоміць, што дзеецца, як самалёты скінулі пару бомбаў і зьніклі...

Тады толькі мы ўбачылі вялізныя клубы пылу і дыму, уцякаючых людзей і коней, пачулі крыкі і энкі... Я адразу зразумеў сваю недапушчальную памылку: па галоўным тракце мы не дабаромся да Беластоку і нават Баранавіч. Трэба прабірацца толькі палявымі і ляснымі дарожкамі і сьцежкамі. Спытаўшы нейкіх падарожнікаў, як можна дабрацца да Івянца, або да Волмы, я асьцярожна павёў сваіх гадунцоў у патрэбным напрамку.

Сонца хілілася к захаду. Трэба было думаць пра начлег. Не начаваць жа ў полі, альбо лесе... Незадоўга мы ўбачылі ад палявой дарожкі нейкі сымпатычны домік: памаляваны, добра абгароджаны, з памаляваным ганачкам, і я рашыў папрасіцца тут нанач.

Падышоўшы са сваёй грамадкай, я цераз пару хвілін убачыў добра апранутую маладзіцу, якой паясьніў, што вяртаемся дадому з нешчаслівай экскурсіі. Ды вось запазьніліся, можа цётка пусьціць пераначаваць. Але гэтая “цётка” аказалася ня цёткай, а бяздушнай ведзьмай і стала крычаць, што няма дзе падзець такую грамаду нязнаных людзей, і на маю прапанову, што нам – абы куток, хоць на сене, ці на падлозе, і што я заплачу ей за начлег, – адказала сварлівым крыкам:

– Идите отсюда! Чтобы и духу вашего здесь не было! Уходите немедленно!..

Я зразумеў, што гэта прыблудная баба, якая з мае гутаркі зрабіла вывад, што ёй тут можа насьмеціць гэтая “местная мразь”... Што ў яе няма спагады да людзей нават у бядзе, у няшчасьці... У яе ў галаве – толькі нажыва і кіраванне гэтым “колхозным стадам”. І я – прызнаюся шчыра – са злосьцю пракляў гэтую бабу і яе “дачу”.

– Пашлі! – сказаў я дзецям, – тут няма з кім гаварыць!.. Хай яе агонь спаліць разам з яе будынкам!..

І мы, хоць ужо прытаміліся, патопалі далей. Прайшоўшы кіламетраў два ці тры, убачылі салдат, якія капалі ямы, ці равы і ўстанаўлялі нейкую загарадзь ці нешта падобнае. Яны нас спынілі і, даведаўшыся, хто і куды мы ідзём, парадзілі, што далей нам ня можна ісьці. Трэба хутчэй і як найдалей адыходзіць ад гэтага месца, бо тут зараз пачнецца бой – падходзяць немцы.

Прышлося вяртацца і шукаць іншай дарогі. Адышоўшыся назад да нейкага скрыжавання, мы павярнулі туды, куды меней зьмяняўся напрамак нашага маршрута. Цераз паўгадзіны лес парадзеў, паясьнела, і воддаль мы ўбачылі невялічкую вёсачку. Прымораныя хадою, мы пайшлі жвавай, чакаючы хоць на абы які адпачынак. На самым пачатку беднай, пакрытай шэрасьцю старых саламяных стрэх, шмат дзе пазелянеўшых і прагніўшых навывлет, мы сустрэлі старэнькую цётку і, сказаўшы хто мы і адкуль, папрасіліся нанач, бо ужо вечарэ...

– А мае ж міленькія! – усхвалявалася кабета, – я б рада вас прыняць, але ў мяне нічога няма, нават хлеба... Чым жа я вас пакармлю?.. Ды і палажыць няма дзе, нават саломы падаслаць... Зайдзеце вы лепей да старшыні, ён пакажа да каго зайсьці, заўсёды да яго ідуць... Я во – падвяду вас...

Мы падышлі да большага, але таксама небагатага будынку, дзе была кантора калгаса. На щчасьце яна не была зачынена, і старшыня быў на месцы. Ён пачухаў за вухам і перамешваючы нашу мову з расейшчынай, павёў да нейкай жанчыны, што жыла цераз пяць ці шэсьць хат далей.

– “Вось, Матрона (можа, цяпер я блытаю імя) табе госьці... Школьнікі з далёкай школы. Ты ня бойся, дакументы ў іх упарадку, добрыя людзі. Чым маеш – пакармі з дарогі, я табе выпішу хлеба і малака, ці там чаго другога... А заўтра раненька яны пойдучь, – у Заходнюю Беларусь... На Камень ці Налібокі”. Пажылая, худзенькая жанчына была тыповай, скромнай і адкрытай беларусачкай. Яна вельмі няёмка пачувалася ў сваёй сапраўды убогай хаце, у якой ня было ні драўлянай падлогі, ні прызваітых фіранак, ні абояў (шпалераў). Пустыя паліцы насоўвалі думку, што і хлеба ў хаце няма. Гаварыла яна паціху, як бы саромеючыся:

– Мілья мае... Я рада добрым людзям, але – Бог сьведкай, – нічога ў мяне няма. **На тудадні далі па сто грамаў збожжа, ды кубел картоплі...** А мой муж памёр, асталася адна... Помачы ніадкуль... Хоць жывая ў зямлю кладзіся...

І ў яе пакаціліся сьлёзы. Мы са спачуваннем глядзелі на гэтую добрую кабету і ня ведалі што сказаць. А яна цераз хвіліну дабавіла:

– Я хоць кіпяточку вам закіпячу і пабягу саломы прынясу, падаслаць вам, а накрыцца знойдзем чым–небудзь... – І выбегла з хаты.

Мы ўбачылі, як яна мігнула каля вокан і пабегла кудысь да суседзяў, ці брыгадзіра...

Зранку мы ўсё ж такі дасталі ў вёсцы малака, гаспадыня прынясла і зварыла гаршчочак бульбы, а хлеба мы крыху мелі і падзяліліся з ёю... Хуценька пасьнедаўшы, мы падзякавалі гаспадыні за начлег (**ад грошай яна катэгарычна адмовілася**) і, распытаўшы пра дарогу, пайшлі далей на захад, кіруючыся на Волму і Налібоцкую пушчу, за якой ляжыць Любча і Карэлічы, а там ужо мая бацькаўшчына – Мандзіна. У думках я ўжо вырашыў, што гэта самая простая дарога, і ў маёй хаце (або сваякоў) можна будзе адпачыць дзецям, набрацца сіл да далейшага пераходу ў Беласток.

Ня ўспелі мы забыцца пра менскія жахі, як ідучы праз лес, напаткалі спацелую і усхваляваную маладзіцу з разбэрсанымі валасамі, з выгляду жыдоўку, якая па расейску, ліхаманкава сьпяшаючыся, пыталася, куды вядзе дарога, якою мы ідзём. Я паказаў ёй напрамак на Менск і паясьніў, куды вядзе дарога ў адваротны бок. Яна аднак, перапытаўшы, не паверыла і пабегла лесам у адваротную старану... Яна яшчэ выкрыкнула, што там дзесь б'юць і паляць...

На душы ў нас астаўся нейкі цяжкі асадак. Але прайшоўшы яшчэ некалькі кіламетраў, мы вышлі на цудоўную па сваёй прыгожасьці мясцовасьць. З прыгорка, на якім мы стаялі, раскрывалася тыповая, сказаць бы, швейцарская панарама: унізе вілася, як бліскучае срэбра, рэчачка сярод пышна-зялёнай раўніны, з паволі ўздымаўшыміся берагамі, усыпанымі астраўкамі хваінак, бярэзьніку і іншых дрэваў і кустоў. Сонца ажыўляла гэтую непаўторную панараму, якая распасьціралася і бегла ў галубую далячынь...

Мы вышлі з халадку хваёвага лесу і спусьціліся ўніз да рэчачкі. Тут, за зялёным купалам алешніку, мы заўважылі над рэчкай групу ваенных з коньмі (конная разведка?). Салдаты абмываліся халоднай, празрыстай вадзічкай, другія паілі коней, папраўлялі сёдла... Выціралі мокрыя твары і рукі. Некалькі нашых, аперадзіўшых хлапчукоў ужо гаманілі там з гэтымі вайскоўцамі.

Я заўважыў рослага, здаравеннага дзяцюка, які аб чым то распытваў дзяцей, а яны паказвалі пальцамі, што вось дырэктар ідзе. Падышоўшы, я паздароваўся з гэтым (як відаць – начальнікам), і ён перапытаў:

– Вы директор этих ребят?

– Так, я – дырэктар школы. Нас на экскурсіі застала вайна, і вось стараюся захаваць дзяцей ад бамбёжак і гібелі, – сказаў я, вычуваючы, што трапілі мы ў небяспечны “пераплёт”.

– Вы ведёце іх в Беласток, а знаеце, што там уже зверствуюць фашисты?..

– Мы спадзяёмся, што савецкая армія скоро іх адгоніць, а мы тымчасам перачакаем у маіх (тут недалёка) сваякоў!..

– Назад! – крыхнуў ён, хапаючыся за пісталет. – Марш, или я вас уложу на месте!..

Яго вайсковая гімнасьцёрка была акрываўлена, твар аж пасінеў ад злосыці!..

– Пашлі! – загадаў я, зьнікавеўшы, дзецям. І мы рушылі ў адваротную старану. Цераз некалькі мінут прамчаліся і коннікі, вязучы за сабой гарматку. Цераз хвілін дзесяць я затрымаў дзяцей, якія цяпер ішлі хмурна і маўкліва.

– Чулі? – спытаў я сурова. – Бачылі, да чаго можа давясці дурная балбатня?.. Запамятайце: куды мы ідзём і хто мы – вы нічога ня ведаеце. Аба ўсім знае дырэктар! Хто б пра што ня пытаў, вы накіроўваеце да мяне, калі вам хочацца жывымі вярнуцца дахаты... Гэта ж вайна! Людзі азьвярэлыя, для іх чужое жыццё нічога ня вартае...

І мы, пасядзеўшы яшчэ хвілін дзесяць, павярнулі на захад. Цяпер мы зорка ўглядаліся ў далечыню і стараліся пазьбягаць любых сус-трэчаў.

Шчасьліва дабраліся да Волмы. Там яшчэ раз пераначавалі ў пустой школе і, мінуўшы Івянец, увайшлі ў бяскрайнюю зелень цёмнай Налібоцкай пушчы. Няраз над намі праляталі нямецкія самалёты, аднак мы ўпору хаваліся ў прыдарожных узлесках, ці кустах і не пашкодзаныя ішлі далей. Сонца з цяжкасьцю прабівалася скрозь густыя верхавіны стагодніх хваін і асін, дарога цераз забалочаную няраз раўніну была тупкая, уезджаная вазамі і ўтопаная бязлікімі пешаходамі. Нас, праўда, хтось папярэдзіў, што лепей абыісьці пушчу іншай дарожкай, бо там шмат акружанага немцамі савецкага войска, але мы сьпяшаліся дахаты і рашылі ісьці проста – на Любчу. Якраз было спакойна, ня чулася ні бою, ні гулу самалётаў. Цераз паўгадзіны аднак зьявіліся самалёты... Яны з густым, жахлівым гулам плылі над

самымі верхавінамі дрэў і вялі пулямётны абстрэл, часам скідаючы бомбы. Я на ўсякі выпадак адвёў групу ў гушчар, на сотню мэтраў ад цэнтральнай дарогі, і здалёк мы бачылі, як савецкія атрады кідаліся то ў адзін, то другі бок, шукаючы выхаду і ратунку. Авіяцыя хутка адляцела, і мы, пачакаўшы яшчэ хвілін пятнаццаць, зноў вышлі на галоўную дарогу і ўбачылі забітага салдата... Ён ляжаў аднесены на ўскрай дарогі, з тварам дагары, адкрытым, нерухомым і спакойным. Па шэражоўтай шчацэ паўзьлі мурашкі... – Ці чуе яго мама, што аддаў Богу душу яе сын? – мільгнула ў мяне думка і горыч заліла сэрца, душыў гнеў на праклятых “генеральных” і іншых партыйных сакратароў і фюрэраў, якія коштам людскога жыцця, цераз трупы бязвусых дзяцюкоў, рваліся да ўлады, каб седзячы на шыі народу рабіць эксперыменты над масамі людзей, асуджаючы на голад і пакуты мільёны насельніцтва!.. Чаму людзі церпяць усю гэтую нечысьць? – задаваў я сабе пытанне і пе знайходзіў адказу. Толькі значна пазьней я зразумеў: людзкая працоўная маса – няграматная і неарганізаваная. А ўладары звязаны ў кулак жалезнай дысцыплінай! У іх такі закон, як у зладзеяў, – законам зьяўляецца тое, што скажаў “пахан” (іхні Джугашвілі, Гітлер ці Троцкі)... Народу неабходна аб’ядноўвацца і арганізавацца, выбіраць на кіраўніцтва сваіх сыноў, адзінакроўных, мясцовых, а не прыблудных прахадзімцаў...

Як бы ня было, мы шчасьліва дабраліся да Нёмана. А там было рукой падаць да Шчорсаў, амаль радам з якімі месьцяца Любча і Негнявічы. Гэта ўжо добра вядомыя мне паселішчы. Аднак трэба было мець вельмі доўгую і моцную “руку”. Напатканы чалавек сказаў нам, што пераяжджаць забаронена і вельмі небясьпечна – нямецкія самалёты ўвесь час лятаюць над ракою і абстрэльваюць кожнага, хто імкнецца перабрацца з аднаго берага на другі. Што ж было рабіць? Не начаваць жа ў пушчы, калі вунь ня больш сотні мэтраў дзеліць нас ад родных мейсцаў... І хоць дзядзька ня радзіў, я рашыўся перабірацца цераз раку. Пасколькі ніхто не адважваўся перавозіць, я даведаўся, дзе стаіць прывязаны вялікі човен, і, адвязаўшы яго пад густою вярбою, ледзь рассадзіў у ім сваіх школьнікаў. Было толькі адно вясло, але мы знайшлі абломак дошкі і вычакаўшы спакойны момант, адапхнуліся ад берагу. Я разьлічыў каб бегам вады нас нясло пад вялізную старую вярбу на процілежным беразе.

Хоць мы шчыра ўвіхаліся, аднак рака была даволі шырокая, і ледзь даплылі да сярэдзіны, як пачуўся гул самалёта...

Гэта была сьмяротная пагроза, і мы – што было сіл – веславалі. І ўсё ж такі пілот нас заўважыў. Самалёт ляцеў проста да нас. Толькі мы ўткнуліся ў бераг, я даў каманду бегчы пад блізьнякую хатку. І, ўскочыўшы ў сені, ужо ня бачыў, куды скінуў бомбу самалёт. Выбух рвануў дзьверы, задрыжалі сьцены, пасыпаўся тынк, старая гаспадыня, ўпаўшы на калені, хрысьцілася і амаль голасна шаптала малітву...

Ня мінула хвіліны, як дзесь далей пачуўся яшчэ выбух, але мы ўцалелі. На душы адлягло. Тут ужо былі свае людзі, і зьнік страх за жыццё дзяцей.

Я адразу стаў пытацца людзей, ці няма ў Шчорсах кагось з Наваградзкай гімназіі. І даведаўся, што цяпер працуе пры школе **Аляксандар Смаль**, мой аднакласьнік. Гэта была радасная вестка, і наша грамадка накіравалася проста ў школу. Сярод людзей адразу разьнялася чутка, што прышлі школьнікі з таго боку, дзе – вайна... Аказваецца, сюды яшчэ не паказваліся немцы, яны акружылі савецкую дывізію ў Налібоцкай пушчы, якую нам удалося ігчасьліва прайсьці.

Як хутка стала ўсім вядома, гітлераўскія матарызаваныя дывізіі акружалі вялікія масівы бальшавіцкіх войск, ствараючы “катлы”, якія усьлед зьнішчалі, альбо бралі ў палон. І тут адразу хочацца дабавіць **вялікую памылку нямецкага камандавання** – яно вельмі нялюдзка адносілася да гэтых ваеннапалонных, якія не хацелі ваяваць і маса здаваліся немцам, чакаючы больш справядлівай улады.

Ап’янеўшы ад лёгкіх перамогаў на Захадзе, дзе рэальна прымяняліся “правілы” гуманнай вайны, і ад фантастычных абяцанняў свайго ўдачлівага фюрэра, **нямецкія сацыял-нацыяналісты**, а у першую чаргу ээсаўцы, па зьверску адносіліся да савецкіх палонных. Яны часта карысталіся прыкладамі, пры найменшым парушэнні, ня знаючых мовы людзей, расстрэльвалі іх... Напіхалі ў вагоны горш быдла, нават стаяць было цесна, і калі пазбаўленьня вады і ежы салдаты паміралі, то іх палажыць было немагчыма... І прарываючы драты і межы, паляцела на ўсход чутка:

– **Братцы! Не здавайцеся ў палон! Усё роўна тут вас чакае гібель!..**

І, калі спачатку ішлі ў палон цэлыя арміі, – па сто і больш тысяч салдат, то пазьней, страціўшы надзею на ўратаванне жыцця у выпад-

ку палону, **зьненавідзеўшы немцаў за іх абманныя абяцанкі, пачалі стойка бараніцца, пагарджаючы сьмерцю Усё роўна сьмерць!** – лічылі яны, – дык хоць можа для сям’і якую небудзь кампенсацыю выплацяць... за забітага бацьку ці сына... **Гэтая памылка нямецкага камандавання (падбухторанага Гітлерам)** магчыма і **вырашыла лёс вайны.** Уцёкшыя з нямецкіх лагераў бальшавіцкія салдаты сталі выдатнымі агітатарамі **пахіснуўшайся сталіншчыны.** Яны ж значна папоўнілі шэрагі партызан–дэсантнікаў, якія гвалтам мабілізавалі насельніцтва для крываваых, падрыўных акцый.

Шчарсоўскія людзі, асабліва жанчыны, даведаўшыся ад настаўніка, што ў школе згладнелыя, уцёкшыя з пад бомбаў дзеці, напрыносілі нам харчоў – хлеба, масла, сьмятаны, гарачых страваў, што хапіла б іх на цэлы тыдзень!.. Я быў рад, што ніхто з дзяцей ня прыхварэў, наадварот, яны памацнелі і загарэлі пасьля нялёгкіх пераходаў. Цяпер маглі адкарміцца і адаспацца.

Аднак, трэба было думаць пра далейшую дарогу. На раённай карце я перагледзеў усе дарогі і сьцежкі. Падумаў, што трэба сьпяшацца насустрэч фронту. Няхай немцы ваююць на сваіх “катлах”, а мы крыху пачакаем, пакуль сытуацыя праясьніцца і пойдзем у напрамку Валеўкі. Па дарозе трапім на хутар **Тарасэвічаў, у Грабаўку**, дзе жыла мая замужняя сястра Маня. Там паначуем і пойдзем у Мондзіна – да маіх бацькоў. Адпачнём там пару дзён і, калі ўсё будзе спакойна, накіруемся ў **Наваградак**, адкуль блізка будзе да майго цесьця – Уладзімера **Мазуры** і (магчыма) да мае жонкі, якая напэўна ў такі час вярнулася да бацькоў. І ўжо адтуль павяду, ці павязу дзяцей дахаты, на Беласточчыну.

Усе гэтыя тыдні стаяла цудоўная, цёплая і сухая пагода. Падзякаваўшы гасьцінным шчарсунам, мы патопалі на **Райцу і Забердава**, каб праз **Скрышава** дабрацца да **Грабаўкі.** Сэрца забіла часьцей, калі ўбачыў зялёныя высокія верхавіны бяроз хутара **Зайкаў** (Ігнатовічаў) і амаль побач – **Тарасэвічаў.** Мы, сям’я Сьцяпана, любілі гэты хутар і яго бяххітрасных гаспадароў. Уладзё быў добрым мужам і здольным майстрам. Так, як мой бацька, умеў усё зрабіць сам – **хату, сад, хлеў, воз, сані, мэблю, вулі** для пчол і г.д.. Добра гадаваў скаціну і наогул быў працавітым, добрым гаспадаром. З бацькамі і сваёй сямейкай жыў дружна, па хрысьціянскаму звычаю.

Адначасна, будучы граматым дзяцюком, любіў заглянуць у кніжку і газету. Прышлі мы каля поўдня. Маня была ў полі, недалёка за сатам. Убачыўшы набліжаючую грамадку, падыйшла да хаты і раптам убачыўшы брата, кінулася мне на шыю... Я, крыху саромяючыся (у вёсцы не практыкуюцца “паказныя” ласкі) абняў яе, чуючы яшчэ пругкае, нібы дзявочае цела, выцер набегшыя на яе румяныя шчокі сьлёзы.

– Дзякуй Богу, што ты жыў і здароў... А то ж вайна, а ні пісьма, ні якой звесткі ад цябе няма...

Але згледзіўшы прымоўкшых школьнікаў, яна ўстрапянулася.

– Дык адкуль жа ты йдзеш?.. Ці не са школы? Чые ж гэта дзеткі? Але ж пойдзем у хату, вы здарожыліся, напэўна...

На двары было цёпла і прыгожа. Каля яргінь і касачоў, гваздзікаў звінелі пчолкі, а ім падбасоўвалі касмаценькія чмялі. У небе луналі ластавачкі, каля вугла сварыліся вераб’і...

Я паказаў студню, Маня вынесла з хаты кубак і ручнік, дзеці, шчабечучы, як курачкі, пабеглі памыцца і прычасацца, мы з Маняю вайшлі ў хату. Тут, як заўсёды, было чыста і хораша. На вокнах вазоны і фіранкі, у галоўным пакоі падлога вымыта, аж блішчала жаўцізнаю, на кухні падмецена (там – цэбры, саганы з вадою і бульбаю), гліна дошкамі не засьцілалася.

Маня, не перарываючы гутаркі, стала завіхацца каля стала і печкі, рыхтуючы для ўсіх нас абед. Я расказваў пра наш рызыкаўны паход і шчаслівае вяртанне, пра сваю папярэднюю работу і г.д..

Пабылі мы ў сястры дзянёк і пайшлі да майго бацькоўскага дому. Туды з **Грабаўкі** было бадай паўтара кіламетра. Дарожка бегла па мяжы **Трасьцянікі** (кусок былой панскай зямлі – гектараў 40–50) і мірачыцкіх шнуроў – **Міратычы** не перайходзілі на хутары. Трэба было мінуць ставок, дзе гняздзіліся кнігаўкі, вялікі роў, або лепей сказаць – лагчыну, якую летам выкошвалі, а далей па роўніцы дарожка вяла ў наш Мондзінскі хутар. Направа стаялі забудовы брата **Валянціна** і побач – бацькоўскае гумно, хлёў і хата. А налева, за рэчачкаю – хатка і хлёў з паветкай (замест гумна) сярэдняга брата – **Віця**.

Ізноў радасная сустрэча з бацькамі, калі мама не ўтрымалася ад сьлёз, а бацька засыпаў пытаньнямі. Я аглядаў гаспадарку. Усё трывала такім, як было раней. Толькі хата мне выдалася цяпер малень-

кай і цеснай, з малымі аконцамі і глінянай падлогай у кухні, з пацямнеўшым ганкам, цвьятнічком над сьценамі (яшчэ Маня перад замужжам пачала тут садзіць кветкі), разросшымся садам. Бацька пасадзіў больш паўсотні прышчэпаў – яблын (антонавак, цітавак, папяровак і іншых), груш (бэры, сапяжанкі, вінёўкі), некалькі сьліваў, вішань, цярэшняў, нават крыху агрэсту... Сад ад дарогі быў адгароджаны плотам і густа засаджаным бэзам ды язьвеням. Вясною тут лавінай цьвету, і роем пчолак адгароджваўся сад і пчальнік ад ня частых наведвальнікаў. Яшчэ стаяла высокая з прымацаваным (работа Алеся) дашчатым самалёцікам, якога прапеллер дзень і ноч гаманіў несканчоноау песьняй...

Пагаварыўшы з сваімі вучнямі, мы вырашылі даць ім адпачынак на два–тры дні, а пасьяла дабрацца да **Наваградка**, адкуль – да **Магільніцы**, сядзібы. Дзеці былі задаволеныя. Мы іх добра кармілі, побач быў сад, а у лагчыне рэчачка і ставок, пад грэбляй каторага стаяла лазьня. У стаўку вялася дробная рыбка. А паўкіламетра ад нас цякла Нёўда, дзе вяліся нават плоткі і ракі. У гарэшніку даспявалі гарэхі, усюды можна было натрапіць на ягады, а нават назбіраць грыбоў. Так адпачывалі мы, забыўшыся пра вайну, страхі і беды. Але дзесь чакалі і начэй ня спалі бацькі, нават ня ведаючы, ці жывы іх любыя дзеткі...

На трэці дзень, калі школьнікі былі ў саду, я праз адчыненыя вокны пачуў на надворку тупат каня. Вышаў з хаты і спыніўся, як укопаны: стаяў коннік –нямецкі афіцэр, нерухома углядаючыся на ўсход, конь – нібы чугунная статуя нават вушкі не варушыў і не махнуў хвостом. У руках афіцэра была карта, якую ён зьвяраў з распалажэннем хутара.

Я падышоў і прывітаўся: – “Гутэн таг!” Нібы мёртвы, нерухомы твар немца ажывіўся, пасьвятлеў. Ён спытаў мяне:

– Вы – немец?..

– Не, – адказаў я, – беларус, але працаваў на Шлёнску і вучыўся ў Познані, там азнаёміўся з нямецкай мовай.

– Зер гут! – вымавіў ён. І спытаў, паказваючы рукою напрамак:

– Там яшчэ адзін хутар? – Я пацьвердзіў – там жыве мой старэйшы брат. Далей афіцэр трапна расьшыфраваў шляхі да **Скрышава**, **Сялішчоў**, Сёгды і спытаў, дзе цяпер хаваюцца бальшавікі. Я адказаў, што мы ня ведаем, але ў нашых хутарах то напэўна іх няма.

Афіцэр саскочыў з сядла і аддаў лейцы пад'ехаўшаму ад'ютанту. Той адвёў коней пад гумно і скінуў з іх сёдлы. Ён сказаў, што будзе тут начаваць. Яшчэ даведаўся, ці ў хаце няма тараканоў ці іншых паразітаў. Мы з мамай, што прышла з агароду, успакоілі яго, сказаўшы, што ўсю гэтую нечысьць бацька вывеў бураксам, палыном, чамярэцай.

Агледзеўшы хату, капітан (як сказаў нам пасья ад'ютант) заняў чыстую палавіну, дзьверы да якой зачыняліся на ключ.

Дзеці начавалі ў гумне.

Назаўтра мы ўбачылі вялікі абоз. Шырокія фуры цягнулі магутныя, адкормленыя біцюгі, а побач ішлі ня менш здаровыя салдаты з закачанымі рукавамі. Выдатная пагода спрыяла іхняму маршу па ўтоптаных, сухіх дарогах. Частка абозу паднялася на гару пад крыж і бярэзіну (на **Сялішчы**), а другая палавіна – цераз наш надворак накіравалася на Грабаўку.

Салдаты (заўважыўшы гаўпмана) нават не заходзілі ў хату і нічога не забралі. Толькі па жаданню капітана маці выставіла малако і ваду, спацелья ваякі маглі ўтоліць смагу. Бацька атрымаў загад выдаць мяшкі збожжа – фураж для коней і атрымаў расьпіску, паводле якой за збожжа будуць выплачаны грошы..

– Дзякуй Богу, што хоць болей нічога не забраў!! – сказаў, уздыхнуўшы Сьцяпан.

Так адбылася нашая першая сустрэча з нямецкім войскам. Пазней выясьнілася, што савецкія войскі, уцалеўшыя пасья першых баёў, адступалі галоўнымі магістралямі, цераз **Баранавічы, Горадню, Берасьце**, а раёны паміж імі аставаліся безбароннымі, і немцы занялі іх пераважна без адзінага стрэлу. І нам не давлялося перажываць жахі франтавой вайны.

На наступны дзень мы вырушылі ў Наваградак. На шасейнай дарозе няраз сустракалі нямецкія ваенныя – конныя і матарызаваныя – абозы, але ніхто нас не чапаў і не затрымліваў. Наадварот, на якімсь прывале, салдаты пачаставалі нас сваім хлебам і кансэрвамі. Смачныя яны былі...

Наваградак быў ня то што разьбіты, але пашкоджаны авіяцыяй. Бомбы трапілі ў гандлёвыя рады на Рынку (цэнтральнай плошчы), было разьбіта дзесяткаў два дамоў па Слонімскай і Валеўскай вулі-

цах, некаторыя будынкi згарэлі, але горад жыў, працаваў і адбудоўваўся. Мы там доўга не затрымліваліся і адпачыўшы, патопалі ў бок **Кошалева, на Магільніцу.**

Без асаблівых здарэнняў мы дабраліся да гэтай вёсачкі (дамоў 30), у канцы якой нас ізноў чакаў абясъпечаны адпачынак. Яшчэ ў Наваградку я даведаўся, што жонка (Саша) шчасліва прыехала да мацеры і бацькі.

Сустрэча была радаснай удвойне: што мы і наша сям'я асталіся цэлыя і здаровыя. І што цэлыя і здаровыя вяртаюцца да бацькоў дзеці. Вучні, перабіваючы адно другога, расказвалі сваёй настаўніцы, якую яны ня толькі паважалі, але і любілі, пра нашы прыгоды, небясъпекі і жакі. Пагутарыць было аб чым.

І тут не абышлося бяз нямецкіх армейцаў, Акрамя мае маладой жонкі, была яе малодшая сястра – Марыя (Муся), стройная і прывабная дзяўчына. А, як вядома, у часе вайны ня толькі салдаты, але і афіцэры былі вельмі ласыя на жаночыя панаднасьці... На шчасьце, мая цешча (Ніна Вячаславаўна) дасканальна знала нямецкую мову, і дочки таксама свабодна размаўлялі па-нямецку (выкладалі яе ў школе). І немцы, якія лічылі сваю культуру “*Юбер аллес*” – не маглі прымяняць да такіх “дам” гвалт... Нядрэнна было і тое, што мае вучні былі азнаёмлены ў школе з гэтай мовай.

Так ці іначай, але першая і наступныя сустрэчы з нямецкімі вайскоўцамі адбыліся культурна і бяз страт. Зрэшта яны сьпяшаліся, хацелі закончыць ваенную кампанію. Перад надыходам маразоў, да якіх яны былі ня прывыкшы і не падрыхтаваны. Пасьля першых лёгкіх перамогаў, яны гаварылі, што для нямецкай арміі паход на Маскву – гэта “Шпацырганг”... І горка памыліліся... Чаму, зрэшта, дапамог сам залішне самаўпэўнены “фюрэр”, вымагаючы ад свае арміі немагчымага.

Мяне цешыла, што ўсё складаецца памысна, дзеці здаровыя, загарэлі і нават папаўнелі, аднак да Беластоку было яшчэ няблізка. Трэба было ісьці далей. Хоць некаторыя радзілі астацца, дзеці немалыя, самі дабярэцца дахаты, але я знаў ужо ваенныя нечаканасьці і небясъпекі і ні на адзін дзень не забываўся пра дадзенае бацькам слова: прывясці дамоў іх дзетак цэлымі і здаровымі.

Да **Бярозаўкі** ўдалося нам нават пад'ехаць крыху, а далей, як падказалі людзі, ад **Агароднікаў** (за Нёманам) ходзяць рачныя парадзікі і можна даплысці ажно да **Горадні**.

Сышоўшы з маста, мы хутка дайшлі да Агароднікаў, якія стаяць амаль на самым беразе Нёмана, і там даведаліся, дзе спыняецца гэты караблік і як можна падплысці на ім. Стаяла ўсцяж выдатная, цёплая, нават гарачая пагода, вада была цёплай, тым больш што рака зрабілася плыткай у летнюю пару. Чакаючы, дзеці паразуваліся і плюхаліся ў плыткай і цёплай прыбярэжнай вадзе. Тады Нёман, як і іншыя рэкі, ня быў забруджаным. У празрыстай вадзе часта мігалі маленькія і большыя рыбка, каля берагоў сядзелі з вудачкамі рыбаловы.

Нарэшце пачуўся лопат карабля, і мы ўбачылі беленькі, апратны рачны караблік – яхту, амаль пусты. Капітан ахвотна згадзіўся падвязаці школьнікаў, але з лічных мялізнаў, – з плыткіх пескавых наносаў будзем самі памагаць сыцягваць яхту на глыбейшае месца. Мы з радасцю пагадзіліся на такую прапанову і хутка весела паплылі па цячэнню.

Цешыліся мы нядоўга. Ужо праз паўгадзіны наша яхта спынілася. Шырокая пясчаная каса перагарадзіла глыбейшы нурт, і “лоцман” ня мог абмінуць гэтай перашкоды. На шчасце я прыхапіў з дому трусікі і лёгка саскочыў у воду. Яна дасягала мне ледва вышэй каленяў. Горш было дзяўчаткам. Але яны неяк умудрыліся падаткнуць свае сукеначкі і, большыя ростам, ускочылі ў ваду. Палягчэўшы “карабель” мы супольнымі сіламі выштурхнулі на глыбейшую плынь і паплылі далей. Аднак хуткасьць нашага падарожжа не перавышала пешай хады...

Прышлося пакінуць гэты “карабель” ды пасоўвацца пешшу у напрамку берага ракі. Тут ізноў мы наткнуліся на забітага чалавека. Гэта быў нямецкі салдат у зялёным мундзіры, ляжаў ён яшчэ нікім і нічым ня крануты, скончыўшы свой малады век на чужой зямлі... Прышла думка пахаваць яго тут на беразе Нёмана. Засыпаць зямлёю і паставіць хоць алахавы крыж. Але на гэта патрэбна была рыдлёўка і час. А сонца хілілася к захаду... Апавяшчаць немцаў пра забітага таксама было рызыкаўна, маглі прычапіцца, затрымаць (ваенны час!), а мне не хацелася пакідаць дзяцей, хоць ім да дому было ўжо ня вельмі далёка.

І мы ў цяжкім настроі пайшлі далей. Сяк–так дацягнуліся мы да **Горадні**. Перабраліся цераз пашкоджаны мост і ўзялі курс на Кузьніцу. Адтуль да **Беластоку** і нашай **Чорнай Вёскі** хадзілі цягнікі, і мы без затрымак прадаўжалі, а лепш сказаць закончвалі нашу Адысею. Амаль ўсюды тут **сустрчалі мы беларускае насельніцтва**, але мала хто ехаў цягнікамі, бо ўжо трэба было мець дазвол на пераезд.

Наш паварот і перадача дзяцей бацькам былі амаль што сплашным трыумфам. Бацькі, асабліва маткі, плакалі ад радасьці. Дзеці вярнуліся здаровыя, загарэлыя і вясёлыя. Яны, здавалася, прышлі не з доугага, як бы сказаць, франтавога падарожжа, а з санаторыя. Нават **Пекутоўская** забылася пра сваю прастуду і тэмпературу ў Менску... Апавяданням пра нашы падзеі і прыгоды ня было канца.

– **Мы ужо думалі, – прызнаваліся некаторыя бацькі, што вы кінулі нашых дзетак ды зматаліся ў Маскву!.. А тымчасам вы апекаваліся імі, як родны бацька.**

І амаль кожная сям'я запрашала ў госьці, адведаць іх дом і сям'ю. Усюды чакаў багата застаўлены стол і шчыры пачастунак.

Успамінаючы тыя дні, мушу сказаць, што парадак і дысцыпліну я навіў ня горшы чым у найлепшых школах, але не загадамі і строгімі мерамі (хоць і гэта здаралася), а дэмакратычнымі метадамі. Часам старэйшыя настаўнікі не пагаджаліся са мною, і прыходзілася пераконваць іх, даказваць фактамі. Не абышлося і бяз вострых, нават абразьлівых слоў крытыкі з іх боку. Але мне ўдавалася захоўваць спакой і адзінства ў працы. Педагагічны калектыў быў дастаткова дружны і сцэментованы. Мае добрыя імкненні заўсёды падтрымлівала большасць педагогаў. Бо я сапраўды ўсё, што мог, рабіў для карысьці школы і падначаленага нам маладога пакалення.

Адпачыўшы дзён тры, я стаў зьбірацца ў Наваградак, дзе чакала сям'я і новая, нязнаная яшчэ праца. Аднак перада мной раптам узнікла перашкода. Калі я зьвярнуўся, ўчуў, што ў паблізкіх мясцовасьцях ужо дзейнічае такая ўлада: многа павешана і расстраляна...

Мне стала ясна, што найшоўся шавініст сярод палякаў, які данёс камэнданту, што *“дырэктар школы – бальшавік, камуніст”* і яго трэба зьнішчыць. Гэта і стала прычынай адмовы ў выданні пропуску. А калі чакаць на прыезд ГЭСТАПА, то трэба разьвітвацца з гэтым сьветам...

Трэці раз я пайшоў да каменданта разам з перакладчыкам, якім аказаўся мой былы супрацоўнік – настаўнік фізкультуры **Копэць**. І тут неабходна прыпомніць прыказку: “Кінеш перад сабой – знайдзеш за сабой”.

Калі ў школе быў наведзены парадак і наладжаны стабільны працэс навучання, ўсё яшчэ “культгала” гімнастыка і спорт. Не хватала кваліфікаванага кіраўніка, педагога, які ня толькі знаў бы свой фах, але і любіў бы спорт, быў бы яму адданы і змог бы з падобных яму энтузіястаў стварыць добры і моцны гурт спартсменаў з вялікае літары. Дабівацца перамогаў і славы для школы!..

Мясцовыя педагогі падказалі, што ёсць у пасёлку такі чалавек. Дыпламаваны і адданы спорту малады спартсмен, які працуе на мясцовым тартаку. Пагаварыўшы з ім, я цераз беластоцкае РАНА (Раённы Адзел Народнай Асьветы), дзе працаваў беларускі паэт і патрыёт **Хведар Ільшэвіч**, дабіўся пераводу Копэця ў школу. Ён атрымаў поўную нагрукку, знайшлі работу і яго жонцы. Гэта была вельмі культурная і мілая пара. На час канікул я яму дазваляў выязджаць на “гастролі” з футбалістамі і нядрэнна зарабляць.

І вось цяпер ён, ведаўшы нямецкую мову, быў дольмэчэрам (перакладчыкам) у нямецкага каменданта. Мы у прыгожы пагодны дзень прышлі да каменданта, і ён стаў сьведчыць, што разам працаваў са мною і што я ніколі ня быў камуністам (што адпавадала праўдзе), наадварот, як сялянскі сын, увесь адданы быў працы. І цяпер сьпяшаецца да бацькі, каб дапамагчы яму касіць у гарачую пару, каб было чым зімою скаціну карміць. Каб атрымаць пропуск на пераезд у Наваградак, камандант мне адмовіў. Сказаў пачакаць... Праз пару дзён я ізноў зьвярнуўся да яго, але ён паведаміў, што хутка тут зьвявіцца цывільная ўлада і яна ўжо дасьць пропуск. З гутарак мясцовага насельніцтва я ўжо чуў, што ў паблізкіх мясцовасьцях ужо дзейнічае такая ўлада: многіх павешана і расстраляна...

Не губляючы ніводнай гадзіны, я сабраў свае скромныя рэчы і, накінуўшы рюкзак на плечы, рушыў на вакзал, дзе якраз адыходзілі два цягнікі: адзін – на **Горадню**, а другі – на **Гайнаўку**. Каля касы чаргі ня было, я адразу купіў білет і бадай праз гадзіну быў у Горадні. Там прышлося пару гадзін пачакаць, і я пайшоў паглядзець,

што робіцца ў горадзе. Ідучы напрасткі, я пераходзіў цераз шпалы і рэйкі прывакзальнага шляху. Каля вагону, загрузанага сьвежымі піла-матар'яламі, сядзеў нямецкі салдат і, адкрыўшы банку тушонкі, спакойна і бястурботна перакусваў. Ён быў у добрым настроі і загава-рыў да мяне:

– Гаст ду гунгэр?.. – Аднак мае скромныя веды ў галіне нямецкай мовы былі недастатковымі.

– Ду біст гунгрыг? – дабавіў ён.

– Вільст ду эсэн? – гэтыя словы амаль усе мы ўжо зналі. Я зараз жа пацьвердзіў яго дагадку.

– Комм гір! – паклікаў ён.

Я падыйшоў, і ён адрэзаў тоўстую лусту паўбелага салдацкага хлеба і добра намазаў тушонкай... Я, сапраўды, быў прагаладаўшыся і з апэтытам праглынуў гэтую порцыю. Падзякаваўшы, пайшоў на вуліцу Арэшчыхі (Ожэшкавай). А таксама на іншыя, паглядзець, насколькі горад пацярпеў ад нямецкага нападу. Шкоды былі невялікія, калі ня лічыць пашкоджанага мосту.

Між іншым, быў сьведкаю адпраўкі савецкіх ваеннапалонных. Якраз прыгналі на вакзал і заганялі ў закрыты вагон. Калі згаладне-лыя і зняможаныя палонныя спатыкаліся ці тармазілі, пхаючыся ў дзьверы, іх з крыкам “лёз–лёз!”, біў прыкладам нямецкі салдат–кан-ваір. Напхалі іх паўнюсенькі вагон, нават паварушыцца было трудна. Выпадковыя глядачы спачувальна гаварылі:

– Гэта ж ня быдла – людзі... Ды й **што ж яны вінаватыя, што іх забралі на фронт? Не па сваёй жа волі яны пайшлі ваяваць...**

– Так... – дабавіў другі. – Ім нават напіцца вады не даюць... раз на дзень міску баланды...

– Калі людзі так гавораць, то хіба ведаюць, – падумаў я. І ча-мусьці пашкадаваў, што робіцца такая **грубая памылка** і такая **крыў-да** няшчасным палонным... Памяць уваскрасіла тых – “першых нем-цаў” з 1915–1918–тых гадоў. Тады іхняе войска нам нават жоўты цукар давала, было чым дзяцей падтрымаць і нават усёй сям’і пала-савацца...

– **Што ж сталася з гэтым народам?** Чаму ён перамяніўся? – думаў я, не знайходзячы лагічнага адказу. І мінула нямала часу, па-куль разабраўся ў гэтых зьявах і загібах гісторыі.

ПРЫ НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ

Без далейшых перашкодаў я паехаў у Наваградак. Перш за ўсё пабыў у бацькоў у Мондзіне. Бацькі і браты з сваімі сем’ямі застава-ліся на сваіх гаспадарках, так, як і ўсе суседзі. Нямецкія ўлады не прыходзілі ні разу ў нашыя (ці іншыя) хаты.

Упэўніўшыся, што дома ўсё пакуль што абыйшлося шчасліва, я паехаў у Наваградак. Даведаўся, што там адбылася “рэвалю-цыя”... Як толькі прышлі нямецкія ўлады, **іх сустрэлі палякі, на-зваваючы сябе прадстаўнікамі беларускага насельніцтва (!)** Гэта былі **вядомы шавініст – пан інжынер Смольскі** і некалькі іншых камбінатараў. Яны добра ведалі нямецкую мову і адразу запрапанавалі свае паслугі. Пасколькі немцы напачатку давяралі мясцовым людзям, яны патрактавалі гэтых прахадзімцаў як сапраўдных беларускіх прадстаўнікоў. **Даверылі ім арганізаваць мясцовы самаўрад** і адпаведныя органы для навядзення і ўтрым-лівання парадку – **паліцыю**.

Смольскі ўзяў на сябе функцыю **бурмістра** (мэра) гораду, дабраў сабе зацьверджання гэтага “самаўраду” нямецкімі ўладамі. Пазь-ней выяснілася, што такая акцыя была праведзена **амаль ва ўсіх рэгіёнах Беларусі**. Вядома, у складзе гэтага “самаўраду” **ня было ніводнага беларуса**, усе – выключна палякі.

А беларусы, як вядома, народ звыш меры цярплівы і асьця-рожны. Маўчалі, прывучаныя ўсё рабіць з–пад бізуна... Прыгон і далейшая векавая няволя адвучылі народ ад самастойнасці і аба-роны сваіх людзкіх правоў. І гэтую **сытуацыю ўмела выкарысто-ўваў пан Смольскі – ён ужо лічыў начальнікам сябе, а ня нем-цаў**. Каб назаўсёды замацаваць сваю ўладу, ён **разам з сваімі сыш-чыкамі разьнюхаў, хто сярод мясцовай інтэлігенцыі быў шчы-рым беларусам і мог бы пахіснуць яго дыктатарскую ўладу, і падрыхтаваў сьпісак “камуністаў”**, у які ўключыў каля сотні на-ваградзкіх беларусаў – **педагогаў** (П.Скрабца, др.Орсу, М.Чатырку, А.Данілевіча, а таксама Ул. Панько, В.Лаўскага і інш.), **знаных га-радзкіх дзеячаў** (адваката Сьвірыда, Дзяковіча, Валенцюкевіча, Плескачоў, Савіцкага, Пронька) і дзесяткі іншых, **якія нават блізка камуністаў не стаялі**.

Атрымаўшы згоду нямецкіх уладаў, група Смольскага арыштавала амаль усіх азначаных у сьпіску і рыхтавалася да іх расстрэлу... Аднак для аканчальнага вырашэння і ліквідацыі гэтых людзей не хапала подпісу аднаго з галоўных кіраўнікоў нямецкай улады. Амаль у апошнюю мінуту паступіла заява з многімі подпісамі, што арыштавалі нявінных людзей. Нямецкі начальнік загадаў праверыць персанальна кожнага з арыштаваных.

Праверка з дапросам соцень сьведкаў выявіла: **ніводзін з азначаных у сьпіску ніколі ня быў членам камуністычнай партыі.** Ніводзін з іх не служыў у партыйных органах. **Некалькі з арыштаваных былі перасьледаваныя бальшавіцкаю ўладаю...** І калі выявілася, што **данос быў фальшывы**, Смольскага і трох яго паплечнікаў немцы адразу арыштавалі і расстралялі. Адносна рэшты захопнікаў “самаўраду” сьледства працягвалася, яны былі зняты з работы.

Наступныя самаўрадавыя органы былі створаны законнымі гаспадарамі зямлі – беларусамі, толькі ў некалькіх далейшых пунктах (Уселюб, Наваельня і др.) яшчэ ўтрымаліся каменданты–палякі і ўспелі натварыць нямала шкодаў.

Прыехаўшы ў Наваградок, я ўжо застаў там **бурмістрам – Панько** (і на яго быў фальшывы данос), **акруговым школьным інспектарам – др. Аляксандра Орса, а раённым інспектарам** быў выбран званы педагог **Мікалай Гутар** (з Багудзенкі). Адчынілася **Настаўніцкая Сэмінарыя**. Дырэктарам быў назначаны папулярны і заслужаны педагог – **Пётр Скрабец**. Той самы, які некалькі гадоў узначальваў (у адсутнасці Яна Цеханоўскага) Наваградскую Беларускаю Гімназію.

Мяне адразу запрасілі быць выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры, на што я ахвотна згадзіўся. Сэмінарыя стала найлепшай школай акругі. Высокакваліфікаваныя педагогі, руплівы і дасьведчаны дырэктар адзначаліся шчырым патрыятызмам. У школе не было ніводнага вучня, які б ненавідзеў, напрыклад, палякаў (якія пазачынялі перад вайной усе беларускія школы), **або жыдоў**, якія пры бальшавіцкай уладзе нямала пакрыўдзілі беларусаў, прышываючы ім **міфічную “нацдэмаўшчыну”**.

Вучнямі Сэмінарыі былі ня дзеці, а моладзь, якая праз два–тры гады мелася стаць настаўнікамі роднай школы. Яны ўслед за педагогамі ўжо патрапілі асэнсоўваць жыццё і разабрацца, дзе чыстае

Першы зьезд акруговых кіраўнікоў Беларускай Народнай Самапомачы у Менску у 1942 г. Сядзяць зьлева: Сымон Капдыбавіч — урадавец, Рыгор Зыбайла — настаўнік, праф. Вацлаў Іваноўскі — старшыня гор. Менску, Натальля Арсеньнева — паэтка, др. Іван Ермачэнка — старшыня БНС, Галіна Войтэнка — сакратарка БНС, Юліян Саковіч — аграном, інж. Адольф Клімовіч, др. Аляксандар Скурат. Стаяць зьлева: Пяшокевіч — настаўнік, Жверблянка — паэтка, інж. Іван Касяк, Антон Адамовіч — публіцыст, Аляксей Сянкевіч — рэдактар, Часлаў Найдзюк — юрысты, капітан Сокал-Кутылоўскі, др. Войтэнка, капітан Канстанцін Якуцэвіч, лейтэнант Барыс Рагуля, інж. Гінько.

Увага: Ю. Саковіч згінуў ад куляў польскіх дывэрсантаў на Лідчыне у 1943 г., Пяшокевіч згінуў ад куляў польскіх дывэрсантаў на Словімшчыне у 1943 г.

зерне, а дзе сьмецце. **Мы высока цанілі Гейнэ, Зьмітрака Бядулю, Мэндэльсона і гд...** Але цярэпец не маглі Лейзара Кагановіча, ці Троцкага – Бранштэйна, якія разам з шайкай эксплуатацараў дұшылі беларускі народ (і іншыя народы – таксама).

Ні нашы педагогі, ні вучні ня выдалі немцам ніводнага жыда ці цыгана. А зналі ж мы іх усіх... **Законы справядлівасьці, суседзтва і сяброўства увесь век аставаліся непарушнымі.**

На шчасьце, нямецкія ўлады не мяшаліся ў школьныя справы. Працуючы ўсе гады акупацыі, я ня бачыў у беларускай школе ніводнага немца, ніводнай візытацыі. І наша праца ў Сэмінарыі амаль нічым ня рознілася ад ранейшай, у Беларускай гімназіі, ці іншых школах даваеннага часу. Наадварот, пры нямецкай акупацыі

мы не марнавалі часу на вывучанне гісторыі ВКПБ, марксізму–ленінізму ды іншай пустой брахні. **Увесь школьны час быў прысьвечаны ведам, разьвіццю талентаў,** пашырэнне сьветапагляду кожнага вучня. Акрамя нашых старых педагогаў працавалі ў тым часе нашы “Пражакі” – Орса, Сазановіч, Сланеўскі, Лаўскі і іншыя – з іх глыбокім дэмакратызмам і талерантнасьцю. Узровень выкладання і выдатная эфэктыўнасьць працы давала багатыя вынікі.

Пры Сэмінарыі былі арганізаваны розныя гурткі школьнай самадзейнасьці. Мне, як ужо прызнанаму “вершатворцу” (побач Л. Барысаглебскага, які пазьней стаў прафэсарам БДУ у Менску), прышлося ўзначаліць **Літаратурны гурток.** У хуткім часе выявілася каля дзесятка юных талентаў, супольна з якімі мы выпусьцілі ў мясцовай друкарні свой **школьны журнал “Покліч”.** Былі ў ім зьмешчаны, акрамя сур’ёзных апрацовак педагогаў, дзесяткі вершаў і апавяданьняў таленавітых вучняў і вучаніц. Вось для прыкладу некалькі прозьвішчаў.

Валянцін Сенька – прыроджаны фэльтэтаніст. Яго, запраўленья

здоровым гумарам і жывой акцыяй фэльетоны, маглі б стаць добрым прыкладам нават для дасведчаных (але мала таленавітых) пісакаў. Акрамя належнай зьмястоўнасці, фэльетоны Сенькі адрозьніваліся чысьціней мовы і каларытнасьцю, лёгкасьцю стылю, і, можна сказаць, народнасьцю. Рэдкія якасьці!..

На добрым узроўні напісалі некалькі вершаў **Уладзімер Лойка, Тамара Гладкая, Ірэна Куліцкая, Бузук Галіна, Макарэвіч Ірэна, Віркоўская Аля, Гаўрош Марыя** ды іншыя. Наогул, трэба адзначыць, што формы і вымаганні клясычнага вершавання асвоіла больш дзесятка здольных навучэнцаў. Літаратурны гурток працаваў актыўна і плённа. У школьным журнале зьмяшчаліся таксама **раннія апавяданні Андрэя Чэмера і другіх педагогаў.**

Пасьпяхова разьвівалася дзейнасьць **“красамаўнага” гуртка**, што асвойваў **аратарскае мастацтва**. Вялікае значэнне красамоўства даўно ацэнена ўсімі народамі сьвету. Бадай кожны край мае калі не спецыяльныя школы, то перыядычна практыкуемыя курсы, або факультэты. Бо, **ня ўмеючы добра прамаўляць, не станеш дыпламатам і ня зможаш належна даказаць людзям патрэбы неабходных рэформаў і карысных мерапрыемстваў.**

Дзякуючы умеласьці карыстання красамоўным і лагічным словам, увайшлі ў гісторыю **Дэмасфен, Талейран, Дантон** і нямала іншых.

Пасьля належнай падрыхтоўкі праводзіліся конкурсы красамоўства, на якія зьбіраліся ўсе вучні і педагогі, дырэкцыя і нават госьці. Тэмы падбіраліся цікавыя, выступленні – падрыхтаваныя, **часам на нечакана высокім узроўні**. Прысутныя, запаўняўшыя найбольшую (гімнастычную) залу, заўсёды былі задаволеныя. Як вышэй гаварылася, аснаўны калектыў педагогаў складаўся з былых настаўнікаў Наваградзкай беларускай Гімназіі. Прынцыпы нацыянальнай школы захоўваліся тых ж самых, расло высока вартаснае пакаленне. Не гаворачы пра сотні ўсіх навучэнцаў, варта адзначыць наступны, рэдкі наогул (калі ня вынятковы) факт.

Ня здолеўшы утрымаць (абманным шляхам) самаўрадавай улады, польскія агентуры (згодна з лонданскімі дырэктывамі) зьвярнулі асноўную увагу на **фармаванне тайных арганізацый АК**, задачай якіх было **апалячванне беларускага насельніцтва**, у першую чар-

Першы Беларускі ўрад. Уверсе паслы П.Мятла, С.Рак-Міхайлоўскі, у цэнтры Старшыня Бр.Тарашкевіч, унізе - П.Валошын і Ю.Сабалеўскі

гу каталіцкага. Там, дзе гэтага не дабіліся ксяндзы, выконвалі падманым і крывавым шляхам акоўцы.

Наладжваючы засады каля беларускіх вёсак (**польскіх вёсак у Наваградчыне ніколі ня было і няма**), акоўцы абстрэльвалі праязджаючых немцаў, часам ранячы, або забіваючы іх, і **правакавалі карныя нямецкія экспедыцыі**. Раззлаваныя эсэсаўцы расстрэльвалі (у адказ) нявіннае насельніцтва, а часам **нават спалвалі вёску разам з людзьмі**. Між іншым, падобным метадам карысталіся і савецкія дэсантнікі. Бо **беларуская партызанка ўцалела**

ад маскоўскіх карнікаў толькі на Палессі.

Масава гінулі ні ў чым нявінаватыя людзі, а у першую чаргу – інтэлігенцыя. **Беларуская вёска была зусім безбароннай, ёй пагражаў рэальны генацыд**. Трывожныя сыгналы дайшлі да Менска, дзе арганізоўвалася Беларуская Цэнтральная рада (**БЦР**). Выяснілася дагаворанасць немцаў з уцалеўшымі польскімі агентурамі акоўцаў, якія забавязваліся знішчаць бальшавіцкіх “партызанаў” (дэсантнікаў), а ўзамен немцы забавязваліся даваць палякам узбраенне.

Гэтая пагадненне было часткова рэалізавана. Нават дайшло да таго, што ў рукі АК была перададзена немцамі поўная ўлада ў Лідзкім і Шчучынскім раёнах. Там яны мелі права ня толькі канфіскаваць прадукты жывёлу, транспарт і г.д., але таксама праводзіць **мабілізацыю беларускай моладзі ў свае вайсковыя фармаванні... Выразна была амаль уся сьвядомая беларуская інтэлігенцыя** ня толькі ў Шчучынскім, Лідзкім (там у белы дзень застрэлілі Саковіча), але і ў Глыбоцкім...

Толькі пры наяўнасці дакументаў пра гэтыя зверствы было дазволена беларусам арганізаваць абаронныя **контрмеры**. І тады, на кліч упалелых патрыётаў **ратаваць родны народ, увесь выпускны клас сэмінарыстаў поўнасьцю увайшоў дабравольна ў склад Наваградзкага эскадрона**. Яны хутка папоўнілі афіцэрскія кадры абаронных арганізацыяў, і агульная цыфра ўзброеных, а правільней сказаць, змабілізаваных вайскоўцаў дасягнула **100 тысяч чалавек**. Але гэта ўжо іншая справа.

Пасья паспяховага першага года працы ў Сэмінарыі, Акруговы Інспектар др.Орса запрапанаваў мне прыняць дырэктарства даволі вялікай (каля 400 дзяцей) школы ва **Ўселюбе**. Гэта – каля 20–ці км ад Наваградка, старажытнае мястэчка, заселенае пераважна беларусамі і акалічнымі вёскамі – таксама беларускімі. Там не хапала педагогаў і беларускага дырэктара. Мы дагаварыліся, што я паеду туды на адзін год, а там будзе відаць, што атрымаецца далей.

Галоўная Рада Беларускай Народнай Самапомачы у Менску, у 1942 г. Сядзіць зьлева: Інж. Іван Касяк, судзьдзя Павал Сьвірыд, Архіепіскап Філафей, Др. Іван Ермачэнка — (Старшыня), кс. Вінцук Гадлеўскі, праф. Вацлаў Іваноўскі; стаяць зьлева: Леанід Маракоў — настаўнік, Віктар Чабатарэвіч — настаўнік, Уладзьслаў Казлоўскі — публіцыст, Др. Аляксандар Скурат, Язэп Найдзюк — выдавец, Антон Адамовіч — публіцыст, Беляковіч — настаўнік.

ВА ЎСЕЛЮБЕ

Раней, як усюды ў Заходняй Беларусі, тут была польская школа. Імперскія амбіцыі польскіх завадзілаў штурхалі іх да бескампраміснай дэнацыяналізацыі беларускага насельніцтва, рупіла хутчэй дайсьці “Ад можа – да можа”... І тут ня было ў даны момант ніводнага беларускага педагога. У школе сядзеў паляк Бялецкі, які быў дальмэчарам (тлумачом) у нямецкага каменданта.

Са мною прыехалі: **Анішчык Алена** (групавод), **Зіна Маслоўская** (групавод), **Таня Мысльівец** (групавод), **Уладзімер Петрыкевіч** (групавод), **Аляксандра Мазуро** – нямецкая мова, былы кіраўнік – **Краковяк** – матэматыка і я – беларуская мова і літаратура. Астальныя прадметы мы падзялілі паміж сабою.

Праца хутка наладзілася. Мы з энтузіязмам карысталіся з магчымасьці вучыць беларускіх дзетак на роднай мове – увесь калектыў быў малады! Але ня ўсё ішло гладка. Калі давялося высяліць займаўшага клас паляка Бялецкага, які быў **інфарматарам каменданта**, ён супрацівіўся, не захачеў пакідаць бясплатнай кватэры. Я аднак выэксмитаваў яго. Тады (з намовы Бялецкага) выклікаў мяне невялічкі, тоўсьценькі камендант і памахваючы бізуном, пачаў крычаць, што я ня меў права высяляць Бялецкага. Калі ж я адказаў, што на гэта ёсьць распараджэнне акруговага школьнага інспектара, немец, зачырванеўшыся, закрычаў:

– Што мне ваш інспектар!.. Ён ня варты аднаго пальца нямецкага салдата!..

І бізун грозна падымаўся...

Мяне vyrатавала тое, што я ад першых слоў стаў гаварыць па нямецку. Камендант паспакайнеў і спытаў, адкуль я ведаю нямецкую мову. Я сказаў, што вучыўся ў Познані, а пасья працаваў у Катавіцах, дзе шмат было немцаў, і там азнаёміўся з суседзкай моваю. Бізун апусціўся, але немец папярэдзіў, каб я ўсе важнейшыя пытанні вырашаў у паразуменні з нямецкай адміністрацыяй...

– Яволь! – адказаў я. І хутчэй выскачыў з гэтага ня вельмі гасьціннага кабінэту.

Былы кіраўнік школы – **Краковяк** – быў добрым спецыялістам і педагогам. Ён ня выяўляў ніякіх пратэнзіяў да новага кіраўніцтва і

працягваў спакойна жыць у прыбудове школы, з даволі прыветнай жонкай. Для яго, як настаўніка, можна было адмовіцца ад аднаго пакойчыка. Трэба сказаць, што за перыяд нашай работы ня было ў школе **ніводнай сваркі**, ці нават спрэчкі. Я стараўся быць скупулёзна справядлівым у адносінах з настаўнікамі і вучнямі. У ацэнках іх працы, паводзінаў, дасягненняў і памылак. Амаль ніколі **не дайходзіў да межаў рэзкасці і не пазваляў сабе нават на “малую” грубасць**. Бяручы прыклад з мяне, малодшыя сябры (у іх былі мацнейшыя нэрвы) вялі сябе незаганна, што мяне моцна цешыла.

Між іншымі выдзялялася **Зіна Маслоўская**. Прыстойная, нават прыгожая дзяўчына, стройная, цёмнавалосая, з карымі вачыма і непасрэднай, шчырай і абаяльнай усмешкай мімаволі заваёўвала сымпатыю кожнага, хто з ёю сустракаўся. У працы яна магла быць прыкладам для ўсіх: гарачая, працавітая, ўніклівая і вельмі вымагальная сама да сябе – не прыпамінаю, каб дапускала ў рабоце які небудзь промах. Як людзі кажучь, работа гарэла ў яе руках. Мы часта гаварылі з ёю. Асабліва калі ехалі на ровэрах са Уселюба ў Наваградск (яна, здаецца, жыла з бацькамі дзесь у Грабніках). Ехалі не сьпяшаючыся, хоць дарога была добрая, гладкая і даволі роўная, і гаманілі аб усім. Так як і ў мяне, у яе быў адкрыты характар, і я даволі дакладна пазнаў яе духовыя вартасці, погляды і пляны на будучыню. Шчыра кажучы, каб я тады ня быў жанаты, то напэўна бы з ёю пажаніліся.

Аднак лёс ёй быў вызначаны зусім іншы... На бяду, цераз некаторы час я заўважыў, што да яе прыходзіць нейкі нявыразнага выгляду (як бы сьветлы шатэн) сярэдняго росту дзяцюк. Гэта быў **Уладзімер Калесьнік**, які па невядомых мне прычынах звязваўся з савецкімі партызанамі—дэсантнікамі. Неяк разам, седзячы за сталом (разам з Зінаю), мы балакалі, не закранаючы ніякіх аснаўных праблемаў. І вось між Зінаю і гэтым дзяцюком узнікла “любоў”. Не магу сёння сказаць, ці было гэта сапраўднае каханне (нармальна зьява сярод маладых), ці “*партыйное поручение*” той падпольнай адзінкі, з якою, па яму ведамым прычынах, быў звязаны Калесьнік.

Аднаго разу пасья школьных вакацыяў я, як заусёды, заглянуў да Інспектара **Орсы**. Мы шчыра сябравалі і ня мелі між сабою ніякіх таямніцаў. Я з вясёлай мінай прывітаўся з ім, але адразу заўважыў

яго ня проста хмурны, але моцна затрывожаны і нават трагічны выраз твару.

– Штось здарылася? – прыціхшы спытаў я.

– Так... Ды яшчэ якое!..

– Дык што жа сталася?..

– ГЭСТАПА арыштавала Маслоўскую... – Мяне як громам ударыла.

– Забралі Маслоўскую? – перапытаў я, ня верачы сваім вушам.

– Так... І ты нічога ня чуў?.. Мы ж паведамлілі школу... Адразу...

– Мяне ня было гэтыя дні ў школе, езьдзіў у Мондзіна, да бацькоў. Вось, вярнуўшыся адтуль, адразу сюды прышоў. Добра што сюды забег. Трэба ж ратаваць дзяўчыну! Гэта, напэўна памылка!.. Яна, я ўпэўнены, ні ў чым не вінаватая... Я ж яе добра знаю!

– Спрабавалі... Хадзілі да ўсіх уладаў... І ўсё – дарма. – І Орса мне раскажаў, што ў яе торбачцы (рыдыкюлі) знайшлі пры обшуку ліст ад партызан, перададзены Калесьнікам (вось для чаго была патрэбна “любоў” – мігнула чорная думка).

– Тады найду я адзін! – упарта цьвярдзіў я.

– Куды?!.. У ГЭСТАПА?.. – Звар’яцеў ты, ці што?.. Мала адной ахвяры, дык трэба яшчэ камусь гінуць?.. Хіба ня знаеш, што бывае з тымі, хто трымае сувязь з партызанамі? Гэта ж ваенны час! Мы ўжо хадзілі, знаёмых немцаў прыцягнулі, духаўнікоў, юрыстаў... Каго толькі можна было. Усё – дарэмна.

І ўсё ж такі Орса мяне не пераканаў. Доўга ня думаючы, я распытаў у людзей, дзе месціцца Гэстапа, і пайшоў шукаць. Трэба было прайці метраў трыста па Слонімскай вуліцы, павярнуць. Не дайходзячы да вакзала, налева і там, у вялізным будынку, мясьцілася гэтая жахлівая (як пазней я зразумеў) установа. Падыходзячы да гэтага будынку бліжэй, каб прачытаць вывеску, я наткнуўся перад ганкам на рослага, здаравеннага гестапаўца, які засланіў мне аўтаматам праход і коротка спытаў – куды я іду.

– Гэта Гэстапа? – спытаў я рашучым тонам. Гэстапавец кінуў і спытаў, да каго я іду.

– Я дырэктар школы, – паясьніў я. – Сюды забралі адну з маіх найлепшых настаўніц... Я ведаю, што гэта нейкае непаразуменне. Бо яна – дзяўчына сумленняя і працавітая, нічога дрэннага зрабіць не

магла... На гэта магу прадставіць хоць сотню сьведкаў!..

Сярод маіх “красамоўных” доказаў праскочыла якоесь польскае адно ці два словы.

– Ты поляк? – запытаў раптам жандар.

– Не, я – беларус, але доўга жыў на Шлёнску і прывык карыстацца гэтай мовай.

– Дзе? У Гляйвіц? – зноў перапытаў ён.

– У Катавіцах, але быў і ў Бойтэн (Бытом), і ў Гляйвіц (Глівіцах), Брэсяў (Вроцлаў), чатыры гады там працаваў...

Немец апусьціў аўтамат, нават закінуў яго на плячо.

– Я там нарадзіўся, – загаварыў ён. – То ты гаворыш і па-сьлёнска?

– Гавару, – сказаў я. І стаў гаварыць на мове сьлёнзакаў – вельмі старым і цікавым дыялекце, мала зразумелым для паляка.

Аднак раптам жандар выпрастаўся, твар яго скамянеў і ён стаў нерухомым як па камандзе “Зважай”!

– Я азірнуўся і ўбачыў, што ззаду падходзіць да нас ці то капітан, ці то маёр СС (спецыяльнай службы) – гэстапаўскі афіцэр. Ён скоса зірнуў на мяне і спытаў вахцёра, хто гэта такі, ці “чаго ён хоча”...

– Доннэр–вэттэр! – крыкнуў рантам шлёнзак. Схапіў мяне агромнымі ручышчамі за плечы і, гукнуўшы “Р–раўс!”, блыскавічна павярнуў і падаў каленам... Я ледва ня ўрэзаўся носам у землю і, не азіраючыся, пабег, перарваўшы мой першы і апошні візіт у нямецкае КГБ.

Толькі пазьней мне успомнілася фраза гэтага дзіўнага чалавека:

– Сюды вайсьці – вельмі лёгка! Але адсюль “пероньско” трудна выйсьці! Калі твая настаўніца зьвязана з партызанкай, то адсюль яна ніколі ня выйдзе!

Вось такі шчаслівы эпілог мелі мае **пошукі праўды і справядлівасьці ў карных органах акупацыйнай улады**... Амаль нікому не прызнаваўся я ў маёй тагачаснай наіўнасьці. У маёй, прышчэпленай педагогамі гімназіі, непарушанай веры, што ў кожнага чалавека на дне душы захавана сумленне і дабро... У пазьнейшыя гады я сам з сябе сьмяяўся...

А тады **паводле слоў майго школьнага сябра – Міхася Петрыкевіча, сувязнога, які праз Зіну Маслоўскую перадаваў**

партызанскую карэспандэнцыю, яе злавілі і расстралялі. А Калесьнік перахаваўся ў лесе. Пазьней ён даслужыўся да прафэсара. Больш кантактаў я з ім ня меў.

З пачаткам наступнага школьнага году, я зноў працаваў у Наваградзкай Беларускай Сэмінарыі. Праца прадаўжалася. Сям’я наша павялічылася. Яшчэ ва Уселябе нарадзілася дачка Наташа. Пасколькі на працягу мінулага году сытуацыя на сяле зьмянілася на горшае, цешча з дачкою Марыяй жыла больш у горадзе, чым у Магільніцы. Мы нанялі кватэру ў доме, дзе жылі **Ганкевічы**. Гэта была добра знаёмая сям’я. Гаспадыня – **Жэня Ганкёвіч** (даўней Коршун) – была маёй сяброўкай яшчэ з гімназіі. Нас спалучала ня толькі навука, але і мастацтва – паэзія.

Жэня была здольнаю **паэтэсай** і не развіла свайго таленту толькі з-за беднасьці. Не магла далей вучыцца і замаладу вышла замуж. А яе муж, гаспадар-беларус быў старастай у прыгараднай вёсцы. Я на пачатку часта наведваў бацькоў у Мондзіне і жонку, якая часта затрымлівалася ў сваіх бацькоў у Магільніцы. Аднак жыццё паказала, што там заставацца стала небясьпечна.

Антон Міхайлавіч Валынчык, выкладнік Клецкай беларускай гімназіі

“ПАРТЫЗАНЫ”...

Бацькі скардзіліся, што завяліся “партызаны”, якія прыходзяць на-чамі, дамагаюцца гарэлкі, сала, шукаюць грошай, забіраюць, што па-пала...

– Што ж тады рабіць? – разважаў я. – Трэба стрэльбу здабыць і бараніцца.

– Я б, можа, і бяз стрэльбы абараніўся б, – сказаў бацька. – Але ж гэтыя **падонкі прыдуць другі раз ды спяляць... Або немцаў на-вядуць... Што для іх значыць загубіць чалавека?.. Колькі ўжо людзей пазабівалі...** Гэта добра, што ў Віця Іх камісар жыве, нейкі Аляксандар. То яшчэ яго крыху баяцца...

Аднаго разу я, як звычайна, заначаваў у бацькоў. У Мондзіне тады сваіх партызанаў ня было. Пацягнуліся ласыя на чужое **Юзік і Алёша Машчонскія**, адзін з **Каратаёў** і яшчэ хтось... Праўда, яны сваіх (мондзінскіх) ня грабілі, хадзілі далей. Але сюды заглядалі далейшыя дэсантнікі. Іх адразу па гутарцы можна было пазнаць. Ды і па зьнеш-няму выгляду.

Ноч была цёмная, на двары ляжаў сьнег. Наўкруга было ціха, і мы каля дзесятай гадзіны паклаліся спаць. Маці з бацькам у сярэднім пакоіку, а я ў апошнім, дзе раней брат Алесь, або Маня начавала. Бацька патушыў лямпу, і мы паснулі. Сярод ночы (каля дванастай гадзіны) разбудзіў мяне якісь заўзяты, нейкі страшны, зьмяшаны са сковытам брэх сабакі. Ніколі ён так не брахаў і ня рваўся з ланцуга. Цераз пару мінут мы пачулі грукат у дзьверы. Бацька накінуў кажух і пашоў у сені.

– Хто там? – запытаўся ён, вычуваючы па голасу сабакі, **што гэта за госьці...**

– Открывай!.. Быстрой! – пачуўся мужчынскі голас і тупат ботаў. Я ўжо прачнуўся і чуў кожнае слова. Але не ўставаў, спадзяваўся што можа абнясе...

Увайшоўшы ў хату, “партизаны” закамандавалі перш за ўсё за-паліць сьвятло. Тады сталі пытаць, хто яшчэ ў хаце.

– Нікога ў нас няма, усе свае, – адказаў бацька. Я з жонкаю ды сын, настаўнікам у школе працуе...

– А где он? Веди!

Бацька прывёў нейкага чарнявага дзяцюка з аўтаматам і як бы ў нешта вайсковае апранутым.

– Вставай! – закамандаваў дэсантнік, – одевайся!., быстрой!

Я апрануўся, нацягнуў боты, і мы вышлі ў кухню.

– Давай, старик, нам сала и самогону, а ты, – зьвярнуўся ён да мяне, – пойдёшь с нами...

Мама амаль не утрупела... А бацька стаў прасіць:

– Куцы ж ён пойдзе?.. Прыехаў на дзянёк, і вы яго гоніце ў зімовую ноч...

– Пошли! Пошли!... – І яны падштурхнулі мяне дулам аўтамата.

Я чуў за плячыма плач мацяры і цяжкі ўздых (ці праклён) бацькі. Сьнег рыпеў пад нагамі. Адзін “партызан” ішоў крокаў дзесяць спераду, другі, з аўтаматам, – ззаду. Дзяліла нас два – тры мэтры. “Калі надумае ў мяне страляць, – рашыў я, – то жывым ня дамся!”... І моцна сьціскаў у кішэні прыхвачанья з пакою нажніцы (нічога іншага ў сьпеху пад руку не папала). А у начной цемры можа ўдасца ўцячы...

Аднак хутка зауважыў, што праважаты закінуў аўтамат за плечы. І чамусьці мяне пагналі не ў бок Мандзінскіх хутароў, а туды, дзе жыў сярэдні брат – **Віця**. І цераз хвілін дзесяць, мы падышлі да яго хаты ў **Крыніцах**.

Са здзіўленьнем я раптам убачыў вокны, поўныя сьвятла, а з сярэдзіны вырываўся шум і гоман... Адчыніўшы дзьверы, мяне ўштурхнулі ў сярэдзіну. Я амаль зусім адурэў. Хата заліта сьветам – гарэлі бадай тры падвешаныя лямпы, за састаўленымі сталамі сядзелі нябрытыя, незнаёмыя, распранутыя дзяцюкі і гарланілі нешта, а другія сьпявалі... У кутках пакоя на падлозе спалі, накрыўшыся кажухамі, не даспаўшыя ў лясах дэсантнікі. Мяне зараз пасадзілі за стол, паставілі поўную чарку і хлеб з салам і загадалі выпіць. Я ў тых гады зусім ня піў алкаголю, але ня хочучы дражніць узброеных наведвальнікаў, выпіў і бордзенька закусіў салам з хлебам. На стаде стаяла таксама капуста і гуркі.

– Ну, поиграй нам! – ткнулі мне ў рукі гітару. І тады толькі я зразумеў, дзеля чаго мяне сюды завялі... Я сыграў адну ці дзьве мелодыі і яны сталі сьпяваць, а я акампаньяваць. Неўзаметку за вокнамі стала ясьнець. Знадворку зайшоў нейкі дзяцюк і далажыў, што падводы гатовы.

– Пад’ём! – гукнуў начальнік, і з куткоў падхапіліся крыху адпачыўшыя людзі, зашпіліўшыся, узялі свае карабіны і аўтаматы і высыпалі на двор. Праз мінут пяць запрэжання тры фурманкі спусьціліся з узгорка і лагчынай падаліся ў бок Грабаўкі. Там за Рашэтнікамі пачынаўся лес...

Я хутчэй пабег да бацькоў. Сьцяпан на двары, схуднелы і змардаваны.

– Мы ж цэлую ночку ня спалі... Я ўсё наслухоўваў, вышаўшы на двор, ці не страляе хто... Але было ціха, дык мы падумалі, што цябе павязьлі кудысь далей...

– Вось прахасты! – не маглі сказаць, куды і дзеля чаго пагналі чалавека... Але добра было хоць тое, што не забілі нікога...

Другая сустрэча была ў **Магільніцы. Нічога дрэннага нікому не зрабіўшы**, маючы чыстае, як кажуць людзі, сумленне, я **не баяўся ані немцаў, ані партызанаў**.

І вось у свабодную нядзельку прыехаў на ровэры з Наваградка ў Магільніцу ды заначаваў. Каля поўначы сабачае ўяданне абвясьціла, што нехта чужы наблізіўся да дому. Цераз пару мінут загрукацела каля ганку падвода і пачууся грукат у дзьверы, крык “Адчыняй!”... Акрамя мяне былі дома – гаспадар Уладзімер Мазура і яго жонка Ніна Вячаславаўна, таксама хлопчык – выхаванец (яго матка Ванда дзесь адсутнічала).

Пад грукат прыкладаў дзьверы былі адчынены. Уварвалася пяцёра... **жыдоў са стрэльбамі**. Яны былі з Наваградка, дзе жыдоўскія сем’і немцы зганялі ў гэта (адасоблены, абгароджаны квартал).

Я спаў у бакавым пакоі (цераз калідорчык) і, прачнуўшыся, усё чуў. Перш за ўсё яны прысталі да Мазуры, каб ён аддаў ім стрэльбу (калісьці Уладзімер хадзіў на паляванні – зайцоў шмат было), але стрэльбы даўно ня было. Яна была здадзена ў паліцыю, бо толькі замянала. Нехта з бальшавіцкіх агентаў данёс, і вось цяпер “нашы” партызаны паставілі яго пад сьценку, наставіўшы зброю.

– Ищи и отдавай немедленно, а то расстреляем! – крычалі яны.

– Я аддаў бы вам адразу, каб была... Але дзе ж я вазьму, калі стрэльба здадзена бодыш дзесяці год таму назад...

– Я считаю до трёх: “Раз!..”

Я чуў усё гэта і калаціўся, стрымваючыся ад неразважлівага чыну.

Магчыма, схапіўшы сакеру, я разагнаў бы гэтую банду, калі абышлося б без ахвяр. Але нават у паспяховым выніку бойкі, што было б пазней з маёй сям’ёю?.. З жонкай і дачушкай?.. З бацькамі?.. І я стрымаўся. Стрэлу ня было. Жыды загадалі, каб да будучага іх візыту была стрэльба. Іначай – будзе дрэнна... І яны трусілі салому з матрацаў, **пачалі забіраць і пакаваць туды розныя рэчы, асабліва вопратку.**

Я чуў, як цешча прасіла **не забіраць дзіцячых шкарпетак, абутку і каптанікаў...** Трэба ж дзіцяці ў нешта апранацца... Аднак яе ня слухалі. **Пазабіралі мужчынскую і жаночую вопратку і нават каля мяне ўхапілі кажух.** Аднак у мяне ні ботаў, ні касцюма не забралі. Доўга я думаў пасяля над гэтым, але так да сёнешняга дня не зразумеў іх паводзін. Я, як ляжаў накрыўшыся, так і не падняўся (цесьць паясьніў, што гэта – зяць з Наваградка). **Нават паліто засталася, перакінутае на крэсла. Хутчэй за ўсё, рабаўнікі баяліся, каб я ня выхапіў пісталета, які (на іх думцы) мог трымаць пад падушкай...** Як кажуць – і сьмерх і грэх...

Напхаўшы тры матрацы, жыды вынясьлі іх на падводу і пехалі, трэба думаць, у Кашалёўскі лес. Больш пра іх мы ні чулі. **Вось такія “патрыёты” былі тья партызаны, з якімі давялося мне непасрэдна сустрэцца у “быту”, калі не лічыць Мондзіна.**

Ці праклінаў я іх ? – Не. Бо што было рабіць жыдам, вырваўшымся і гэта зімою? Хто б іх карміў, ці прыгрэў?... Гэта ж не аднаго чалавека. Ды і нават за аднаго можна было заплаціць жыццём. Сувязь з партызанамі каралася сьмерцю... А ўзамен за барахло яны заўсёды маглі атрымаць кусок хлеба. Вось і грабілі... Ведалі, што ў млынара Мазуры і яго жонкі – настаўніцы заўсёды нешта вартаснае знойдзецца...

Вярнуўшыся ў Наваградак, я ізноў быў завалены працаю. Педагогу (пры жаданні) ніколі ня бывае вольнага часу. Так, як і бацькам пры дзецях.

Мне ўспамінаўся мінулы год, калі наша Уселюбская школа, з добра пастаўленай самадзейнасьцю давала канцэрты ня толькі ў сваім мястэчку, але выязджала нават у Любчу (тры гадзіны язды фурманкаю) ды іншыя мясцовасьці. Хоць гэта было нялёгка, асабліва з транс-

партам. Людзі баяліся даваць нам фурманку, каб партызаны, вышаўшы з лесу, не адабралі каня!.. Бо ўжо бывалі падобныя выпадкі.

І яшчэ адзін, крыху сьмешны эпізод, калі я з вучнямі і вучаніцамі старэйшых класаў **вяртаўся ўвечары з нейкай экскурсіі. Як упаміналася**, мы наладзілі нядрэжны музыкальна-харава ансамбль. **І вось** ціхім пагодным вечарам, калі ночка ня ўспела агарнуць **сваімі крыламі** нашае даволі сымпатычнае мястэчка, мне прышла рамантычная думка парадаваць дюдзей у шэрую гадзіну музыкай. **Маю ініцыятыву ахвотна падтрымалі школьнікі.** Мы вынялі з чахлоў свае мандаліны, гітары і ўдарнічак і з прыгараднага ўзвышша паплылі сумнарамантычныя беларускія мэлёдыі на засыпаючы Уселюб. А калі ён “*усё любіць*”, дык мы дабавілі (не машыруючы) некалькі маршавых гучных мэлёдый. Звон гітараў і мандалінаў шырока разьлягаўся, сьцякаючы з горкі на заціхшую роўніцу мястэчка. Сярод дрэваў стала цемнавата і мы скончылі музыку.

Унізе на вуліцы, недалёка возера нас сустрэла паліцыя, якою камандаваў яшчэ польскі камендант, пазьней яго замяніў сын старасты.

– Адкуль вы ідзяце? – спыталі нас паліцыянты. Я паясьніў, што варочаемся з экскурсіі.

– І вы ішлі дарогаю?..

– Вядома, – адказаў я. – Дарога гладкая, а ўжо цямнела.

– І ня бачылі там партызанаў?

– Не... Нідзе не было відаць...

– Як жа ж так?...– Мы ж самі чулі музыку, як яны сюды падыходзілі!..

Мне стала ясна, што пан камендант прыняў нас і нашу маршавую музыку за атаку партызан... Не памятаю ўжо, як закончылася наша гутарка. Але назаўтра нямала сьмеху было, як людзі даведаліся пра прыпалох мястачковай паліцыі.

Робота ў школе мне заўсёды падабалася. Можна таму, што амаль заўсёды з вучнямі хутка ўстанаўлівалася поўнае ўзаемнапаразуменне. Мне простыя і шчырыя пачуцці і дзеянні ў адносінах да дзяцей, хутка знайходзілі належны водгук і часта перайходзілі ў шматгадовую прывязанасьць, альбо нават любоў. Сапраўдную, глыбокую, аснаваную на сходнасьці поглядаў, імкненняў, ідэалаў, характараў. Далёкую ад мімалётнага захаплення ці юначай закаханасьці.

Асабліва любіў я працаваць са старэйшымі класамі сэмінарыі. Падросткі ўжо ўмелі самастойна думаць і рабіць лагічныя вывады. Тыя, каторыя мелі музычны, літаратурны, мастацкі ці іншы талент – хутка адзываліся і раскрываліся. Гэта было для мяне сапраўднае сьвята: бачыць і адчуваць **цяпло творчага таленту, парасткі музыкальнага ці паэтыцкага прызвання**, т. зв. божай іскры. І да таго вычуваць, што якраз ты спрычыніўся да выяўленьня гэтага цуду...

У такіх выпадках – нараджэньня (праявы) дзіцячага, ці юначага таленту – я фізычна **вычуваў у сваёй душы цяпло, яснасьць і радасьць**, якія не пакідалі мяне тыднямі. Я цешыўся, што яшчэ адна мая вучаніца ці вучань нясе ў сабе парастак будучай славы і **карысьці** для свайго **пагарджанага прахадзімцамі** народу, што росквіт гэтага таленту праславіць нашу школу, горад, а можа і весь край...

І калі мы выкрывалі падобныя зьявы на зборах сваіх гурткоў, усе юныя сябры цешыліся разам са мною. І узрасталі ў дружнай і шчыра спагаднай сям’і.

Ня раз прыходзілася асабіста даваць прыклад. Помніцца, праходзіў у сэмінарыі вечар красамоўнага конкурсу і спартыўнага спаборніцтва. Была поўная спартовая зала педагогаў, бацькоў і сэмінарыстаў. Пасьля афіцыйных прмоваў і т. п. былі хутка пастаўлены крэслы і лаўкі пад сьценамі, асвабодзіўся цэнтр, дзе мы хутка разаслалі мяккія матрацы і патрэбныя спартыўныя прылады.

Трэба было начынаць (упершыню ў крытым памяшканні) спартывыя спаборніцтвы. Першым номерам былі скокі ўзвыш. Усе расселіся, бліжэйшыя месцы занялі акруговы і раённы Інспектары Орс і Гутар, дырэктар і педагогі. Многім вучням прышлося стаяць.

Я запрапанаваў выступіць вучням старэйшага класа. Аднак дзяўчаткі саромеліся такой вялікай публікі, не рашаліся скінуць сукеначак і астацца ў спартовых касьцюмах. Хлопцы таксама тапталіся, хаваючыся адзін за другога... Стваралася няёмкая ўражанне. Каб ліквідаваць такую сытуацыю, я адышоўся ў куток, хутка распрануўся, астаўшыся ў трусіках і майцы, і першы распачаў скокі ўзвыш. Дасягнуў ня шмат, штось каля мэтра, але атмасфера нагрэлася. Услед пайшлі скакаць хлопцы, а за імі і дзяўчаты. Лепшыя вынікі суправаджаліся гучным апляўзам. А пасьля заканчэньня былі раздадзены узнагароды.

Практыкаваў я і конкурсы на **лепшы адказ** на лекцыі. Тэматыка і варыянты падбіраліся розныя. Ізноў жа лепшыя выканаўцы атрымлівалі **прэзэнт** – кніжку з адпаведным надпісам, або іншую дробязь.

Адыход ад казёншчыны даваў выдатныя вынікі так у навуцы, як і ў агульным разьвіцці, пазытыўным узгадаванні. Вельмі рэдкія кантролі мае працы з боку **Інспектарыяту і дырэкцыі** школы нязьменна **закончваліся шчырай падзякай за выдатныя дасягненні**. Вынікала гэта магчыма і з таго, што мне ня вязло у сямейных справах.

Мой цесьць – Уладзімер Мазура быў нарэдкасьць вартасны чалавекам. У мінулыя гады некаторы час быў войтам (у гміне). Аднак як беларуса ды з цьвёрдым характарам, яго доўга на гэтай службе не трымалі. Характэрны быў такі дробны інцыдэнт. Прыехаў кантраляваць гміну сам пан староста (начальнік раёна). Стаялі яны на вуліцы і абмяркоўвалі якуюсь праблему. Мазура па прывычцы курьў. Калі трэба было штось рашаць, або абдумваць, ён заўсёды закурваў.

– Мож, пан жуціл бы тэго папероса? – зьдзекліва заўважаў пан староста. Мазура зірнуў у вочы “начальству” і на дымок папяросы і адказаў:

– Гэта ж грошы, пане староста!...

Жалезная логіка змусіла “гаспадара” раёну замоўкнуць. Але ў ваках затаілася жаданне помсты...

Дык вось гэты Мазура не ганяўся за панскімі пасадамі. Маючы каля 30 га зямлі, добрай, ураджайнай, ды моцныя капітальныя гаспадарскія будынкі, ён сам ня цураўся плуга і касы, апрацоўваў сваё поле, хоць нямала памагаў яму вясковы селянін **Уладак Калодка**.

Мае погляды амаль ва ўсім сходзіліся з поглядамі сп.Мазуры. Не аднаго выпадку ў нас ня было рознагалосся. Гэта быў сапраўдны гаспадар, з вялікай літары! Адзін з тых людзей, якіх я без задумы ставіў вышэй сябе.

Іначай укладаліся мае адносіны з цешчаю – **Нінай Вячаславаўнай**. Расейка з Арлоўшчыны, адукаваная, даволі разьвітая інтэлектуальна, яна была знаўцай кухні. С пад яе рук атрымліваліся заўсёды смачныя стравы. Навучыла яна гэтай важнай жыццёвай умеласьці і сваіх дачок. Аднак побач выразна дэмакратачных поглядаў, у яе захоўвалася нейкая доза дыктатарства, асабліва да заўсёды паслух-

мянага мужа. Ня ведаю ніводнага выпадку, каб добры, ініцыятыўны гаспадар Мазура ня выканаў яе жаданняў.

Так злажылася, што жыла яна пэвен час разам з намі ў адной кватэры. І калі я апранаў сваю дзяўчынку, двугадовую Наташку, выйсьці на шпацыр, цешча успрацівілася. Аднак мне надаела такая дыктатура, і я сказаў, што трэба прывучаць дзіця да сьвежага паветра і зімою. Яна падбегла і ўхапілася за дзяўчынку, вырываючы з маіх рук... Узнікла тузаніна, дзіця заплакала. Тады падбегла на дапамогу мацяры яе малодшая дачка і з пазурамі кінулася на мяне. Пазьбягаючы “бітвы з бабамі”, як я ахрысьціў гэты брыдкі эпізод, я апрануўся і пайшоў у школу. У настаўніцкім пакоі дырэктар Пётр Скрабец заўважыў мой знерваваны выгляд і драпіны на твары.

– Што гэта ў вас? – спытаў ён тактоўна, паказваючы на пісягі з запечанаю крывёю. Я зірнуў у люстэрка і, намачыўшы хустачку, выцер засохшую кроў.

– Ехаў цераз гарзшнік ды, пасьлізнуўшыся, зваліўся на куст, – адказаў я.

Ці паверыў мне пажылы і дасьведчаны педагог ці не, але на гэтым гутарка скончылася. Пасколькі я часта езьдзіў на ровэры, паясьненне мела лагічныя падставы...

Пасьля гэтага выпадку жонцы я сказаў, што нават дня ня буду жыць разам з цешчай. І з таго ж дня распачаў галадоўку. Не прымаў ніякай ежы ні ад каго.

На трэція суткі цешча ад нас выбралася. Жыццё нармалізавалася. Але ўсё ж нейкі горкі асадак астаўся па сёнешні дзень. Гэта ўжо не залежала ад мяне. Магчыма і ў Сашы такі асадак ня змыўся, але з іншымі вывадамі. Ня выключана, што калі мяне НКВД забрала ў лагер, яна ад мяне адраклася і вышла замуж за іншага педагога, таксама дырэктара школы. На шчасьце (з ім пазнаёміўся пазьней) гэта быў добры і вартасны чалавек. Але пра гэта пазьней.

У выніку гэтых (старанна захаваных у тайне ад пастаронніх) абставін, я амаль поўнасьцю аддаваў свой час і сілы школе. Суадносіны з вучнямі стварыліся амаль што ідэальныя.

І гэтага не зьмяніла нават дадатковая праца, якую прышлося выканаць па жаданню інспектара нашых грамадзкіх дзеячаў: рэдагаванне раённай газэты “За праўду”. Я добра разумеў, што газета вельмі

патрэбная, так для інфармацыі, як і для насвятлення нашай ідэалагічнай пазіцыі, ды хоць бы проста – **для пашырэння роднага слова**. Акрамя мяне ня было іншага кваліфікаванага журналіста. А газета – справа ня простая...

Пагаварыў я са сваімі сябрамі і старэйшымі, здольнымі вучнямі, стварылі больш–менш адпаведную рэдкалегію. Здольны мясцовы мастак (мой школьны сябра) – **Децка Раман** апрацаваў афармленне першай старонкі, і газета пачала выходзіць. Друкаваліся матар’ялы розных аўтараў. Таксама мае апавяданні, фэльтоны **Валянціна Сенькі**, творы здальнейшых сэмінарыстаў і інш... Газета спадабалася чытачам, яе ахвотна чыталі, асабліва гумарыстычныя матар’ялы. Палітычных праблемаў мы не закраналі. І **вось у 1944 годзе** да мяне зьвярнуліся **мінчукі** з нечаканаю прапановай: **увайсьці ў рэдкалегію “Узвышша”**, аднавіць раней выдаваны літаратурны часопіс.

Абгаварылі мы з **Гутарам і Орсай** гэтае пытанне і вырашылі, што трэба ехаць. Менск усё ж такі сталіца, і там вырашаюцца галоўныя праблемы нацыі. Чым больш там будзе моцных ідэёва фаховых кадраў, тым хутчэй будзе пасовацца працэс нацыянальнага адраджэння. І хоць цяжка было мне разьвітвацца з любімай школай, падростаючымі паэтамі і празаікамі, а таксама пакідаць на невядомы час сям’ю і бацькоў, **патрыятычны абавязак пераважыў**.

Разьвітанне са школай было значна больш цяжэйшым, чым я разьлічваў. У пазначаны дзень пад маю кватэру з’явіліся амаль усе вучні Сэмінарыі. Яны ў **маршавай калоне (чацьвёркамі) правялі мяне да вагона** існуючай тады чыгункі (яе пазьней савецкія ўлады развалілі, зьліквідавалі поўнасьцю). Там засыпалі вагон кветкамі і ва ўсіх даслоўна паліліся сьлёзы... Плакаў, як бабёр, і я... Як быццам вычувалі, што гэта нашае **апошняе спатканне**.

Я амаль ня бачыў пакідаемай, так дарогой мне, школьнай сямейкі: **сьлёзы засланілі ўсё**. На душы было так горка, як ніколі.

У МЕНСКУ

У Менску мяне сустрэлі па сяброўску, шчыра і радасна. Але сапраўднай вясёласці ня было. І палітычнае і эканамічнае **становішча было вельмі складаным. Аднак тут ужо працавала Цэнтральная Рада**, гуртаваліся моцныя культурныя і грамадзкія дзеячы, спецыялісты розных галін. Цьвёрда і сыстэматычна праводзілася адраджэнская работа.

Выходзіла цэнтральная родная газета, розныя неперыядычныя друкі, быў сфармаваны вайсковы адзел, працаваў выдатны **Віцебскі тэатр**, што **пераехаў у Менск**. Тварылі новы цыкл беларускай літаратуры **таленавітыя паэты і празаікі: Наталля Арсеннева, Тодар Лебыда, Салавей, Дуброўскі, Ларыса Геніюш і іншыя**.

Я з энтузіязмам уключыўся ў вір гэтай ахвярнай працы, часта няўдзячнай і неаплачанай. З харчаваннем было вельмі трудна, таксама як і з кватэрамі. Дзейнічала ў цэнтры сталоўка, якой можна было атрымаць талоны. Аднак там апрача паснай жытняй заціркі амаль нічога ня было. І рынку амаль ня было, нават маючы грошы няпроста было знайсці прадукты.

Я атрымаў пакой блізка цэнтра, па вуліцы, што вядзе на Маскву. Было там пуста, дзьверы дрэнна зачыняліся, і я не заўсёды там начаваў. Але мы былі маладыя, поўныя энэргіі і веры ў адраджэнне Бацькаўшчыны. На ўсе бытавыя недахопы не звярталі ўвагі. А настрой наш падзялялі такія моцныя і шчырыя людзі, як **Аўген Калубовіч**, якога я знаў яшчэ да вайны, **Езавітаў, Казлоўскі, Сабалеўскі, Саковіч, Рагуля, Скурат** і сотні (калі ня тысячы) іншых – адважных і рашучых дзеячаў.

Асабліва блізка пасябравалі мы з **Тодарам Лебыдой**. Гэта быў цудоўны чалавек (не баюся гэтага слова). Ня глядзячы на трагізм перажытага і цяжкія страты, ды ня менш цяжкае тагачаснае становішча, **Лебыда трымаўся дастойна**, ні на грам не адходзячы ад сваіх шляхотных імкненняў і поглядаў.

Пры вельмі простым, сказаў бы, празаічным яго вобліку, **Тодар меў сьветлую душу, поўную дабраты і надзеяў**, нейкага дзіўнага аптымізму, якім прамяняваў на тых, з кім сутыкаўся. Худзенькая,

даволі прыгожая і стройная жонка яго была бязраднай жанчынай, але ўсёю душой адданая паэту–мужу.

Мы даволі часта праводзілі бясконцыя гутаркі пра мінулае і сучаснае. Спакойны і зраўнаважаны з выгляду **Шырокаў быў эмацыянальным**, уражлівым. Я вельмі любіў яго слухаць, дакладней даведвацца пра савецкае жыццё і Усходнюю Беларусь.

– А што вы (з жонкаю) будзеце рабіць, калі сюды **прыйдуць бальшавікі?** – задаў я аднойчы рытарычнае пытанне.

– **Уцякаць без аглядкі! Куды вочы глядзяць! Хоць на край сьвету!.. Лепей загінуць, чым трапіць ім у лапы!..** – А калі запытаўся, чаму? Ён расказаў:

– Ты ня ведаеш іх натуры... Гэта ня людзі, а “*исчадия ада*”, як кажуць маскалі. **Прыпомні гісторыю, якою была Расейская імперыя ў часе дыктатуры.** Гэта ж быў **ненажэрны Молах**, які ня мог нават дзсятка гадоў **вытрываць без разьліву крыві, без пагромаў і рабунку.** Пасьля вызваленьня ад ажырэўшых татараў, мангола–уграфінская Масква пачала нязнаную больш у гісторыі сьрыю крываваых рабункаў.

У 1463 годзе захоплена і зрабавана **Яраслаўскае княства**; у 1474 – **Растоўскае княства**; у 1478 – **багатая Ноўгарадзкая Рэспубліка**; абрабаваўшы і паняволіўшы гэтую дэмакратычную дзяржаву, у 1485 г. – **Цьвярское княства...** Як вядома, апэтыт прыходзіць у часе яды. Да **канца XV–га стагоддзя** былі **заліты крывёю і паняволены** ды абрабаваны – **Югры, Комі, Пячора, Карэлія...** Прадаўжалася жорсткая дыктатура, якая расьцьвіла пры **апрычніне.** Замест шляхоцкага войска, было створана апрычніцкае, **разгул поўнага беззаконья.**

Чарговымі ахвярамі сталі **Казанскае і Астраханскае ханствы.** Падняволенымі сталі **татары, марыйцы, чувашы, удмурты, мардва**, а з 1557 г. – **башкіры.** Усьлед за імі далейшыя **сібірскія і каўказкія народы: Бурація, Якуція, Кябарда, чаркесы...** На людзкой крыві **разбухала уграфінская імперыя, якая прысвоіла сабе імя славянскай.** Гэтае крывавае пабоішча і бязьлітасны рабунак захопленых зямель называўся нагла і лжыва “**собиранием исконно русских**” зямель... Угра–фінская пануючая нацыя назвала сябе “**великоруссами**”, хоць гэта была і застаецца група **непадобнага да беларусаў і наогул крывічоў – антрапалагічнага тыпу.**

Паразітаванне на арганізмах зняволеных народнасьцяў стала звычайем. Бяз войнаў і захопаў імперыя ўжо не магла абыйсьціся. **Украіна** стала жытніцай, **Якуція** – пастаўшчыком алмазаў і **нафты**, **сібірская тайга** – нявычэрпнай крыніцай лесу і **цэлюлёзы**, **пушніны** і г.д. Калі б закабаленыя народы аддзяліліся, Расія стала б жабрачкай. Яна пры ўладзе камуністаў адвучыла свабодных людзей ад працы. А **свабоднымі асталіся толькі “патрыцыі”, паны–камуністы**. Усё начальства ад брыгадзіра да генсэка – выключна партыйцы.

Два апошнія класы: 1ый – гэта **40 мільёнаў афіцыйных рабоў (у лагерах і турмах)** і другі клас – **паўтары сотні мільёнаў прыгоннікаў–калгасьнікаў...** У народзе гуляе горка–сатырычная прыказка: **“В СССР – два класса: те что сидят, и те, что будут сидеть”**

– Няўжо ў Расеі так шмат зняволеных? – недаверліва спытаў я.

– Браток!.. Выйдзі за Маскву, ад’едзеш дваццаць–трыццаць кіламетраў і пабачыш **вышкі...** **Імі ўсеяны весь гэты агромны край: лагера, лагера, лагера...** **Ня знойдзеш ніводнага раёна без турмы і ніводнай вобласці без лагера...** Мільёны людзей лічаць, што **лагер** – гэта іх **“дом родной”**. Сёння нам аставацца пад камуністычнай уладай – гэта **лезьці ў пятлю, або вечную катаргу**.

На многае раскрыў мне вочы **Тодар Лебядя**. А што гаварыў ён праўду, я пасыля спраўдзіў на ўласнай скуры... Зрэшта, раскрывалі “секреты” штодзеннага быту савецкіх людзей многія з тых, хто там знаходзіўся да прыходу немцаў.

Мы (заходнікі) дзівіліся, як можна было утрымаць за “жалезнай куртынай” гэтую кашмарную сытуацыю тайнай? Як сталася, што ашуканства, лжывасьць было ўзьведзена ў ранг дзяржаўнай “доблести”? Як магло стацца, што ня толькі партыйны сакратар, але радывы “рабацяга”, вышаўшы на трыбуну, гаварыў адно (фальшывае, ў што ні грама ня верыў), а, сышоўшы са сцэны, пры бутэльцы гаварыў – **у цесным кругу давераных сяброў–зусім другое?..** І ён, і ўсе слухачы на залі дасканальна зналі, што чалавек лжэ. Аднак ніхто ніколі нават піснучь пра гэта ня сьмеў!..

Для лепшага замацавання гэтай “тайны”, **калгасьнікі былі прывязаны да зямлі. Ім не выдавалі пашпартоў, а без пашпарта ніхто ня меў права нікуды выязджаць.**

Многія тысячы беларусаў правільна разумелі сытуацыю і лічылі, што ні бальшавікі, а **ні немцы нам дзяржаўнасьці, волі не дадуць**. Трэба самім кавась сваю будучыню. І няраз пачыналі спробы стварыць свае ўласныя, нацыянальныя абаронныя, узброеныя сілы. Аднак немцы, даверыўшыся польскім акоўцам і выдаючы ім узбраенне, не давяралі беларусам. Гэтаму спрыялі акоўцы, даказваючы нямецкім уладам, што “усе беларусы – камуністы”, ім ня можна верыць.

Заплучная акцыя, інтрыгі польскіх шавіністаў з аднаго боку і расейскай чорнасоценшчыны (і чырвонасоценшчыны) давалі горкія для нас плады. Немцы дазволілі стварыць ваенізаваныя адзінкі (паліцыю, БКА), але **не далі узбраення.. Стотысячную армію прышлося беларусам распусьціць... За што пазьней немцы горка паплаціліся**, адварнуўшы ад сябе беларускі народ.

А фронт хістаўся. Пазбаўленьня тэрытар’яльнай апоры з боку Беларусі і Украіны (дзе бадай **толькі Бэндэра** праводзіў **эфэктыўную акцыю**), маючы толькі няпэўную і невялікую падтрымку **ген.Уласава** з расейскай стараны, аслабленьня моцнымі маразамі, нямецкія арміі ледзь стрымлівалі нявычарпанія рэзэрвы сібірскіх палкоў. Якраз гэтым жа летам быў скліканы **II-гі Усебеларускі Кангрэс у Менску**, пад эгідай Беларускай Цэнтральнай Рады, сабралася **1039 дэлегатаў**. Сярод іх даўно правяраныя і заслужаныя дзеячы нацыянальнага адраджэнскага руху: **Грышкевіч, Геніюш Л., пал.К. Езавітаў**, сябра ЦК БКТТ – паэт **Ільяшэвіч, Каленік М., Калубовіч Аўген, Касяк І., Клімовіч А., Касмовіч, Кіпель, Кушаль, Лапіцкі, Малецкі, Найдзюк, Орса П., Рагуля В., Родзька Усевалад, Сокал–Кутылоўскі, Сьвірыд Павел, Хмара Сяргей, Шукелойць, Шчаглоў** і многа іншых выдатных беларусаў.

На працягу двухдзённага выступленьня ўхвалена шэраг важнейшых для будучыні народу рэзалюцыяў і пастановаў. Паседжанні адбываліся урачыста, у вялікай тэатральнай залі, аздобленай нацыянальнымі **бел–чырвона–белымі сьцягамі і Пагоняй**.

Пасколькі ніводзін з выступаўшых не закрануў некаторых аснаўных праблемаў, давялося выступіць мне. Што закрануў я важныя актуальныя пытанні, сьведчыла бурная рэакцыя Зьезду, доўга незмаўкаючыя апладысменты. Аднак падзеі і ўхвалы Зьезду дакладна апісаны (і ілюстраваны) у спецыяльным выданні з 1954 г., і тут я зат-

рымлівацца над імі ня буду. Трэба толькі дадаць, што паводле некаторых звестак, генералісімус Джугашвілі спадзяваўся раптоўным наступленнем прарваць фронт і, акружыўшы Менск, захапіць цалком асабовы склад II-га Усебеларускага Зьезду, разам з яго дакументацыяй і ўхваламі. Ён лічыў, што гэта будзе **аканчальнае зьнішчэнне страшнай калісь для Масквы Літвы (ВКЛ)**.

Як вядома, Джугашвілі (ня першы раз) – памыліўся. У Менску чакалі яго пасланцоў голяыя сьцены...

Цэнтральная Рада і **ўсе беларускія установы, адначасна з афіцэрскай школаю, былі эвакуаваны ў Беласточчыну, Горадню і далейшыя месцы назначэння.**

Я выехаў на сваю бацькаўшчыну – у Мондзіна і Наваградак. Хутка і там стала неспакойна, паплылі жahlівыя весткі, што распаясалася “партызаншчына”, пачаліся **масавыя рабункі і гвалты**, – асабліва над жанчынамі... Сябры парадзілі не сядзець у Наваградку, бо тут ізноў уцьвердзіцца сыстэма даносаў, стукачоў і ананімак. І паарыштоўваюць усіх, за каго можна будзе ўчапіцца. Уцекачы расказвалі, што творыцца там, куды прышлі бальшавіцкія ўлады. А у мяне ж была маладая жонка... Ці ж я выцярплю здзекі над ёю? Можа загінуць уся сям’я...

Пасля кароткіх разважанняў мы рашылі выехаць, пакуль што ў Шчучын, дзе жыла вельмі добрая і мудрая жанчына, цётка – Зоя Іванаўна Іванова. Я яе ўжо знаў і палічыў прапанову прымальнай. Доктар Іванова цёпла нас сустрэла, але шчыра прызналася, што не гарантуе бяспечнага побыту. **У Шчучыне фактычную ўладу трымаюць польскія шавіністы**, а яны ўжо знішчылі нямала беларусаў. **Ім усё сьніцца Польшча “Ад можа да можа”...**

Вычуваючы, што наша прысутнасць магла б падвергнуць сур’ёзнай небяспецы цётку Іванову, я рашыўся на далейшы крок – падацца ў Беласточчыну, дзе павінен быць Хведар Ільшэвіч і іншыя добрыя сябры. Доўга не чакаючы, мы рушылі туды. Але... Я чуў польскую прыказку: “Чловек стшэля”.

– Пан Бут куле носі. – Сапраўды, ніколі ў галаву ня прышло б тое, што з намі здарылася.

На захад цягнуліся тады бясконцыя абозы бежанцаў. Кіламетрамі ішлі змораныя коні, якім дакучалі настырныя авадні. Пагода стаяла

гарачая. Настрой у людзей – паганы. Многія з іх пакінулі гаспадаркі, хаты, палітую потам зямлю, на якой спадзяваліся зажыць палнодзку, без калгасаў і саўгасаў... І прышлося ўсё кінуць, падацца ў невядомы сьвет, дзе цябе ніхто не чакае...

Часам абоз спыняўся, калі штось наперадзе разладзілася, ці паламалася. Так давялося абмінуць Беласток, там абозьнікам не дазволілі спыняцца. А далей, не даяжджаючы да Ломжы, чакала ўсіх поўная катастрофа: немцы пазабіралі вазы і коней, а людзей з клункамі пасадзілі ў вагоны і павязьлі ў Нямецчыну... Рабілася тое, што было калісь у Варшаве – “лапанкі”... У суседнім вагоне ехалі нейкія вайскоўцы, у нямецкай форме. Пазьней мы даведаліся, што гэта была РОА (Уласаўцы). Чыста апранутыя, выглянсаваныя... Нас здзівіла, чаму яны едуць не на фронт, а на захад?..

Цераз некалькі дзён нас выгрузілі. А незадоўга ізноў кудысь павязьлі. Падзялілі нас на групы і паразсылалі ў розныя мейсцы. Помніцца, як мы апынуліся ў невялікім горадзе – **Форст**. Пасьля нядоўгага адпачынку устанавілі надвары ў шарэнгу, і падышоўшыя нейкія людзі нас аглядалі. Пасьля выбіралі, хто па адным, хто па дзьве–тры асобы, і вялі недзе. Пазьней я даведаўся, што гэта былі недалёкія **баўэры (гаспадары), якія падбіралі сабе парабкоў**.

Я быў даволі чыста апрануты і далека не атлетычнай будовы, і мяне **баўэры забракавалі**. Калі нас мала асталося, да мяне падышоў нейкі “гэр” у акулерах і спытаў па нямецку, якая мая прафесія. Я адказаў: “*Лерэр*” (настаўнік).

– Ду шпрыхт дойч? – спытаўся ён, крыху ажывіўшыся. Я адказаў, што крыху знаю нямецкую мову, навучыўся трошкі гаварыць на Шлёнску і ў Познані.

– 0, гут–гут! – сказаў ён. – А з дрэвам працаваць не даводзілася? – спытаў яшчэ. Я сказаў, што на хутары быў лясок, усяк прыходзілася. Тады ён падышоў, памацаў мае мускулы (я раней крыху займаўся спортам) і коратка дабавіў:

– Пойдзеш са мною. Будзеш у тартаку (зэгэверк) працаваць. А калі я паказаў на жонку і спытаў, што ж будзе з ёю, гэты інжынер сказаў, што знойдзецца работа і для яе. Вось так на пэвен час вырашыўся мой лёс у чужым краі.

Нас замэльдавалі куды трэба, выдалі скупыя прадуктовыя картачкі, выдзялілі на падстрэшы маленькую цёмную каморку і паясьнілі, што там мы будзем начаваць. А ўдзень – працаваць на тартаку.

У гэтым горадзе было тры лагеры: для **італьянцаў, украінцаў, французай і ангельцаў** – пазьней мы даведаліся, што найлепей вялося ангельцам і французам. Іх лепей кармілі, і яны атрымлівалі пасьлкі з дому. А **найгорш было ўкраінцам і остарбайтарам**, кармілі якіх зусім дрэнна, а працаваць даводзілася многа і цяжка.

Мне пашанцавала, што будаўнік–інжынер узяў нас на сваю адказнасьць да сябе. Можна таму, што яму спадабалася мая жонка, якая была выкладчыцай нямецкай мовы. Яе нават не прыцягнулі да цяжкай работы.

Мне, прывычнаму да фізычнай працы, было ня вельмі цяжка падвозіць нямецкім рабочым піламатар’ялы і адвозіць іх, укладаць. А таксама акорваць прывезеныя на тартак хваіны. Падбіраць і адвозіць пілавіны. Бяда толькі, што ежы не хапала, праўды, хто меў грошы, то мог у мясцовай краме купіць гатовую мешаніну брушкі (варанай) з дабаўкай дробна пасечанай кількі, а таксама дробныя ячменныя крупы. А вось хлеб нават за грошы ня было дзе купіць. Прадавалі выключна на картачкі...

Ад доўгага недаядання слабейшыя людзі зусім худнелі і паміралі. І я стаў “прамышляць”. У нас быў такі распарадак: працаваць разам з рабочымі (немцамі) ад званка да званка. А пасьля, спарадкаваўшы рабочае мейсца, я мог выйсьці на горад, пад варункам, што вярнуся на сваё месца да пачатку “шпэрцайту” (забароненага часу). Я строга выконваў гэтае правіла. Бо **калі б мяне пазьней азначанага часу забрала жандармерыя, то абавязкова заганалі б у лагер.**

Аб гэтым былі мы строга папярэджаны. І так вось вышаўшы раз на край гораду, ідучы па вузкай вулачцы, убачыў я за плотам маладзіцу, якая каля свае хаты секла дровы. Гаспадарскім вокам я адразу пазнаў – гэта былі ня дровы, а вішневае ды яблычнае галлё. Сьлёзы, а ня дровы! Аднак высушаныя – яны былі цьвёрдыя, як жалеза. Ці ж для жанчыны такая праца?.. Я адчыніў нявысокую брамку і, падышоўшы да гэтай незнаёмай кабеты, нічога не гаворачы, узяў у яе з рук сякеру і стаў сячы на кароткія палены (бачыў, якія яна секла) гэтае сухое ламачча.

Жанчына моўчкі, са здзіўленнем пазірала на маю работу. Інструмент быў добра навостраны, а сячы дровы мне ня ў першыню, і работа спарылася, горба галля меншала на вачах. Крыху пастаяўшы, маладзіца пашла ў свой акуратны, прыгожа памалаяваны домік. Можа цераз гадзіну я глянуў, што сонца нізка, і мне пара вяртацца, тым больш, што работа была скончана. Усадзіўшы сякеру ў калодку, я выцер лоб (крыху прыпацеў) і стаў апранаць свой каптан, што начапіў на плот.

Але ў гэты момант вышла даволі мілавідная гаспадыня і звонка гукнула мне:

– Найн, найн!.. – У адной руцэ яна трымала вялізную лусту хлеба, намазанага шмальцам і накрытую нарэзанай каўбасою, а ў другой руцэ – высокую шклянку... віна!.. – Вы працавалі і зарабілі! – сказала яна. Я падзякаваў, прысеў на калодку і хутка расправіўся з гэтым пачастункам. Жанчына выняла з кішэнкі і падала мне чатыры маркі і некалькі прадуктовых талончыкаў. Я стаў катэгарычна аднеквацца. Сказаў, што за малую работу яна мяне накарміла, і больш мне нічога не належыць. Але яна ня менш катэгарычна вапхнула мне “аплату” ў кішэню і дабавіла, што ўсё – справядліва і няма аб чым больш гаварыць...

Іншым разам, таксама надвяхоркам я ўбачыў, як пажылая жанчына касіла ў даволі вялікім агародзе авёс. Пераскочыўшы цераз плот, я падыйшоў да яе. Кабета спынілася і апусьціла касу. Я папрасіў у яе паспрабаваць, ці не забыўся касіць. Яна недаверліва глядзела на незнаёмага чужаземца і маўчала.

Узяў я касу і прыгледзеўся да яе: маленькая, кароценькая і лёгенькая, як бы **спецыяльна для жанчыны ці падлетка зроблена**. Ручка дароблена нізка, мне прышлося прыгінацца, каб каса ішла нармальна, не зразала зямлі і не пакідала высокага ржышча. Аднак хутка я прылаўчыўся і пайшоў класьці шырокія (мужчынскія) пракосы. Жанчына пастаяла, паглядзела, што ў мяне работа ідзе складна і хутка, і спытала, ці я змагу скасіць увесь гэты загон. Пасколькі час дазваляў, я згадзіўся.

Каса была добра наклепаная, касілася добра (нідзе ні каменчыка, ні кратавення), я нават не прымарыўся канчаючы абкошваць агарод. За гэтую работу гаспадыня добра накарміла, дала новую сарочку і харчавыя карткі на хлеб і макароны. Ад грошай я катэгарычна адмовіўся.

Пачуўшы, што ў інжынера Крааля жыве дзяцюк, які ведае гаспадарскія работы і амаль бясплатна памагае жанчынам у іх цяжкай працы, **немкі пачалі прыходзіць да мяне з просьбамі выручыць іх у мужчынскіх работах.** Бо іх мужыкі на фронце, і няма каму ім дапамагчы. Я адказаў, што ахвотна памагу, але я не магу сам сабой распараджацца – трэба прасіць каменданта лагера. Калі ён дазволіць, то я заўсёды рад выручыць жанчыну ў кожным выпадку.

Камендант, пачуўшы ад нямецкіх гаспадыняў, што ёсьць добры работнік “аўслендэр”, які ахвотна ім дапамагае, але патрабуе дазволу каменданта, задаволена ўсьміхаўся і абяцаў, што выдасць такі дазвол. Ён выклікаў мяне да сябе, спытаў, ці праўда, што я памагаю бясплатна нямецкім жанчынам. І калі я пацвердзіў гэта, ён спытаў, чаму я так раблю?

– Жанчыны ня вінаваты, што ідзе вайна і іхнія мужыкі, браты ці зяці на франтах. Дык як жа ім не спачуваць і не памагчы?..

– Гут-гут! – сказаў камендант. – Ты правідлова думаеш. Памагай ім столькі можна... Вайна!

Гэты год закончыўся для нас шчасьліва (хоць нічога шчасьлівага не адбылося). **Мы – выжылі!**

Тым часам набліжаўся фронт. Каторагась дня мы пачулі далёкія выбухі артылерыі. Учасыціліся налёты амэрыканскай авіяцыі. Няраз я наглядаў высока ў небе серабрыстыя ключы самалётаў, якія ляцелі бамбіць чарговы цэнтр нямецкай прамысловасьці. Сьпярыша, нібы чароды белакрылых птушак, засланылі неба паветраныя эскадры, а пасяля даносіўся грозны, магутны гул бамбавозаў, выклікаючы ў душы трывогу і неакрэсьленыя надзеі.

З газэт мы ведалі, што ў паселішчах і пагранічных гарадах, занятых бальшавікамі, творацца страшныя падзеі – рабуюць і забіваюць людзей без разбору, гвалцяць падрад усіх жанчын і т.д.. Непазьбежна паўставала думка: што ж рабіць далей?..

Пакуль мы раздумвалі, бальшавікі падышлі да самай рэчкі Найсэ (Нысы), што стала франтавою мяжой. Пачаўся артылерыйскі абстрэл горада. Вуліцы засыпаліся шклом і асколкамі цэгля, пачаліся пажары. На слупах зьявіліся плакаты і аб’явы аб эвакуацыі горада. Пазачыняліся фабрыкі і майстэрні. Сталі выезджаць нямецкія сем’і.

Мой гаспадар Крааль спытаў мяне, што мы думаем рабіць? Я сказаў, што сам ня ведаю. Яшчэ ж вайна ня кончана, можа адаб'юць бальшавікоў?..

– Усё можа быць, – разважаў Крааль. – Фюрэр мае новую тайную зброю. Яна можа крута павярнуць ход вайны. Але... Бог беражэ беражонага. Мы тымчасам выязджаем – такі загад.

– Думаю цябе пакінуць тут вартаўніком, як на гэта глядзіш? Бо фронт – гэта фронт! Можа пажар здарыцца, або снарад трапіць у будынак... Трэба пільнаваць...

Падумаўшы, я пагадзіўся, але папрасіў, каб ён даў мне якісь дакумент, бо жандармерыя можа нас адразу расстраляць, як шпіёнаў...

Крааль выдаў мне спраўку з пячаткай і подпісам фірмы, што мне даручана старажыць прамысловы аб'ект (тартак) і кватэру (дом), дзеля чаго ён просіць улады дапамагаць мне ў выкананні гэтага задання.

Спраўка вельмі спатрэбілася, калі пасля эвакуацыі пачалі наведваць дом ваенныя і жандармскія “госьці”. Яны, як правіла, шукалі алкаголю, часам прадуктаў. Пазабіралі курэй, што трымала гаспадыня, трусой, рэшткі прадуктаў. Але да нас прэтэнзій ня мелі.

Насупраць “нашага” дому загарэлася бензакалонка. Вялікі агонь ахапіў нават побач стаяўшыя ліпы, шугануў вышэй будынкаў. Агонь мог перакінуцца і на нашу старану вуліцы. Прымчалася пажарная ахова, выбег і я – дабавіць (калі трэба) мужчынскія рукі. І толькі перабег я вуліцу, як у самую сярэдзіну забрукаванай вуліцы ўрэзаўся снарад!.. Выбух аглушыў мяне і пажарнікаў, кускамі зямлі і каменя сыпнуў глыбокую яму, з якой віўся чорна-сіні дым.

– Ну і павязло вам! – азваўся адзін з пажарнікаў, выціраючы замурзаны твар.

К ночы ізноў узняўся артылерыйскі абстрэл з–за ракі. Снарады рваліся блізка, і дзье жанчыны, якія былі ў доме, сышлі ў падвал, дзе зямля і тоўстыя сьцены больш надзейна бараніліся ад гібелі. Я ж заставаўся на верхнім паверсе, праз акно наглядаў, як ляцяць зялёныя ніткі трасіраваных пуляў. Часам за ракою бліскалі стрэлы. Але раптам весь дом задрыжаў – дзесь трапіў паблізу вялікі снарад. Я ўспомніў пра жанчын, што яны там баяцца адны, і хутка пабег па сходах уніз. Толькі ўвайшоў у склеп, як страшэнны выбух страхануў сьцены, пасыпалася вапна і цэгла, падняўся туман пылу.

– Бяжы наверх, можа пажар загарэцца, – крыкнула напалоханая жанчына.

Мне мігнула такая самая думка, і я бягом кінуўся наверх.

У вуглу тога пакоя, дзе я мінуто назад стаяў (і дзе мы спалі), праз вялізную дзірку віднелася неба... Пакой быў запоўнены дымам і пылам, падлога засыпана цагляным пяском і абломкамі раскрышанай цэглы... Усе дзьверы выламаны, дзьверцы шкафаў уломаны ўсярэдзіну, пасьцелі і падушкі – пасечаныя асколкамі... Аднак агню ня было. Я паволі пайшоў уніз.

– Ня судзьба, – паўтарыў я бацькавыя словы. **Два разы сьмерць прабегла каля мяне, але нават не закрунула... Значыць, я яшчэ патрэбны для нечага на гэтым сьвеце!**

І яшчэ ня раз выпадкі паказалі, што лёс мяне ашчаджае. Тым часам трэба было думаць, дзе ўзяць якіясь харчы. Ніякага гарадзкаго забяспячэння прадуктамі ня было. Але яшчэ дзейнічала пяркара, у якой працавалі украінцы. Я з імі пазнаёміўся (мог амаль свабодна гаварыць па украінску) і амаль штодня атрымліваў калі ня бохан, то палавіну сьвежага хлеба. Дабавіўшы да гэтага апошняга гаспадарскага труса, можна сказаць, мы былі негалодныя. І яшчэ адна ўдача!

Набіраючы вугаль у печку (ночы бывалі халодныя), я раз пачуў, што нешта бразнула. Пакапаўся глыбей і выцягнуў... бутэльку добрага італьянскага віна. А ўсяго там было схавана бутэлек пяць! Італьянскае, іспанскае, французскае...

Хоць мы прынцыпова не пілі алкаголю, але ў данай сытуацыі гэта была нядрэнная дабаўка да хлеба. Я нават украінцам занёс бутэльку... Цераз дзень ці два яны казалі, што лагер таксама вывозяць, але куды – невядома. На захад.

Мы засталіся адны. Бяз хлеба... Але вяртацца ў лагер не хацелася. У душы панавала нейкая неразьбярыха. Неяк, сустрэўшы пажылую немку, я разгаварыўся і парадзіўся, што рабіць? Ня хочацца далей ехаць, а тут адступаючае ГЭСТАПА можа прыстрэліць...

– Я парадзіла б вам адысьціся ў суседнюю вёску, там мая сястра жыве. Яна трымае парабка, можа і вас возьме на нейкі час. Больш людзей – весялей!..

Я паслухаў парады гэтай жанчыны і мы назаўтра раненька вырушылі палявымі сьцежкамі ў тую вёску. Дабіраліся гадзіны тры ці ча-

тыры, але нарэшце знайшлі. Дапыталіся, дзе жыве такая жанчына і пастукаліся ў хату. Гаспадыня была ў гародзе, але пачуўшы брэх сабакі увайшла і спытала, чаго мы хацелі. Я паказаў ёй дакумент і папрасіў узяць нас на работу, пакуль праміне франтавая нераз’бярыха.

Кабета сярэдніх гадоў, даволі складнай фігуры, круглатварая і простая ў абыходжанні, сказала, што ў яе ёсьць парабак – паляк. Але работы ў гаспадарцы заўсёды хапае, можам астацца пакуль што... Толькі плаціць яна ня будзе...

Увайшоў у хату парабак, і яна штосьці яму сказала. У іх гутарцы мне як бы пачуліся польскія словы, ці то падобныя да іх... А пасля я даведаўся, што гэтая жанчына – **лужычанка**, адна з нямногіх уцалёўшых у моры германізма славянскіх плямёнаў – Лужычан.

Хутка надыйшоў вечар, і мы нармальна (нарэшце!) павячэраўшы, пайшлі спаць. Гэта была адна з самых страшных начэй. Яшчэ з вечара, пасля захаду сонца, глядзячы на чырвона-галубое неба, я ўбачыў, як на далоні, нібы рухомы штахетнік, раўнамерна, мэтраў дзесяць адзін за другім, адступаючых нямецкіх аўтаматчыкаў. На вострых штыках зьзялі апошнія водбліскі сонца, наўкруга панавала непарушная цішыня. Гэта былі апошнія абаронцы фронту. Мы аставаліся ў мёртвай зоне. Пасля трывожнага пераходу і перажыванняў, заснулі сном праведнікаў.

Сярод ночы, можа гэта была 12-тая гадзіна, а можа пазьней, **здрыганулася зямля!** Ня было спрасонку разабраць, што творыцца... Не пякельны гром, ня выбухі бомбаў ці снарадаў, а зьліўшыся ў **аглушальную, кашмарную, жудасную сімфонію**, без сэкунднага перапынку, зьліліся тысячы (а можа **дзiesiąткі тысяч**) **артылерыйскіх залпаў**. Яны рвалі вушныя перапонкі, аглушальна здушвалі ўсю істоту жывога арганізму, зьнішчаючы ўсе іншыя думкі і пачуцці. Можна было падумаць (ці адчуць), што раптам пачалося нябывалае грамавое землетрасенне, калі агонь нябесны зьліваецца з сусьветным пажарам...

Немагчыма было нават гаварыць, датыкаючыся адно другога. Колькі гэта трывала?.. Паўгадзіны?.. Гадзіну?.. Дзеве?.. Памяць не захавала. Неадчэпна насоўвалася думка, што **гэта – канец сьвету**. І я далёка няўпэўнены, што ў тую ноч не звар’яцелі сотні людзей.

Урэшце мы зразумелі, што **гэта было генеральнае наступленне** на лініі Одра–Ныса і перад берлінскіх узвышшаў. Спаць мы больш не

маглі. На досьвітку мы пачулі, што нехта ходзіць па хаце і нешта гаворыць. Але гутарка была не нямецкая... Значыць – бальшавікі!

І сапраўды, цераз мінуту нехта сказаў:

– Никого нет! Пошли!

– Обожди, тут ещэ комнатушка, там кто–то есть... – Загарэўся ліхтарык і засьвяціў проста ў вочы.

– Вэр іст дас?! – пачуўся крык, і я ўбачыў дуло аўтамата. Я сказаў, што мы ўцяклі з нямецкага рабочага лагера і тут прыхаваліся, пакуль не перакоціцца фронт,

– Ладно,– сказаў камандзір, – дайте нам чэго–нібудзь попить! Может, компот какойнибудь есть?

Я паказаў у сыяне падабенства шафы, дзе стаялі сотні слоікаў і бутляў з рознымі сокамі і кампотамі.

– **Мы уходим, некогда разговаривать. А вы... если есть чтонибудь ценное – припрчьте получше! А то у нас бывают всякие...**

І яны хутка пайшлі. Пасколькі ў нас “*цэннага*” нічога ня было, мы нічога не хавалі. І нічога ў чужой хаце не шукалі. Але нам ужо было не да сну. Усталі, апрануліся. У хаце панавала абсалютная цішыня. Але знадворку даносіўся нейкі шум ці гул. Выйшаўшы на двор, мы ўбачылі, як за вёсачкай, дзе ішла шырокая магістраль дарогі, ідуць і едуць масы людзей. Уся **дарога забіта людзьмі** (салдатамі), **вазамі, артылерыям, пяхотай. З шумам і крыкамі кацілася гэта на захад.**

Гаспадыні і наогул нікога з мясцовых нідзе ня было відаць. Ня ўсьпелі мы пашукаць чагось пасьнедаць, як ізноў заглянула некалькі савецкіх салдат. Камандзір спытаў, хто мы, куды кіруемся, і радзіў не сыпяшацца з паваротам. Пакуль ня прыойдзе першая лавіна наступачай арміі.

Тут я ўбачыў, што ў нашым мяшку капаецца нехта. Гэта быў адзін з салдатаў, які ўжо выцягнуў мае “выхадныя порткі”, пашытыя яшчэ з шыняля генерала Чумы (з Варшавы). Я падышоў да салдата і сказаў, што гэта мае рэчы, што тут нічога нямецкага няма.

Але той злосна зірнуў на мяне і ня падумаў аддаваць, капаўся далей.

– Отдай, – сказаў камандзір. – Видишь, что это наши люди... Ещэ хватит тебе и немецких!

– Так это тоже награбленное! Смотрите, товарищ лейтенант, военные брюки!.. Может он убил советского командира и отнял их... Шпион какой–то! Расстрелять его надо, а не отдавать...

– Няхай бярэ! – сказаў я. – Хопіць мне таго, што на мне. А гэтыя порткі пашыты не з савецкага, а польскага матар’ялу, – паглядзіце!

– Ладно... Пошли! – афіцэр даў каманду, і яны, далучыўшы яшчэ некалькіх салдат, пайшлі на галоўны шлях.

Хутка пасья гэтага прыпёрся на лёгкай брычцы нейкі рослы і шустры капітан, ці старшыня, я яшчэ слаба разьбіраўся ў іх рангах. Ён жвава аглядзеўся і адразу спытаў:

– Где тут молодые немки?..

– Ня ведаю, – сказаў я. – Можа, дзесь пахаваліся... Я ніводнай ня бачыў тут. Была толькі пажылая гаспадыня.

– А у тебя золото есть? Или серебряные часы?

– Не, – адказаў я. – Я ж тут быў чорнарабочым... А часы ў мяне звычайныя. І я яму паказаў свой наручны гадзіннік...

– Ладно! Давай!.. – і ён схаваў іх у кішэню.

Цераз паўгадзіны, ці пазьней, пад’ехалі яшчэ нейкія функцыянеры. Спытаўшы, хто мы і куды кіруемся, яны павялі нас кудысь за вёску, завялі ў рэдкі прыдарожны лясок і сказалі пастаяць. Адзін з іх падышоў да нейкіх начальнікаў і пра нешта з ім пагаварыў. Пасья той падыйшоў да нас і даў каманду ісьці з паказаным салдатам, а жонкі ня пусьціў.

Калі я стаў пратэставаць, што мы ўсю вайну разам прайшлі, а яны “свае” нас разьбіваюць, гэты “дзеяч” успакоіў:

– Не беспокойся. Она будет доставлена домой в полном порядке. Мы о ней позаботимся. А ты должен пройти проверку...

Я абняў Сашу ды пацалаваў. Абое мы плакалі... Гэта была разлука назаўсёды. Сустрэліся мы толькі праз дваццаць два гады, калі яна ўжо мела новую сям’ю.

НОВЫЯ ШЛЯХІ

Аўтаматчык павёў мяне цераз гэты рэдкі лясок у нейкі адасобнены, даволі вялікі будынак. Бакавыя сходы вялі на гару. Там на даволі чыстым падстрэшы (як усюды ў Нямецчыне) мясьцілася каля 10–15 мужчын, пераважна маладых. Ніхто ня ведаў, дзеля чаго іх тут сабралі. Былі тут розныя нацыянальнасьці, але гаварылі найбольш па расейску.

Трымалі нас там дні тры. Кармілі нармальна, не казалі, дзеля чаго нас трымаюць, ці куды павязуць. Я ўсё дабіваўся гутаркі з начальствам, але начальства ня было. Нарэшце выпусцілі ўсіх нас з–пад застрэшша і пастроілі на двары ў маршавую калону. Наўкруга стаялі аўтаматчыкі з сабакамі...

Зьявіўся начальнік. Я адразу кінуўся да яго, паскардзіўся, што ўсе гэтыя дні ня мог дабіцца сустрэчы, а цяпер гоняць няведама куды... Я ж не праступнік, а быў падняволеным чалавекам, а цяпер прышлі “свае” ды і яны разьбіваюць сям’ю...

– А где твая жена? – спытаў начальнік.

– Тут недалёка, я помню, якой дарогаю мяне сюды прывялі... Пусьціце мяне на паўгадзіны, ня больш, і мы пойдзем разам!.. Немцы, і тыя нас не раздзялялі, а вы...

– Отпусти ты его на полчаса! – зьявнуўся начальнік да нейкага другога, кіраўніка калоны ці свайго намесьніка. – Пусть приведёт свою жену... – Но ты обязательно возвращайся! – загадаў мне.

Я падзякаваў і бягом кінаўся ў той бок, дзе была вёсачка. Там нікога не было. Не знайшоў я ні на ложку, ані на стале, ці на дзвярах ніякай запіскі. Значыць і жонка сюды не вярнулася – ня пусьцілі яе...

Сэрца калацілася, душу рвала дасада і розпач. Што ж рабіць?.. Вышаўшы з дому, убачыў, як у іншым будынку, нейкі марадзёр капаўся ў барахле. Ён кінуў мне нейкую вопратку, крыкнуўшы “Возьми!”... Гэта было маё, але ўжо абсыпанае молью паліто... Я адвярнуўся і пабег назад туды, адкуль прышоў.

Раней заўсёды датрымліваў слова – не хацеў падводзіць чалавека і цяпер. Спатыканых зрэдку людзей пытаўся, ці ня бачылі калоны.

Сьпяраша гаварылі, што бачылі, нядаўна тут ішла (на усход), аднак, хоць я вельмі сьпяшаўся, дагнаць не ўдавалася. Бо на дарозе цераз

кожныя бадай пяць або дзесяць кіламетраў мяне затрымлівалі заставы і вялі да якогась каменданта (палявой камендатуры), дзе звычайна ўжо было некалькі затрыманых чалавек. Мяне даволі ветліва пыталі – хто я, адкуль і куды іду. Спраўджалі дакументы. А пасья адпусkali.

Ізноў я бег, сьпяшаўся як мог, распытваючы сустрэчных. На працягу паўдня мне адказвалі, што бачылі такую калону. А пазней ужо ніхто не пацяшаў мяне пазытыўным адказам на мае пытанні.

– Не бачылі... Не сустраkali такіх... – вось і весь чуўся адказ. Я аканчальна страціў веру, што даганю “сваю” калону. Але даведаўся, што праз кожныя дваццаць ці пятнаццаць кіламетраў наладжаны перасылныя пункты, дзе затрымліваюцца перасыланыя людзі на начлег. На адным з такіх пунктаў, шукаючы сьлядоў калоны, я нічога не дабіўся, але... знайшоў пакінутую адзежыну маёй жонкі!.. Як жа я усьцешыўся!.. Як пасьвятлела на душы!.. значыць яна жыва–здорава і кіруецца дахаты! Гэтая радасьць як бы прыдала мне крылы, і я з падвоенай энэргіяй рынуўся наўздагон.

Але ці ж трэба дадаць, што транспарту тады на ўсходні напрамак ня было ніякага. Мінаў я пасёлкі, гарадкі, знайшліся спадарожнікі, але ўсе мы топалі пешкі... Нарэшце дабраліся да горада.

Увесь час стаяла добрае надвор’е. Цёпла, суха і сонечна. На цэнтральнай плошчы каля самага вакзала здзівіла нас цэлая гара вышынёю каля васьмі мэтраў самых розных прадметаў: сталы, крэслы, кананы, люстры, жырандолі, фартэпіяны, іншыя інструменты, швейныя машыны, печкі і пліты, радыёапараты, дываны, бялізна, вопратка, грамафоны і патэфоны, розныя станкі і прылады – цяжка прыдумаць, чаго б там ня было!.. Гэта ўсё, як казалі людзі, было рэквіравана ў насельніцтва і валялася пад голым небам, чакаючы тыднямі (а можа месяцамі?) вывазу ў Расею... Гэтае **награвленае дабро валялася, як непатрэбны хлам, марнавалася адкрытае на дождж і непагоду...**

– Вось дык гаспадары... – чуліся гнеўныя і насьмешлівыя словы і саркастычныя заўвагі. Нас ледзь не забралі тут на разгрузку вагонаў, якія ўсьцяж падвозілі нарабаваныя рэчы. Я адкруціўся тым, што даганяю жонку (што было праўдай). Я яшчэ меў надзею, што можа найду яе ў Познані, горадзе мае Альма матэр. Хоць гэтая надзея была ужо зусім слабенькай.

Людзі блукалі паміж вагонаў на станцыі, шукаючы, як і мы, якогась парожнага вагону, альбо платформы, якая ішла б на Познань, а адтуль на Варшаву. Са мною прабіралася нейкая польская сям'я і яшчэ некалькі асобаў. Сярод іх падсеў на знайдзеную намі платформу і нейкі савецкі вайсковец. Быў тэта прапаршчык ці афіцэр – я не разьбіраўся ды і ня цікавіўся.

Цягнікі ішлі цяпер вельмі паволі, доўга выстойваючы на станцыях і бакавых каляінах. На платформе было нязручна, можна было зваліцца, а ўночы даволі холадна. Але яна ўсё ж такі вязла!.. Ня трэба было біць змардаваных ног.

Беглі гадзіны, вайсковец найбольш гаварыў са мною, бо я свабодна карыстаўся расейскаю мовай. Мы пазналіся бліжай, нават падкормліваў ён мяне сваім ваенным пайком. Аказваўся даволі сьгмпатычным і размоўным чалавекам, і мы нямала аб чым перагаварылі, пакуль дабраліся да Познані. Ён таксама ехаў у Варшаву. На другі ці трэці дзень, ён раскажаў, што едзе ў доўгую камандзіроўку – дырэктарам вялікага гаспадарчага аб'екту. Мне, як гаспадарскаму сыну і эканамісту, прапануе ехаць з ім – будзе добрая работа і “будеш кататься как сыр в масле”.

Падумаўшы, я адмовіўся ад яго прапановы.

– Мне трэба жонку знайсці, заглянуць дахаты – ці бацькі жывы?.. А работа заўсёды знайдзецца.

– Смотри! – сказаў ён. – У меня ты будеш, как за каменной стеной. А если поедешь сам, то **тебя возьмут на месяца два-три, или больше в лагерь**, а потом посмотрят, что с тобою сделать...

Прыехаўшы ў Познань, ён кудысь адлучыўся, а я чакаў цягніка на Варшаву. Адтуль меркаваў прабіцца на Беларусь. Цягнік адыходзіў цераз некалькі гадзін, і я спробаваў даведацца што–небудзь пра Сашу. Аднак у ПУР–ы (Рэпатрыяцыйнае Бюро) мне сказалі, што падобная жанчына не прайходзіла цераз іхняго рэгістрацыю...

На вакзале я ізноў сустрэўся са сваім спадарожнікам. Калі пасажыраў правяраў кандуктар з энкавэдзістамі, “мой” ваенны коратка сказаў:

– Он – со мной!.. – І ў мяне ніхто больш ня пытаў дакументаў. Прыехалі ў Варшаву сярод дня. На вакзале людзей было, як мура-

шак. Густая маса прыязджаючых і ад'язджаючых рухомым натаўпам заліла ўсю навакольную прастору.

– Смотри! – паказаў мне на гэты людзкі пчальнік мой апякун. – Ты думаеш, так будзе там, куда ты едешь?.. Всех **позагоняли в колхозы, даже стариков и инвалидов...** Людям **есть нечего** (каля вагонаў разносілі і развозілі піражкі ды іншыя гарачыя стравы)... І деваться некуда – все в клешах...

Але нейкая ўпартасьць змушала мяне ізноў адкінуць яго прапанову. І мы па сяброўску развіталіся.

– Хочеш, дам тебе мой адрас, – можа надумаеш приехать... – Я адмоўна кіўнуў галавою і пажадаў яму шчасся. А каб дабірацца да Беларусі, мне трэба было пераехаць праз Віслу, у Прагу. Неяк дапхаўся я да пераправы. Гэта быў тымчасовы развадны мост, са звязаных лодак і насыцілу. Дайшла чарга і да мяне, разам з сотнямі вяртаючых з бежанства, я перайшоў на пражскую старану. Тут даведаўся, што цягнік на Баранавічы ідзе з Гданьскага Дварца (Усходні быў разбіты) адыходзіць каля чацьвёртай гадзіны папаўдні. Я са сваім мізэрным клумкам прысеў у зацішку, каб ня блытацца сярод масы народу.

Мімаволі аглядаў страшную карціну **спаленай і ўшчэнт разбітай Варшавы**. Колькі тут загінула народу!.. Нявіннай моладзі, цывільнага насельніцтва... Праклятая вайна! Ды яшчэ колькі гадоў прыдзецца перажываць наступствы гэтай варварскай, нялюдзкай, узаконенай разьні?.. Цяжкія думы і ўтома змарылі, і я неўзаметку задрамаў.

Разбудзіў мяне гоман і сьвісток паравоза. Паволі, пыхкаючы парай, падходзіў цягнік. Я схпіў свой мяшок і зьмяшаўся з натоўпам. Але раптам спыніўся, пачуўшы расейскую гутарку. Азірнуўшыся, убачыў жанчыну, якая ехала разам з намі на платформе, расчырванелую, знерваваную... Каля яе ўжо ня было палавіны клумкаў, а стаялі два энкавэдзісты (я ўжо крыху разабраўся ў іх вопратцы і знаках) і з пагрозай пыталіся:

– Так где ж те люди, с которыми ты ехала? Показывай. Смотри!

– Не знаю, – адказвала яна разгублена. – Разошлись, видите – к поезду бегут... Разве тут их найдёшь?..

І **чэкiсты, узяўшы яе пад рукі, разам з сабакаю павялі...** Куды? Аб гэтым я не задумваўся. Галаву сьвідравала думка: “Калі такое творыцца ў Варшаве, дык што ж гаварыць пра Беларусь?..”

Праўду гаварыў мне афіцэр... І я, як гавораць палякі, зрабіў “*в тыл зворот*” – павярнуў назад і патопаў да пераправы, на пантонны мост. Вырашыў, перш чым кудысь ехаць, атрымаць афіцыйную інфармацыю.

Даведаўся, дзе знаходзіцца Цэнтральны ПУР (Дзяржаўная Установа Рэпатрыяцыі) і сярод лабірынту развалін дабраўся туды. Выслухаўшы пра мае становішча, юрысконсульт сказаў:

– Між Польшчай і СССР ёсьць догавар, што былыя грамадзяне Заходняй Беларусі і Украіны маюць выбар. Хто хоча вяртацца ці застацца ў Польшчы, той мае на гэта права. А каму бліжэй СССР – можа ехаць і прымаць іхняе грамадзянства. – А памаўчаўшы хвіліну, дабавіў:

– Але адтуль ужо сюды ня вернецца... А наогул рэпатрыянтам найлепей вяртацца на даваеннае месца працы.

Я падумаў, што мая жонка магла астацца ў Польшчы (мела на гэта права). Найлепей будзе затрымацца тут і пашукаць яе. А калі ня будзе, тады выехаць на Беларусь. І я сказаў прадстаўніку Цэнтральнага ПУР–а, што хачу паехаць на даваеннае месца работы – у Катавіцы. Ён адразу выдаў мне адпаведную даведку, я падзякаваў і паехаў. Цягнікі ў той бок хадзілі спраўна, і **цераз гадзіны чатыры я быў у Катавіцах.**

Горад ад вайны амаль не пацярпеў. Надыходзіў вечар, і я рашыў наведаць сваю даваенную кватэру. У мясцовага шлёнзака – Грофіка. На маю радасьць ён з жонкаю жыў тут і цяпер, толькі дачка ўжо вышла замуж. Мы цёпла прывіталіся, і гаспадар паведаміў, што нават мая даваенная бібліятэчка уцалела. Бо хоць яны на час вайны выехалі ў Сасновец (суседні горад), новыя жыхары нічога ў кватэры не мянялі, асталося так, як было перад вайной.

Я перагледзеў этажэрку – уцалелі нават усе мае беларускія кніжкі і патрэбныя мне польскія і расейскія выданні. Выязджаючы з Катавіц я ня мог з сабою браць цяжкага багажа. Грофік разказаў, што палякам жыць над нямецкай уладаю было цяжка. Але да мясцовых – шлёнзакаў – яны адносіліся лепей, называючы іх “*фольксдойчамі*” (нямецкага паходжання).

Мы дамовіліся, што я магу ізноў жыць ня гэтай кватэры. Гэта было ў палавіне траўня. Назаўтра я пайшоў у рэдакцыю самай аўта-

рытэтнай тут газеты – “Дзеннік ЗаходніГ. Ізноў мне пашанцавала: я застаў старога знаёмага, які як бы нічога не адбылося, ізноў працаваў тут галоўным рэдактарам!.. Мы шчыра ўсьцешыліся гэтай сустрэчы, расказалі адзін другому пра нашыя ваенныя падзеі і загаварылі аб цяпершнім становішчы.

– Я ахвотна ўзяў бы цябе ў нашу газету, – сказаў **Сганіслаў Земба**. – Але цяпер у нас поўны камплет працаўнікоў. А пашырыць абыймо газеты ня можам, не хапае паперы... Але я радзіў бы зайсьці ў рэдакцыю “Трыбуны Роботнічэй”. У іх ёсьць вольныя этапы. Зрэшта, я зараз пазваню. І адразу ўзяўся за трубку.

– Галё!.. Колега Бельскі?.. Дзень добры! Зварацісьце сен до мне в справе дзеннікажа?

І ён паінфармаваў **Леона Бельскага**, галоўнага рэдактара Трыбуны, што ёсьць здольны публіцыст, якога ён накіроўвае туды. Такім чынам **на наступны дзень я быў прыняты ў склад рэдакцыі найбольшай у Польшчы газеты**. Хутка яе наклад дасягнуў паўтара мільёна экзэмпляраў – тады, калі цэнтральная “Трыбуна Люду” мела толькі **500** тысяч...

Чамусьці рэдакцыя складалася ў палавіне з жыдоў, але мы (чалавек 15) жылі і працавалі дружна. Амаль усе мы мелі дэмакратычныя перакананні. Панавала абсалютная талеранцыйнасьць да ўсіх веравызнаньняў і нацыянальнасьцяў. Справядлівым кіраўніком быў **Бельскі**. **А з яго намесьнікам – Фуксам** (Болесь, калі не памыляюся) мы шчыра і назаўсёды пасябралі. З жанчын памятаецца дасьведчаная журналістка **Каменецкая** і маладая, прыстойная Іза, дачка польскага афіцэра. Быў таксама сымпатычны і працавіты супрацоўнік – **Бартош**, з якім найчасьцей мы трымаліся **разам**. **Хутка мне выдзелілі прасторную мэбляваную кватэру ў вялікім, побач з рэдакцыяй, домам**.

Працаваў я **вельмі** многа. Здабыў сабе ручную машынку “*портэбль*” і нават ў дарозе, у камандзіроўках пісаў артыкулы, едучы ў цягніку. Амаль усе свае матар’ялы падпісваў поўным прозьвішчам, разьлічваючы, што калі Саша асталася у Польшчы, то адклікнецца, прачытаўшы мой артыкул. Аднак, нажаль, так не сталася.

Многія мае актуальныя артыкулы знаходзілі водгук у Варшаве, або ў Кракаве ды ў мясцовым грамадзтве. Падымаўся аўтарытэт. Дзесь

пасья паўгадавай працы Бельскі запрапанаваў мне ехаць у Кракаў і арганізаваць там **Кракаўскі адзел газеты**. Я ўспомніў жыццёвы шлях Скарыны, ды і сам стары горад быў для мяне цікавым, і я пагадзіўся. Гэта быў 1946 год.

Хоць у Кракаве я быў не ўпяршыню, але горада па сутнасці ня знаў. А пазнаваць тут было што. Адзін з найстарэйшых цэнтраў славянскай культуры быў некаторы час пад моцнымі германскімі ўплывамі. Розніўся ад рэшты польскіх зямель і гарадоў ня толькі архітэктурай, раскладам горада, але і псыхалёгіяй насельніцтва. Тут панавала “*аўстрыйская*” дэмакратыя з дамешкай польскай шляхэцкасці. Кракавяне лічылі сябе больш вартаснымі і лепшымі патрыётамі, чым, напрыклад, варшавякі, або пазнанякі.

Мне асабіста спадабаўся і горад і яго зыхары з іх даволі шырокім дэмакратызмам. Прыцягвалі зрок гандлёвыя рады Сукенніцы – прыгожай, нават крыху вычурнай архітэктуры.

Цэнтральную плошчу аздабляў таксама Мар’яцкі касцёл з высачэннаю званіцай, з якой у 12 гадзін гучаў на ўсю Польшчу “Тэйнал”, выкананы найлепшым трубачыстам гораду. Бадай найстарэйшым у краіне быў багаты каралеўскі замак “**Вавэль**” над Віслай (з каралеўскімі гробніцамі), а побач – капец **Касьцюшкі, вядомага беларуска-польскага генерала**.

Акрамя таго, у Кракаве уцалела нямала іншых рэдкіх помнікаў гісторыі і архітэктуры. Ды і “новыя” манументальныя пабудовы заслугоўвалі ўвагі. Як, напрыклад, Тэатр імя Славацкага (з кадрамі выдатных артыстаў), прыгарадныя басэйны, фабрычна-завадзкія аб’екты, гарадзкія Плянты. Яны мелі сваю, сказаць бы, грацыю і чароўнасць.

Я хутка прывык да горада і ўвесь акунуўся ў працу. Кракаўскае выданне газеты мусіла мець поўную вялізную старонку газеты, запоўненую выключна мясцовымі матар’яламі. Зразумела, што гэта былі матар’ялы, можна сказаць, універсальнага характару. Пачынаючы ад самых дробных паведамленняў пра гадзіны працы рынку, ці іншых устаноў; адрасоў і паказу тэатраў ды кінафільмаў, канцэртаў, да грамадзка-палітычных і эканамічных праблемаў горада і акругі, бытавых пытанняў (вада, ацяпленне, харчаванне, абслуга) і справаў культуры.

Трэба было не забывацца пра кіпучае культурнае жыццё вялікага гораду. Зьмяшчаць рэцэнзіі на новыя выданні кніг, асаблівыя канцэрты, візыты замежных палітычных дзеячаў і іншых выдатных і праслаўленых асобаў і г.д..

Зразумела, што работы мне хапала “па горла”, не гаворачы ўжо пра чыста адміністрацыйныя справы. Для драбнейшых функцый мне была прыдзелена сакратарка (здольная і актыўная **Ліля Багер**). Навязваюшы **знаёмствы з кіраўнікамі адміністрацыі (ваявода др. Пасынкевіч)**, гарадзкімі установамі і больш знымымі літаратарамі (у тым ліку **Магдаленай Самазванец** і празаік **Махзек**), публіцыстамі (**Ян Шчэпаньскі** і др.), з некаторымі акадэмікамі і прафесарамі, артыстамі, я “змантаваў” круг сымпатыкаў і карэспандэнтаў газеты. Пісаў многа і сам.

Хутка газета стала даволі папулярным органам, атрымала **прыхільную ацэнку цэнтралі**, а таксама адпаведных органаў Варшавы. Даволі цесная сувязь наладзілася з паслом у Сойм –папулярным сацыялістам **др.Дробіэрам**. Гэта быў стопрацэнтны дэмакрат, і мы адкрыта абмяркоўвалі важнейшыя эканамічныя і палітычныя праблемы дня. Будучы сам **жыдоўскага** паходжання, ён **бяз ценю** якойсь збянтэжанасьці, або **незадаволенасьці, згаджаўся з думкаю, што ў польскім кіраўніцтве (асабліва ў Варшаве) залішне вялікі працэнт жыдоў**. Мы з гумарам працытавалі **модную тады прыказку:**

Сустрэўшыся на вуліцы Варшавы, старыя сябры (пасля вайны) разгаварыліся. І адзін пытае ў другога:

– Якое ўражанне робіць на табе сёнешняя Варшава?.. – А той падумаўшы, кажа:

– Нядрэннае. Відаць, што народ працуе, і горад хутка адбудуўваецца...

– А яшчэ што?..

– Ды вось не магу зразумець, чаму **на вуліцах жыдоў няма?**.. Іх жа столькі было перад вайною...

– А! Дык яны цяпер усе ў міністэрствах!..

Трэба адзначыць, што пасляваенная Польшча трымалася цвёрда дэмакратычнага курсу. **Мне давялося пагаварыць з прэзідэнтам таго часу – Болеславам Берутам (на сустрэчы з прафэсу-**

рай). Гэта быў вельмі абаяльны, просты чалавек, з шырокім кругазорам і стопрацэнтнай талеранцыяй да ўсіх веравызнанняў і палітычных накірункаў таго часу, вораг усякага гвалту і абмежавання правоў чалавека.

Таксама была нагода ўзяць “інтэрв’ю” у генерала Паплаўскага, прыстойнага і адукаванага ваеначальніка. Яго выказванні таксама мелі дэмакратычны, хоць больш стрыманы характар. Наогул, **усе мы ў той час верылі ў беспаваротнае наступленне свабоды і “дэмакратыі”**, нават тады, калі уладу ў свае рукі ўзяў Гамулка. Гэты польскі Генсэк, **быў надзіва простым і даступным** чалавекам, сказаў бы, “**белай варонай**” сярод свайго (і сёнешняга) акружэння: нязломны партыйны дзеяч – **бязсэрэбранік!**.. Ён ніколі ня ўзяў з казны дзяржаўнай капейкі і з прыватных рук таксама. Яго **жонка Марыя** зьяўлялася ўнікальным зьявішчам. Яна поўнасьцю **аддавала сябе грамадзкім** справам, клопатам пра **рэальных людзей**, дапамагала абсалютна ўсім, хто б да яе не звяртаўся!... За ўсе гады працы ў тагачаснай Польшчы, я не пачуў і нідзе не прачытаў пра гэтых людзей нават слова пра казнакрадзтва, ці скупасьць, хцівасьць альбо скнарства. **Рэдкі ў гісторыі прыклад выдатнага асабістага прыкладу.**

З імі можна быдо **параўняць** хіба толькі **чэскага Масарыка**, або амэрыканскага **Вашынгтона**. Адсюль мы чэрпалі веру ў справядліваю будучыню, адсюль радзіўся наш энтузіязм у адбудове паваеннай польскай дзяржавы. У тыя часы уплывовым дзеячам польскага кіраўніцтва стаў і наш беларускі (наваградзкі) дзяцюк – **Аркадзь Лашэвіч**. Пасьля далучэння Беласточчыны да Польшчы, **беларусы станавілі значную колькасць і рэальную сілу**. Яшчэ было далёка да росквіту шавінізму.

Мой аўтарытэт як журналіста настолькі падняўся, што **мясцовае згуртаванне купцоў** (Купецкая Гільдыя) **звярнулася да мяне з просьбай арганізаваць і выдаць купецкі перыядычны журнал**. Мяне крыху здзівіла гэтая прапанова, бо ў Кракаве заўсёды было журналістаў больш, чым трэба. А некаторыя (**Баліцкі, Гротовскі, Шчэпаньскі**) былі вядомымі і папулярнымі публіцыстамі ва ўсёй Польшчы. Аднак прапанова была выгаднай і цікавай для мяне, дыпламаванага эканаміста.

Нягледзячы на загрузанасць працай пры сваёй газэце, я згадзіўся. Падрыхтоўчая работа трывала каля трох месяцаў. Я навязаў кантакты з рознымі эканамічнымі і гандлёвымі ўстановамі (што было ня цяжка ў маёй сытуацыі), некаторымі спецыялістамі – навукоўцамі, і вышаў першы нумар даволі прыгожага звонку і належна аформленага ў цэлым журнала. Уступны артыкул напісаў па маёй просьбе папулярны ў тых гады **ваявода др.Пасынкевіч** Кошты, вядома, аплаціла гэта Ізба Купецка.

Заказчыкі журнала былі вельмі задаволеныя і запрапанавалі мне прыняць пасаду **галоўнага рэдактара**. Падумаўшы, я адмовіўся. Мне больш падабалася жывая, вечна канкрэтная і рухлівая праца журналіста штодзённай газеты і змяняць яе на сугуба спецыялістычны (нуднаваты!) стыль работы я не рашаўся. Нягледзячы на ўгаворы ўплывовых, высокапастаўленых дзеячаў. Я быў малады, здаровы і поўны энэргіі, рваўся да супрацоўніцтва з усім сьветам!..

А жыццё цякло сваім, не заўсёды зразумелым і лагічным рэчышчам. У тых пасьялаваенных гады дзяржава яшчэ не акрэпла эканамічна. Часам нават не хапала некаторых прадуктаў, а таксама транспарту. Я ня меў асобнай машыны і карыстаўся “сумяшчальным” транспартам. Наогул гэта мяне задавальняла. Аднак з бегам часу я заўважыў, што мой “партнёр” па машыне зачынае камандаваць гэтай машынай нават тады, калі мне трэба было тэрмінова ехаць па рэдакцыйныя (пільныя!) матар’ялы. Паўсталі непарузуменні, спрэчкі.

Я напісаў галоўнаму рэдактару запіску, што не згаджаюся на падобнае становішча, якое мне псуе работу. Аднак **Бельскі ніякіх мераў не прыняў**, агранічыўшыся невыразнай “трэпалогіяй”. Настрой у мяне крута змяніўся.

У гэтым якраз часе збіраўся пераязджаць у Вроцлаў (на панямецкіх землях) мой добры сябра – **Тэофіль Вітэк**. Ён працаваў у ППР (Польскай Рабочай Партыі) на нейкай адказнай пасадзе. Мы ўжо няраз сустракаліся ў розных абставінах, і дзяцюк падабаўся мне **праматаю і справядлівасьцю**. Партыя эфэктыўна падтрымлівала інтарэсы рабочых і карысталася даволі вялікай папулярнасьцю. Яна песна супрацоўнічала з ППС (Польскай Партыяй Сацыялістаў), якую ўзначальваў **Цыранкевіч**, і пазьней яны зліліся ў адну партыю.

Аказалася, што гэта быў пераходны перыяд... да камуністычнага кіравання. Але у той час падобнага павароту не чакалі.

Вітэк ужо завербаваў выдатнага публіцыста – **Збігнева Гра-тоўскага** і яшчэ адну працаўніцу. А пасья **настойліва стаў угавор-ваць мяне.**

– Ольку! (так ён па-сяброўску называў мяне). – Давай паедзем! Вроцлав вялікі горад, большы за Кракаў. Вельмі цікавы гістарычны цэнтр. Там атрымаеш адразу адпаведную кватэру, зробім добрую газету. Будзеш сакратаром рэдакцыі... А тут чаго табе чакаць?.. У мяне там блізкі сябра – **Дрэўноўскі**, ён выязджае ў Варшаву, дзе будзе міністрам, – заўсёды нам паможа... Яго дом (віла) застанецца нам, зоймеш пакоі, што табе спадабаюцца .. А там відаць будзе...

Я сустрэўся з **Гратоўскім** і пагаварыў з ім. Гэта быў надзвычай просты і шчыры чалавек, надзвычай здольны і **фэнаменальна пра-цавіты журналіст.** Так, як і я, ён пісаў свае артыкулы заўсёды “**на чыста**”, ніколі іх не перапісваў. Тым ня менш, яго матар’ялы, асабліва фэльетоны, адзначаліся выдатнай якасцю, былі **актуальнымі, жывымі, цікавымі.**

Пасколькі мяне ўжо слаба прывязвала да Кракава пахаладзелая атмасфера і сфармаваўшаяся ў галоўнай рэдакцыі груповаая дыкта-тура, я рашыўся і даў згоду. Паехаў да Бельскага, падрыхтаваўшы адпаведную заяву і, не застаўшы яго (быў дзесь у камандзіроўцы), пакінуў пісьмо **Фуксу**, вытлумачыўшы яму без абслонак сытуацыю.

Фукс мяне ўгаворваў не сьпяшацца і г.д., але я ўсё ж такі на наступны дзень разам з **Вітэкам пераехаў у Вроцлаў.** Пачаўся новы віток мае дзейнасьці і жыцця.

Мае пошукі Сашы не давалі ніякіх рэзультатаў. Пасылаў пісьмы і нават **тэлеграмы на Беларусь**, але водгуку ня было ніякага. Урэшце перастаў пагадзіўся з лёсам. Аставалася спадзявацца на якіясь нечаканыя перамены. Зрэшта, на настальгію ня было часу.

Усталяваўшыся на новым месцы, пачалася нялёгкая інтэнсійная праца. Тут ужо існавала газетка раённага маштабу, малага фар-мату і тыражу (15 тысяч экзэмпляраў). Працавалі там віленчук **Ва-сілеўскі, Туласевіч**, малады яшчэ – **Глагоўскі** і пару жанчын. Га-зетка называлася “*Піянэр*”. Яе зьмест і узровень бадай адпавя-далі гэтай назве.

Сабраўшы ўсіх працаўнікоў, мы вырашылі даць назву новай газэце шырокага фармату: “*Слово Польске*” – сотні гадоў гэтае слова было тут забаронена. Распачатая немцамі вайна закончылася крахам іх палітыкі “Дранг нах Остэн”.

Распачатая намі работа набірала размаху. Горад агромны, у два–тры разы больш, чым Кракаў. Адна палова поўнасьцю разьбітая, ня толькі ніводнай вуліцы не ўцалела, але нават ніводнага будынка. Усё роўна, як пасья пажару ў вёсцы: тарчаць адны камяны ды абломленыя шкілеты сыцен... Пасярэдзіне працякае рака – Ныса, даволі глыбокая і мутная. У заходняй частцы горада нямала вуліц уцалела, Гатыцкія касьцёлы, старажытныя будынкі... Усюды сьляды вайны. Аднак ужо вярнулася (альбо наехала) больш за сто тысяч насельніцтва, пазаймалі ўцалелыя будынкі, рамантуюць, адбудоўваюць.

Умелая рэклама і адразу намнога павышаны ўзровень хутка здабыў газэце папулярнасьць. У патрэбных выпадках Вітэк езьдзіў у Варшаву, дзе ў ЦК кіруючай партыі меў шырокія знаёмствы. Яго блізкай знаёмай была жонка Гомулкі – “*Товажышка Мар’я*”. Хутка тыраж нашай газэты асягнуў 50 000 экзэмпляраў. Яе папулярнасьць непазьбежна ўзрастала. Трэба было рэарганізаваць сыстэму кальпартажу. Наша газэта была безпартыйнай, побач выходзіла іншая, орган мала папулярнай там партыі ППР. Яны трымалі ў сваіх руках функцыі кальпартажу прэсы і выдаваемых намі, фірмай “Чытэльнік”, кніг.

Пасья перагавораў з “**Прасай**”, мы рашылі ў пэўным сэнсе аб’яднаць нашу работу па распаўсюджваньню прэсы і наогул друку. Функцыю кіраўніцтва гэтай працай даручылі мне. Пры гэтым **я заставаўся членам рэдкалегіі** газэты і не **перапыняў пісаць** частых публіцыстычных артыкулаў. Я падбіраў **актуальныя, пякучыя тэмы** і даволі рэзка крытыкаваў злоўжыванні чыноўнікаў, не зважаючы на іх ранг. Часам **крытыкаваньня “начальнікі” звярталіся са скаргамі ў Варшаву**, але гэта не зьмяняла нашага курсу і папулярнасьць газэты расла. Хутка **тыраж газэты вырас да 75 тысяч**.

І я ўжо змог **купіць сабе двухпакаёвую кватэру** ў цэнтры горада, адпаведнае умэбляваньне і г.д.. Пазнаёміўся тут з адной студэнткай стоматолёгіі – **Верай Бахар з Баранавіч**, з добрай беларускай сям’і, і з часам шчыра пасябравалі. Памог ёй купіць бормашыну для

практыкі, крыху дапамог яе бацьку і меў думку, калі ня знайду Сашы, ажанюся з гэтай мілай і слаўнай дзяўчынай.

Нечакана адазваўся мой **стрыечны брат, паручнік** Войска Польскага – Павел. Сустрэліся мы з вялікай радасьцю. Ён аказваецца **быў у савецкім лагеры** і адтуль ужо (з Котласа) трапіў у **Польскае Войска**, што **фармавалася над Волгай**. Я ўзяў яго з казармаў да сябе на кватэру, і Павел шмат раскажаў пра **лагернае жыццё ў Савецкім Саюзе**. Там аказваецца трымалі ў няволі **мільёны палітычных зьняволеных**, а сярод іх **шмат беларусаў**. Тыя, хто быў з Заходняй Беларусі змаглі адтуль вырвацца ў Польскае войска – што Паўлюк і зрабіў.

У 1947 годзе мяне запрасілі ў **цэнтральнае кіраўніцтва “Чытэльніка” ў Варшаве**. Узначальваў фармальна гэтую установу пазаты, абросшы салам **Борэйша (Борэнштайн)**. Ён лічыўся “прэзэсам” і вёў сябе па дыктатарску, часта карыстаючыся “пралетарскімі” слоўцамі (тыпу “гувно”, “дупа” і т. п.). Аднак там жа працаваў Інстытут культуры, дырэктарам якога быў кваліфікаваны працаўнік – **Канопка**, сапраўднага прозьвішча якога не памятаю. Ён фактычна кіраваў працай **“Чытэльніка”**.

Нечакана для мяне, Канопка запрапанаваў мне пераехаць у Гданьск, альбо Шчэцін – прыняць кіраўніцтва кальпартажу “Чытэльніка” на тэрыторыі двух ваяводзтваў. Прапанаваліся мне добрыя варункі: даволі высокая аплата, з часам – кватэра, вольная рука ў падборы кадраў і г.д.. Выслухаўшы яго, я сказаў, што не хачу парываць з рэдактарскай працай (мне якраз была **прапанова** перайсьці на працу ў **“Дзеннік Господарчы”**). Акрамя таго, пераезд – справа клапатлівая, а у мяне ўжо куплена ўласная кватэра ва Вроцлаве.

Але тут падасьпеў **Генеральны Інспектар выдавецтва – Барыла**. Гэта быў пажылы, белавалосы, румяны, моцна скроены мужык – **адзін з самых аўтарытэтных** у цэнтральным **кіраўніцтве**.

– Пане магістар! – звярнуўся ён да мяне. – Мы вас добра знаем, як прабіўнога, энэргічнага дзеяча. **Не сумняюся, што перад вамі вялікая будучыня**. Мы ўсё гэта ўлічваем і хочам вас падтрымаць на службовым шляху. Мы ўпэўнены, што вы справіцеся з нялёгкай задачай **арганізацыі і кіраўніцтва новым** аддзелам. А нашы газеты і там выходзяць. Калі ласка – супрацоўнічайце з прэсай столькі

вам час дазволіць!.. І памятайце: мы ў кожным выпадку вас будзем падтрымліваць!

Я знаў і паважаў гэтага чалавека, заўсёды справядлівага і адкрытага. Яго паважалі і любілі ўсе працаўнікі фірмы. І ён мяне ўгаварыў. Адразу мне выдалі накіраванне, і я выехаў ліквідаваць свае справы ва Вроцлаўскім аддзеле, каб пераехаць на работу ў новым, нязнамым дагэтуль горадзе – **Шчэціне**.

І вось я пазнаю гэты новы для мяне гістарычны цэнтр. План яго – асаблівы. У цэнтры наўкруга прыгожыя будынкi, ад гэтай круглай плошчы бягуць галоўныя артэрыі горада, простыя, як праменні ад сонца. Далей яны перацінаюцца паўкругамі папярэчных вуліц і бягуць далей. Побач – вялікі (прыморскі) **порт** з рамонтнымі і **транспартнымі верфямі**. Доўгая затока бяжыць да Балтыцкага мора і пры выхадзе Одры вырастае Сьвінавусьце (Свінэмюндэ) – цэлы партовы гарадок.

Паводле занятай тэрыторыі, **Шчэцін займае (пасля Варшавы) другое месца ў Польшчы**. Тут месцяцца: **Палітэхніка, Медыцынская Акадэмія, Вышэйшая Школа Земляробства, Філармонія, Паморскі Музей, ратуша з XIII-га веку, гатычныя касьцёлы, замак шчэцінскіх князёў**, партовыя брамы стылю барокко і г.д..

Пасля эвакуацыі амаль усіх немцаў, сюды трапіла **нямала беларусаў** (у большасьці каталікоў). Аднак тады яны далёкія былі ад згуртавання. **Жахлівы дамоклаў меч сталінскай дыктатуры і лагераў шчыльна затыкаў вусны тым лічным сотням беларусаў, ці украінцаў**, якім удалося ўцячы ад бальшавіцкага бяспраўя.

Тут была ўжо сьжак-так наладжана гарадзкая сядзіба “Чытэльніка”. Але гэта былі толькі слабенькія пачаткі. Мне прышлося набіраць у аснаўным новы штат працаўнікоў. Але я не сьпяшаўся. Прыглядаўся старым працаўнікам і рабоце паралельнага аддзелу, т.зв. “Дэлегатуры” фірмы, дзе быў дырэктарам пан **Свободзінскі**. Гэта быў даволі добры чалавек і неблагі фаховец. Мы з ім адразу навязалі амаль сяброўскі кантакт, і ён ні ў чым не перашкаджаў, ня плёў ніякіх інтрыгаў.

У сваім сектары працы я адразу ўстанавіў здаровыя і сяброўскія суадносіны з нованаладжаным калектывам. Па першае, **я ня звольніў ніводнага добрага працаўніка**. Па другое, **дамагаўся**

незаганнай работы, але амаль усім **падвыжшыў** зарплату (у гэтым пагадзілася со мною Варшава). Па трэцяе...

А вось трэцім пытанні атрымаўся трагікамічны эпізод. Было гэта так.

Аднаго разу, працуючы ў сваім кабінэце, я пачуў стук у дзьверы.

– Вайдзіце! – запрасіў я (дазволіў усім работнікам зайходзіць у выпадку патрэбы без даклада, без бюракратычных “сакратарскіх” фільтраў). У кабінет увайшоў мала знаёмы мне працаўнік і, прывітаўшыся, як бы зьбянтэжыўся.

– Я, пане дырэктар, хацеў сказаць...

– Гаварыце, гаварыце, – спакойна заахвоціў я яго.

– Я чуў, як пра вас дрэнна гаварыў кіраўнік экспедыцыі... – ЯнКостшэўскі (прозвішча зьменена).

– А што ж дрэннага ён сказаў? – запытаўся я.

– Ён крытыкаваў, што вы дрэнна кіруеце, не памагаеце адказным працаўнікам у іх рабоце...

Тады я націснуў кнопку і прыбегла пасыльная.

– Паклічце, калі ласка, сп. Костшэўскага! – папрасіў я. Дзяўчына вышла, а мой наведвальнік усхапіўся з крэсла і хацеў выйсьці. Аднак я яго затрымаў, сказаўшы, што нічога страшнага ня будзе. Дзяцюк пачырванеўшы зноў прысеў.

– Сядайце, пане Костшэўскі, – сказаў я вайшоўшаму кіраўніку аддзела. – Вось пан... як ваша прозвішча? – перапытаў я.

– Яноўскі, – праямліў запытаны.

– Дык вось, пан Яноўскі мяне паінфармаваў, што вы крытыкуеце маю работу. Я ня супраць крытыкі, але чаму ж вы адразу не прышлі да мяне?.. Чаму змарнавалі некалькі дзён, ці тыдняў, перш чым звярнуць увагу **на мае памылкі? . . . Можа гэта спрычыніла страты нашай установе? І страты адбіліся на ўсіх нас?..**

І я пачаў яго выпытваць, у чым ён бачыць мае недахопы, а таксама разважаць пра стыль работы прадпрыемства і г.д.. **Пасля гэтага выпадку ўсякія плёткі ды інтрыжкі – як рукою змыла.** Устанавілася здаровая, працоўная атмасфера, **ні ценю даносаў ці стукачоў.** Гэта падняло **аўтарытэт, людзі працавалі сумленна.** Спагадала гэтаму і тое, што я ў канцы кожнага дня абходзіў усе рабочыя месцы і, калі хтось яшчэ працаваў, я яму рэкамендаваў закругляцца і ехаць дадому.

– Вы тут будзеце падганяць “хвасты”, а дома жонка будзе непакоіцца, або дзеці чакаць у садку?.. Гэта парушыць цыкл вашага сямейнага жыцця і будзе дрэнна адбывацца на рабоце! Трэба так працаваць, **каб кожны ўкладаўся ў гадзіны свае працы. . .**

Памагала мне і тое, што заўсёды радзіўся з лепшымі працаўнікамі ва ўсіх больш–менш важных справах.

Выпасіў я ў Цэнтралі невялікі прэміяльны фонд. І, пагаварыўшы з актывам, мы рашылі узнагародіць прэміямі сапраўды найлепшых працаўнікоў. Першая была грашовая, у суме прыблізна месячнай зарплаты. І на дзень сустрэчы Новага Году наладзілі урачыстасць для ўсяго прадпрыемства дэлегатуры.

Перш аддалі мы пяршыństwo дырэктару Свабадзінскаму, які прывітаў сваіх работнікаў і іх сем’і з надыходзячым Новым годам і пажадаў ім посьпехаў. З іх боку выступала яшчэ пару асобаў, у прынятых звычайна рамках. Надыйшла наша чарга.

Я коротка схарактарызаваў дасягненні і недахопы нашай працы, падкрэсліў, што наш **Шчэцінскі** аддзел заняў першае месца сярод усіх ваяводзтваў, і прачытаў сьпіс людзей, якія найбольш да гэтага прычыніліся сваёй **сумленнай працай**. Далей абвясціў, што за выдатную работу у нас выдзелена тры прэміі – адна з іх грашовая.

Пасьля мяне выступіла наша перадавая працаўніца, якой быў уручаны канверт з грашыма. Яна сказала:

– Вельмі ўдзячная за такое адзначэнне мае скромнае працы. Але лічу, што ня горш за мяне працавала наша паважаная Алена Вяршыцкая (прозьвішча зьменена). Яна – ўдава, гадуе чацьвёра дзяцей, аднак парадак у нашай канторы заўсёды выдатны. Усюды ня толькі чыста, гігіенічна, але і прыгожа! Самі бачыце, сколькі ў нас зелені, кветак, чыстых заўсёды фіранак... Мой заробок больш чым яе. Дык я **зракаюся свае прэміі на карысьць гэтай дастойнай жанчыны!** А мне дастаткова – памятны дыплом з падзякай, які мне даручае дырэкцыя...

Прыбіральшчыца са сьвязамі ўзяла даручаныя грошы, яе словы перакрыў гром воплескаў і туш аркестра. **Атмасфера** у залі ўзнялася на небывалыя вышыні сяброўства, шчырае спагады і веселасьці. Распачаліся шумныя гутаркі, музыка і танцы. Не пуставаў і буфет...

Гэтае здарэнне, а таксама **першае месца нашага адзелу**, аб'яўленае ва ўсіх ваяводзтвах па “окульніку” (спецыяльнаму загаду Цэнтралі), выклікала **зайздрасць некаторых** асобаў. На мяне быў напісаны **данос у Варшаву**, што злоўжываю службовым палажэннем, перавышаю ўстаноўленыя нормы у аплаце сваіх працаўнікоў і т.п..

Для праверкі прыехаў **Генеральны Інспектар Барыла**. Увайшоўшы ў кабінэт, Барыла адразу прыступіў да выясьнення “парушэнняў”, якія дапускае дырэкцыя нашага адзелу. Пункт за пунктам выясьняў сытуацыю.

Сакратарка нашага адзелу сапраўды атрымлівае **большую зарабатную плату, чым сакратарка Дэлегатуры “Чытэльніка”**. Дык вось...

Я узяў кнігу карэспандэнцыі сакратаркі (яна прадаўжала працаваць пасля майго прыходу), разгарнуў і паказаў інспектару: колькасьць карэспандэнцыі займала **што месяц 900** і больш **пазіцый**.

– А колькасьць карэспандэнцыі у **Дэлегатуры** – **толькі 400**. У нас працуе **адна сакратарка, а у Дэлегатуры** – **дзьве**. Значыць па справядлівасьці я павінен трымаць таксама прынамсі дзьве сакратаркі, я аднак аплачваю толькі адну! І законна плачу ей толькі паўтары стаўкі. За тое, што яна працуе без загану за дваіх!..

Далей я гэтак сама поўнасьцю абаснаваў аплату шафёра і бухгалтара. Усе закіды былі поўнасьцю абаснована адкінуты. Я даказаў, што **адзел не перарасходуе фонды** фірмы, а наадварот – **эканоміць**.

Інспектар падзякаваў за выясьненні, падпісали акт рэвізіі і на гэтым скончылася. Мне падлягалі **Шчэцінская і Зялёнагорская акругі**. Трэба было многа ездзіць, каб належна наладзіць работу, адкрываць новыя пункты, крамы, кіёскі, дагаворвацца з кіраўнікамі гэтых пунктаў, афармляць догавары. У нейкай справе зайшла да мяне пара інтарасантаў з гарадка **Камень Поморскі**. Там яшчэ ня было нашага пункта, і я, пагаварыўшы з гэтымі людзьмі, запрапанаваў уключыцца ў нашу работу. Пажылы чалавек дзесь працаваў, а маладая і даволі пры гожая жонка яго займалася дамовымі справамі. Яны казалі, што падумаюць, цераз тыдзень ці два мы аформілі дагавор. Пані Стэфанія ўзялася арганізаваць і працаваць у магазіне-кнігарні нашай прадукцыі.

Работа пайшла спраўна. Стэфанія была растаропнай, актыўнай і, галоўнае, прыгожай жанчынай. А прыгожасьць у гандлі немалаважны фактар – заўсёды прыцягвае пакупнікоў. І работа гэтага пункта хутка наотрала тэмпы.

Сустрэў я ў Шчэціне таксама свайго школьнага сябрука – Лёньку **Бондара**. Ён не давяраў бальшавікам і ў часе масавай рэпатрыяцыі пераехаў сюды, абсталяваўся і нават наладзіў уласную краму абутку. Тады прыватная ініцыятыва ня была забаронена. Я прапанаваў яму работу ў нашай фірме, але ён не згадзіўся. Уласны інтэрас даваў большы прыбытак.

Працуючы дырэктарам саліднага прадпрыемства, я не парываў сувязі з прэсай. Адразу пазнаёміўся з галоўным рэдактарам “Кур’ера Шчэцінскага” і даволі часта змяшчаў там свае матар’ялы, заўсёды падпісваючы ўласным прозвішчам. У канторы знайшоў мяне і былы сусед сястры Мані з Грабаўкі – Косьця Ігнатавіч (Зайко). Ён толькі што вярнуўся з турмы (у Польшчы лагераў ня было) і папрасіўся на работу. Я прыняў яго на свабоднае яшчэ месца клапаўшчыка, дзе ён працаваў доўгі час.

Пэўнага дня пазваніла мне з Каменя Паморскага пані Стэфанія. Надходзілі каталіцкія сьвята – (Вялікдзень) і яна запрашала прыехць у госьці.

Я ахвотна згадзіўся. Аказалася, што яе муж выехаў у Варшаву, а гасьцявала ў яе падружка, незамужняя прыстойная дзяўчына. Мы пазнаёміліся, пацякла цікавая і вясёлая гутарка, жанчыны заняліся варажбою – кінулі карты. Гледзячы на іх варажбу і слухаючы “прадкаванні”, я часам устаўляў свае слаўцо і, як відаць – трапнае.

– Вы лепей за нас умееце варажыць! – сказала гаспадыня. І стала прасіць каб я ім паваражыў. І хоць я ніколі варажбой не займаўся, ня змог адмовіцца. Кінуў карты і паваражыў адной. Як ні дзіўна, але варажба мая (адкрываючы таксама сучаснасьць і мінуўшчыну) аказалася вельмі трапнай, чым яны абедзьве былі моцна здзіўлены. Стала прасіць другая. Тады я заявіў, што магу ей паваражыць толькі адзін – на адзін. Зайшлі мы ў другі пакой, і там я зноў кінуў карты. Не памятаю, што я там нагаварыў, але дзяўчына прыняла мае словы моцна да сэрца.

Пасьля кавы (вячэры) я стаў прасіць, каб пані Стэфанія мне паважыла. Яна доўга адмаўлялася, але нарэшце – угаварыў (усёроўна рабіць ня было чаго).

Гэтая варажба запамяталася мне на усё жыццё. Перш за усё яна сказала, што **чакае мяне вялікая нечаканасьць** (неспадзянка). Здарыцца **штось, чаго я зусім не чакаю**, не спадзяюся. Другое – **чакаюць мяне нейкія вялікія грошы...** Але гэта будзе – **стра-та**. Трэцяе – **чакае мяне казённы дом**. Чацьвёртае – **далёкая, вельмі далёкая дарога...** І пятае – **сустрэча з сям’ёю**.

Слухаючы гэтую варажбу, я беспардонна усьміхаўся. Бо сапраўды было мне сьмешна! У маёй дырэктарскай працы што дня бывалі нечаканыя здарэнні. Трэба было ўсё і ўсіх бязупынна кантраляваць. Вялікія грошы?.. Цераз мае рукі амаль штодня прайходзілі вялікія на той час сумы грошай, дзсяткі, а часам сотні тысяч... А казённыя дамы (ваяводзкія ды іншыя управы) я наведваў даслоўна кожны дзень. Такая работа. І тым больш – **далёкая дарога...** Я што тыдня выязджаў у сваю або суседнюю акругу. Часта шофер пад’язджаў у 6 гадзін раніцы, і мы езьдзілі да поўначы. За дзень рабілі сотні кіламетраў. Я няраз ехаў і цягніком у Варшаву, Познань ці іншыя адлеглыя гарады.

Пасьмяяліся, пажартавалі, пабалакалі да ночы і пайшлі спаць. Пасьля умярканай выпіўкі сон быў моцны і здаровы. Вярнуўшыся, я зноў заняўся бясконцамі праблемамі арганізацыі і дасканалення рабочага працэсу. Працаваць я ўмеў і любіў. Тым больш, што такая праца адпавядала майму характару. Колькасць працаўнікоў дабягала да паўсотні. Але гэта быў сцэмантаваны і зграны калектыў. Я мог выязджаць на тыдзень ці больш і знаў, што прадпрыемства будзе працаваць як анкерскі гадзіннік – без перабоеў і недахопаў. Кожны раз я з прыемнасьцю вяртаўся да сваіх працаўнікоў і вычуваў, што яны таксама добра адносяцца да мяне. Бо я кожнаму ішоў насустрач і чым толькі мог – памагаў. Нават свой месячны (бязіменны) білет на язду цягніком даручаў тым, каму трэба было ехаць у Кракаў, ці далей. Такая паездка нямала каштавала.

Аднойчы прысьніўся мне дзіўны сон. Здаецца, іду я кудысь, а мне насустрач бягуць нейкія людзі: у вайсковых мундзірах з зорчакмі на круглых шапках і аўтаматамі... Вядуць яны на павадах са-

бак, якія ўядаюцца на мяне... І ніяк не магу разьмінуцца з імі куды не паварочваю...

Прачнуўся я з біццём сэрца, успацелы... Успомніў, што нядаўна тут, у **Шчэціне, зьнік бяз весткі адзін з працаўнікоў Дэлегатуры**. На нашыя пытанні да дырэктара Свободзінскага, той адмоўчыўся, нічога канкрэтнага нам не сказаў.

Чамусьці гэтае зьнікненні і здаваліся мне як бы нечым спалучаным... Але хутка паглынула работа, і я пра ўсё гэта забыўся. Неяк на вуліцы сустрэўся з **Тамковічам**, “шляхціцам” з **Зубкава** (каля Наваградка). Калісь мы разам былі на вяселлі, сустракаліся на вечарынках. Я рад быў пабачыць земляка. Стаў вышытваць, ці даўно ён з Беларусі, што там чуваць, як жывуць, ці быў у **Валеўцы, а можа ў Мандзіне?..** Выглядаў ён на шляхоцку, апрануты ні то што дрэнна – як бы нярашліва. Нябрыты.

Я расказаў яму праз сябе, свае прыгоды і беды. А ён пахваліўся, што быў нядаўна (ня першы раз) у Наваградчыне і... папрасіў пазычыць грошай, маўляў, абакралі яго ў цягніку... Я даў яму, сколькі меў пры сабе, сказаўшы, дзе можа мяне знайсці, і мы разыйшліся. Аднак пан **Томкевіч да мяне так і не заглянуў**.

Перад праваслаўнымі сьвятамі (Вялікдзень) я канчаў у кабінэце якуюсь работу, як да мяне зайшоў апрануты ў чорную скураную тужурку даволі мажны і рослы чалавек. Прывітаўшыся, ён сказаў, што зьяўляецца працаўніком “УБ” (**Ужонд Бэзпечэньства**), што адпавядала савецкаму НКВД, і папрасіў пад’ехаць з ім для выясьнення адной справы.

– У мяне пільная работа, хацеў бы сёння закончыць. Можа адложым на заўтра?

– Не... Справа – пільная і ня можа быць адложена. Я з машынай.

– Добра. Тады я зараз выклічу свайго шафёра...

– Не, ня трэба. Паедзем у нашай, яна стаіць каля ганка... Калі я спытаў пра справу, якая ня можа быць адложена, ён неахвотна паясьніў, што аба ўсім даведаюся на мейсцы. Вышаўшы на вуліцу (ён мяне пусьціў наперад, сам ішоў ззаду), я сапраўды ўбачыў за вуглом нашага дому чорны лімузін, у якім сядзела двое **ваенных... савецкіх!..** Яны пасадзілі мяне на заднім сядзэнні, паміж сябе, а “чорна куртка” – каля шафёра. Мне стала зразумела, што адбываецца нейкая афёра,

але пасколькі я ня меў за сабой ніякіх праступных дзеянняў і не займаўся ніякай нелегалшчынай, быў спакойны. Праз мінут 20–30 мы спыніліся ў нейкім глухім завулку, перад жалезнымі варотамі. На дадзены сыгнал, брама расчынілася і зноў наглуха зачынілася за намі. Пачатак гэтага панурага эпізоду не абяцаў нічога пацяшальнага. Тым ня менш, я лічыў усё, што адбывалася, нейкім непаразуменнем.

Мяне павялі ў даволі сьветлы і чыста абсталяваны пакой. Мне і ў галаву ня прыходзіла, што я знайходжуся ў адным з капканаў ЧК – **СМЕРШу**. Са мною абходзіліся ветліва, часам пробавалі нават жартаваць.

Зьявілася двое нязнаных мне функцыянераў. Пазьней я даведаўся, што гэта быў маёр **Кавалёў** – **начальнік СМЕРША** (Смерть Шпионам) і следчы – **НОСАЎ**. У прастай і нявымушанай атмасферы пачалася гутарка і пытанні – адкуль я і дзе жыў, працаваў раней, калі і чаму пераехаў у Шчэцін. Якія мае намеры на будучыню і т.п..

Я адкрыта ім пра ўсё гаварыў, як кажуць, таіцца ня было з чым. Пасля яны запыталі, якое я маю грамадзянства.

– Польскае! – адказаў я, крыху здзіўлены.

– Как же так, – запярэчыў Кавалёў, – вы – белорус, родились в Белоруссии и вдруг – польское гражданство?.. У вас есть соответствующий документ, паспорт?...

– Паспарта ў мяне польскага няма, бо яшчэ не праводзілася паспартызацыя, але ў мяне ёсьць ваенны білет (ксьёнжэчка войскова), выданая польскімі ўладамі і польскага грамадзянства не зракаўся, будучы родам і жыхарам Заходняй Беларусі. Пасьля вайны я адразу стаў на улік ваеннай камендатуры ў Катавіцах. Ды і наўрад ці мог бы я працаваць на адказных пасадах, каб не лічыўся грамадзянінам дзяржавы... Акрамя таго, догавар аб рэпатрыяцыі дае права выбару грамадзянства тым, хто жыў і працаваў у Заходняй Беларусі.

У часе нашай гутаркі прысутнічаў чалавек у чорнай тужурцы (прадстаўнік Польшчы), але ён не сказаў ані аднаго слова. Цераз паўгадзіны, ці гадзіну, мяне перапраसiлі, сказаўшы, што пойдучь пазванiць у Менск. Бо ня ўпэўнены як трактаваць iм мяне: польскiм, ci савецкiм грамадзянiнам...

Пярэчыць iм ня было сэнсу, i я астаўся адзiн. Паляк у тужурцы зьнік таксама. Больш я яго ня бачыў. А, як пазьней выяснилася, сьмер-

шаўцы паехалі да мяне на кватэру (да мае гаспадыні – пані Анелі, дзе я пасяліўся пасля прыезду з Вроцлава). Зрабілі там падрабязную рэвізію. Пасля у кантору, у кабінэце таксама прафесіянальна “прашманалі” ўсе куточки і толькі к вечару вярнуліся да мяне.

– Мы позвонили в Минск, пришлось долго ждать... Еще связь не налажена... Но вот просмотрели ваши вещи и нашли в столе ваш паспорт... Что вы на это скажете? Ведь паспорт – советский?..

Я успомніў, што пасля прыезду палажыў у стол свой пашпарт, які атрымаў яшчэ ў часе мае працы на Беласточчыне. Тады мала каму выдавалі пашпарты, але мой “апякун” – опер–упаўнаважаны з Гарадка (Тэкстыльнага камбіната) паехаў разам са мною ў Заблудава і дабіўся таго, што мне выдалі дакумент, без якога тады трудна было ехаць у іншыя раёны.

– Я ж вам сказаў: паспартызацыі ў Польшчы яшчэ ня было, усе жывуць са старымі паспартамі, але ж у мяне шэраг іншых дакументаў, што пацвярджалі б грамадзянства...

– А почему вы не желаете признать себя гражданином СССР? Разве вам не нравится наша власть?..

– Каб не наравілася, – сказаў я, – то я мог бы даўно выехаць на захад, як многія іншыя. Аднак я застаўся тут, бо мне поўнасьцю адпавядае дэмакратычны лад Польскай Рэспублікі. І я шчыра працую на яе адраджэнне.

– Ну что ж? Подумайте... А мы посмотрим... Пока придётся вас задержать. – І яны вышлі. А мяне адвялі ў адзіночную камеру... Дзьверцы зачыніліся – я астаўся адзін. У дзьвярах было малюсенькае “вочка”, праз якое даволі часта заглядаў дзяжурны салдат у валенках (хадзіў нячутна).

– Калі што спатрэбіцца – стукай у дзьверы! – сказаў ён закрываючы камеру. Гэта была **першая турма ў маім жыцці**.

Камера-адзіночка была малая: два крокі папярок і ўздоўж. Я, як той зачынены зьвер у клетцы, ня мог ні сядзець, ні прылегчы на прымацаваную да сцяны койку. Думкі то заміралі, то клубіліся, як рой дзікіх пчолаў. Зьяўляліся ў памяці фрагменты мінуўшчыны, падзеі, гутаркі, пераезды... Ізноў абрываўся... Шукаў я ў памяці таго, да чаго маглі ўчапіцца расейскія ўлады, і нічога вартага ўвагі не знаходзіў. Беглі мінуты, міналі гадзіны. Мне забалелі ногі, смага высу-

шыла рот. Я пастукаў у дзьверы і хутка пачуў голас, – што мне трэба?

Я сказаў, што хачу піць вады. Цераз некалькі мінут цераз шчыліну прыадчыненага невялічкага дашчатага аконца высунулася нешта чорнае. Я глядзеў і ня мог зразумець, што гэта робіцца. Хутка загну чаў незадаволены голас салдата:

– Бери, пей!.. – толькі тады я зразумеў, што гэта – чорная рызінавая трубка (шланг), цераз якую падаюць ваду. Я ўзяў за канец гэтай праціўнай рызіны і адтуль пацякла цеплаватая вада. Палкнуўшы разоў два, я аддаў назад трубку. **На душы было так мярзотна, што чалавек гатоў быў павесіцца!..**

Я пачаў разумець, чаму і як гэта некаторыя людзі могуць адбіраць сабе жыццё... Але сьвет у камеры (так ва ўсіх турмах) не патухаў і ўночы. Цераз “ваўчка” (вочка ў дзьверах) часта заглядаў дзяжурны, і выпадкі самагубства тут былі амаль немагчымыя.

Назаўтра мне праз ваконца падалі нейкае “сьнеданне”. Але я адмовіўся. Было не да яды, тым больш, турэмнай.

– Напрасно ты отказываешся... Кушай! Ведь сам себе повредишь... Береги здоровье!.. Его потеряешь – потом не найдёшь... А оно потом ещё как тебе понадобится!..

Словы салдата даляталі ад маіх вушей, але як той гарох ад сыяны, адбіваліся і знікалі, не находячы водгуку ў маёй душы. Адчайнасьць майго становішча заглушала ўсе іншыя пачуцці і меркаванні. Падумаць толькі: **дырэктар абласнога прадпрыемства, адукаваны і паважаны чалавек – у турме!... Звар’яець можна! Шчасьце, што на чужыне! Крыві Бог, даведаліся б бацькі, суседзі!.. Хоць у вяр галавой!.. Ад сораму і гора бацькі б сышлі з гэтага сьвету... Гэта была горкая пацеха з таго, што ў мяне з сям’ёй няма сувязі.**

Толькі значна пазьней успомніў я словы чэкіскага дзяжурнага, можа такога ж сялянскага сына, як і я. Логіка падказвала, што ён правішло ва мне радзіў. Ня варта траціць надзеі. Яшчэ многа што можа змяніцца. А здароўе яшчэ як можа спатрэбіцца!..

І на трэці дзень я стаў прымаць турэмную “кармёжку”. Пазьней я зразумеў, што тут быў харч вельмі нядрэнны, непараўнальна лепшы, чым у савецкіх турмах і лагерах.

Цераз пяць-шэсьць дзён мяне вывялі з камеры. Завялі ў даволі сьветлы кабінет, з голымі сьценамі, сталом і акном. Блізка стала была

прымацована да падлогі табурэтка. За сталом сядзеў той самы “ва-яка”, што прысутнічаў пры нашай першай сустрэчы. Гэта і быў на-суплены, даволі антыпатычны сьледавацель **Носаў**.

– Ну, вот мы встретились опять... – забубніў ён. – Вы имели время подумать, разобраться в ситуации и мыслях. Ведь мы установили, что вы совершили ряд крупных преступлений против Советского государства... Против народа... И я бы вам советовал признаться во всем... Ведь мы тоже люди... Чистосердечное признание могло бы вернуть вам свободу, и, может быть, мы сотрудничали бы на благо нашей родины... Какое ваше мнение?..

– Я продумал пути всей моей прежней жизни и не нашел ничего, что могло бы считаться преступлением, или нарушением закона. Считаю, то, что меня задержали – незаконно, и что полностью изолировали от польских властей – тоже незаконно. Буду добиваться встречи с прокурором и высшими властями..

– Ну, что ж? Не признаётесь – тем хуже для вас! – У часе гэтай гутаркі вайшоў начальнік СМЕРШа – **Кавалёў**. Ён нічога не казаў. Толькі на пытанне Носава “Начинать?” кіўнуў галавою і вышаў.

– С этого момента вы будете считаться не “задержанным”, а “арестованным”, – аб’явіў ён мне. І, пазваніўшы, устаў. Вайшоў канвойны і павёў мяне цераз калідоры і надворак у нейкае нізкае памяшчэнне, дзе працаваў нейкі дзяцюк у халаце, ці хвартуху. На стале стаялі баначкі, папера і падушачка з хварбай. Ён мяне падвёў да стала, моцна ўзяў за руку і прыціснуў адзін палец да падушачкі, а тады – да паперкі... Там адзначыўся выразны сьлед (рысунак) майго пальца. Зрабіў гэта самае з другім, трэцім пальцам і нарэшце сказаў выцерці рукі аб падкінутую ганучку.

Адсюль павялі да фатографа. Зрабілі здымак “ан фас”, у профіль і вывялі. Падобнае было праведзена з парыкмахерам, які машынкаю абстрыг мяне дагала... Цяпер ніхто ня змог бы пазнаць мяне. Хутка пачаліся фармальныя допыты...

Чакаючы іх, я ўжо аканчальна зразумеў, што **польскія ўлады** – гэта **марыянеткі** ў руках **савецкага НКВД**, і што мой лёс цяпер вырашаецца Масквой (пра марыянетачную ролю Менска мы ўжо зналі даўно). Сядзячы ў камеры, я ўспомніў апавяданне свайго брата – Алеся, яго пакуты і гібель яго аднадумцаў.

Значыць – **праўды няма!..** Чакаюць мяне **катаванні і сьмерць**, бо выдумляць якіясь фантастычныя праступленні пра сваіх блізкіх сяброў і незнаёмых дзеячаў я ня буду. Гэта я цвёрда вырашыў. Але... І тут у мяне зьявілася трывожная і страшная думка: “А што, калі я ня вытрымаю катавання? Калі страшэннага болю здзіраемых ногцяў, або падсмажвання на агні я не змагу вытрымаць?.. І няпрытомны ад пякельнага болю падпішу падсунутую мне фальшыўку?.. Так жа рабілі многія тысячы пакутнікаў... І мне прышла збавенная думка. Калі Носаў выклікаў мяне на афіцыйны дапрос, палажыўшы перад сабою ліст паперы (і пісталет, выняўшы яго са стала), я на яго першае пытанне сказаў:

– **Пішыце, што вам патрэбна. Я ўсё падпішу...**

Я ўжо прадумаў усебакова сытуацыю і пагадзіўся з лёсам, што **мне прыдзецца прыняць сьмерць** (якая шкода, што ў Варшаве не забілі!..). Але гэта будзе (магчыма) **ратунак для іншых нявін-ных людзей...** І ўсялякіх “Аksamітных” камераў ня трэба будзе баяцца, вырафінаванага **інквізытарскага катавання**, шматразовага памірання, ад нястрымнага болю...

Пачуўшы мае словы, Носаў перапытаў, што я сказаў. А я спакойна пацвердзіў свае словы, якіх ён (як відаць) у такіх выпадках ніколі ня чуў.

– Ну зачём же?.. Мы запишем правду, строго прыдерживаясь фактов... – Аднак яго голас памягчэў, на твары адмалявалася задаваленне.

– Давайте договоримся: вот – бумага, – напиши детально свою биографию... Опиши людей, с какими работал... С заграничными гостями... В каких тайных организациях состоял...

Ён адразу перайшоў на мову, якою карыстаюцца сьледчыя з арыштантантамі. Гэта ў аснаўным мова зладзеяў, крыміналістаў і “воров в законе” (што гэта азначае я даведаўся пазьней).

– Ну, что за глупости ты понаписывал, – перапыніў ён мяне, глянуўшы на распачаты лісток. – Разве так пишут?.. –І, ўзяўшы паперу, стаў сам пісаць: “Я, нижеподписавшийся изменник Родины...”, і далейплылі фразы пра шпіёнскую дзейнасьць на карысьць суседніх дзяржаваў і т.п... Ну і, вядома, “сотрудничество с фашистами” (вядома, карычневымі, а не чырвонымі).

– Вот так надо писать...

– Тады вы **пішыце самі, а я пратакол ваш падпішу...**

І пацягнуліся доўгія і нудныя дні, а пасьяля ночы бязглуздых допытаў. Калі выяўляліся факты, якія можна было разумець, як заслугу для камуністычнага ладу, Носаў пра іх не ўпамінаў. Пісаў толькі пра тое, што гаварыла пра мае “праступленні”... У пратаколах шмат было надуманага і пераробленага, або створанага “з мухі слана”. Я спакойна ўсё гэта падпісваў. Толькі, **калі прышпіляліся да мяне прозьвішчы іншых**, маіх былых сяброў, або зусім пастаронніх людзей і дзеячаў, **я катэгарычна адмаўляўся падпісваць**. У такіх выпадках маёй упартасці, сьледчы не даваў мне спаць ні днём, ні ноччу, нават седзячы ня мог я падрамаць. У галаве не змаўкаў нейкі шум, клеіліся вочы, нават ногі пачыналі блытацца, цямнела ў вачах... Пасьяля трох сутак, без хоць бы гадзіны сну, я чуўся як адурэлы, а на чацьвёртыя страціў здольнасьць лагічнай мовы, ня слухаўся ні язык, ні думка...

І ўсё ж такі глухі інстынкт устрымаў мяне ад трагічных словаспляценняў і падпісвання абсурдных выдумкаў. Раз ці два заглядаў Кавалёў, аднак ён актыўна ня ўмешваўся ў допыты. Часам сьледчы палохаў карцэрам, але да гэтага не дайшло.

І ўсё ж такі ў глыбіні мае душы асталася нейкая іскра ўдзячнасьці гэтаму салдафону–чэкісту: **ён не прымяніў “фізычнага” узьдзеяння, мяне не катавалі**. Я хутка пераканаўся, што гэта быў на тыя часы рэдкі выпадак. Мая “канцэпцыя”, навеяная гісторыяй з Алесем, пакуль што здавалася удачнай: і косьці і скура ў мяне аставаліся цэлымі...

Не памятаю дакладна, колькі тыдняў пратрымалі мяне ў шчэцінскай турме. Там нават прапанавалі мне... забраць з кватэры свае рэчы!.. І хоць там аставаліся мае запасныя касцюмы, абутак і г.д., я катэгарычна адмовіўся. Як жа я мог паказацца пані Анелі нябрыты, астрыжаны нагола, брудны і схуднелы... “вензень”, забраны ў турму, як якісь злодзей... Праступнік!..

Няхай лепш усё прападзе, абы толькі не дапусьціць да такога сорама і людзкага спачування, ці насьмешак і зларадзтва стукачоў ды іншых прадажных шкураў. Тым больш, што пры “обыску” чэкісты забралі ў мяне салідную суму маіх грошай (90 тысяч злотых) і 140

тысяч казённых, якіх я ня ўсьпеў здаць у касу. Зразумела, без ніякага пратаколу і квітанцыі. Нават Ковалёў дапытваў:

– Разве мебель на квартире не ваша?.. Хозяйка наверно врёт, что это её собственность!..

Мне стала ясна, што галоўнай прычынай стараннага вышуквання “ворага народу” – быў грабеж... Вайна усё прывучыла трактаваць як “трафеі”...

І напэўна, у канторы, выявіўшы суму атрыманай ў раёне і не здадзенай у касу, мяне проста палічылі аферыстам, злодзеям... Горкая гэта была думка, але (і сёння думаю) абаснованая.

– Вось дык дырэктар! – гаварылі напэўна некаторыя працаўнікі. – Прысвоіў чужыя (фірмовыя) грошы і змыўся!..

Ім, магчыма, і не казалі, куды “прапаў” іх дырэктар... Калі гаспадыня не пабаялася сказаць каму небудзь пра дакананую рэвізію і “канфіскацыю” маіх папераў.

Паплечнікі-патрыёты: пісьменнік Васіль Быкаў, журналіст Андрэй Чэмер, прафесар Анатоль Грыцкевіч

У ЦЭНТРЫ РАКАСОЎШЧЫНЫ

Надыйшоў дзень, калі шчэцінскае сьледства было закончана, і мяне “с вешчамі” павязьлі з гораду. Шчымела сэрца, пазіраючы апошні раз на гэты вялікі горад, мой шлях, арганізацыйны **узлёт, і публіцыстычна – літаратурнае станаўленне, і нечакана трагічны фінал.** Ці ж гэта сапраўдны фінал? Няўжо на гэтым ганебным эшафоце злоснага лёсу скончыцца жыццё **наймалодшага Сьцяпанавага сына?** Няўжо ніхто ніколі не раскрые праўды – агромнай, **жудаснай праўды масавага злачынства, узаконенага дзяржавай і яе фальшывымі законамі?..**

Калі мяне аўтаматчыкі вялі да цялячага вагона (закрытай, дашчатай клеткі, у якой звычайна перавозяць скаціну), у паветры загучалі званы... Гэты дзіўны перазвон разьлягаўся над **Валамі Хробрэго**, над стромкімі, гатыцкімі будынкамі старога гораду, над асьляпляюча бліскучымі хвалямі затокі.

Гэта ж сёння праваслаўны Вялікдзень! – прыпомнілася мне. Нявымоўна горка і балюча было думаць пра гэта. Пра шчасьце, сьветлыя дні працы з добрымі людзьмі, свабоднага жыцця сярод свабодных людзей...

Якая іронія лёсу!.. Мяне **не арыштавалі немцы**, “фашысты” (як называлі малаграмацкія чыноўнікі чырвонай імперыі **нацыяналістаў**), да каторых публічна я выказаў сур’ёзныя палітычныя пратэнзіі. А **знішчае савецкая ўлада, ўсімі спосабамі творачы з мяне “врага народу”, “фашыста” і ўмаўляючы мяне, што я амаль такі злачынца, як сам Гэбэльс!.. Якія дзікія абсурды...**

Падвялі мяне да пустога яшчэ вагона. Улезці ў яго было няпроста. Дзьверы былі высока, ня менш мэтра ад зямлі. А я трымаў... **порткі**, каб не зваліліся. **Чэкісты паабразалі ўсе гузікі... Пазабіралі ўсё, нават рэмень, якім мужыкі падпяразваюцца...** Неяк ухітрыўшыся, я ўсё ж такі ўлез у вагон, ня згубіўшы портак... Вагон быў пусты – мяне прывялі сюды першым (можа па алфавіту). Пры адчыненых дзьвярах я ўбачыў даволі чыстую падлогу, голыя сьцены без ніводнага аконца (яно было за высокім “брылём”) і **ацынкаваныя бідон** пасярэдзіне, на літраў 30–40. Аказалася, што **гэта наш “туалет”** – для старых і малых, мужчын і жанчын...

Дзверы з грукатам зачыніліся. Я астаўся адзін з маімі горкімі, адчайнымі думкамі. Аднак не надоўга. Не прайшло і паўгадзіны, як сюды прывялі і ўпхнулі некалькі дзяцюкоў, пажылых мужчын, а незадоўга і дзеве ці тры жанчыны, сярод якіх была адна з дзіцём. Не мінула і дзвюх ці трох гадзін, як нас сабралася з паўтара дзiesiąтка...

Вялі сябе ціха. Нікому гаварыць не хацелася, а калі хтось адзываўся, то прыцішана... **Панаваў нейкі жалобны, прыгнечаны настрой.** І раптам зноў загучалі званы... Нейкая маладзіца развязаўла свой клумак і дастала... чырвоныя яечкі, нейкага мяса, пірага і зьвярнула да нас:

– **Сёння святы Вялікдзень... Пахрыстосуемся, праваслаўныя!** І яна падзялілася сваім пачастункам з намі, праваслаўнымі “арыштантамі”... Цяжка перадаць тэя пачуцці, якія тады заясьнелі ў нашай душы. **Радасць і боль, удзячнасьць і вера ў нейкія непарушныя, вышэйшыя сілы, што перакрываюць ненавісьць, крыўду і зло,** распач і надзея – замітусіліся ў нашых сэрцах.

А званы званілі... І мне ўспомніўся каталіцкі Вялікдзень, калі я гасьцяваў у мілай пані Стэфаніі... І нібы маланка асьвятліла весь той вечар, варажбу...Што ж тады паказалі мне яе карты? **Першае** (успамінаў я) – вялікая **нечаканасьць...** Сапраўды, ні думалася, ані сьнілася нешта падобнае, што зьявіцца **большавіцкае ЧК і абманам, безпадстаўна і нагла забярэ,** насуперак законам дзяржавы.. Чаго – чаго, але гэтага я не чакаў.

Другое – казённы дом... Спрадвеку, насколькі помніцца, такі дом азначаў няволю, турму! **Трэцяе – вялікія грошы...** У мяне забралі суму, роўную сёнешняй гадавой пенсіі... **Далёкая** (вельмі далёкая!) дарога... Калі ўжо схапілі, то напэўна завязуць у сваё логава... А гэта сапраўды **тысячы кіламетраў...**

Усе **пункты варажбы дакладна споўніліся,** акрамя апошняга: сустрэчы з сям’ёй. Значыць, **споўніцца і гэты апошні пункт?..** Аналізуючы такую незразумелую зьяву, я паступова успакойваўся. **У душы загаралася надзея** на нейкі непрадбачаны выпадак і вызваленне. Хоць логіка падказвала адваротнае.

Англія, Амэрыка і Савецкі Саюз выгралі вайну з Нямецчынай і Японіяй. Нямецчыну разбамбілі і аграбілі. Джугашвілі са сваімі апырчнікамі цяпер мацней сядзіць на троне, чым раней. І будзе далей

узмацоўваць сваю абсалютную дыктатуру. Ня толькі Беларусь, ці Украіна сядзяць так моцна ў ярме, што і чужаземка (немка Кацярына) пазавідала б, каб пабачыла крывавыя расправы Джугашвілі. Адным словам, **ратунку чакаць паняволеным людзям і народам неадкуль**. Але... нейкая вера у спаўненне дзіўнай варажбы тлее ў душы і не затухае. Гэтая хісткая, **танюсенькая нітачка веры, ці надзеі ўстрымлівала мяне ад самагубства**.

Тым часам наш цялячы вагон запоўніўся і цераз дзень, ці два закаляхаўся, рушыў у няблізкую дарогу. Мэтаю, як пасяля мы пабачылі, **была Лігніца** – цэнтр **ракасоўшчыны** (там мясціўся штаб ген.-**Ракасоўскага**). Чаму ракасоўшчыны? Бо сам **Ракасоўскі** нечым не дагадзіў партыйным бажкам і **сядзеў у лагеры**. Аднак, **калі Гітлер моцна наступіў Джугашвілі на хвост, той заенчаў**:

“Сестры и братья”! І зьвярнуўся (**пры пасрэдніцтве Калініна**) да лагernerікаў за паратункам. У тым ліку быў выпушчаны і замацаваны пры арміі **Ракасоўскі**. Ён атрымаў ад “генералісімуса” Джугашвілі дазвол – **набіраць войска з крыміналістаў**, і набраў не адну тысячу галаварэзаў. Для іх праліванне крыві людзкой было справай ня толькі знаёмай, але і вясёлай. І калі фронт прасоўваўся далей на захад, **на тылах гуляла ракасоўшчына** (“чорныя маскі” ды іншыя дезертыры).

Але нас вязьлі не простым шляхам, а цераз Гданьск і другія гарады. Так што нашае падарожжа ў цялятніку цягнулася тыдні тры. Цяжка было прывыкаць да сцэнаў **апаражнення жанчын і дзяўчат у прысутнасці амаль паўсотні мужыкоў**... Мы таксама чакалі глыбокай ночы, калі ўсе паснуць, каб скарыстаць з цынкавага “туалету”. Нам цікава было, **ці гэта Сталін сам прыдумаў**, ці запамятаў такое “новшество” ад царскіх часоў, калі яго за напады на цягнікі трымалі ў турме?... Але запытаць пра гэта ў яго апрычнікаў не рашыліся...

Падарозе, **спыняліся** на адзін і больш дзён, для **“набора” дадатковых “кадраў” для савецкіх лагераў**. Як вядома, ў гэтых лагерах выконвалася значная частка савецкай прамысловай прадукцыі і навукі – у **лагеры пад взглядам Бэры працаваў** над касмічнымі праграмамі нават **Каралёў, вялікі матэматык–канструктар, навуковец міжнароднага маштабу**.

Шырока працьвітала рабаўладальніцкая сыстэма. Паводле падлікаў **Салжэніцына** і многіх іншых спецыялістаў, **лагерных (бясплатных) рабочых** было ў незлічаных лагерах дзесяткі **мільёнаў**. Такого размаху рабства ня **было ні ў старажытным Рыме ні ў Азіі**. Нямецка-гітлераўскія лагеры пазбавілі волі непараўнальна меншую колькасць прасьледаваных (рэпрэсаваных) асобаў і зьнішчылі (адабралі жыццё) ў непараўнальна меншай колькасці.

Значна дакладнейшую і вычэрпваючую інфармацыю даюць творы **Александра Салжэніцына**, асабліва яго кніга **“Архіпелаг Гулаг”**. Зморанья доўгаю паездкай, у сыціску і крайняй нявыгодзе, мы нарэшце дабраліся да **Лігніцы**. Гэта быў горад заходняга тыпу, цэнтр меднай прамысловасці і старажытных помнікаў. Але нічога там пабачыць мы не маглі. У крытых “воранах” нас заганалі ў турму. Урэзлася ў памяць, што ў **часе побыту на абгароджаным надворку, я ўбачыў за кратамі** адну (тымчасовай турэмнай камеры) **матку з маленькім дзіцём**. Яно стаяла на падаконніку, трымаючыся слабенькімі ручкамі за краты... Стаялі цёплыя дні, вокна на двор былі адчынены, і да нас даносілася **лаянка арыштаваных жанчын**. Гэта было штось жудаснае, што патрасла і выбіла мяне з каляі на многія тыдні.

Жанчына (адна, ці іх там было некалькі, – чуўся толькі голас) з кімсьці спрачалася ці лаялася такімі словамі (не магу даверыць іх нават паперы), што я ня мог вытрываць. **Нешта абарвалася у душы, нешта жахлівае параніла ўсё маё нутро...** Ніяк ня мог уцяміць, **як гэта дзяўчына ці маладзіца магла упасцьці так нізка, на такое дно броду, гадасьці?!..** Раней на сваім вяку не давялося мне пачуць падобных слоў ад пьяніц мужыкоў, самых нікчэмных падонкаў, а тут – жанчына!..

Дзіцятка за кратамі і гэтая жахлівая лаянка жанчыны настолькі патрасьлі мяне, што нават мае няшчасьце аказалася мне ня так страшным. І, як ні дзіўна, настрой мой падняўся пасья сустрэчы і гутаркі з тутэйшым сьледчым, які праводзіў другое па парадку сьледства.

Звалі гэтага сьледчага **Белакураў**. Гэты быў малады яшчэ чалавек, сапраўды белакуры, з простым і спакойным абліччам і простымі паводзінамі, мімаволі выклікаючы нават... сымпатыю. Ад першай сустрэчы (дапросу) ён аднёсся да мяне спакойна і культурна. Папрасіў

сесьці і... запрапанаваў – пагаварыць. На двары сьвяціла сонца, шчабяталі птушкі, распускаліся бярозкі. Яны ціха шапацелі цераз памаляваныя краты (акно было адчынена), нішто не парушала цішыні.

– Я ознакомяўся з вашым делом, – сказаў ён мне на самым пачатку. – Надаюся, што мы пойдзем друг друга, – працягнуў ён, закурваючы. – Хотите закурить?

І падсунуў мне пачку “Беламора”. Зьдзіўлены і крыху зьбянтэжаны, я падзякаваў і ўзяў папяросу. Мне сапраўды хацелася закурываць пасля нязвычайна нэрвовых перажываньняў папярэдніх тыдняў. **Чаму ён мяне называе на “вы” і ня лаецца?..** – круцілася ў мяне ў галаве. А ён, як бы прачытаўшы мае думкі, загаварыў:

– **Вас удивляет, что я не спешу с протоколом и бранью? Конечно, вы под следствием впервые. И всё же можете поверить, что следователи тоже бывают разные.** Я не люблю сустрачацца з падлымі, нікчэмнымі людзішкамі. **И мне часто везёт – попадаются люди грамотные, образованные и далёкие от всякой житейской грязи, мерзости.** І я, выконваючы свой прафэсійны, служэбны долг, могу з такімі людзьмі абрацца па чалавечы, не оскорбляючы і не унижаючы, што ўпоўне было б магчыма ў моім становішчы. Я амаль нікогды не памыляюся ў правільнасьці такога метад працы. Вы згодны са мной? Мы змогем з вамі такім метад працаваць?..

– Шчыра кажучы, мяне здзіўляюць вашы словы... Але, зразумеўшы, я рад што трапіў да такога сьледчага. І бяз грама “каварства” понасыць пагаджаюся з вашаю прапановаю.

Мы гаварылі пра розныя праблемы больш гадзіны і... **ніякага пра-таколу ня было.**

– У наступны раз мы будзем гаварыць па-деловому. Но ўжо як знаёмыя... – І ён выклікаў канваіра, які адвёў мяне ў камеру.

У камеры-адзіночцы нас было трое: акрамя мяне, **Бліноў** – мужык сярэдніх гадоў, кухар (яго забралі за тое, што ў нямецкім лагэры варыў баланду для зьнявольеных). Другім быў **маёр Алексахін** – ня выехаў у свой час у Савецкі Саюз.

А чацьвёрым... Пра штось гаварылі. Раптам адчыніліся дзьверы і хтось даслоўна ўкінуў у камеру маладога дзяцюка. Дзьверы закрыліся, а гэты дзяцюк так і ляжаў, выцягнуўшыся каля парашы (наш

туалет). Мы падыйшлі, паднялі яго і хацелі пасадзіць, але ён застагнаў і зноў паваліўся на падлогу...

Прыпадняўшы яго сарочку, мы ўбачылі **чорна-сіне-чырвоныя плечы і паясьніцу**, з жудаснымі пісугамі і крывавымі падцёкамі... Аказваецца, ён не хацеў прызнацца, што “*зьяўляецца шпіёнам амэрыканскай выведкі*” і другіх несамавітых злачынствах. Вось яго і правучылі... Прозьвішча яго было **Салавей**.

Прабылі мы з ім больш тыдня. Гэта быў вясёлы хлопец, любіў жартаваць і расказаць пра сваё жыццё, цікавыя прыгоды і здарэнні. Калі паправіўся, яго забралі ад нас і вялі далейшы дапрос. Больш я яго ня бачыў аж да перасыльнай турмы ў Оршы.

Тыдні, праведзеныя ў Лігніцкай турме, былі для мяне як бы адпачынкам пасья глыбокага штрэсу ў Шчэціне. Спакойная і культурная атмасфера допытаў і пратаколаў Белакурава, людзкія гутаркі з ім у пэўнай меры вярталі веру ў чалавека. Стваралася ўражанне, што нават самае дно грамадзкага жыцця не зьяўляецца такім жахлівым, калі там існуюць сапраўдныя людзі (а не толькі двуногае зьвяр’ё). У цэлым, пратаколы Белакурава былі, у асноўным, паўтарэннем пратаколаў Носава. Лагаднейшы варыянт.

З Лігніцы, што тыдня, ішлі эшалоны ў Берасьць (Брэст). Большасьць з нас, адпраўляемых, былі рады, што ўжо ня прыдзецца чуць (амаль кожны дзень) енкаў і крыкаў арыштаваных, якіх “дапытвалі” ў казематах турмы. Мы спадзяваліся, што больш не давядзецца слухаць крыкаў і прарэзьлівага плачу жанчын, якія не жадалі насіць ярлыка шпіёнак і “ізмэнниц родины”... Горка памыляліся... **Гэта быў толькі пачатак...**

Выехаў наш эшалон з Лігніцы, як заўсёды, у шчыльна закрытых вагонах, дзесь каля поўдня. Па дарозе кармілі нас добра. Густы мясны суп выдаваўся бяз нормы, можна было браць “дабайкі” колькі хацелася. І я нечакана для сябе самога зьеў бадай тры міскі гэтага супу.

Цягнік ня йшоў, а валокся, паволі як чарапаха. Як відаць, тут шляхі яшчэ былі небясьпечныя. Бальшавіцкая ўлада не для ўсіх была прыймальня... Аставалася яшчэ каля гадзіны язды да Берасьця, як цягнік амаль што спыніўся. **Затарахцелі стрэлы, разляглася каманда “Ложись!”** Мы паляглі, на сколькі гэта было магчыма ў перапоўне-

ным вагоне, стрэлы чуліся з двух бакоў. Мы дагадваліся, што стража цяжка вядзе перастрэлку з нейкімі партызанскімі групамі (хутчэй за ўсё з украінскімі).

Цераз паўгадзіны зноў застукалі калёсы, цягнік памалу стаў набіраць хуткасць, і к ночы былі у **Берасьці**. Пратрымалі нас там нядоўга. **Кармілі вельмі дрэнна** (гэта ўжо была савецкая Беларусь. Тут панавала іншая сыстэма – **поўная дыктатура**, абсалютная **партыйных паноў**. **Простыя людзі ня мелі голасу**, былі марыянеткамі ў руках агромнага партыйнага і энкавэдысцкага апарату. Усюды выглядала **недастача і галеча**. А сотні тысяч агітатараў і “громкоговорителей” крычалі, агушалі народ лозунгамі “победы” і “жыць стало лучше, жыць стало веселей!”...

Трымалі нас, групу 15 чалавек, у невялікай камеры. Кармілі вельмі дрэнна. Са смуткам (!) успаміналася польская турма... Пазьней заўсёды гэты горад выдаваўся нам паршывым і варожым закуткам тупога прымусу і зьдзеку...

На “шчасьце” цераз два тыдні адправілі нас у сталіцу Беларусі – Менск. Адразу – у “Амэрыканку” (так называлі круглую турму ў цэнтры горада), дзе многія з жалем успомнілі... Берасьцейскую турму.

Гэта была вязьніца “пра эксэлянс” (у поўным значэнні). Тут усё было прадумана і зроблена для паглыблення цяжкасці няволі і пакутаў няшчаснага чалавека, трапіўшага ў рукі садыстаў. Ізноў жа адашлём тых, хто цікавіцца пакутамі і загубаю людзей, да Салжэніцына. Практыкавалася тут сыстэма, падобная да маскоўскай Лубянкі. І вось тут давялося мне прабыць у адзіночнай камеры нямала доўгіх і пакутных месяцаў.

Першыя дні прайшлі спакойна. Ніхто нікуды ня выклікаў. Поўнае адзіноцтва давала магчымасьць пра многае падумаць. Не адчплялася думка: пасылаць звестку дахаты, ці не?.. Нецярпелася даведацца – ці жывы бацькі і родныя? Хоць цераз дваюраднага брата я яшчэ ва Вроцлаве атрымаў няпэўнае паведамленне, што памёр бацька. Акрамя гэтага дагэтуль нічога ня знаў. Не хацелася іх трывожыць і дабаўляць гора, якога і так тут усім хватала. Але з другога боку – мама ўсё ж бы цешылася атрымаўшы хоць кароценькі ліст: што я жывы і знаходжуся ня вельмі далёка... Была б надзея, што

можа незадоўга вярнуся дадому... Акрамя таго, нічога ня ведаў я пра лес жонкі і дачкі – Наташкі. Ей ужо павінна быць шэсьць гадкоў... Але пэўнага дня распачалося сьледства (трэцяе!). **“Майм” сьледчым быў Харытонаў. Ня вельмі малады чэкiст,** праз рукі якога прайшлі сотні жыццёвых лёсаў і працэсаў. І, напэўна, большасць няшчасных ахвяраў закончыла тут сваё жыццё...

Ужо першая сустрэча з гэтым панурым чалавекам не абяцала нічога добрага. Пасколькі матар’ялы папярэдніх пратаколаў з Шчэціна і Лігніцы былі ў яго на руках, мая “справа” (дело) была яму знаёма. Аднак сталічны спец лічыў сябе значна вышэйшым аўтарытэтам, чымся “полячышкі” Шчэціна, або Вроцлава. **І пачаў ён “дзела” афармляць занавя.** Паплылі доўгія, пакутныя дні і ночы перарываных і непарываных дапросаў. Акрамя ярлыка “изменника родины” і “сотрудничества с фашистами”, Харытонаў стаў выдумляць процьму іншых “преступлений” супраць савецкай “Родины”. Для яго ня важна было, што я ніколі ня быў грамадзянінам гэтай прылепленай да мяне “Родины”...

Мала таго, ён стаў прыставаць да мяне з “прыналежнасьцю” да БНП, некай арганізацыі, ці партыі, пра якую я ніколі ня чуў... А таксама да сяброўства з незнаёмымі мне людзьмі.

Падобных цьверджанняў я не прызнаваў і адмовіўся падпісваць такія пратаколы. Пачаліся **начныя дапросы з пазбаўленнем сну, агранічэнне прагулак і іншыя шыканы...** Я ўжо крыху знаў правілы турэмнага быту. Аб’явіў галадоўку. Нарэшце зайшоў у камеру начальнік сьледчага аддзелу. Падышоў да мяне амаль у сутык і, ўпіўшыся позіркам у мае вочы, спытаў:

– **Значит, не хочешь признаваться в принадлежности к БНП?.. Что ж, придётся всыпать тебе в пятки...**

– Я ўсё вам сказаў, што ведаў, – адказаў я, не спускаючы вачэй. І вы дасканальна пра гэта знаеце... Праглядзіце ўсе пратаколы: ці знойдзеце там хоць адно слова няпраўды?

– Что ж, посмотрим! – І яны са сьледчым вышлі з камеры. Больш я начальніка ня бачаў, а сьледства цераз дзесятак дзён было закончана. Хутка мне быў дадзены акт абвінавачвання. Божа вялікі! Што там было пананісвана! **Сколькі усякай бязглузьдзіцы!.. Толькі хворы вар’ят мог нешта падобнае настрапаліць...**

Усе пратаколы сьледства былі мною падпісаны ня гледзечы, акрамя тых, якія датычылі іншых асобаў. Такіх я не падпісаў, і яны былі выключаны з “дела” Перачытваў я гэты том бязглуздыці і лухты, пераплеценыя з рэальнымі фактамі майго жыцця і дзіву даваўся... **Няўжо ўся савецкая юрыспрудэнцыя так выглядае?** Такімі правіламі ці звычайем кіруецца?!.. Што ж гэта дзеяцца? Дзе ж справядлівасьць?.. Дзе праўда? Няўжо яе навек затапіла няпраўда і сьмярдзючая брахня?..

Блыталіся думкі, калацілася няроўна сэрца, не хацелася ні думаць, ні есьці паршывай турэмнай баланды... Ізноў мільгала думка пра самагубства. Але... У апошні момант успаміналася варажба на картах... і апошні яе пункт – сустрэча з сям’ёй... Ізноў васкрасала тоненькая нітачка надзеі.

Няўжо ж суд не разбярэцца? Там жа сядзяць дарослыя, адукаваныя людзі... Ці ж яны не разбярэцца?.. Не адкінуць яўнай лухты?.. Цені змяняліся проблескамі сонца, ізноў навальвалася цемра...

Яшчэ раней да мяне ў камеру быў падкінуты нейкі дзядзька з грудною “жабай” на сэрцы. Яму таксама сьледавацель не дазваляў спаць ні днямі, ні начамі, нават сядзячы. І ў часе нашай гутаркі цьвердзіў:

– Ня трэба самога сябе ашукваць. Яны не абмежуюцца двума ці трыма гадамі, усыплюць ня менш дзiesiąтка, а то і дваццаць!.. Гэта табе ня Захад!

Я не спрачаўся. Але прывыкшы думаць заходнімі катэгорыямі, меркаваў, што суд разбярэцца. Можа засудзяць на два–тры гады зсылкі... Дазволяць працаваць у школе... Або знайду сабе іншую работу...

Усё гэта было нерэальнымі, наіўнымі, калі не дзяціннымі лятуценнямі. Гэта ўжо стаў я вычуваць, чытаючы томы (!) абвінавачанняў. Пацягнуліся доўгія дні і ночы нэрвовага і трывожнага вычэквання судовага працэсу.

Я амаль што задаволены быў сваім адзіноцтвам. Ніхто мне ня дурыў галавы, ня выклікалі на дапросы, не перашкаджалі нармальна спаць. **Трывога мяшалася з “уцехай”:** мяне ўсё ж такі абмінула фаза нялюдзкага катавання, а таксама таго, што **цераз мяне ніхто іншы не пацерпіць і не загіне.** Нешта падобнае да узвышанага заспакоення блыталася з прыступамі роспачы і безнадзейнасці.

Нарэшце мяне выклікалі на суд... Не памятаю куды мяне “чорны воран” завёз і як мяне прывялі ў даволі вялікую і сьветлую залю. Пасадзілі (са стражай) побач на нейкую лаўку. А цераз некалькі мінут пачуўся вокліч:

– Суд ідёт!..

У залі было некалькі чалавек, усе мы ўсталі. Трое адкормленных ваенных у форме “начсастава” занялі свае месцы. Пасьля каманды “садітесь” усе прысутныя селі.

Яшчэ перад гэтым да мяне падыходзіў нейкі хлюсьцік, які паясніў, што ён мой адвакат. Я, са зразумелай пагардай, зірнуў на яго (бо як ён мог бараніць чалавека, з якім нават не удасужыўся пагаварыць?) і коротка адмовіўся. Адзін з прыбыўшых (гэта баў пракурор) стаў чытаць доўгі акт абвінавачвання. У **нармальнага чалавека ня толькі сэрца, але нават ногі задрыжалі б слухаючы пра зьверствы і праступленні, дакананыя падсудным.**

Аж мне самому рабілася страшна... Аднак я цярпліва чакаў канца, каб сказаць суду праўду і папрасіць справядлівага вырашэння мае справы. Разглядаўся на твары тых, хто называў сябе **Ваенным** (чаму?) **Трыбуналам БССР. Гэта былі не беларусы.**

Манголы?.. Сэміты?.. Мусульмане?.. Але напэўна не беларусы... Пра гэта гаварыў іх выгляд, іх гутарка, паводзіны... Ад **іх чакаць справядлівасьці не прыходзілася.** І ўсё ж такі я папрасіў апошняга слова.

– Пасколькі высокі суд не знаёмы з маёй мовай, дазвольце, што я буду гаварыць па –вашаму, – пачаў я.

Нехта з трыбунала кінуў, і я прадаўжаў па – расейску.

– На самым пачатку сьледства я заявіў сьледавацелю, што ня трэба яму турбавацца. Я падпішу ўсе пратаколы, якія будуць адпавядаць праўдзе. Аднак **дарма я даверыўся сьледавацелям.** Так зьмест пратаколаў, як і абвінавачвання – амаль **цалком разыходзяцца з праўдай.** Прашу выслухаць факты сапраўдных падзеяў. – І я пачаў абрысоўваць тую сытуацыю, якая існавала ў папярэднія гады. Аднак не пасьпеў я і дваццаці слоў сказаць, **як галоўны суддзя перабіў мяне і “культурна” спытаў...**

Гэтая рэпліка прагучала для мяне так, як бы я вас спытаў: “Сколькі вы Мітрапалітаў зарэзалі?!..” Ледзь устояўшы на нагах, я, прыдушаны, зламаны і атупелы, ужо нічога ня чуў і ня бачыў. Ня ведаю, што

было далей. Успамінаю , як у тумане, што трыбунал выходзіў з залі, пасля зноў вяртаўся...

Адзін з іх астаўся стаяць, калі ўсе селі, і стаў чытаць вырак суда –”прыговор”. Чытаў ён доўга, ня было відаць канца “праступленняў,” якія выканаў я, працуючы ў Польшчы (але чаму ж тады польскі суд мяне не судзіць?), таксама некалькі гадоў на Беларусі, большасць з якіх – у часе нямецкай акупацыі. Аказваецца, гэтая **праца ў школе** была суцэльным **пасмам “государственных преступлений” (супроць Маскоўшчыны?..** Бо супраць Беларусі абсалютна нічога дрэннага не зрабіў!)... З гэтага “прыгавору” я цвёрда зразумеў (упершыню!), што я сын **Маскоўшчыны, а не Беларусі..** Што мая бацькаўшчына (**“родина”**) – **Расея, а не Беларусь,** – вось чаму яны ўсе у Менску гавораць са мною па-расейску!..).

Мне стала ясна: гэтыя чужыя людзі, **акупанты маюць адну мэту** – любой цаной **зарэзаць, расстраляць, павесіць, знішчыць кожнага патрыёта–беларуса. Пакінуць у жывых толькі сваіх янычараў, рэнегатаў,** якія сьвядома ці несьвядома будуць **служыць заклятым ворагам беларускай нацыі...** І вось яны на маіх вачах паразітуюць на жывым целе шматпакутнай Бацькаўшчыны... Трэба быць вар’ятам, каб чакаць ад іх літасці, людзкай справядлівасці...

Нібы пацвярджэннем маіх думак і трагічнага пераканання прагучалі ўсё ж такі нечаканыя словы галоўнага чыноўніка Трыбунала: **“...к высшей мере”...**

Дайшоўшы да маіх вушэй, гэтыя словы нібы гром паразілі сьвядомасць, усё пацямнела ў вачах. Я пахіснуўся, але не ўпаў. **Сьціснуўшы сэрца і волю ў кулак, сьцяўшы зубы, рашыў не ўвеселяць “развлечением” салдатаў–трыбуналістаў.**

Нібы маланка скрозь мозг пралятала кашмарная думка: **мне жыць засталося некалькі гадзін...** Ужо ніколі, нікім цудам ня ўбачу бацькоў, жонкі, дачушкі...

Але што гэта?.. “Чытач” не сядзе, стаіць і пасля паузы прадаўжае:

–”... но, в виду решения Верховного Суда СССР, от... (дата) дня, об отмене смертной казни, подсудимый приговаривается к содержанию в лагере строгого режима, сроком **на двадцать пять лет** и поражению в правах на 5 лет...”

Такім чынам, я разьвітаўся з “Амэрыканкай”. Мяне транспартавалі ў агульную турму, якая мясьцілася ў **старым сталічным замку**, недалёка **Нямігі...** У галаве панавалі хаос. Трацілася вера ва ўсё на сьвеце, – праўду, чалавека, справядлівасьць і хоць якую–небудзь надзею... Усе рухі і дзеянні выконваліся механічна, **пачуваўся нібы ў нейкай глыбокай яме**, у чорным тумане...

Калі я крыху ачомкаўся, апамятаўся і агледзеўся, пабачыў, што трапіў у даволі прасторную камеру, дзе было 10 –15 такіх, як і я, зьняволеных. Нейкі нямецкі афіцэр (хворы жыватам), савецкі маёр медыцыны, якісь былы паліцыянт ці партызан... Усё гэта нісколькі мяне ня цікавіла і не прыцягвала ўвагі.

Узьняўшы выпадкова галаву, заўважыў цікавы, прыгожы (відаць старажытны) **арнамент на сьценах** вялікай камеры. Пасьля даведаўся, што мы находзімся ў сьценах даўнейшага **замка Менскага абаронна–вайсковага комплексу**, пераробленага **цяпер на вязьніцу**. Яшчэ цяжэй стала на душы. Да чаго дажыў народ: ператвараць старажытныя **помнікі ў турмы...** “Разглагольствуя” аб свабодзе і “процветанні” закабаленых народаў...

Калі я неяк уладкаваўся і разгледзеўся, да мяне падышоў якісь нямецкі запалонены афіцэр і сарамліва папрасіў дапамагчы: у яго баліць жывот (панос), а яму не дазваляюць апаражніцца... Хоць ён гаварыў па – нямецку, я зразумеў яго сытуацыю і сказаў, што дзеля гэтага стаіць параша (цабэрак у кутку).

– Ідзіце ды апраўляйцеся! – сказаў я, – параша (цабэрак у кутку).

Аднак немец вытлумачыў, што другі “зэк” забараніў яму гэта. Я зірнуў на здаровага вярзілу, які сядзеў воддалі, голасна сказаў:

– **Ідзіце і нікога ня бойцеся!**.. параша прызначана для нас у любую пору. – І немец асьмеліўся выканаць сваю патрэбу. А “патрыёт” толькі прабурчаў: “На фронте они убивали нас не моргнув глазом, а тут еще воняет будет.”

– Так гэта на фронце... **А тут мы ўсе роўныя...** – На гэтым спрэчка скончылася. Мімаволі слухаючы суседзкія размовы, я разгледзеў у кутку нараў **маёра медыцынскай службы**, якому таксама прышылі “ізмэну” **за дапамогу раненаму палоннаму**.

У камеру ўкінулі яшчэ некалькі асобаў з 25–гадовым прыгаварам. Стала цесна і душна. Цяжка было вытрымаць у душна–смуродным

паветры, але выводзілі нас на двор, на “прагулку” толькі на 15–20 мінут на працягу сутак.

Доўга нас тут ня трымалі. Не хапала месца для ўсцяж наплываючых сьвежых “кадраў”. Чорныя “вораны” хутка нас перакінулі на задворкі гарадзкога вакзала і перасадзілі у “сталыпінскія” вагоны, з вузенькім калідорам і закратаванымі “купэ”. У нашых купэ было ўсё закратавана – дзьверы і вокны – моцнымі і густымі жалезнымі кратамі.

Нас перасадзілі так спраўна і хутка, што нават апошні раз на Менск ня ўспелі зірнуць... **Менск, які стаў турмою для ўласнага народу!** Зрэшта, народ горада нават ня ведаў, што служыць перадатчыхкам мільёнаў зьняволеных людзей на зьдзек і праізвол “старшага” брата. Што Расейская (чырвоная) імперыя запаўняе турмы і бязлікія лагеры “зэкамі”, каб шматмільённымі бясплатнымі кадрамі рабоў будаваць новую сыстэму “разьвітога сацыялізму”...

Пазьней я пераканаўся, што ня было ніводнай “стройкі камунізма”, якой бы не будавалі рабы: **турэмшчыкі і лагернікі, у аснаўным палітычныя вязні.** Ня толькі Менскі Трактарны гігант, але і ўсе іншыя выдатнейшыя будынкі, нават **Маскоўскі універсытэцкі комплекс.** Так было на **Украіне, Казахстане, Расеі, Сібіры...** **Усюды, дзе ўладарылі камуністы.** Гэтая рабаўладальніцкая сыстэма і амаль неагранічаныя крыніцы золата, алмазаў, нафты, газу, лесу, рудаў на захопленых тэрыторыях (Бураціі, Якуціі, Грузіі, Малдавіі і т. п.) далі магчымасьць устрымаць імперыю ад новых рэвалюцыяў.

Зрэшта, спробы рэвалюцыі (“бунты”) **разгараліся ў СССР ня раз,** але яны былі крывава **ліквідаваныя войскамі НКВД,** аб чым савецкая камуністычная прэса заўсёды, сыстэматычна прамоўчвала. У большасьці выпадкаў людзі нават **ня ведалі дзе і калі загінулі іх бацькі і браты.** Ізноў жа прыходзіцца чытачоў накіроўваць да **фундаментальных прац Салжэніцына.**

У Менску ад нас яшчэ гоі ўсё паадбіралі, частка ўласных рэчаў яшчэ знайходзілася ў апусьцеўшых торбах арыштантаў. Запамятаўся момант, калі мы міналіся з “блатнымі” – зладзеямі.

Убачыўшы пры мне цывільную вопратку і шлейкі (“падцяжкі”), нейкі зладзюжка зларадна выкрыкнуў:

– Тащи, тащи! – там на них повесишься!..

Маршалы Г.Жукаў і К.Ракасоўскі.
Беларусы і палякі ратавалі Расею - Жукаў, Якубоўскі,
Ракасоўскі, Паплаўскі, Убарэвіч

Мяне гэтыя словы як токам пранізалі. Зусім незнаёмы (і я яму) дзяцюк з такою ядавітай злосьцю, а дакладней – ненавісьцю, зьвяртаецца да мяне? Чаму?.. Я ж ні яму, ні нават іншаму злодзею дагэтуль не зрабіў нічога дрэннага... У чым жа справа? Чаму ён стараецца абразіць,

прычыніць зло такому ж як сам зэку?.. Доўга я гэтага ня мог зразумець. Наша псыхіка, наша мэнтальнасьць не ўспрымала **дзікага правіла лагэрнай і турэмнай джунглі: усе навокал – твае ворагі. І калі ня ўмееш бараніцца, то кожны стараецца цябе ўкусіць, або зьнішчыць**, бо тады астанецца адным канкурэнтам менш у барацьбе за жыццё, за існаванне...

Значна пазьней я зразумеў, што гэты закон таксама неадлучная рыса **“разьвітага сацыялізма”**. І толькі тады я зразумеў, чаму Джугашвілі (Сталін) загрызае Троцкага (Бронштэйна), а таксама другіх дзеячаў, з якімі прыходзілася дзяліць уладу, **Ежоў – Ягоду, Мікіта – Берью і г.д.**

Імперскі сацыялізм вылучаўся адным непарушным законам: **дыктатурай – так у самых вярхах, як у самых нізах**. Трэба думаць, што гэта і было асноўнай крыніцай і фундамантам фальшу, масавага стукацтва (узаемнага шпіёнства) і нячуванага ў гісторыі масавага кравапраліцця, **нішчэння мільёнаў людзей**.

ПЕРАСЫЛКА

Тым часам у сьляпым (закрытыя ўсе вокны) вагоне нас прывезьлі ў Аршанскую перасылачную турму. Гэта былі блёкі, як усюды ў савецкай імперыі, адгароджаныя ад астальнога сьвету высокімі мурамі, у якіх мясьціліся некалькі тысяч зьявольных. Кожная камера мела два паверхі нараў, на якіх покатам ляжалі (альбо сядзелі) зэкі.

У камеры, у якую мяне вапхнулі (разам з дзесяткам іншых), было больш двухсот чалавек. **Камера набіта бітком, нават на** падлозе ўсё **занята** і некаторыя пад нарамі ляжаць. Ды там, бадай, лепей, чымся на нарах, бо крыху халадней. Хоць на дварэ зіма, тут духата страшэнная і ўдушлівы смурод. Параша, як вядома, ружамі ня пахне...

Увайшоўшы ў камеру, я мімавольна спыніўся пры дзьвярах. Падлога была ўслана людзьмі. На нарах сядзелі паўголыя дзяцюкі (нават кашулі паскідалі). Твары і цела іх блішчаць, аблітыя потам. Свабоднага мейсца нідзе не відаць.

Як я вайшоў, так і спыніўся каля парашы, **ня было месца нават ступіць**, ня толькі прайсьці. Рэзкае сьвятло лямпаў амаль асьляпіла мяне. Стаяў разгублены і ня ведаў што рабіць...

На шчасьце (у няшчасьці!), да мяне зараз жа падышоў нейкі дзяцюк са стрыжанай пасівеўшай галавою і запытаў адкуль я.

– 3 Менскай турмы, – сказаў я. – А **родам з Наваградчыны,,**

– **Ці не Анішчык** ваша прозьвішча?

– Так, – адказаў я, здзіўляючыся, адкуль мяне гэты дзядзька ведае.

– ?!.. А вы мяне не пазналі?.. **Ярэміча?..**

– **Фабіян Ярэміч?!..** – са здзіўленьнем і недаверам сказаў я. І сапраўды, як я мог яго пазнаць? Калісь гэта быў кучаравы, з густою швельюраю–чупрынай, круглатвары, румяны дзяцюк, а тут стары чалавек... Я і забыўся, што і мяне напэўна трудна пазнаць сёння: замест нябрыдкага маладога чалавека стаіць астрыжаны і нябрыты, схуднелы дзядзька, апрануты... у, трудна разабраць якую, вопратку...

– Ну дык хадзем! – паклікаў ён. – **Тут і Сокал –Кутылоўскі з случчан...** Мы разам з капітанам ляжым вунь каля акна. Пашлі!.. І Ярэміч пачаў прабірацца, ступаць асьцярожна паміж распасыцёртых

на падлозе, або сядзячымі вязьнямі. Тут усе былі палітычнымі, зладзеяў разам не саджалі.

Я запазнаўся з капітанам **Сокал–Кутылоўскім** – адным з **правадыроў Слуцкага Паўстання**. Трымаў ён сябе проста і стрымана. Ветліва павітаўшыся са мною, ён сказаў узлесьці на верхнія нары, дзе побач быў камендант паліцыі (ці міліцыі) і якісь педагог ды іншыя. Усе яны былі **асуджаны на 25 гадоў строгіх лагераў**. З прывычным давескам “пять лет поражения в правах”. Значыць, кара “*врагам народа*” (цікава, якога народу, беларускага, расейкага ці жыдоўскага? А можа якогась інтэрнацыянальнага?..) у цэлым складала 30 гадоў. Колькі ж гадоў трэба адпрацаваць у бальшавіцкіх лагерах, каб атрымаць пэнсію?.. Так нам думалася тады.

Аднак на гэтыя тэмы нам не хацелася разважаць. Як ня дзіўна, але настрой асуджаных фактычна на вечную катаргу (мы ўжо ведалі, што **25–ці гадоў у савецкіх лагерах яшчэ ніхто ня выжыў**) ня быў прыгнечаным. – Няўжо ты думаеш, што мы сапраўды будзем сядзець у няволі 25 гадоў?! – зьвярталіся сябры да кагось з засмучаным тварам.

Штодня выступалі перад страціўшымі надзею на нейкі цуд вызвалення з туга зацягнутаі пятлі, **усьцяж новыя сьмелыя і палымяныя прамоўцы**, якія ўлівалі **веру і надзею ў душы асуджаных нават нявольнікаў**.

– Мільёны закатаваных нявінных ахвяраў **гінулі з апошняй малітвай да Бога, у якой прасілі кары для дзяржаўных бандытаў і справадлівасці!**..

Выступаўшыя, апавядалі пра “раскулачванні” працоўных людзей, добрых гаспадароў (бо гультаёў і п’яніц ня грабілі, тыя ўсё сваё дабро прапілі). Як забіралі скаціну, сала, палатно, вопратку, абутак, а пярсыёнкі, завушніцы ці гадзіннікі распрадалі на хаду, яшчэ ня ўспеўшы вывезьці ахвяр.

Урэзалася ў памяць, як хапалі гладышы са сьмятанай і пілі проста са збанкоў. Як па барадзе і грудзях цякла сьмятана, як напіваліся “да палажэння рызаў” і валяліся пад плотам, як **гвалцілі жанчын...**

Успаміналі сталыя людзі і маладыя, якія былі сьведкамі гэтых **оргій насілля і “беспредела”**. Што раніцы адбываліся кароткія багаслужэнні па чарзе, праваслаўных і католікаў. **Жыдоў сярод “25 – гадо-**

вых” ня было. Некаторыя з нас задумваліся: у чым справа? Калі скажаш **штоць супраць жыда, то ты “антысэміт”**, парушаеш закон. А калі **брэшаш на беларуса**, ці на Беларусь, то **ня лічышся “антыбеларусам”**, ці “антыгерманцам”, і т.п.?

Прышлі да вываду, што гэтая назва (ярлык) “антысэміта” прыдумалі “мудрацы Сіёну”, каб лягчэй было змагацца супраць “гояў”. На гэтым тэма была вычарпана і да яе мы не вярталіся. Бо сярод нас было нямала знаёмых і “сяброў” – **ізраільцянаў, людзей парадачных і дастойных. А ў нашых школах ніхто ніколі не прапаведваў шавінізму.**

Месяца тры мы ляжалі з Ярэмічам і Сокал-Кутылоўскім на адных нарах. Мне пашанцавала: месца было каля акна, у якім цераз вышчарблянаю шыбінай заўсёды дзьмухала сьвежае паветра. Шмат аб чым перагаварылі мы адносна мінулай вайны і сытуацыі Беларусі, якая фактычна зьяўлялася расейскай калоніяй. Усе галіны жыцця на Беларусі (як і ў шэрагу іншых рэспублік) выконвалі ўсе загады Масквы, пра **самастойную палітыку гутаркі не магло быць.** Як ні дрэнна было пад уладаю палякаў ды немцаў, але падобнай крывавай дыктатуры тады ня было. Акрамя таго, душыла народы новае **крепасное права: калгасны хамут.** Дзяржава **забірала ад сялян ўсё чыста, пакідаючы людзям сто – трыста грамаў збожжа за дзень працы і часам 10–20 капеек... старымі грашыма!..**

Камуністычны лад прывучаў людзей красьці, па ўсёй агромнай імперыі гуляла прыказка: **“Не украдэш – не проживёшь!”**. За гэта жорстка каралі. **За каласкі, падабраныя з свайго поля, давалі паўгода – год турмы**, а за пару кілаграмаў збожжа (з мякінаю!) – 3–5 гадоў лагера.

А людзі ўсё роўна кралі, бо не маглі вытрымаць плачу галодных дзяцей. Крадзеж **практыкаваўся кожным чалавекам**, увайшоў у **агульнадзяржаўную сыстэму.** Джугашвілі патрапіў скалечыць псыхіку ўсіх народаў свае імперыі.

Зіма была сьнежнай. Часам, як выганялі нас у агульны туалет на надворку турмы, сьнегу было амаль па калена. На пляцы стаяла прылада з жалезнай трубаю, пад якою можна было мыцца. Многія з нас загартоўваліся, скідаючы з сябе нават сарочку і націраючыся сьнегам, альбо абліваючыся халоднай вадою. Я таксама, нягледзячы на

мароз і кудасу, сыстэматычна націраўся сьнегам. Нашыя гутаркі і прамовы ў агульнай камеры зьмянілі ў значнай меры настрой асуджаных.

Аджыла вера ў канчатковую перамогу справядлівасьці і дабра над злом. Хоць мы не чакалі якогась цудатворнага выбаўленьня ад крывавага дэспатызму камуністычнай алігархіі, то ўсе такі ня верылі ў яго вечнасьць, а нават і даўгавечнасьць. Рэлігійныя людзі ўспрымалі сваё няшчасьце – незаслужаныя пакуты – як кару боскую, за грахі нашы. Іншыя, аналізуючы гістарычныя падзеі мінулых вякоў, прыходзілі да лагічнага вываду: дыктатары-дэспаты заўсёды дрэнна канчалі. Так непазьбежна будзе і з сёнешняй дыктатурай. **Народ ня вечна будзе спаць – раней ці пазьней працнеца...**

З такім настроем стаялі з ваўкалакамі сабакамі, перад пасадкай у цялячыя, крытыя вагоны, перад адпраўкай у Запаляр’е. Ня усіх адпраўлялі, некаторыя чакалі этапу на Караганду, на Сібір і г.д.д.

Даволі доўга мерзьлі (у валенках), пакуль калону павялі да прыбыўшых далёкабежных саставаў. Нарэшце **запыхцеў паравоз клубамі белага дыму, прыцягнуў вагоны.** Паадрыглёўвалі дзьверы, пачалася пасадка. У **вагонах былі збудаваны нары,** і мы адразу займалі месцы – хто на падлозе, бліжэй жалезнай печы, а хто – на нарах, каля ўсіх сьценак. Зразумела, **ніякага аконца ня было.** Печка мела комін – загнутую бляшаную трубу, выведзеную загнутым канцом на знешні бок вагона. Апальвалася сухімі дрывамі.

Мне, перад этапам, сястра прывязла перадачу і доўгі бацькоўскі кажух. На ім я і прылёт у кутку вагона, хоць там бялеў каля шчылін мароз. У часе двутыднёвай дарогі, гэты кажух ратаваў мяне ад непазьбежнай прастуды. Зразумела, **камплект “мэблі” дапаўняла ёмкая параша. І на наша шчасьце, жанчын у вагоне ня было...**

Было нас, як гаворыцца, поўны вагон. **Дзень і ноч палілася печка.** Зіма ў 1949 годзе была жорсткая, і маразы былі з кожным днём мацнейшыя. Калі дровы канчаліся, мы з кожным прыпынкам цягніка зноў прызапашваліся. Мінуўшы Котлас, **пачалася “стральба”.** Ня толькі сярод лясных абшараў, але і ў напатыканых паселішчах нас непакоілі частыя “стрэлы” прыціснутых **лютым марозам** дрэваў, на-

ват у сьценах дабротных хат. **Расколатыя марозам таўшчэнныя ліственніцы, хвой і дубы стралялі ня горш гарматы!..**

Калі на прыпынках адкрываліся дзверы, нас уражвала асьляпляючая бель усяго наваколля: асьляпляюча белымі былі ў сьнежных шапках дрэвы, амаль выключна дзеравяныя хаты, дарога, вагоны, тэлефонныя слупы, падымаючыся пад неба клубы дыму... У вагон урываўся калючы, няпрывычны **мароз. Тут ужо дваццаць граду-саў ніжэй нуля лічылася цёплым надвор'ем...**

Надышоў дзень, калі мы прыбылі ў сталіцу Печорлага – **горад Пячору**. Гэты горад налічвае каля **50 тысяч** насельніцтва, пераважна наплывовага. Уся вялізная акруга даслоўна **ўсеяна лагерамі: у Варкуце – катаржанамі, а ў Іжме, Інце** ды безлічы іншых “калонаў” – **палітвязьнямі** (пераважна **строгага рэжыму**). Хоць былі там і лагеры крыміналістаў. Аднак іх праца давала нязначны працэнт прадукцыі. На **лесавал і дапамагаўчыя работы** былі прызначаны **жаночыя лагеры**. У цэлым значную большасць складалі мужчыны.

Пасьля доўгага вычэквання, прыдзірлівага “шмону” – нас загналі ў перасыльны барак, Амаль адначасова сюды **прыгналі сотні ўласаўцаў** (былых жаўнераў **ўласаўскай арміі**). Здаровыя дзяцюкі у цёплых заячых шапках і вайсковым абмундзіраванні **трымаліся дружна і не дазвалялі крыўдзіць сябе** трапіўшым на перасылку **крыміналістам**.

Злодзеі шнырылі сярод нас, неарганізаваных і прыгнечаных няволю навічкоў. Шмат у каго адразу былі **адабраны і ўкрадзены пры-вачаныя з перадач харчы і лепшая вопратка**. Перасылачанны **барак хутчэй можна было б назваць натоўпам рабў**. Было так **цесна, што нават пячорская халадзіна не дакучала, жывым целам была нагрэта прастора баракаў**. Назаўтра начальства “рас-пределило”, каму куды трэба будзе адпраўляцца. Частку інтэлігентаў (схільных да прафесіі “стукача”) адабралі для бытавых функцыяў у зоне. Детальных “фашыстоў” паразьбівалі на групы і накіравалі на розныя блізкія і далейшыя пункты. **Нас павязьлі ў Ханавей, на будову галіны жалезнай дарогі да Варкуты** (дагэтуль была збудавана толькі адна “ветка”). У Ханавей мясьцілася **лагерны шпіталь і адміністрацыйны пункт**. Недалёка ад гэтага пасёлка

быў пабудаваны лагер (калона), першымі жыхарамі якой сталі мы, прывезеныя ў значнай меры з **Оршы**.

Сярод землякоў-беларусаў запомніліся прозвішчы: **Мікола Булахаў** (рашучы і сьмелы, рослы дзяцюк з Менску), **Грыгор’еў** – сур’ёзны і адважны, сумленны, цёмнавалосы інтэлігент, **Віктар Станкевіч** (**Горадзеншчына**), **Аляксандр Станкевіч** з **Карэліч** – гаспадар, **Барысэвіч** з **Нязнанавы** (каля **Валеўкі**), **Саракапыт** – з **Наваградка**, **Дзялендзік** – са **Случчыны**, **В. Швед**, **Занеўскі**, **Шапчыц**.

Шмат было расейцаў, украінцаў, грузінаў, летувісаў, а таксама эстонцы, армяне, палякі. Немцаў трымалі ў асобным бараку – гэта былі амаль выключна палонныя. Трапляліся і латышы, казахі, азербайджанцы, татары, мардоўцы, комі і інш...

Я найбольш любіў працаваць з эстонцамі. Яны, падобна да мадзяраў, былі нарэдкасьць прынцыповымі, сумленнымі і працавітымі. Любілі музыку, літаратуру, спорт, адзначаліся прастатою і сумленнасьцю. У галаве круцілася горкая думка: чаму ж мы, беларусы, не такія? Чаму ня вучымся, не бяром прыкладу ад іх?.. Гэтыя людзі сапраўды рашуча і ахвярна змагаліся за самастойнае жыццё свайго народу, свае дзяржаўнасьці і не баяліся аб гэтым гаварыць. А мы? – трапілі ў лагеры ў значнай частцы як патрэбная акупанту рабочая сіла, а не як патрыёты...

Аднак часу на роздум у лагеры не адпускаецца. Хто ня меў цёплай вопраткі, атрымаў ватную (старую) “целагрэйку” і бушлат, старыя валенкі і зімовую шапку. А хто меў уласную цёплую вопратку, таксама не адмовіўся ад бушлата – сваю аддаў у “капцёрку” на перахоўванне (бо абавязкова пакралі б). Атрымалі і анучы на ногі, а для работы – рукавіцы.

Палажылі нас на нары. Было іх два паверхі. Гэта былі голыя дошкі (бярвенні). Пасколькі ніжнія нары былі ўжо занятыя, я палез на верхнія. Але і там ледзь уціснуўся. Давялося легчы на баку, бо на плячах – не хапала месца. Калі хтось пераварочваўся на другі бок, то прышлося перавярнуцца ўсяму шэрагу: да таго было цесна. Але змардаваныя дарогаю, мы ні на што не звярталі ўвагі.

ЗАПАЛЯРНАЯ КАТАРГА

У Пячорска–Варкуцінскіх лагерах існавалі дзве сыстэмы: **лагерная і катаржная**. Мне не давялося быць у катаржным лагера, але я ведаў, як там жылі і мімаволі зайздросціў. **Катаржане**, колькі памятаю, былі ў **Варкуце і Інце**. А рэшта соцень (ці тысяч) латэрных пунктаў (“калоніяў”) лічыліся лагерамі строгага рэжыму, не гаворачы пра “спецлагеры”.

Мы, ідучы на работу, няраз міналіся з катаржанамі і бачылі, што яны былі апрануты ў бушлаты “перваго срока”, г. зн, новыя, альбо мала зношаныя. Мы ж усе хадзілі выключна ў “б.у.” – панашанай і рамантаванай вопратцы. Гэта азначала, што **катаржане ня мерзлі так, як мы**. Тое самае было і з абуткам.

Кармілі іх таксама лепей. Усе катаржане атрымлівалі на суткі **на 800 гр. хлеба** – гэта была “**гарантаваная**” пайка. А хто перавыконваў норму, той меў 1000–1200 грамаў. Катаржа–нам таксама плацілі значна больш грашыма за выкананне і перавыкананне нормы, некаторыя зараблялі ў месяц да 100 рублёў старымі грашыма.

А мы, лагернікі, мелі гарантаваную пайку – 400 гр. хлеба і за двайную норму – 900 гр.. Апрача таго, пасья канца Джугашвілі, памёршых варкуцінцаў хавалі ў труне, а нашых лагернікаў проста засыпалі ў ямах, бяз труны і крыжа.

Але вернемся да падзеяў. Пасья нашага прыезду на “сваю” лалону, пачалася страшная пурга. Як кажуць, сьвету Божага ня было відаць. Жудасная, з моцнымі парывамі ветру, яна валіла з ног – адышоўшыся **на тры крокі чалавек чалавека ня бачыў**. І ўсё ж такі на трэці дзень нас **пагналі на работу**.

Аб’ектам працы быў невялікі узгорак, які трэба было раскапаць і правясці **траншэю для чыгункі**. Пасьнедаўшы (такое “сьнеданне”, што ўставалі ад стала галодныя), вышлі на вахту. Наш брыгадзір – “сука” (**былы блатны**) выстраіў нас каля вахты, па камандзе вышлі за вароты, пры чым абмацвалі кожнага з нас ад ног да галавы, каб чаго ня вынес. Там пералічылі і перадалі канвою. Канвой складаўся з двух аўтаматчыкаў (часам з сабакаю). Канвой перад маршам папераджаў:

– **“Ідти – не разговаривать! Шаг вправо, шаг влево – и конвой стреляет без предупреждения!.. Марш!.. “**

І нас пагналі... Пурга – даслоўна – асьляпляла, залеплівала вочы, зьбівала з ног. Нарэшце, па сьнежным бездарожжы дапляліся да месца працы. Спыніліся і паставілі калочкі, вызначылі межы, за каторыя нам забаронена выходзіць. Кожнаму далі лом, або кірку і рыдлёўку. Бригадзір пазначыў участкі для кожнага з нас і адыйшоў. Пурга не сьціхала. Бушаваў наравісты вецер, нібы жменямі кідаў сьнег у вочы, сыпаў за каўнер, пранізваў усю нашую “х.б.” вопратку. Аднак і ў такіх умовах трэба было выконваць вызначаную норму.

Побач са мною быў **Мікола Булахаў** – рослы і дужы дзяцюк. Пакуль я не надумаўся, што і як рабіць, Булахаў ужо рыдлёўкаю выкідваў глыбокі сьнег, пад якім зелянеў ягель – мох для аленьяў. Зацішку тут ня было, **навокал тундра, ніводнага дрэўца**. Пачаў выкідаць з пад ног і я. Хоць рыдлёўка была даволі вялікая (шуфлёвая), пурга ў момант засыпала выбраную ямку... Доўга мардаваліся мы, пакуль дабраліся да моху і зямлі. Многія паскідалі бушлаты, пот заліваў вочы, макрэла сьпіна.

Нарэшце дабраліся да зямлі... мёрзлай! Яе лапатай не ўкапаеш... трэба выдзёўбаць **вечную мерзлату**, а ня толькі зверху замёрзшую скарынку. Хто ломам, хто кіркою альбо проста востраю рыдлёўкаю зьнялі і выкінулі верхні слой зямлі. А далей – работа застапарылася. **Нават найлепшыя спецыялісты–землякопы за дзень не маглі больш адолець мерзлаты, чым паўкубаметра.**

Ледва жывыя дачакаліся вечара. Бригадзір замераў зробленую работу у кожнага з нас і ўздыхнуў:

– Плоховато!.. Но сегодня будет вам скидка по причине пурги. Так что не слишком волнуйтесь. Поправится погода и работа пойдёт!

Пляліся мы да свае калоны паўжывыя. Пурга яшчэ бушавала, але з меншай сілай. На вахце нас доўга не трымалі, і, хутка пераапрагнуўшыся, хто меў у што, пасунуліся ў сталоўку. Хоць былі згаладалыя, але нават баланда ня лезла ў горла. Здаўшы абутак і вопратку ў сушылку, заваліліся на нары. І рукі, і ногі, ўсё цела ныла, саднілі рукі. Амаль адразу адалеў глыбокі сон. Кармілі палітвязняў вельмі дрэнна. Штодзенна давалі міску “баланды” – капустнага супу, нішчымнага, у якім плавалі рэдкія сляды шаткаванай капусты. І дзье ложки ячменнай кашы. Хлеба на ўвесь дзень – 400 грамаў. А каб атрымаць больш, трэба было перавыконваць устанаўленую норму працы, якой

практычна ніхто не выконваў (прынамсі ў першыя гады няволі). Зрэдку дабаўлялася крыху бульбы. У выніку **людзі часта хварэлі і многія паміралі.**

У памяці паўстае стройны, здаровы украінскі спартовец (прозвішча не памятаю). Прывязьлі яго ў турму ў скураным спартовым шлёме, поўнага сіл – праз паўгода даведваюся, што гэты юнак памёр...

Астаўся ў памяці другі выпадак, калі побач са мной (як я захварэў плеўрытам) ляжаў здаравенны каваль. Лячыў яго лагерны доктар, якому я памагаў, паправіўшыся, разносіць лякарства.

– **Чаму ж вы прыпісалі гэтае лякарства?** – спытаў я аднойчы, зірнуўшы на рэцэпт (назначэнне) для гэтага каваля. А я тады ўжо крыху разбіраўся ня толькі ў дыягностыцы, але і ў фармакалогіі. – **Яму ж такія лекі супрацьпаказаны?..**

– **А мы – клін клінам!**, – адказаў лекар **Платонаў**. А вось як вылячым яго, тады **я дысертацыю напішу**. Толькі **спачатку трэба спрактыкаваць!**

Цераз тыдзень каваль паслабеў, уздуўся живот, але моцны арганізм не паддаваўся. “Лячэнне” працягвалася. Выпампоўвалі яму вадзі некалькі разоў. Урэшце ён злёг зусім, а праз тры ці чатыры тыдні памёр... Доктару Платонаву **не давялося пісаць дысертацыі...**

Цераз некаторы час **ізноў я трапіў у бальніцу**. На гэты раз захварэў жаўтухай. Агледзіўшы мяне, лекар палажыў у вялізную “палатку”, дзе мясьцілася каля паўсотні хворых. Былі тут толькі ніжнія нары, бо з верхніх хворы мог зваліцца, а наверх таксама ня кожны мог залезці. Чуліся мы тут ядрэнна. Маглі выспацца палюдзку, ня трэба было хадзіць на цяжкую **работу (з лапатай і ломам, або на лесапавал)** у нас гэтага ня было – **навокал балоцістая тундра**. А калі выздараўліваючых ганялі на работу, то толькі ў зоне, што нікога не палохала.

Калі загадчык бараку для хворых даведаўся, што я азнаёмлены з лацінай, а да таго ж у пэўнай меры абзнаёмлены з хваробамі і лячэннем, дык запрапанаваў мне выконваць ролю медбрата. Зразумела, я на гэта згадзіўся і пачаў раздаваць хворым лякарствы, выконваць лячэбныя працэдуры (уколы, паласканні). А таксама дапамагаў пры неадкладных прасьцейшых аперацыях.

Я – ДОКТАР

З бегам часу я стаў выконваць фэльшарскія функцыі, і мне была даручана праца “лекпома”, так у лагеры (не ў бальніцы) зваўся намесьнік загадчыка медпункта.

Калі мяне ўрэшце рэшт выпісалі з бальніцы і вярнулі ў лагер, я нядоўга пахадзіў на агульныя работы і некаторы час працаваў лекпомам. **Самастойна вёў прыём хворых, назначаў лячэнне, пры высокай тэмпературы звальняў прыхварэўшага ад працы.**

Мая работа была прэстыжнай, выгаднай, аднак мела і няпрыемныя моманты. У лагерах, ня толькі Пячорскіх, многа “калонаў” мела мяшаны характар. Разам з палітычнымі вязнямі былі ў значным працэнтам бытавікі, а сярод іх – крываўнікі (зладзеі, бандыты і г. д.). Сярод зладзейскага элементу было нямала наркаманаў. Яны звычайна заварвалі з гарбаты “чыфір”, але карысталіся і рознымі лекамі, асабліва кадэінам і настойкамі. Часта аптэка медпунктаў была галоўнай крыніцай гэтых “калікаў-маргалікаў”.

У першы дзень мае работы на медпункце (прыём хворых) пры канцы падышлі двое блатных і, прапануючы некалькі рублёў грошай, папрасілі даць ім “калікі-маргалікі”. Адмаўляць ім было небяспечна: яны маглі многа зашкодзіць, нават прырэзаць. Але і лезьці “на кручок” да іх таксама было справай небяспечнай і гіблай. У такім выпадку я стаў бы іх паслугачом назаўсёды. І быў бы ўрэшце выдалены з трэскам.

Тут прыходзіцца зрабіць агаворку. Сям’я і школа, гадуючы мяне, прывучалі да сумленнасці і справядлівасці – усюды і са ўсімі. Гэтыя прынцыпы я захоўваў на працягу ўсяго папярэдняга жыцця. **А будучы настаўнікам, сам стараўся прывіць сваім вучням. І вось цяпер, калі я амаль усё страціў, – траціць нават сумленне? Тайна і нелегальна выдаваць ці прадаваць каму б то ні было медыкаменты?.. Не... Гэтага ня будзе! І я цвёрда і рашуча скажаў:**

– Вось што, хлопцы... Я служка медыцыны. Далёкі мой прэдак і мудрэц, які лічыцца бацькам медыцыны – Гіпакрат строга-настрага забараніў лекарам даваць людзям лекі, што могуць ім зашкодзіць. **Калі я стану вам выдаваць калікі-маргалікі – я нарушу прысягу лекара, пераступлю закон, які кожнага абавязвае на маёй рабо-**

це. Гэтага я не зраблю! Ні за грошы, ні ў знак дружбы ніякіх медыкаментаў я вам і нікому другому ня дам!

Хочаце жыць па-харошаму – будзем жыць, буду вам часам, па меры магчымасьці, дапамагаць. Ня хочаце – можаце хоць зарэзаць: я свайго не зьмяню...

І к майму некатораму здзіўленню, блатныя адчапіліся. Назаўсёды!.. **Ні яны, ні іх “пабрацімы”** ніколі больш да мяне з такім пытаннем не падходзілі. **Тры разы я хварэў і тры разы вяртаўся пасля гэтага на агульныя фізычныя работы.** Аднак кожны раз раней ці пазней мяне забіралі ў т. зв. “Санчасть”. Назначаныя туды вольнанаёмныя загадчыкі–фельчары не заўсёды адпавядалі свайму прызначэнню. **Здаралася (і ня раз), што мы,** звычайныя зэкi вёдалі мэдыцыну ня горш, чым яны. А бывала, і значна лепей.

Скончыўшы (яшчэ пры паляках) курсы супрацьхімічнай абароны, курсы першай дапамогі **і пабываўшы (з цікавасьці)** на сотнях лекцыяў медыцынскага факультэту, **здабыўшы і перачытаўшы** дзесяткі лекарскіх кніг, **я, як гаворыцца, ня быў прафанам** у гэтай галіне.

Давялося мне ў Пячорскіх лагерах, а пасля ў Мардоўскіх (ЯВАС–385) супрацоўнічаць з такімі ж як і я зэкамі: **Йозасам Рапкявічусам, Владасам Корсакасам,** якія таксама былі “падкутыя” ў мэдыцыне яшчэ лепей за мяне. **Некаторы час** працуючы разам, мы фактычна былі лекарамі 2000–га лагера. **Вылечваць** псорыяз (**наскурная луска**) да нас прыезджалі палкоўнікі (**действительной службы**) з Масквы, **нават у сваёй вайсковай форме.** **Бо тамтэйшыя** дактары–прафэсары не маглі вылечыць гэтай дакучлівай хваробы.

Мы нават самастойна рабілі лягчэйшыя аперацыі. **Узамен нас лепей кармілі ў лагернай кухні і** не ганялі на цяжкія фізычныя работы. **З 14–ці гадоў лагернай няволі мне прышлося каля 3–4 гадоў працаваць мэдыкам.** **Многае там перажылося.**

Памятаю, яшчэ ў першыя гады самай цяжкай і галоднай няволі ляжаў я ў бальніцы Ханавея. Там падлечвалі хворых зэкаў незалежна ад іх “рангі” і прыналежнасьці. **Здаралася, што побач палітычнага ляжаў “сука”** (былы блатны, які стаў працаваць) альбо “вор в законе”...

Каб магчы ў гэтым бэдраме хоць як-небудзь працаваць, **дактары дагаварыліся з блатнымі, што яны ніякіх войнаў у шпіталі ня будуць рабіць, пакуль пацыент ня будзе выпісаны з бальніцы. Гэта значыць, пакуль ён пад апекаю дактароў.** А свае парахункі няхай выконваюць паза зонаю, альбо, калі ў бальніцы, то пасыля выпіскі.

І вось аднаго дня (вечара) з акна бальніцы было відаць, як нейкі дзяцюк бег да хірургічнага корпуса. За ім гналіся двое ці трое. Уцякаючы раптам спытыкнуўся, упаў і зноў падхапіўся. З яго жывата выпалі кішкі, у якіх заблыталіся яго ногі, і ён зноў паваліўся. Да яго прыскочылі даганяўшыя і сталі біць па чым папала. І толькі выбегшыя санітары спынілі гэтую расправу. Як пазней нам стала вядома, у парэзанага зэка хірург кішкі перамыў, але ўратаваць чалавека не ўдалося...

Іншы выпадак забойства быў не ў бальніцы, а на калоне. У блатных, калі сядваюць гуляць у карты, ня раз прайграецца ўся маёмасьць (таго, каму не шанцуе). Тады, бывае, што ён любою цаною хоча адыграцца. І вось партнёр прапануе: калі выйграеш, то забірай усё, што прайграў. А калі прайграеш – мусіш зьвесці са сьвету таго, каго я назаву.

І вось аднойчы ў наш барак уваходзіць малазнаёмы дзяцюк-крыміналіст і, падыйшоўшы да аднаго з прысутных зэкаў, гаворыць:

– Вось табе нож, а ў мяне другі нож, калі хочаш – можам замяняцца. Я прышоў цябе зарэзаць, але ты маеш права бараніцца... Рыхтуйся, я зараз буду нападаць!

– Ну што ты! Я не хачу цябе забіваць! Ня трэба!..

– Я сказаў – рыхтуйся!.. – І гэты блатняк у адну руку ўзяў нож, на другую накруціў целагрэйку і замахнуўся. Але атакаваны хлапец быў спрытны і вёрткі. Ён некалькі разоў увільнуў ад нажа нападаючага, нават сам параніў таго ў руку. Аднак ня выкарыстаў свае перавагі, не хацеў забіваць, і хутка яго зваліў моцны удар нажа нападаючага. Той ускочыў на паваленага дзяцюка і некалькі разоў усадзіў нож у яго цела...

Мы гэта бачылі, але ніхто і пікнуць ня змог. Бо ў савецкім лагеры быў няпісаны закон: **хоць бачыў – ня бачыў і нічога ня чуў**... Гэты закон памагаў выжыць...

Быў і другі бок медалю. Ходзячы на лесапавал, я мімаволі заўважаў, як спраўна і хутка спраўляецца з механічнай пілой працавіты

чарнявы хлапец. Яго зьявно таксама выдатна працавала. А пазнаўся я з ім асабіста, калі ў іх зламалася пры рабоце тапарышча, і ён падышоў да мяне папрасіць сякеры. Я заўсёды шанаваў працавітых людзей (соль зямлі!) і ахвотна яму пазычыў, хоць гэта змусіла мяне да перапынку ў маёй працы. Звалі гэтага дзяцюка – **Бучкін**. Я даведаўся, што Бучкін быў блатным, але чамусьці амаль зусім адкалоўся ад іх, што мяне зрэшта мала цікавіла.

Пасьля гэтага, цераз пару месяцаў мяне зноў узялі на работу ў медчасыць. Загадчыкам медпункту быў украінец **Крывенка**, які мяне і скаптаваў да сябе на работу. Здарыўся ў мяне непрыемны выпадак. Пасьля прыёму я агледзеў, што зьнікла мая лагерная (яшчэ новая!) целагрэйка. Агледзеў усё навокал – няма! І тады я прыпомніў, што апошнім быў на прыёме якісь падазроны, нязнаны мне дзяцюк. Але прыглядаючыся пры разводзе на выходзячыя брыгады, я яго не заўважыў. А апранацца трэба было... І я надумаўся зьявруцца да Бучкіна. Расказаў яму, ў чым справа, і пайшоў на сваю работу.

Праз дзень ці два у маю кабiну увайшоў малады зэк і, зьяўшы бушлат, спытаў, паказваючы на целагрэйку (на ім надзетую):

– Ваша?.. – Я агледзеў яе і пазнаў сваю адзежыну.

– Мая! – сказаў я. Тады хлапец скiнуў з плячэй целагрэйку і аддаў мне. Пры нагодзе **я падзякаваў Бучкіну за дапамогу**. І вось цераз некалькі месяцаў зьяўляецца ён да мяне на прыём (загадчыка ня было, кудысь выехаў на некалькі дзён).

– У мяне бяда! – сказаў Бучкін. – Дапамажы, калі можаш!. Я заплачу!

– У чым справа? – спытаўся я. І Бучкін расказаў, што яму да канца “сроку” застаецца паўгода, а яго хочуць адправіць на этап, на другую калону, разам з іншымі блатнымі. А там – ліха ведае, што можа здарыцца...

Я падумаў. **Калі чалавек так добра працуе, дык гэта ўжо ня “вор”**. Ён выбраў сабе іншую дарогу. А да таго ж ён стаў чэсным, справядлівым чалавекам... І я адразу вырашыў яму дапамагчы.

– Добра! – сказаў я яму. – Ты можаш зрабіць сабе тэмпературу?

– Магу.

– Дык вось: зрабі сабе тэмпературу і прыходзь на прыём.

Назаўтра ён зьявіўся і, зьмераўшы тэмпературу, я ўбачыў 39 С!..

Запісаў яго ў журнал з дыягназам грыпознага запалення... І зараз жа палажыў у палату хворых. Праз два дні адпраўляўся этап. У медпункт з'явіўся надзірацель і спытаў у мяне, што з Бучкіным. Я спаймаў адказаў, што Бучкін сур'ёзна хворы, ляжыць у палаце.

– А што з ім? – спытаў надзірацель. Я вытлумачыў і запрапанаваў паглядзець хворага. Аднак служака адмовіўся ад агляду і вышаў. Цераз мінут дваццаць ізноў заскочыў.

– Выписывай Бучкіна і отправляй на этап!

– Калі вы маеце права адпраўляць хворага на этап, то адпраўляйце! ..А я гэтага зрабіць не маю права. І адказваць за гэта, а можа быць за сьмерць чалавека – не хачу!.. Бучкін цяжка хворы!

І Бучкін астаўся. Этап адправілі без яго. Так ён і дачакаўся ў нашай калоне свайго вызвалення.

А справа была проста. Бучкін зрабіў сабе “мастырку”, запусціўшы ў ягадзіцу грамаў 20 газы (керасіну). Гэта быў чартоўскі балючы метад, але тэмпературу выклікаў высокую і доўгатрывалую. Пра гэта я дасканальна ведаў, але прыкінуўся “дурачком”.

Вярнуўшыся з паездкі, загадчык Крывенка адразу прышоў у медпункт.

– Што з Бучкіным? – спытаў у мяне. Я рашыў ня ўмешваць у гэтую справу і сказаў, што была высокая тэмпература...

– Эх... Ня думаў я, што з цябе такі партак!..

Гэта быў першы папрок майго шэфка за ўвесь час нашага супрацоўніцтва. Аднак я праглынуў яго заўвагу. На што яму дзяліць са мной гэтую “нячыстую” справу? Няхай яна застанеца толькі на маім сумленні.

– Гэта ж яўная мастырка! Як жа ты не спасьцярог?... Што ж? Калі ўзяўся, то і далей лячы! – кінуў ён сярдзіта і вышаў.

А я ведаў, што ў асноўным Крывенка быў сумленным і добрым чалавекам, што дрэннага ён ніколі ня зробіць. Упарты і цвёрды украінец...

Тым часам Бучкін ляжаў і стагнаў. Скардзіўся, што боль не дае спаць. І я даваў яму большыспакойваючыя таблеткі. На нейкі час яны заглушалі нястрымныя болі, і дзяцюк мог пару гадзін паспаць. Больш нічога ня можна было парадзіць. Прыблізна праз тыдзень-паўтара на месцы мастыркі ўздуўся вялізны, як качы-

нае яйцо, жаўтаваты нарыў. **Хворы**, як кажуць, **на сыцену лез ад болю**.

– Разражай! – крычаў ён, – не магу больш выцерпець!..

Аднак я бачыў, што яшчэ не прышла пара, і катэгарычна супрацівіўся. Толькі зрабіў кампрэс для прысьпяшэння працэсу даспявання. Папрасіў паглядзець на стан хворага свайго шэфа. **Крывенка памацаў пачварны, агромністы гуз і сказаў Бучкіну: –”Сам хацеў – сам цяпі!”**.

Мы вырашылі, што назаўтра можна нарыў адкрываць. Я прывёў пацыента з палаты ў сваю кабінку, заслаў прасьціною цвёрдую канапу і палажыў яго ніцма. Скальпель быў старанна падрыхтаваны, востры і ўскіячоны. **Накінуўшы халат і закасаўшы рукаў, я ўзяў скальпель і загадаў: “Не варушыся!..”**

Падняўшы руку над галавою, рэзка ўдарыў скальпелем па скуле. **Бучкін крыкнуў ад страшнага болю і страціў прытомнасць. А страшны паўхір тырчыць!..**

– Не варушыся! – крыкнуў я. І ня трацячы лішняй сэкунды, сабраў сілы і паўтарыў удар. Сьвіснуў больш мэтра ў вышыню жудасна сьмярдзючы, жаўтавата-зеленаваты гной. Ён абліў мне твар, руку, халат і сыцену. Бучкін яшчэ раз крыкнуў і зьвяў... Я ня стаў нічога гаварыць, а толькі моцна націснуў на апаўшую пухлізну, выціскаючы яшчэ з паўшклянкі гною, а тады скінуў загаджаны халат і працёр дыстыляванай вадою пачварную скулу. Змазаў параненае месца ёдам і зрабіў укольчык пэніцыліну. Пасьля гэтага памог пацыенту зайсьці на свае месца, палажыў яго і накрыў. Бучкін зараз жа заснуў і праспаў цэлыя суткі.

Зразумела, ніхто з наглядчыкаў лагера пра гэта ніколі не даведаўся. Праз тыдзень-два Бучкін вышаў на работу. Пасьпяхова дапрацаваў да канца свайго “сроку” і выехаў дзесь на поўдзень. Цераз некалькі тыдняў з яго пісьма даведаліся, што па дарозе, у вагоне запазнаўся з сымпатычнай дзяўчынай- кандуктарам з Варонежа. Яны спадабаліся адно другому і пажаніліся. Бучкін атрымаў добрую работу на Варонежскім адцінку жалезнай дарогі.

Спадзяюся, што не ўспамінае мяне дрэнным словам...

ЛАГЕР – АДВАРОТНАЯ СТАРАНА ГРАМАДЗТВА

Кашмарнае, жудаснае жыццё многіх мільёнаў насельніцтва магло стварыцца толькі ў хворым, скалечаным грамадстве. Падобнага маштабу і масавасці дэградацыі нават ня людзей, а цэлых народаў, ранейшая гісторыя ня ведала. Агромны кантынэнт з сотнямі мільёнаў жыхараў стаў арэнай нячужаных практык і эксперыментаў кучкі прайдохаў, паўзвяроў, паўлюдзей над нязлычонымі масамі нармальных людзей.

Як трэба разумець гэты фантастычна-жахлівы выкрутас гісторыі? Як папярэджанне ці перасцьцярогу перад магчымасьцю паднявольнага варыянта жыцця чалавецтва? Калі б, напрыклад, заўладалі зямною планетай Гітлер, або Джугашвілі ці Ленін?

А можа, як цьвердзяць духаўнікі, гэта – божая кара за пагрэзае ў беззаконні і нясумленнасьці, карысьлівасьці (як і многія айцы) чалавецтва?..

Як бы пацьверджаннем гэтага зьяўляюцца факты, якія таксама нялёгка зразумець: якім чынам, нягледзячы на жахлівыя прыніжэньні, зьдзекі і катаваньні, у лагеры не далі сябе скалечыць і вышлі адтуль здаровыя духам людзі?.. Ці гэта не пакінутыя (воляю высшых сіл) прарокі?

Так ці іначай, а лагер лагічна заслугоўвае на трактаванне яго, як люстра рэальнага згустка таго грамадства, з якога выйшлі лагерныя “вярхі” і “нізы”.

Адкінуўшы казённую “шапку” – наглядсастаў, якая звычайна знаходзілася за зонай, прыгнятальную колькасьць зьняволеных складалі “рабацягі”. Гэта былі жанчыны, якіх заганалі ў лагер за кілаграм каласкоў з поля; дзяцюкі, якія разьбілі нос міліцыянту, альбо спалілі хлёў ці хату, укралі пуд чужога збожжа і г.д. (іх звалі бытавікамі). Побач гэтых рабацягаў сядзела за калючым дротам агромная армія палітычных вязняў, якіх фюрэр Мікіта назваў “государственными прэступнікамі”. Сюды уваходзілі “кулакі” (лепшыя гаспадары), непаслушныя студэнты і “няўгодныя” літаратары, беспартыйныя, якія адмовіліся ад камунізму ды іншыя “врагі народа”, якія не дагадзілі большым ці меншым партыйным фюрэрам, а часам яўна лічылі іх паразітскую ўладу незаконнай.

Згодна з рангай “варожасьці”, лагеры былі падзелены на **“спецлагеры”**, **лагеры жорсткага рэжыму і звычайныя лагеры**. У спецлагеры заганялі выдатнейшых і нязломных барацьбітоў за свабоду і **кіраўнічыя кадры палітыкаў (пакуль іх не расстралялі)**. У лагеры жорсткага рэжыму былі амаль выключна палітычныя вязьні. А ўжо аснаўная маса **казнакрадаў, зладзеяў, бытавікоў – у звычайных лагерах**. Гэтае правіла, аднак, часта парушалася, і **многія лагеры былі мешанінай палітычных і бытавікоў**.

Трэба яшчэ адзначыць існаванне **катаржных лагераў**. Такія былі на шахтах **Варкуты, Инты** ды іншых рудніках і шахтах СССР. Там лагернікі насілі (як жыды ў Гітлера) прышытыя наплячах і **на штаніне намяры, закрываліся нанач на замок і... крыху больш хлеба атрымлівалі – асабліва пасьяла паўстання ў Пячорска–Варкуцінскіх лагерах**.

Не ўнікаючы ў падрабязны разбор і характэрыстыку лагернікаў, адразу можна акрэсьліць найбольш тыповыя праслойкі гэтага падпуднага грамадства.

“Каралямі” аснаўной, агромнай колькасьці лагернікаў былі **блатныя**. Сярод іх выдзяляліся **“мядзьяжатнікі”**, **“воры в законе”** і проста воры, або **крыміналісты**.

Бытавікі былі вялізнай шэрай масай, якой, як правіла, камандавалі блатныя. Зрэдку трапляліся арганізаваныя бытавыя брыгады, якія асьмельваліся непрызнаць улады крыміналістаў і тады воры, ці **сукі** (воры, вышаўшыя з закону) звычайна адступалі.

Палітычныя калоны, анават цэлыя лагеры (многатысячная сыстэма рэгіёну) пераважна мелі сваіх, **пераважна былых афіцэраў, “камандіраў”**. У Пячарлагу, дзеля прыкладу, вялікая **калона** Іжмы ніколі **не дазваляла панаваць блатнякам**. І туды блатныя нават баяліся зайходзіць, калі даводзілася быць у часе перасылкі. Здараліся аднак калоны, дзе мірна сумяшчаліся розныя катэгорыі зэкаў.

Калі гаварыць хоць аб кароткай **характэрыстыцы блатных**, то пераважна існуе думка: нібы гэта – бяспрынцыпнае бандыцкае зьвяр’ё, якому ні ў якім выпадку ня можна верыць, а тым больш паважаць. **Гэта ня зусім так**. Сярод іх таксама **бываюць розныя людзі**, у тым ліку прынцыповыя і дысцыплінаваныя. І галоўнае, што ў іх (як і ў цыганноў) ёсьць **свой закон, які яны строга выконваюць**.

Напрыклад, **вор ня мае права пакрыўдзіць бяспрычынна рабацягі**, або пабіць яго. Калі **пахан** {кіраўнік блатных} даведаецца пра такі выпадак, парушыўшы гэты закон блатны будзе забавязаны перапрасіць пакрыўджанага, або вярнуць забраны прадмет. У **выпадку невыканання гэтага загаду можа адбыцца суд над парушальнікам, і ён будзе сурова пакараны**.

У выпадку абразы ці крыўды, зробленай сваяму ж (другому) блатняку, можа быць вызначана цяжкая **кара**, залежна **ад ступені парушэння**. Аўтар быў сьведкай наступнага факту.

Петунін быў сымпатычным дзяцюком. Яшчэ малады, даволі ўчынны і сяброўскі, карыстаўся сымпатыяй і спачуваннем многіх зэкаў. Я жыў з ім у тым самым бараку, і мы часта гаварылі пра розныя справы, як сапраўдныя сябры. **Я ні разу ня бачыў, каб ён кагось пакрыўдзіў** ці хоць бы абразіў.

І вось аднойчы, калі я, прыхварэўшы, быў у бараку (а усе брыгады на рабоце), адчыніліся дзьверы і вайшоў Петунін, а разам з ім знаёмы блатняк і нейкі трэці (з іншай брыгады) здаравяк.

– Ну дык што будзем з ім рабіць? – загаварыў незнаёмы. **Мяса, ці як рашаеш?..** Бачу: Петунін стаіць блядны, а блатняк павольна і спакойна працадзіў:

– Я сам...

У незнаёмага **жалезны, гнуткі кій**. Ён адступіў ад Петуніна на крок. **Петунін голасна напросіў:**

– **Толькі ня бей па галаве!... – і прыгнуўся, падстаўляючы плечы**. Кій сьвіснуў у паветры і ўпіўся ў цела Петуніна. Той уздрыгнуў, але нават ня крыкнуў. Толькі зноў папросіў ня біць па галаве. Не памятаю, колькі разоў жалезны прут апускаўся на плечы і сьпіну Петуніна. Але ён нават **ня спрабаваў уцякаць, або ўхіляцца**. Зладзейскі суд за нейкае (можа справядлівае!) слова выконваўся няўмольна і няўхільна.

У даным выпадку, як відаць, судовая пастанова давала права “пакрыўджанаму” самому вырашаць лёс “крыўдзіцеля”. **Калі б ён зарэзаў Петуніна, забойца астаўся б непакараным. Пракуратура мала такімі справамі цікавілася, ды й ніколі не даведалася б, хто забіў. А зладзейскі суд заўсёды застаецца ў вечнай тайне.**

З паханамі стыкаўся многа разоў. На адной з калонаў я разгаварыўся з чалавекам старэйшым за мяне на дзесятак гадоў. Ён рыхтаваў і **выдаваў квас у лагеры**. Гэта было прэстыжнае, “цёплае” месца. Бо не патрабавала шмат клопату, і загадчык гэтага хлебнага квасу ніколі ня быў галодны. Не памятаю адкуль ён паходзіў (здаецца, з Каўказу), але вёў сябе вельмі **культурна і дастойна**. **Быў добрым эрудытам**, калі не сказаць, інтэлектуалам.

Мы часта вялі гутаркі на філасофскія і бытавыя тэмы – чалавек бываў у многіх гарадах і краях, меў нямала жыццёвых эпизодаў, і мы часта абменьваліся думкамі. Выглядаў ён, як патрыярх: рослы, крыху пасівеўшы, з доўгаю і дагледжанаю барадою. Апануты таксама быў акуратна.

Якое ж было мае здзіўленне, калі я даведаўся, што яго адправілі на этап як аднаго з **небясьпечных угалоўнікаў**, – **на суд па”мокраму”** дзелу...

Іншым разам трапіў я ў брыгаду, дзе брыгадзірам быў прыстойны і сымпатычны дзяцок гадоў 30-ці, якога брыгада лічылася (справядліва!) адной з найлепшых. Тады я часам пісаў вершы ў лагерную газэтку, ці сябрам. Ён даў мне месца на нарадах каля сябе. Здаралася, што пасылаў на лягчэйшую работу і ніколі ня ўрэзваў пайкі. Наогул быў справядлівым да ўсіх, і брыгада была дружнай.

Аднаго разу я быў сьведкай, як ад яго, нібы заяц, **уцякаў вядомы блатняк**. Тады мяне гэта здзівіла, але я не прыдаў такому факту значэння. Гэта ж лагер! Цераз некалькі дзён гэтага **брыгадзіра ня стала**. Яго адправілі на этап. І толькі тады я даведаўся, што **тэта быў “вор в законе”**...

Па сёнешні дзень мяне здзіўляе: паханы, медзвежатнікі, воры ў законе (прынамсі тыя, каторых я знаў) **заўсёды вялі сябе дастойна, не крахаборнічалі**, праяўлялі даволі высокую інтэлігенцкасьць і **выклікалі пашану**. Магчыма я ў многім памыляюся, але ў адным упэўнены: яны кіруюцца **цвёрдым законам**, якому падпарадкоўвацца ўсе злодзеі. У Расейскай імперыі стварылі асобны **замкнуты клас насельніцтва**. Традыцыйна **моцны і спяны**.

ПАЛІТЫЧНЫЯ ВЯЗЬНІ І... ПАЛІТБЮРО

Агромная большасць палітвязняў былі людзі выпадковыя. Пачынаючы ад вучняў (эС–Бэ–эМаўцы), студэнтаў і літаратараў і канчаючы прафесурай, гэта былі звычайныя “труженікі” сваіх прафесій і нават ня думалі ўмешвацца ў палітыку (тым больш дзяржаўную). Аднак “усердствующее” ведамства Ягад, Яжовых, Берыяў ды іх паплечнікаў, распараджаючыся агромнай сеткай стукачоў і мільённымі кадрамі супрацоўнікаў, стараліся даказаць, што іх “праца” неабходная для дзяржавы, і што праглынутыя імі мільярды народных грошай не змарнаваны і не накіраваны на пакуты мільёнаў працоўных людзей. У гэтым напрамку працавалі цэлыя ведамствы, шматтысячная армія прадажных пісакі (ад пісараў да літаратараў), якія стваралі фікцыйныя, няіснуючыя арганізацыі “нацдэмаў”, “шпіёнаў”, “врагов народа” і т.п... На гэтай аснове, пры дапамозе сярэднявечных метадаў катавання, Вышынскія і ім падобныя крэатуры праводзілі фікцыйныя працэсы і растрэльвалі тухачэўскіх, убарэвічаў, цвікевічаў ды ластоўскіх, а мільёны “паплечнікаў” і “соучастников” іх закабалілі ў рабскую катаргу рабоў.

Як вядома, ня было ў СССР ніводнай “стройкі коммунизма” пабудаванай свабоднымі людзьмі. Нават Маскоўскі універсітэцкі комплекс будаваўся рабскімі брыгадамі палітвязняў. Адноўленая ленынімі–троцкімі сярэднявечная дыктатарская сыстэма ператварылася ў сусветны сімвал няволі і рабаўладальніцкай дзяржаўнасці. Агромныя шматмільярдныя фонды расейскай чырвонай імперыі подкупам стваралі “рэвалюцыі” на Кубе, ў Іспаніі, Афрыцы, Нікарагуі, Кітаі...

Прынцып “Весь мир до основания мы разрушим, а затем”... Каб “затем” неагранічана карыстацца рабамі лагераў і калгасаў... Гэтая простая сыстэма паўнаўладства цалкам адпавядала дэспатам. Прыдумалі безадказнае Палітбюро, у якім усе рашаюць, а не адпавядае ніхто.

Каб жыць “лучше и веселей”, палітбюро дало сваім стражам неабмежаваныя правы і тыя кожнага, хто не падтрымліваў актыўнага камуністычнага прыгонніцкага ладу, пазаганялі ў лагерныя

загароды. **Палітбюро** з сваёй агромнай сыстэмай стражаў шырока карысталася **бясплатнай працай рабоў–вязняў і прыгоннікаў–калгасьнікаў**. Проста і выгадна!.. Зразумела, што ў Нікарагуа, Іраку, на Кубе і г.д., за маскоўскую зброю і мільярдны валюты бляялі пра “дэмакратыю” і “шчасьлівае” жыццё ў рабаўладальніцкай імперыі...

Гэты фантастычны міф быў непрымальны для сумленных людзей, і яны апынуліся ў лагерах. З адным з такіх мне прышлося разам працаваць. Гэта быў **супрацоўнік ЦК – Гудовіч. Працаваў ён у лагерах столярам**. Такія як ён, генералы і палкоўнікі, палітыкі, грамадзкія дзеячы станавілі верхнюю праслойку палітвязняў. Ніжэй стаяла інтэлігенцыя: паэты, журналісты, педагогі, кампазітары і г.д...

Апошняю праслойкай былі ахвяры “АСО” – так званых троек, якія **без суда** высылалі “неудобных” ім людзей у далёкія лагеры. Прыводжу некалькі даволі тыповых ахвяраў дыктатарскай сыстэмы.

Запамятаўся мне **украінскі кампазітар – Чэрвінскі**, якога высылалі ў лагер разам з жонкай (у лагеры іх разьдзялілі). Гэта быў **дырэктар оперы ў Токію, выдатны кампазітар** (жонка яго была **піаністкай**). На дзень юбілею Тараса Шэўчэнкі наша самадзейнасьць рыхтавала канцэрт. Для **хора і баяністаў Чэрвінскі напісаў і згарманізаваў музыку спецыяльна для гэтага канцэрта**.

Эфект быў ашаламляючы. Нам на працягу ўсяго жыцця не давялося пачуць больш патрасаючага выканання шэўчэнкаўскай песні “Заповіт”... Гэта было штось незвычайнае, **няземскае...** Нешта падобнае да найдасканальшых твораў **Бэтховена, ці Шопэна...** Усе прысутныя былі да глыбіні ўзрушаны, зачараваны.

І мне мімавальна думалася: як можна было заганыць у лагер такога небывала даравітага кампазітара-музыканта?! Адначасна ўстала ў памяці сьпявачка – **салістка з хора Пятніцкага, майстраў оперы і балету, беларускага кампазітара Туранкова з Менску, Лідзіі Русланавай...** Усплыла ў памяці постаць міфалагічнай **маці**, што **пажырала сваіх дзяцей...**

Сустрэўся я ў лагеры і з мастаком – пляменнікам **скульптара Мухінай**. Гэты таленавіты мастак працаваў ў зоне, яго не ганялі з кіркой і рыдлёўкаю ў тундру, бо ... маляваў партрэты мясцовых ка-

муністаў...Такі ж лёс спаткаў **украінца Беліменко** (здольнага пейзажыста) і многіх іншых.

З паэтаў урэзаўся мне ў памяць **Шагара, В.Петров** (Пецябург), **Алі Кафараў** (Азейбарджан), **Бугроў, Шчаглоў, Олег Белаусаў** і нямала іншых. Для большай плястычнасці, ніжэй падаю кароткія выняткі з іх творчасці. З беларускай інтэлігенцыі давялося мне працаваць у **Дубраўлагу** (Мардовія). Працаваць з **прафэсарам Ржэўскім Браніславам**. Гэта быў чалавек сярэдніх гадоў. Спачатку ён працаваў у Баранавічах, пасля ў Педагагічным Інстытуце ў **Горадні**. Паспяхова выкладаў беларускую мову і літаратуру.

Аднак у часе **ліквідацыі беларускай мовы** ён **напісаў зварот дакументальнага зместу ў ЦК КПБ**, што **народ дамагаецца ў сваіх школах роднае мовы**. Многа студэнтаў патрабуюць уяўлення **беларускай мовы ў Горадзенскім педінстытуце**.

Ці ЦК лічыць жаданне моладзі справядлівым і ці гатова падтрымаць просьбу насельніцтва? Бо **Канстытуцыя Беларусі дазваляе карыстацца роднаю мовай**.

У адказ на гэтую заяву органы НКВД **арыштавалі Ржэўскага** і **выслалі на 10 гадоў у лагер...** Мы шмат гаварылі з Браніславам пра мінулыя і сучасныя нам падзеі, і думкі нашы сходзіліся. Абодвы не маглі зразумець, **чаму і для каго вядзення дэнацыяналізацыя Беларусі**. І толькі пазнейшыя падзеі выясьнілі гэтую праблему. Але **праф. Ржэўскі не дачакаўся вызвалення Беларусі**. Ён памёр у канцы 60-тых гадоў і **нахаваны ў Горадні**.

У самым цяжкім становішчы **находзіўся самы нізкі і зусім неарганізаваны пласт лагерных рабцягаў**. Гэта былі найменш граматыны **сяляне і рабочыя**, якіх “крэстьянска-рабочая ўлада” таксама загнала за **калючыя дроты – як “врагов народа”**. З іх зьдзекаваліся, як хацелі, ўсе, у першую чаргу **блатныя нізшага разраду**. Яны выконвалі **самыя цяжкія і брудныя работы**, іх **выкарыстоўвалі як сэксавых партнёраў, іх акрадалі з іх жабрацкага зарабатку** і штодзённай порцыі аджыўлення. **Абарона слабейшага – у лагеры зьява вельмі рэдкая**, а тым больш з боку наглядсастава.

– Мне нужен не труд ваш, а ваши мучения! – адкрыта заяўляў зьненавіджаны надзірацель зэкам. Ён між іншым, меў прывычку, ло-

вячы ўцекачоў (у выпадках “пабегу”), прыносіць **начальству толькі пальцы замардаванага ў тайзе ўцекача.**

Жыццё ў лагеры для рабацягаў было настолькі жахлівым, што здараліся **самазабойствы.** Амаль штодзённаю зьявай былі **сама-секі.** На лесапавале сякераю **адсякалі сабе два–тры пальцы, а нават усе чатыры.** А некаторыя адсякалі **пальцы ног.** Гэта рабіла чалавека інвалідам і **яго не выганялі за зону** на работы (з лапатаю, ломам, або кіркою). Амаль кожны пасья пэўнага апушташэння арганізму паміраў. Калі я прыбыў у **Печарлаг (№ 274), то дахадзягаў і самарубаў было нямала.** Дахадзягі выглядалі жудасна. Калі я ў першы раз пабачыў такога дахадзягу, то доўга **ня мог апрытом-нець ад шокавага стрэсу.** Дзяцкж меў як бы чашку **мярцьвяка на плячах.** **Шыя –тонкая, як кісьць рукі** і на ёй круцілася **зморшчаная астрыжаная галава.** **Рукі – як абгладаныя косьці, абцягнутыя скурай.** Такія ж ногі... **Тырчалі рэбры...** А чалавек хадзіў і гаварыў амаль нармальна. Нават часам сьмяяўся...

Такіх, што зусім не маглі працаваць, медыцынская камісія накіроўвала на месяц у ОП (Отдыха и Поправки?)... Для накіравання туды **вырашалі “ягодицы”:** калі і на іх яшчэ **было крыху мяса, то на ОП не адпраўлялі.** А калі зад зусім высах, то накіроўвалі.

Здараліся выпадкі, што **за кусок хлеба забіваў чалавек чалавека.** І сярод зладзейскага элементу **нярэдкай зьявай было людоедства.** Асабліва ў **рэгіёнах тайгі і бяскрайніх лясоў Сібіры.** Здараліся выпадкі, калі трупа (як правіла, вароў) арганізоўвала пабег. Каб вырвацца з няволі трэба было перайсьці тысячы кіламетраў. Арганізатары падгаворвалі таксама некалькі бытавікоў (рабацягаў) з вялікімі “срокамі” няволі. І, калі ім удавалася ўцячы ад пагоні чэкістаў, яны пераз 300–500 кіламетраў цяжкага бездарожнага маршу праз непраходныя лясныя прасторы, “прыкончвалі” аднаго з ахвяраў і зьядалі, зварыўшы сярод бясконцага мора лясных волатаў – хвояў і дубоў. Бо ўпаляваць якогась барсука ці аленя не магчыма, ня маючы ніякай зброі. Гэтыя людзі, а лепей сказаць, вырадкі, былі страшныя для любога чалавека. Калі ў 1954 годзе (пасья канчыны крывавага Джугашвілі) выпусьцілі, на падставе масавай амністыі, ня толькі палітычных, але і ўсіх блатных, была звольнена з Печарлага **Рачко Феня** – наша суседка і сябрыня. Яна добра сьпявала, грала на гіта-

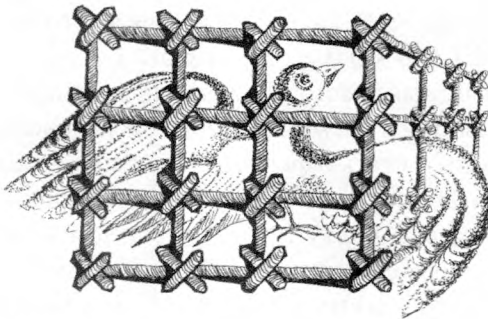
ры, была добрай краўчыхаю. Яе на вакзале блатныя заманілі ў прыдарожны узлесак, там згвалцілі (усёй бандай) і забілі. Знайшлі яе пакалечанай і абкрадзенай, **бяз вопраткі...** З бутылкай паміж ног...

Такімі ж бандытамі быў замардаваны ў Менску за вакзалам **Павел Тур**, былы настаўнік Хіміі ў Немэнчыне (каля Вільні).

Трэба дадаць, што ў **савецкіх лагерах** знаходзілася сапраўдная эліта расейскага і многіх іншых народаў. Выдатныя **кампазітары, мастакі, эканамісты, генералы** і выдатнейшыя прадстаўнікі ўсіх прафесій. Гэта была імперыя, якая пажырала сваіх дзяцей, як тая жудасная міфічная пачвара...

Чаму і як гэта сталася – ня проста акрэсьліць. Адны лічаць, што гэта мудрацы прыдумалі метады расколу хрысьціянскіх (і іншых) народаў, каб, паводле правіла “дели и властвуй” захапіць уладу на сьвеце. Дзеля таго прыдуманая “классовая борьба”. **Рэвалюцыя аднак амаль адразу забылася.** Пра іншыя перакананы, што джугашвілеўская (сталінская) крывавае дыктатура сапраўды была вынікам “барацьбы класаў”, хоць логікі ў гэтым мала. Бо калі б бедныя забівалі багатых, то на што ж бы князям і графам – дзекабрыстам спатрэбілася ісьці на катаргу, альбо на вісельніцу за свабоду мужыцкага насельніцтва? Або двараніну Тухачэўскаму ваяваць супраць “белых”, прыхільнікаў цара?. . Шляхціцу Кастусю Каліноўскаму аддаваць маладое жыццё за мужыцкую праўду?..

Каб падтрымаць тэзу класавасьці, былі прыдуманы “кулакі” і “падкулачнікі” ды іншая агітацыйная брахня для абдурвання нячувана халтурнай агітацыяй, няграмадных сялянскіх і рабочых мас.

Мялюнак беларускага мастака-графіка Ю.Дабравольскага

ЛАГЕРНЫЯ ТЫПЫ

У савецкіх лагерах можна было сустрэць зняволеных самага рознага веку: ад непаўналетніх юнакоў і дзяўчат да сівабародых старцаў. Кожнаму знаходзілася бясплатная работа, эксплуатаваць тут умелі!

Наогул найбольш было расейцаў. Але часта спатыкаліся украінцы, казахі, беларусы, грузіны, малдаване, татары, палякі, армяне, эстонцы і – ў першыя паваенныя гады – цэлыя брыгады палонных немцаў. Вельмі рэдка можна было натрапіць на цыганоў і жыдоў. Калі сустракаліся, то бадай выключна – сярод начальства.

Найахвотней працаваў я з малдаванамі і эстонцамі. Яны былі працавітымі і сумленнымі, асабліва **эстонцы**. Працуючы з імі чалавек **адпачываў душою**. Хоць бы таму, што эстонцы ніколі ня ляліся і не “цямнілі”, **не ашуквалі**. Яны так, як мадзяры (венгры) цярпець не маглі **зладзейства і ашуканства**. З сумленнымі людзьмі яны шчыра сябравалі і трактавалі, напрыклад, мяне – як брата. Мы ўзаемна выручаліся, памагалі адны другім, дзяліліся, чым мелі.

Акрамя таго, эстонцы (як **фіны і венгры**) былі музыкальнымі і вельмі любілі спорт. Многія з іх мелі, як кажуць “залатыя рукі”, найлепей разьбіраліся з тэхнічнымі справамі і **ахвотна памагалі сябрам**. Яшчэ мы ні разу **сярод іх не бачылі стукачоў, даносчыкаў**. Гэта было аснаўною прычынаю, што мы ні разу дабравольна не разлучаліся. **Са злодзеямі (блатнымі) яны ня ўтрымлівалі ніякіх кантактаў**. І там таксама абходзілі іх. У выпадках канфліктаў былі **стойкімі, адважнымі і безкампраміснымі**.

Добра жылося з украінцамі (хахламі), але сярод іх трапляліся розныя людзі. Маглі добра працаваць і сябраваць, але ўмелі і схітрыць, ашукаць. Тое самае можна сказаць і пра палякаў, з якімі амаль заўсёды я жыў згодна, можа таму, што свабодна гаварыў па-польску (скончыўшы польскі ўніверсітэт).

Першым нашым брыгадзірам на будаўніцтве жалезнай дарогі быў “сука”, невялічкі ростам шустры дзяцюк, **быўшы блатны**. Ён часта расказваў пра лагерныя здарэнні і пра звычай блатнога сьвету. У іх, напрыклад, быў закон, што калі злодзея гоняць, каб расправіцца з ім, то ён крэйдаі, альбо каменчыкам накрэсьлівае наўкруга сябе **круг**.

Хто пераступіць гэта круг – будзе ім зарэзаны... Гэта – апошняя абарона. Калі ж ніхто ня рызыкне лезыці пад нож, то выклікаюць начальства, і толькі тады вырашаецца лёс гэтага злодзея.

– Ня думай, што лёгка стаць блатным! Першы раз кагось зарэзаць ня вельмі проста. Рука не падымаецца пусьціць кроў... Ну а пасля ўжо выясьняецца – будзе з цябе блатны, ці не.

Пасколькі гэта быў дзяцюк прасты і адкрытай натуры, між нами (брыгадаю) і ім ніякіх канфліктаў ня было. Ён ня злоўжываў сваёй брыгадзёрскай улады і нават ня раз заступаўся за сваіх “рабацягаў”, калі ім рабілася крыўда.

У далейшым здараліся іншыя брыгадзіры – такія блатныя, якія абіралі сяброў брыгады, мелі сваіх “шасьцёрак”, асабістых халуёў і любімчыкаў. А некаторыя да ніткі прайграваліся ў карты і нават апрануцца ня мелі ў што. З такімі брыгадзе было вельмі цяжка, і там часцей здараліся самарубства і калецтва, а нават забойствы.

Умовы працы і наогул жыцця зняволеных залежала ад палітычнай сытуацыі ў гэтай ізаляванай ад замежжа краіне.

А палітыка – ад генсэка, які быў поўнаўладным дыктатарам. Гэта ўсім вядома, і ня будзем адымаць лішняга часу ад чытачоў.

Пасля раптоўнай канчыны Джугашвілі (Сталіна), замяніўшы яго **Булгарын** і **Маленкоў** на кароткі час “адпусцілі цуглі” і спрабавалі стварыць прававую дзяржаву. Агромная колькасць палітычных вязняў была адразу **выпушчана на волю**, а справы рэшты мільёнаў лагернікаў вырашаліся паступова ў наступныя гады. Гэта былі перадусім нявольнікі лагераў строгага рэжыму, да якіх належаў і я.

Аднак адносіны да нас лагернай адміністрацыі рэзка змянілася. Якраз у гэтым часе у балоцістым **Джэболе**, каля Ніжняй Омры (**недалёка Ухты**), пачаліся работы над эксплуатацыяй новага багатага **радовішча падземнага газу**. Я трапіў на этап тых, хто быў накіраваны ў **Ніжнюю Омру**. Там праводзіўся вялікай ёмкасці **газавод**, і была пабудавана калона (каля тысячы чалавек), якая працавала над мантажом газавода і недалёка пракладанай ляжнёўкі – цераз балота да Джэбола.

Нас, што адбылі ўжо **па 5–10 гадоў няволі**, сталі **выпускаць за зону без канвоя**. Нават даручалі адказныя функцыі ў працэсе будаўніцтва.

Перад гэтым я некаторы час знайходзіўся ў Ветласяне, каля Ухты. Там выконваў функцыю **лекпома** ў спецыяльна абарудаваным **шпіталі**. Мясцовасьць была вельмі прыгожай, а бальніца – добра абсталяванай. І хоць нямала там было бытавікоў, а між імі блатных, працавалася нядрэнна, “прыдуркам” у зоне заусёды было лягчэй. Рабцягам, вядома, прыходзілася недаядаць, хоць **дахадзягаў ужо ў тым часе ня было**.

Ухта і **Ветласян** размясціліся значна далей ад полюса, чым Варкута і Ханавей. Тут амаль ня бывала 40-градусных марозаў. І не было тундры – пачыналіся лясы, тайга. Многа брыгад накіроўвалася на **лесапавал**. Упершыню мы сталі будаўнікамі сезонных чыгуначных шляхоў.

Калі раён лесапавалу мяняўся (лес быў выразаны і вывезены), нас перакідалі на іншую базу. Здаралася, што роўнай дарогі немагчыма было пралажыць для часовай чыгункі, і трэба было насыпаць шырокі вал, вышынёй 4–5–6 мэтраў. **Брыгады насыпалі такі вал... са сьнегу!**.. Моцна утрамбоўвалі і наверху клалі шпалы і рэйкі, так як на звычайнай зямлі. Мароз хутка так моцна замарожваў гэты вал і жалезную дарогу, што **да самай вясны** (а яна там вельмі позна прыходзіць) **вагоны, заладаванья намі лесам, бесперабойна адпраўляліся ў назначаныя пункты**.

Гэта была вельмі цяжкая праца яшчэ таму, што нагам прыходзілася кожны дзень па няўтоптаным сьнезе нямала кіламетраў ісьці пяшком – туды і назад. А сьнегу там выпадала каля мэтра... Адзіная радасьць – **нашы госьці: цудоўныя, разнаколерныя птушкі**, якія чамусьці сьмела падляталі да нашага ляснага лагера.

У Ніжняй Омры была створана брыгада, у якую мяне таксама ўключылі. Спачатку мы пілавалі прыдарожныя дрэвы (да 30 см таўшчыні), ачышчалі іх ад галля і, адрэзаўшы верхавіну, клалі на балота (дрыгву). Наслаўшы пласт дзеравін, высцілалі іх хваёвым і яловым галлём, засыпалі зямлёю і зноў высцілалі дрэвамі. Так паўтаралася, покуль пад нізом балота пераставала гойдацца, дарога больш не асядала і ўздымалася над балотам на паўмэтра, а то і болей. Тады засыпалі дарогу пяском (жвірам), утрамбоўвалі і пускалі грузавікі. Ляжнёвая дарога была гатова.

Хадзіць па балоце было небяспечна, можна было праваліцца, пакалечыцца на стырчаках... А калі дрэва было сыплавана і абсечана,

цягнуць яго на ляжнёўку па балоце і вадзе было ня кожнаму пад сілу. **Некаторыя “зараблялі” грыжы (руптуры), станавіліся інвалідамі.** Але гэта “гасударству” нічога не каштавала, як і ўся лагерная рабская праца.

Аднак рабоў трэба было карміць, а патрэбнага пункта забяспячэння ня было. Перабраўшы лагерную картатэку, **начальства звярнулася да мяне з прапановаю: арганізаваць такі пункт** пры бараках, у якім тут бы жылі рабацягі–зэкі. Падумаўшы, я з гэтай прапановай згадзіўся. Атрымаўшы адпаведную дакументацыю, дагаварыўся з базамі Ухты і Ніжняй Омры, а таксама Універмагам і адтуль прывозіў па рацэ – **Мылве** (штотыдня) патрэбныя тавары і харчы. Пасколькі ў гэтым рэгіёне ня было ніводнага (вольнага) мэдыка, мне давялося адначасна лячыць хворых з леспрамгаса і “карміць” працаўнікоў гэтай установы, бо **іхняя нікчэмная крама сама закупляла ў мяне прадукты** і дробныя тавары.

Клопату было шмат, але працу я наладзіў на добрым узроўні. Атрымліваў са складаў тавар любой колькасці і любога гатунку. У нашым “ларку” можна было купіць усё неабходнае – ад гузіка і нітак – да каўбас, плашча і шапкі.

Няраз “начальства” з Ухты прыязджала ўзяць пару мяшкоў мукі і атрубей для сваіх патрэбаў. Між намі (мною і клапаўшчыкамі, бухгалтарамі, загадчыкамі) **быў устаноўлены поўны давер, і я ніколі нікога не падвёў.**

Памятаецца характэрны выпадак. Часам я браў патрэбныя тавары проста з універмагу ў Ніжняй Омры. Загадчыцай была маладая і прыстойная дама – Марыя Паўлаўна (калі памяць не падводзіць). Звычайна я адбіраў, што мне было патрэбна, складаў у вялізную скрынку (ад запалак ці чагось іншага), альбо і дзьве, састаўляў акт, і Марыя Паўлаўна, праверыўшы тавар, падпісвала. А пасля бухгалтэрыя пераводзіла грошы.

І вось аднойчы, пераладаваўшы тавар з баржы ў сваю краму (тавар вазілі толькі водным шляхам – па рэчцы Мылве), я праз дзень ці два агледзеў, што не хапае тавару з універмага на добрых пару соцень рублёў... Гэта была на той час немалая сума. Ператрос усе закуткі і скрынкі – нідзе згубы не знайшоў. Няўжо ж шафёр, які вёз тавар да баржы, скраў?.. Не хацелася верыць: такога яшчэ не здара-

лася! Страціўшы надзею, я ўхапіўся за апошнюю саломінку – пазваніў Марыі Паўлаўне аб сваёй бядзе. А ну ж не пакінуў у яе недагружаны тавар?

Справа была безнадзейнай. Бо як яна ўстанавіць праз тыдзень часу – дзе і колькі разыйшлося тавару?.. Ды, зрэшта, чым я магу даказаць, што ў яе пакінуў якуось мануфактуру?.. Сьмешная прэтэнзія.

– Я ж не правярала, што і колькі вы бралі (гэта была праўда), – сказала загадчыца універмага. Але праз тыдзень–два зраблю рэманэнт (“пераўчот”) і, калі выяўлю лішнюю суму за ваш страчаны тавар, то вам пазваню. Я падзякаваў і рашыў, што прыдзяцца выраўноўваць страту з свае невялікае зарплаты.

І якое ж было здзіўленне і радасць, калі дырэктар мне пазваніла:

– **Ваша страта знойдзена, не гаруйце! Можце прыехаць і забраць.**

Мне так лёгка і радасна зрабілася на душы! Ня столькі са знайдзенай страты, сколькі ад таго, што **ёсьць на сьвеце добрыя і справядлівыя людзі**, тым больш – чароўная Марыя Паўлаўна...

Хутка пасья гэтага чакала мяне горкае разчараванне з другога боку. Пасья прывозу тавару і бойкага торгу (шмат пакупнікоў зьявілася па прадукты), я позна ўвечар зачыніў краму на замок і паклікаў вартаўніка, які абавязаны быў пільнаваць краму ўночы. А сам пайшоў спаць. З самай раніцы мяне разбудзілі і паведамлілі, што нехта ўломваўся ў касу. А каса, як звычайна, знаходзілася там, дзе і тавар. Пра гэта была ужо паведамлена і дырэкцыя.

Я хутка апануўся і прыбег да шапіка (кіёска), агледзеў свой драўляны будыначак. Жалезная штаба была пагнутая. На дзьяврных шуплах – глыбокія сляды, вышчарбленыя ломам, але штаба не паддалася, і прабой (агромныя жалезныя скразныя ніты) таксама вытрымалі...

Ад сваіх сяброў я даведаўся, хто спрабаваў аграбіць касу. Гэта быў добра вядомы мне лагерны сябра, які напярэдадні асвабодзіўся і адразу ж выехаў. Хацеў крыху разбагацець... Я ня стаў пра гэта дакладваць начальству і энкавэдзістам. Асвабодзіўся чалавек і няхай едзе, шукае свайго лёсу. **Ня мне ламаць яму нераспачатае вольнае жыццё**. Тым больш, што вінаваты быў стораж, якога ў той вечар “узломшчыкі” напалі... А каса засталася някранутай.

КАНЕЦ “ІДЫЛІ”

У параўнанні з папярэднімі гадамі і пакутлівым зьдзекам камуністычнай адміністрацыі (начальнікаў) і канвою, мая праца ў **Ухце, Ніжняй Омры і Джэболе** была курортам. Апошнія месяцы разам з вольнанаёмнымі – начальнікам **Ксенжуком** і нарміроўшчыкам **Шачэнкам** – мы зараблялі непараўнальна больш, чым звычайныя зэкі, і аджыўляліся выдатна. Я купляў сьвініну або іншае мяса, згушчанае малако, кансэрвы, макароны і іншыя прадукты, рыхтавалі абеды па чарзе, наядаліся ўсмак і дасыта. Жылі таксама ў тым жа фінскім доміку. Усё было ладом. Да таго ж я быў бесканвойным і спадзяваўся на хуткае вызваленне. Ужо многія разьвіталіся з лагерам.

Праўды, пачатак жыцця на волі для многіх быў трагічным. Выпушчаныя амаль у адзін дзень масы блатных адразу ж на вакзале пачалі рабаваць і рэзаць тых, хто трапляў пад руку. Зарэзалі недалёка вокзалу маладзіцу з дзіцём, адвёўшы ў лес. Такі ж лёс спаткаў маю суседку з Мондзіна – **Феню Рачко**, якая працавала ў лагеры Запаляр’я краўчыхай, – яе таксама адвялі ў лес, аграбілі, згвалтавалі і зарэзалі. І толькі цераз некалькі тыдняў чэкістам удалося вылавіць бандзюгаў і навесьці нейкі парадак.

І вось аднаго разу “начальнічак” Ксенжук папрасіў мяне ўзяць са складу вялікі радыёапарат і аддаць пад расьпіску ў кантору.

Я ахвотна зрабіў гэтую паслугу пажылому чалавеку. Але на сустрэчы прарабаў участка, калі Ксенжука спыталі, чаму радыёапарат дагэтуль непераданы рабочым, ён адразу ж заявіў, што гэта не яго віна, аддаў апарат у кантору “**товарищ Анищик**”... А калі я сказаў, што зрабіў гэта па яго загаду, **Ксенжук, не чырванеючы, адрокся ад свайго слова:**

– **Я вам такога указання не давал...**

Я абурана запратэставаў:

– Як жа вы не гаварылі?.. Гэта ж няпраўда! Як вам ня брыдна лгаць – галава пасівела, а дзе ж сумленне?..

Прыказка кажа: “**Сонца высока, а праўда далёка!**”... Так сталася і ў гэтым выпадку. Калі прышла пара мне разьвітацца з лагерам, начальства чамусьці мяне затрымала. Прышоў “оперуполномоченный” і стаў распытваць пра мае знаёмасьці,

пра адносіны з супрацоўнікамі і г.д.. Пасьля, нібы мімаходам, затрымаўся ў нас пракурор з Сыктыўкара. Паначаваў, пагаварылі і назаўтра выехаў. Мне ён паказаўся даволі сымпатычным, і гэта ў будучыні пацьвердзілася.

Нарэшце я атрымаў паперы, разьлічыўся з канторай, да якой належаў мой ларок, і разьвітаўся з сымпатычным народам Комі і праклятай лагернай клікай. Думаў я накіравацца на Украіну, альбо ў Малдавію, але прысутным на камісіі два прадстаўнікі з Менску (чэкісты) угаварылі вяртацца на Беларусь.

– Пачему же вы не хочіце вяртацца на Беларусь? Она же ваша родина, и там нужны умелые руки, грамотные люди...

– Каб я быў патрэбны Беларусі, то мяне не засудзілі б на расстрэл, – сказаў я. – Ды за што? .. Я ж не забіў і не абакраў нікога, не ваяваў супроць савецкай улады.

– Теперь всё по–другому, – казалі мне. – А если вас кто обидит, – обратитесь к нам. – І яны далі мне свае каардынаты.

Падумаў я, падумаў і рашыў ехаць на Беларусь, каб хоць пабачыць магілы памёршых бацькоў. А выехаць і адтуль змагу...

У Маскве затрымаўся на пару дзён, бо хацеў выканаць тры даўно задуманыя задачы: наведаць **Л.Русланаву, Трэцьякоўскую галерэю і МХАТ**.

Масква мне не спадабалася. Акрамя рэпрэзэнтацыйнага цэнтра гэта быў стары і запушчаны горад. Даўжэзныя вуліцы, вельмі шмат драўляных старых дамоў з заплатанымі вокнамі і стрэхамі, шум і галечка... Прынамсі ў параўнанні з заходнімі гарадамі, якія я бачыў перад арыштам.

Начаваў у знаёмай з лагера медсястры, якая жыла у малой кватэры (пакой і куханька). Першая ноч была спакойнай і прыемнай. Удваяіх схадзілі мы ў МХАТ (купіў я білеты на вуліцы ў спекулянтаў), наведалі Трэцьякоўскі цудоўны музей-галерэю. А Русланавай дома не было – дзяўчына, сымпатычная нявысокая бландзінка, сказала, што мама выехала на месяц у Крым...

Больш мяне там нішто не трымала, ды і сьпяшаўся дахаты. **Апошні раз я быў у Мандзіне ў 1944 годзе, а цяпер – 1957–мы!**.. Трынаццаць гадоў разлукі і безліч падзеяў... Нарэшце – Наваградак!.. Пакідаю свой жабрачы “скарб” на станцыі. Цяпер тут чыгункі няма... Немцы пабудаваці, а савецкая ўлада не патрапіла выка-

рыстаць і разабрала, зьнішчыла... Толькі аўтобусы сюды курсуюць. На рынку (цэнтральнай плошчы) замест гандлёвых радоў стаіць фігура чалавека з працягнутаю рукою... Яе акружае загарадзь і шэраг пасаджаных ёлак. Няма і будынка нашай старой школы – Гімназіі... Пустое месца.

Шмат будынкаў зьнікла на Валяўскай, Карэліцкай, Слонімскай вуліцах... Стаў шукаць сваіх старых сяброў. **Аркадзь Бусько** жыве з жонкаю у брата, яго ўласны бацькоўскі домік адабралі... А быў жа адным з актыўных камсамольцаў! Разачарованы і пануры... **Разьвеяліся мары–лятуценні і зьніклі надзеі... Лецка Раман** жыве ва ўласнай хаце на краіне горада. **Таксама не дабіўся адпаведнай працы.** Займаецца сваім маленькім агародам і награмаджвае старыя кнігі ды іншыя матар’ялы па гісторыі Наваградчыны. Вядома, адбыў пяць ці сем гадоў у лагеры – яму не давяраюць...

На Спартовай вулачцы стаіць хатка **Якуба Пратасэвіча.** Ён з жонкай, здаецца, найлепей прыстасаваліся да існуючага ладу. А на Карэліцкай вуліцы спаткаўся я з **Юркам Дзяковічам,** каторы таксама адбыў нямала гадоў у лагеры, хоць нікай канкрэтнай віны ня меў.

Акрамя іх, спаткаў яшчэ некалькіх былых вучняў нашай гімназіі. Нас злучала адно: **ніводзін ня выракся роднае мовы, ніхто не палез у стукачы, нікому не прадаўся – ні немцам, ні камуністам.** Сумленне нас ня грызла. **Дзялілі лёс свайго няшчаснага абдуранага народу.**

Нявесела было і дома. **Пасьля сьмерці бацькі** мама праз некаторы час змушана была запісацца ў **калгас. Забралі гумно і манеж, малатарню, кабылу,** засталася толькі кароўка і стары сад, **палавіна хлява. Хлеб прышлося купляць у краме...** А за што купляць?.. **Калгас грошай не плаціў,** трэба было гадаваць **курэй, або цяля, ды прадаваць, каб купіць хлеба...**

– Бяры, – сказала **мама,** – усё ў свае рукі і будзь гаспадаром. Мне ўжо не пад сілу... **Восемдзесят гадоў адпрацавала, няма ўжо ні здароўя, ні сілы.** Аж самой ня верыцца! Бывала, разам з мужыкамі мяхі цягала, не рассупоньваючы, каня запрагала... А цяпер...

І маці выставіла **вузлаватыя рукі, пачарнеўшыя, у жылах і гузах...** Галава пасівела, маршчыны ўсыпалі змарнелы твар... Ледва спраўляецца каля печы. Нават вады з рэчкі прынясьці ня можа...

Прыязджаў Алесь, жыві месяц, ці больш. Адгарадзіў маме ад кухні пакоік, абабіў фанераю, падлогу паслаў і пліту паставіў. Магла сама сабе зварыць, або сьпячы, калі хацела.

А за сьцяною жыла **дачушка з прымаком**. Працавала ў краме, і жылі б надрэнна, каб не расьпіўся прымак. А спыніць яго ня было каму. **Амаль штодня – авантуры, крыкі, лаянка**. Малыя дзеці – патрэбны догляд, а тут не сям'я, а жменя сварлівых людзей...

Я скантактаваўся з дваюрадным братам – Паўлам, што жыві (ажаніўшыся) на маёй кватэры ва Вроцлаве. Ён атрымаў **паперы, што давалі мне права на выезд у Польшчу**. “І там ёсьць беларусы; буду працаваць у школе, або на іншай рабоце, але сярод сваіх людзей. Надаела чужынцам служыць, – думаў я. – Паеду туды!”

На другі дзень пасья атрыманых папераў, якраз перад Вялікаднем, з самай раніцы забрахаў сабака. Глянуўшы ў акно, я ўбачыў нашага (валеўскага) участкавага і нейкага ваеннага, а разам з імі – цывільнага здаравяка ў чорнай вопратцы. Побач стаяў наш сусед – Уладак Баярын.

“Госьці” прывіталіся і зайшлі ў хату. На сталае стаялі зваранья памаляванья яечкі, вялікодныя пірагі... Я адчыніў дзьверы да мацяры, дзе яна ляжала, прыхварэўшы.

– Вось і ўся наша гаспадарка! – сказаў я наведвальнікам. – Падлячу маму і паеду на даваенную работу ў Польшчу.

– Почему? – запытаўся “цывільны” (пасья я даведаўся, што гэта – маёр КГБ). – Разве в Советском Союзе вам плохо?

– А што ж мне тут рабіць? Напрацаваўся даволі у савецкай дзяржаве, а Польшча ж таксама не капіталістычная – наш саюзнік. Там усе мяне знаюць, як парадачнага чалавека і добрага працаўніка... Цэняць так, як належыць.

Тады гэты чэкіст запрапанаваў мне выйсьці надвор – пагаварыць... Пачыналася вясна. На бярозках ужо распускаліся лісточкі, зяленая трава, на надворку грабліся куры і заўзята крычалі вераб'і.

– Вы в самом деле решили ехать в Польшу? – спытаў “госць”.

– Паеду!.. Абрывла мне вечная брахня, ашуканства, зьдзек з няшчаснага селяніна... Людзям жа адабранай зямлі не аддалі? **Ні капейкі не заплацілі за адабраныя будынкi, сячкарні, хамуты,**

плугі, вазы і сані... Людзі мучацца, нават без права выязду, як у часе прыгону да панскай зямлі...

Я гаварыў сьмела, бо мы былі толькі ўдваіх, без сьведкаў. Ніхто не дакажа што я казаў забароненую праўду.

– Значыць вашае рашэнне цьвёрае? – яшчэ раз перапытаў ён.

– Безумоўна!.. Хачу рэшту гадоў папрацаваць спакойна, бяз страху і зьдзеку!..

Хвіліну памаўчайшы, кудлаты **чалавек засунуў руку ў кішэню і выняў адтуль паперку, якую падаў мне. Я прачытаў:**

“Прокуратура Гродненской области”. І далей было надрукавана, што “За ведение антисоветской агитации мера пресечения (для Алексея Степановича Анищика) – содержание под стражей”... Мне ўсё стала зразумела.

– Мы у вас произведём обыск! – сказаў маёр. І ў прысутнасці суседа (панятога) яны пачалі ператрасаць усё ў хаце і хляве. У сенях стаяў цабэрак з брагаю на самагонку, бо якое ж сьвята бяз выпіўкі?.. Яе вылілі. З этажэркі параскідалі кнігі, забралі календар з ваенных часаў (беларускі), некалькі беларускіх журналаў і пісем. Напісалі пратакол, і на гэтым скончылася. Для мяне (гэта я ўжо зразумеў) пачыналася **новая лагерня галгофа...**

Сказаў сястры, каб нічога не казалі маме – ня трывожыла яе. Паведаміў хворую матку і разьвітаўся з ёю назаўсёды, сказаўшы, што ... хутка вярнуся... З **невымоўным бодем пакінуў бацькоўскую хату.** Але не паказаў гэтага акупанскім наймітам.

Мяне пасадзілі ў машыну, якая стаяла воддаль на дарожцы, **і павязлі ў Наваградак.** Там яны пасьнедалі і простым шляхам завязлі ў Горадню. Турма **“гасьцінна” прыняла мяне ў свае абдымкі.**

Пасадзілі ў камеру, з якой прыпадняўшыся да акенца, быў відны касьцёл, што недалёка маста, і вузкі кавалачак вуліцы, дзе хадзілі вольныя людзі. Зразумець і адчуць мой смутак і безнадзейнасьць, прыгнечанасьць змог бы толькі той, хто сам быў у няволі.

Хто–хто, але сам я дакладна ведаў, што нідзе ні з кім ні слова я не гаварыў пра палітыку і пра бальшавіцкую сыстэму. І судзіць мяне нанова ня было ніякай падставы. Але пастанова пракурора – арыштаваць?.. Нічога я ня мог зразумець. Меркаваў, што якась прадажная сволач напісала фальшывы данос. Тады мне і ў галаву ня пры-

ходзіла думка аб сапраўднай прычыне. А калі ў чэкістаў ёсьць нейкая прычына, то яны, як той дзядзька: захочаш сабаку ударыць, то кій знойдзеш!

Забягаючы наперад, паясьню, што гэта быў час, калі дзейнічала між Польшчаю і СССР дамоўленасьць аб рэпатрыяцыі. З Польшчы, хто меў нейкія падставы, людзі мелі права вяртацца на Беларусь, а з Беларусі – у Польшчу. І тады якраз, калі тысячы беларусаў выязджалі цэлымі вёскамі, прышоў тайны загад – затармазіць гэтую рэпатрыяцыю, ня пускаць больш нікога ў Польшчу. У такі момант і я падварнуўся са сваім намерам выехаць туды.

Але ж я быў не радавы грамадзянін, а чалавек адукаваны, журналіст-літаратар. І да таго шмат чаго пабачыўшы і перажыўшы на сваёй скуры... Такого выпусціць на захад людзі з крывавымі ўчынкамі за плячыма не маглі.

Вось гэта і было прычынай арэшту і пустога, безсэнсоўнага сьледства, каб знайсці **прычыну мяне ізноў загнаць у лагер**. На гэты раз, трэба думаць, да канца жыцця.

У малой камеры было нас тры ці чатыры асобы. Усе такія, як і я, паўторна арыштаваныя. Мы ўтрымлівалі ў камеры ідэальную чысьціню. Гутарыць было аб чым. Сьледства пачалося не адразу і вёў яго сьледавацель (нажаль, не памятаю фаміліі) даволі культурна, нават карэктна. Мне прызнавацца было не ў чым. Сьледавацель сам гэта ведаў. Але ад яго вымагалася абвінавачванне, і ён выконваў сумленна сваю працу.

Мы закраналі няраз культурныя праблемы, гістарычныя, нават літаратурныя.

– Вельмі шкада! – гаварыў ён неяк, гартаючы тамы мае першай судовай справы.

– **Вось перада мной пратакол. Вы ж маглі быць сапраўдным беларускім паэтам.** Але вось трапіўся неспрыяльны лёс і, магчыма, не дзевядзецца вам вярнуцца на гэты шлях... Але **ўпадаць у паніку ня трэба.** Кожнае жыццё – гэта непаўторны калейдаскоп...

Адбываліся дапросы, састаўляліся пратаколы, і толькі тут я даведаўся, што да маяго цяперашняга “дзела” далучаны **данос, напісаньні ў Запаляр’і Ксенжуком, Шаўчэнкам і яшчэ адным** (добра мне вядымым) іх **сабутыльнікам**, што я нібы то “клеветал на со-

ветскую власть”, на партыю і г.д.. Гэты данос прапойцаў і шкурнікаў і з’явіўся тым кіем, якім энкавадзісты рашылі мяне ўдарыць – **заканапаціць нанаву ў лагер, як рэцыдывіста!**

Але... Перашкода была ў іншым: данос і “клевета” адбыліся не на Беларусі і ў мінулым часе... Як жа іх цяпер прышыць да крымінальнай справы?.. І быў знайдзены геніяльны выхад: просты і лагічны. Хто быў адрасатам даносу, той няхай і судзіць!

Мне думаецца, што гарадзенскі сьледчы ня страціў чалавечага аблічча і сумленнасці, і не захацеў браць на сябе задачу губіць нявінаватага чалавека. Бадай што ён пераканаў у гэтым пракурора, і праз нейкія тры месяцы мяне адправілі назад у Сыктыўкар, сталіцу запалярнай рэспублікі.

Там я са здзіўленнем спаткаў **Віктара Станкевіча**, з якім працаваў на Мульдзе. А пасья яшчэ некалькіх былых зэкаў... Яны, як відаць, таксама спрабавалі рэпатрыявацца ў Польшчу. У камерах Сыктыўкара было свабодна, але стаўшы “царом” (генсэкам), **Мікіта выразна вяртаўся да метадаў Джугашвілі. Турмы і лагеры ізноў пачалі запаўняцца... Патрэбны былі “трудовыя резервы”, бясплатная рабская праца**, якая была адной з немалаважных апораў савецкай улады.

У гэтым глухім закутку чырвонай імперыі расправа адбывалася хутка і няхітра. Сьляпы на адно вока “суддзя” бяз доўгай гутаркі прыляпіў “рэцыдывісту” **дзесяць гадоў строгага лагера** і спакойна пашоў абедаць. Гэта быў вядомы ў Комі “партызан” (чэкіст)...

Адраджалася чырвоная чарнасоценшчына. **Турмы даволі шпарка нанаву запаўняліся**, вузкі пучок дэмакратызацыі, што засьвітаў пасья канца праклятага Джугашвілі, ізноў пагасаў. Але гэтыя дзевяць гадоў няволі мяне загартавалі. Нават у турмах і лагерах змяніліся людзі, зьнік панічны страх перад сярэднявяковым катаваннем, галадухай і няспынным дзікім гвалтаваннем элементарных правоў чалавека. **Людзі перасталі адсякаць сабе рукі**, рашацца на самагубства.

З Запаляр’я мяне хутка адправілі ў **Мардоўскія лагеры**, у Дубраўлаг, недалёка ад **Саранска**. Клімат быў тут такі, як на Беларусі. А насельніцтва – мардва – маральна намнога перавышала расейцаў. Жылі бедна, але так і ня навучыліся лгаць і ашукваць: простыя, працавітыя і сумленныя людзі.

Патрапіў я напачатку ў невялікі лагер для... духавенства. Бо ў маіх паперах чамусьці была якаясь блытаніна, і мяне прыраўнялі да іегавістаў, ксяндзоў ды іншых “веруючых прэступніков”. Гэта была (як пазьней аказалася) удача.

Тут я хутка запазнаўся з ксяндзом-летувісам, ад якога крыху навучыўся гаварыць па-літоўску, а таксама даведаўся многа цікавага і новага. Гэты ксёндз пабываў у Рыме, у Францыі, Англіі ды іншых краінах. Нашыя гутаркі былі цікавыя, карысныя.

У гэтых лагерах было нямала летувісаў, але таксама – беларусаў, украінцаў, грузін ды людзей іншых нацыяльнасьцяў. Працавалі ў асноўным на сталярных работах. Наўкруга былі спляшныя лясы, пераважна хвойныя, але трапляліся і бярозавыя масівы. Працавалі тартакі, выкарыстоўваючы свой і прывазны (з Балгарыі) лес.

Няраз нам прыходзілася выгружаць цудоўныя букавыя плахі для перапрацоўкі на футляры для гадзіннікаў, радыёапаратаў і г.д..

Начальнікам гэтага лагера (калоны) быў шэранькага выгляду, сярэдных гадоў чалавек. Меў ён страшнае прозьвішча – **Ежов**. Але быў нядрэнным начальнікам.

Неяк запытаў мяне, ці я ўмею маляваць, – трэба выпускаць насыценную газэтку (**агітацыйная брахня і ў лагерах была апорай камунізму**). Я сказаў, што не прафэсіянал, але мастацтва для мяне знаёмая галіна. Тады ён даў мне **аркуш ватмана і жменю неахайна** (малаграматна) напісаных артыкулаў. Вызваліў ад іншай работы і завёў у спакойны куток, дзе я мог заняцца **маляваннем**.

Для мяне, даўно асвоіўшага журналісцкія навывкі, аформіць і аздобіць насыценную газэтку было “плёвым дзелам”. Ежоў быў вельмі задаволены. Калі я яму аднойчы расказаў усю праўду пра мае жыццё і арышт, няволю, ён парадзіў:

– **А почему тебе не написать заявления в Верховный Суд с просьбой о пересмотре дела?.. Я дам соответствующую характеристику...**

– Нічога з гэтага ня выдзе, – запырэчыў я. – **Першы раз я ні ў чым ня быў вінаватым, а далі “вышку”...**

Аднак, Яжоў цераз пару дзён паўтарыў сваю прапанову:

– **Ты всё таки напиши и дай мне пересмотреть. Что ты те-
решь? Теперь ведь другие времена...**

Я, падумаўшы, напісаў і падаў начальніку. Назаўтра ён мне вярнуў заяву, кажучы, каб я выкінуў усю “лірыку” пра нясправядлівасць, крыўду і зьдзек.

– Гэта ні к чаму, – сказаў ён. – Пішы проста і коратка, па дзелавому. І прасі, каб цябе асвабодзілі. Больш нічога ня трэба.

Перапісаўшы, я зноў аддаў яму сваю заяву. А тым часам суседзкі начальнік, які часта да нас зайходзіў, пабачыў маю работу і папрасіў Яжова, каб той адпусьціў мяне да яго.

– Мне трэба абарудаваць барак, і твой мастак мне карціны напіша для належнага афармлення.

Ня ведаю, як яны дамовіліся, але праз тыдзень ці два мяне перавялі ў асноўную калону лагера. Між іншым, у гэтым лагерным комплексе было шэсьць мужчынскіх калонаў і чатыры жаночых. Там, куды мяне перавялі, было дзеве тысячы чалавек. Сустрэў тут былога вучня **Касьцюка з Наваградчыны, Саракалыта з прыгарада Наваградка** і яшчэ некалькі знаёмых дзяцокоў. Адзін з іх працаваў тут кавалём, а раней быў маім суседам з Валяўскай вуліцы Наваградка.

Начальнік дзесь дастаў для мяне фарбы і пэнзэлі. На працягу некалькіх месяцаў я напісаў яму пару дзесяткаў пейзажаў, з якіх большасьць прыздобіла наш барак. Нейкім чынам **пра мяне даведаўся галоўны інжынер – маёр Кучынскі**. Выклікаў мяне і, пагаварыўшы, запрапанаваў **быць на заводзе яго сакратаром**, адначасна **узначаліўшы кіраўніцтва БРИЗа** (Бюро рацыяналізацыі і вынаходства). Зразумела, я ахвотна згадзіўся на такую прапанову. І **перастаў хадзіць на агульныя работы**.

Клімат быў тут мяккі, амаль што ня было вялікіх марозаў. А ўвосень, калі дазволілі выходзіць без канвою, – шмат грыбоў, ягад, гарэхаў. Расьліннасць мала розьнілася ад нашых беларускіх лясоў і палёў, толькі што **лясы цягнуліся без канца–краю**, і лёгка было заблудзіцца. Аднойчы, у хмарную, сырую раніцу, я выбег ў лес пашукаць грыбоў. Іх аднак было няшмат, і я адыходзіў усё далей і далей ад знаёмых мейсц. З пустым кошыкам не хацеў вяртаца (сябры будуць падсьмейвацца) і нарэшце забраўся ў незнаёмую глуш. Бо могуць другі раз ня пусьціць, альбо – чаго добрага – абвясьціць пабег!..

Аглядзеўся: у лесе цёмна, на небе спляшныя хмары, немагчыма акрэсліць, дзе ўсход, а дзе захад... Пайшоў наўгад. Мімаволі апана-

ваў мяне страх, дрэнна будзе, калі заблуджуся! Тут можна і тыдзень блудзіць – з голаду аслабнеш.

Нарэшце ўсё ж такі пашанцавала – натрапіў на сьцежку, ды нават шырокую, праяздную. Але ў каторы бок накіравацца?.. Гэтая дарожка можа завясці ў далёкі кут – сьляды на запыленай дарожцы. Значыць, нехта ехаў з недалёкага паселішча? А можа, з глыбіні лесу дамоў?.. Прыпомніў, як было дома: выязджаў бацька раніцай з дому, а дахаты вяртаўся вечарам. Значыць, мне трэба не па сьлядах каня, а наадварот, супраць напрамку яго ходу вяртацца ў пасёлак (хоць свой, ці чужы).

Рашэнне было правільнае, і цераз паўгадзіны сьпешнай хады я дабраўся, амаль не спазніўшыся, да свайго лагера і пабег на работу.

Мінула больш чым год. Аднаго дня выклікае мяне начальнік атрада і перадае пад распіску казённае пісьмо... Сэрца закалацілася... Што ж там напісана? Я прыпомніў, што на маю заяву пракурору Комі АССР быў даволі хуткі адказ, што па маёй справе пракуратура апрагэставала рашэнне суда і выслала адпаведную просьбу ў Вярхоўны суд СССР, каб перагледзелі справу і вызвалілі мяне з пад варты.

Пасколькі мінула ад таго часу шмат часу, а ніякага адказу ня было, я вырашыў, што мая справа засталася навак і пад сукном. А тут...

Вярхоўны суд паведамляў, што тэрмін зьняволення мне зьменшаны напалавіну: з 10–ці на 5 гадоў, і мне яшчэ асталося быць у няволі каля трох гадоў... **Вось і начальнік Ежоў!.. Вярнуў мяне пяць гадоў вольнага жыцця!..**

Гэта быў дзень, што яшчэ раз даказаў: **глядзі не на ярлыкі** (мундзір, партыйнасьць, прафэсію), **а на чалавека**, на яго ўчынкi, **паводзіны, канкрэтныя факты!** І толькі паводле гэтага ацэньвай людзей.

Ці то на падставе якогась даносу, ці якісь кантроль выявіў, што мяне трымаюць у лагеры звычайнага рэжыму. А мне ж паложаны строгі! І хуценька пераправілі мяне ў іншы мардоўскі лагер, дзе была мацнейшая варта і горшыя ўмовы бытавання. Аднак гэта мне ўжо было малаважна. Набліжаўся час вызвалення. Да таго ж я меў у лагерных паперах анатацыю, што працаваў у санчасьці і мяне праз некалькі тыдняў узялі на работу медбрата.

Лагерным звычай, акрамя забойчай, знясільваючай працы, дазвалялі зэкам займацца спортам (!), самадзейнасьцю, канцэртамі. Кан-

цэрты ладзіліся начальствам, але поўнасьцю выкарыстоўваліся сілы зьняволеных. Нават існавалі аб’язныя, рэспубліканскія канцэртныя групы, якія ў аснаўным абавязаны былі вясці агітацыйную і русыфікатарскую работу.

Вельмі рэдка здараліся выпадкі, калі прыязджалі вольныя артысты з тэатру. Аднак, у гады “оттепели” два разы прыязджала да нас сьпявачка з Саранска – **Антонана Марыя**. Гэта, таксама як Русланава, была няруская – **мардоўка**. Прыгожая, стройная (у нацыянальным мардоўскім строі), сьпявала яна пераважна расейскія песьні – “Ямшник”, “Ах ты степь” і іншыя. Мела цудоўны, мяккі і эмацыянальны голас, захапляла нас, як і Русланава. Мы доўга перажывалі і памяталі яе цёплыя, шчырыя выступленні. Нажаль, гэта была вельмі рэдкая зьява.

У лагеры аднак, былі высокага класа майстры ва ўсіх галінах дзейнасьці: буравікі, архітэктары, інжынеры-канструктары, мастакі, планавікі, кампазітары і сьпевакі таксама. У выбраных для выездаў ансамблях бывалі і духаўнікі, якія пакрыёму (употай) спавядалі зьняволеных. Перавозілі, перадавалі зьвесткі з волі. І, зразумела, давалі часам **высакавартасныя канцэртны**.

А з інжынераў, напрыклад, быў спецыяліст з захаду – **Дабжаньскі**, які кіраваў будаўніцтвам чыгуначнага дэпо ў Печарлагу. Аднак мяне тады ня ўзяў на работу, калі фармавалі нашу брыгаду.

– Мне пісьменнікі не патрэбныя! – сказаў ён нашым хлопцам, якія хацелі мне дапамагчы ў самыя цяжкія галодныя гады... Вось і такія “палітычныя” здараліся! **Яны глядзелі толькі на ўласны, шкурны інтарэс**. Гэты Дабжаньскі быў, здаецца, з Кракава. Ён лічыў беларуса ворагам “польскай рацыі стану”!.. Таго беларуса, які са зброяй у руках **дабравольна бараніў ад акупацыі Варшаву**... Так і хочацца сказаць: **шавінізм – горш каросты!**

Усё мае свой канец. На **Вялікдзень** мяне забіралі чэкісты ў **Шчэціне**, на Вялікдзень – павезлі ў няволю з **Мондзіна**, на Вялікдзень – вяртаюся аканчальна на свабоду, на бесканвойнае жыццё. Ці аканчальна? Расейская прыказка (народная мудрасць!) гаворыць: **“От сумы и от тюрьмы не зарекайся”**... Можа і праўды! Немец – маёр медыцынскай службы – гаварыў у перасыльнай турме:

– Россия – страна беспредела, здесь всё может быть. Значыць, поўнай свабоды тут ня было, няма і не спадзявайся, што яна будзе!?

Так меркаваў я, едучы дахаты. І думаў:

– Я ж мог выехаць у Нямеччыну, альбо далей на захад, хоць бы ў Амэрыку, ці Аўстралію. Быў бы свабодным і заможным чалавекам... Аднак не зрабіў гэтага!.. Чаму? .. Што мяне да гэтага змусіла?..

– Не, дружа! – шчыра запярэчыў я. – Выехаць і я мог дзесяткі разоў... Але ў мяне ня было такога жадання, ні замеру. **Я не абакраў, не забіў і не прадаў нікога. Жыў і працаваў сумленна.** І мне, насуперак **папярэджвання многіх людзей, што большавікі нясуць няволю і смерць рабунак і бяспраўе**, не хацелася пакідаць свайго народу. Рашыў спраўдзіць усё сваімі вачыма, а тады ўжо рашаць, што рабіць і куды падавацца... Можна дзеля гэтага і застаўся ў Польшчы, вярнуўшыся на даваеннае мейсца работы?

Але **ці мог гэта зразумець Луцкевіч**, сын жыдоўкі, **якога беларусы прынялі ў сваю вайскавую арганізацыю**, так, як і яго **малодшага брата – Лявона**, **каб выратаваць ад расстрэлу?** Бо Гэстапо адразу забрала б абодвых, і тады ніякія сілы не змаглі б іх выратаваць?..

Яны, бязумоўна ўцяклі б, бо ім пагражала няўхільная сьмерць. Іх думкі ні ў той час, ні цяпер не маглі натрапіць на той шлях, якім кіраваўся я. Ды ці ж я іх абвінавачваю за гэта? Ніколі!.. **Юрка быў сумленны і добры чалавек.** Не займаўся інтрыжкамі і плёткамі, як некаторыя (нажаль!) нашыя “дзеячы”, якія, начапіўшы акулёры, разыгрываюць з сябе прафесараў (шасьцікласнікі!)

Прааналізаваўшы ў думках усё сваё жыццё і жыццё нашага забытага Богам народу, я зрабіў вывад: **калі б прышлося пачынаць жыццё нанова, то я не змяняў бы свайго шляху.** Так, перацярпеў шмат пакутаў і несправядлівасьці, але ж **прайшоў “агонь, воду і медныя трубы”**, пазнаў жыццё людзей ад самых вярхоў да самага дна. Зразумеў сапраўдную цэну **сумленнасці**. Пераканаўся, што гэта самы каштоўны ў жыцці чалавека і народа дар.

Цяпер добра і цвёрда знаю: **сумленнасць, чысьціня душы чалавека – гэта каштоўнасць большая, чым любыя посьпехі, кар’ера і багацтва.** Асабліва, калі яны нажываюцца не талентам і працай, а хітрыкамі, ашуканствам, грабязом і крыўдай другіх людзей. А нават і коштам нядолі і гора другога чалавека...

Не!.. Калі б давялося яшчэ раз прайходзіць пра жыццё, я б шляху не мяняў.

У “САМАЙ СПРАВЯДЛІВАВАЙ” ЧЫРВОНАЙ ІМПЕРЫ

Нарэшце – Наваградзкая зямля!.. Тут прамільгнулі дзіцячыя і юнацкія гады. Адсюль я падаўся ў шырокі і таямнічы сьвет, пабываў у **Польшчы, Чэхаславацчыне, Нямеччыне, ў Латвіі, Эстоніі, Расеі, Мардовіі, Комі...** Заглянуў і на **Украіну, Грузію, Крым, Малдавію...** Усюды нібы розныя людзі, але адначасна зусім аднолькавыя.

Мне найбольш спадабаліся **малдаване і малдаванкі – працавітыя, прыгожыя і вясёлыя, сумленныя людзі.** Палюбіў я мадзяраў – **нарэдкасьць прынцыповых і шчырых – якія ашуканства і лгарства лічылі амаль што сьмяротным грэхам.** Прылоўленага сярод іх злодзея чакала такая кара, што пакідала незмывальны сьлед на весь век! Глыбока шанаваў **немцаў за іх саліднасьць, працавітасьць і арганізаванасьць і дысцыпліну, глыбокую пашану закана.** Высокай духовай культурай выдзяляліся **Чэхі, Эстонцы.**

А **мы?**.. І супраць свайго жадання і волі прыходзілася канстатаваць, што беларусы (**побач расейцаў**) бадай **найбольш скалечаны няволяй народ...**

Падхалімства (асабліва перад кожным чужынцам і “панам”), цывілізацыйная і нацыянальная адсталасьць, рэнегацтва (асабліва тых, хто падпаў пад уплывы чужацкага духавенства) і вымушаная рабскімі умовамі жыцця – **неахайнасьць...**

Горка, вельмі горка і балюча гэта сьцьвярджаць, але праўда – ня сьмецеце, яе ня вымецеце з хаты. Вобразы мінулага падсунулі мне думку: **беларусы – народ вельмі гасьцінны, амаль такі, як армяне ці грузіны!** Госьця прымаюць усім сэрцам і частуюць усім, што ёсьць найлепшае ў хаце. Ці не на Беларусі нарадзілася прымаўка: **“Госць у дом – Бог у дом!”? Кожны беларус сам, сваімі рукамі пабудаваў свае хаты, хлявы і гумны бяз тэхнікаў і інжынераў.**

Сам жа ўласнаручна майстраваў **няхітрую мэблю, а часта і санкі вазы, цабэркі, даёнкі, лыжкі і ўсё, што патрэбна для гаспадарскага абыхаду. А жанчыны?** Гадавалі пасеяны мужыком **лён, апрацоўвалі яго, пралі, ткалі, шылі, вышывалі і апрадалі ўласнаручна ўсю сям’ю...** Неадрыўна ўпрэжаныя ў цяжкую сялянскую працу, **вышывалі і гафталі цудоўныя ручнікі, дзяружкі, паясы, настольнікі...** Ці ж

могуць з імі зраўняцца французскія, ангельскія ці нават нямецкія жанчыны ?...

І сама сабою насоўвалася думка: **народы Англіі, Бельгіі, Францыі, Італіі ці Нямецчыны лепей жывуць, бо яны свабодныя.** Імі не камандуе ні Крэмль, ні Варшава; **не адбіраюць родных звычаяў ні мовы**, ня высьмейваюць няграматнага мужыка і не гадуюць янычараў (рэнегатаў), якія адракаюцца ад сваіх бацькоў (бо яны ж “дурныя”, дрэнна апрануты і ня ўмеюць “па панску” гаварыць!..). Францускі селянін, ці ангельскі, датскі, жыве свабодна – над ім не вісіць маскоўскі бізун (“захачу, то дам газ і нафту, а не захачу – ня дам!”). Француз і бельгіец, італьянец жыве спакойна, бо ён сам сабе гаспадар: над ім няма брыгадзіра, ні оперупаўнаважанага (чэкіста), які камандуе селянінам і абдзірае яго як ліпку...

Вывод просты: **калі народ хоча жыць “як людзі”, то сам павінен камандаваць сабой, а не прадавацца нікчэмным брахунам**, якія, сеўшы на шыю, плююць на гэты народ і душаць яго падаткамі ды палкамі, штрафамі ды турмою.

А то як у нас бывае? **Прыпрэцца брахун, які нават гаварыць па-беларуску ня ўмее** (а то і аплёўвае гэтую мову), **і давай крычаць: “Я ваш!..”**. Мала, што гаварыць па-вашаму ня ўмею! Але я абагачу вас: будзе танная гарэлка і хлеб, дарма будзем лячыць вас і вучыць! Усе будзе танна і ўсяго будзе поўна, толькі бяры!..

І дурны, цёмны мужык бяжыць галасаваць за такога “добрага” партыйнага пана. Вось будзе жыццё, калі ўлез яму... яго хамут!.. **Так вась сам лезе беларус у яму**, ня слухаючы сваіх сыноў, якія дабіваюцца волі для свайго народу.

– Што нам Пятрусь, ці Вінцэсь! Гэта ж нашы вясковыя хлопцы! Што яны знаюць!.. А той Іван Цяляціц з самай Масквы да нас накіраваны! Паслухай, як гаворыць!.. Кажа лепей зажывём, чым пры цары!..

І сляпяныя людзі ня бачаць, як жывуць вольныя народы Фінляндыі, што вырваліся спад маскоўскага ярма, як жывуць шведы, немцы ды іншыя вольныя народы. Асабліва, калі ў часе выбараў ім дадуць піва!..

– Во, гэта выбары! Бясplatна сербануў дзьве кварталы піва! – хваліцца беларускі калгаснік ці трактарыст, аддаўшы свой голас прыблуднаму брахуну.

З Наваградка гладкая шаша (пабудаваная яшчэ пры паляках) вядзе да Валеўкі, а далей – да Баранавіч. Не даяждаючы пару кіламетраў да Валеўскага прыпынку, стаіць прыдарожны слуп з надпісам “Катлова”. Гэта якраз перапынак для тых, каму трэба ў вёску Катлова або Мондзіна. Праўда, нейкі прыблудны начальнік (згодна з указкай партыі: ліквідаваць усе сьляды беларускасьці на тэрыторыі Беларусі), загадаў замяніць назву Мондзіна ыа **Чаромышкі**, і цяпер старыя людзі, што даўно выехалі з Мондзіна, **дарма шукаюць свае вёскі ці хутара...** І наогул Наваградчыну, нібы паршывае рабаценне, **запаскудзілі чужацкія**, па заказу маскоўскіх халуёў **прыдуманая назвы: “Авангард”** (спрадвеку падобнага на Беларусі ня было), **“Маякоўскага”** (чаму ня лепшага паэта – Купалу, Ларьтсу Геніюш, альбо Байрана?), **“Жданавя”, “Кірава”, “Кутузава”, “Імя СССР”, “Камунар”**. Хутчэй за усё, што гэтыя **дзікія назвы насадзіў на нашы землі якісь камуністычны агітатар, каб спаскудзіць беларускую Зямлю...**

Нарэшце выходжу на узгорку з аўтобуса, накіроўваюся ў напрамку роднага хутара. Прайшоўшы з паўкіламетра, перад вачыма расцілаецца цудоўная панарама. Налева адкрываецца від на вёску Катлова, а ў сутык з ім Мондзінскі краявід. Тут ужо заселена цэлая вулачка, а рэшта жыхараў Мондзіна яшчэ на хутарах. Адсюль мы бачым хутар Нагорнага (“Краўчука”), правей – хутар Давыда Анішчыка (Язэбіхі), а побач – Адама Анішчыка. Далей зарысоўваецца хата Антося Баярына, і ў самым кутку, у глыбіні – Анішчыка Сьцяпана (майго пакойнага бацькі). Рэшта ўцалелых хат закрыта дрэвамі, прысадамі і садамі.

Людзі адтуль змушаны былі перабірацца ў вёску, бо на хутары не правялі электрычнасьці, не папраўлялі дарог і нават соткі адбіралі, як у Жэні Каратай. Яшчэ менш паўгадзіны хады – і я дома...

Аглядваю сядзібу. Гумна ўжо няма, хлёў таксама – толькі **палавіна**. Хата занядбаная... **Працякае страх**. Дома – толькі дзеці, падрастаюць дочкі сястры Алены. Яна працуе ў краме, а прымак (яе мужык Валодзя Апалонік) – у валеўскай арцелі, краўцом. Прыходзяць з работы вечарам. Алена вяртаецца звычайна адна. Сьпяшаецца дахаты, дзе трэба ўхадзіцца з гаспадаркай. Хоць цяпер **каня няма**,

свайго поля таксама, але трэба накарміць парася, падаіць кароўку (без каровы немагчыма пражыць), даць падзяўбці курам, дзяцей накарміць... Клопатаў хапае. А мужык... Часам прыдзе дахаты, а часам – не. Засядзіцца пры выпіўцы ў Валеўцы, на дварэ цёмна, а то і дождж ідзе, гразка. Там і начуе. Ды гэта і лепш, спакойней. Бо як вернецца поўначы п’яны, то ляянкі і сваркі ня мінуць...

На гэты раз мой швагір ня быў п’яны. Пагаварылі пра апошнія здарэнні, пра жыццё. Сястра пацешылася, што закончыліся мае пакуты (невядома за што!), і яны запрапанавалі мне пажыць дома, колькі мне спадабаецца. А пасыля – будзе відаць, дзе і за якую працу ўзяцца.

Назаўтра яны пайшлі на сваю работу, а я заняўся парадкаваннем пакойчыка, у якім памерла мама. Яшчэ ня мінула году як яе пахавалі. Пасыцель на ложку была ледва прыкрытая. Сарочка і прасьціна – ня мытыя. Я нагрэў вады і вымыў усё, што пасыля мамы тут асталося. Прамыў акно, працёр падлогу, што памаляваў у часе свайго прыезду Алесь. Племянніцы ўжо былі падроскамі, вучыліся нядрэнна. Але ў сям’і не хапала згоды, не гаворачы ўжо пра шчырае каханне. Дзеці ня былі належна дагледжаны, выхоўваліся больш самапасам.

Усе браты, акрамя найстаршага – Алесь, яшчэ жылі і працавалі, толькі Казьмер збіраўся на пенсію выходзіць. Жыў ён мірна і спакойна ў сваім доме ў Наваградку. Жонка – Марыя працавала бухгалтарам, і жылі ў дастатку. Хлопцы яшчэ вучыліся. Старэйшы, таленавіты мастак, канчаў Пецябургскую Акадэмію Мастацтва. Малодшыя – Міша і Толік хадзілі ў сярэдняю школу.

Перш за ўсё схадзіў я да **Віця**, ён быў найбліжэй, трыста метраў ад бацькоўскай хаты. Хатка яго ўклінілася ў крайні закутак Мондзінскай зямлі. Яго хутар гранічыў з хутарамі Машчонскіх – Саўкі, Мікалая. Маленькі ростам Саўка меў такую ж маленькую жонку, і хутар яму трапіўся яшчэ горшы, чым нашаму бацьку, адны нядобіцы, равы, узгоркі, балаціна... Нават саду ён не засадзіў. І хоць выгадвалі яны чацьвёра, ці пяцёра добрых дзяцей, гаспадаркі так і не паставілі на ногі.

Былі гэта дабрадушныя, добрыя суседзі – ні Сьцяпан, ні мы ніколі ня мелі канфліктаў з Саўкавай сям’ёю. Хоць панадворкі Саўкі і Віця амаль што злучаліся – і няраз – ня толькі курыца, але і цяля, або

парася пераходзіла мяжу, псавала чужы палетак, ці грады. З найстарэйшым Сарафімам найбольш сябраваў **Віця** (так як з сынамі Мікалая – **Хвядосем, Кастусем**). А я, з **Валянцінам**, пасьвілі каровы і бегалі на вечарынкi з **Юзікам і Алёшай**. Мне, чамусьці, найбольш падабалася наймалодшая дачка **Саўкі – Настазя**. Яна была маўклівай, прыгожанькай дзяўчынкай. І саромелася гаварыць са мною. Ды і я не належаў да адважных “кавалераў” – найчасьцей толькі здалёк пазіраў на яе і гарэў жаданнем пагутарыць, даткнуцца хоць да яе рукі... У маю адсутнасць яна вышла замуж і, здаецца, ня вельмі ўдала.

Я рад быў сустрэцца з Віцем. Ён быў бадай што самы ўражлівы ў нашай сям’і, вельмі добры і ўчынны. Мне, прынамсі, ніколі ні ў чым не адмовіў. І яшчэ адна рыса ў яго характары мяне інтрыгавала і здзіўляла.

Віталі быў найменш граматны ў сям’і. Калі бацька з суседзьмі наладзілі дамовае навучанне, ён, будучы пераросткам, няпрытульна пачуваў сябе між намі, “саплякамі”. Пахадзіў зіму, навучыўся пісаць, чытаць ды лічыць (на узроўні двух класаў), ды больш у ніякія школы не хадзіў. Праўда, раней адну зіму бегаў у Катлова, дзе пры немцах працавала трох – ці чатырохкласная школа.

Вось такая была яго асвета. У шырокі сьвет ня выязджаў, нават у войску ня служыў. А ў роднай бацькоўскай хаце таксама “культуры” і навукі набрацца ня мог. Мы ж былі звычайнай мужыцкай сям’ёй.

Ня глядзячы на ўсё гэта, **Віце** выдзяляўся сярод нас нейкім **прыроджаным “благародствам”**. Ён ніколі ні з кім **ня лаяўся, ня ўжываў брыдкіх слоў** (так як мы ўсе, **бо бацька не цяпеў хамства і лаянкі**) і характарам быў найбольш блізкі да мамы, надзвычай стрыманай, ахвярнай і чулай жанчыны.

Ён добра чуўся сярод сваіх – мужыкоў, але і не выклікаў сораму, знаходзячыся сярод паноў. Мне прышлося быць частым сьведкай яго сустрэч з прыроджанай багатай шляхцянкай, якая закахалася ў гэтым рамантычным і вельмі сьціплым дзяцюку. Яна звычайна прыязджала конна, у сядле і спартовым касцюме і, калі гэта было сьвята, яны доўга хадзілі, або сядзелі ў садзе і пра штось гаварылі, жартавалі, сьмяяліся. Гэтая стройная і даволі прыгожая дзяўчына **прапанавала яму ажаніцца з ёю**. Нагаворвала, каб ён прадоўжыў ась-

вету, а тады яны выехалі б куды небудзь у прыгожае месца і жылі б шчасліва...

Брат цярпліва слухаў яе рамантычныя лятуценні, але катэгарычна **адмовіўся ад жаніцьбы.**

– Мы – ня пара! – гаварыў ён гэтай дзяўчыне. – Сёння ты кажаш так, бо мала прыглядалася да жыцця. Калі б мы пажаніліся (ды супраць волі тваіх бацькоў), пайшлі б дзеці, клопаты, а можа і недастача... Ты ж прывыкла жыць на шырокую ногу, а я – сялянскі “мужыцкі” сын. Ад цябе б адсунуліся ўсе панскія сем’і і твае сябры. Ты пракляла б і мяне і сябе, зразумеўшы, што сама скалечыла сваё жыццё...

Ня ведаю, што ў іх было далей. Прышла вайна, анархія. Здаецца, яна разам з сям’ёй выбраліся кудысь. Але знаю адно: сэксам яны не займаліся.

І вось цяпер гэты брат, прафесіянальны фатограф, жыве на сваім невялічкім (тры гектары) хутары з жонкаю, дачкой суседа, у згодзе і спакоі. У хаце – чыста і акуратна, Надзя як і матка, добрая гаспадыня. Усё ўмее нарыхтаваць, зварыць і сьпячы. Наогул, ня крывячы душою, трэба сказаць, што Анішчыкі больш глядзелі за чысьцінёю і парадкам, чым іхнія суседзі – Машчонскія і Баярыны. Можа таму, што лепей гаспадарылі? Больш заможна жылі?..

Вьяўлалася ў сям’і **ашчаднасьць, але ня скупасьць.** Відаць, гены шчодрага бацькі – Адама перадаліся дачцы Надзі, а бязьмежная дабрата мамы – на сына Віталія. Вядома, сустрэча была радаснай, і стол, як на тых часы, багаты. Знайшлося ня толькі нарэдкасьць смачна засоленае Надзей сала, але і паляндвіца, дамовая каўбаса і нават чарка...

Гаспадары расказвалі пра Алеся і яго Ніну, якія прыязджалі з Расова ў адведзіны. Я сьціпла перадаў тое, што адбылося са мною. Пра ніякую палітыку нам не хацелася гаварыць. Ды і што можна было гаварыць? Мы ўжо ведалі, як жывуць людзі ў **Фінляндыі, Францыі, Амэрыцы** ды на ўсім сьвеце – свабодна. Яны спакойна кладуцца спаць і спакойна ўстаюць. Іх не **мардуе вечны страх і няпэўнасьць заўтрашняга дня.** Там няма тысяч лагераў, і кожны чалавек працуе сам на сябе, а не для нейкага выдуманнага “гасударства”, якое сядзіць у Крамлі і каго хоча – таго **арыштоўвае і расстрэльвае, каго задумае** – таго робіць “кулаком” і вывозіць на “белыя

мядзвездзі”, забіраючы гаспадарку і ўсё нажытае дзедамі–прадзедамі... Усе ужо зналі: **хочаш выжыць – то маўчы!** Нічога нікому не гавары і не заікайся пра тых, хто царствуе у палітбюро, **ня сьмей крытыкаваць партыйнага хапугу**, або злодзея!.. Бо ўсю **віну зьяляць на цябе!**.. Мы часам жартавалі і сьмяяліся, але у глыбіні душы сядзеу нясьціхаючы смутак і боль. Гэты **смутак і безнадзейнасьць залівалі гарэлкай**. Піць навучыліся ўсе, ня толькі мужыкі, але і бабы. Ніхто не ашукваў сябе нейкімі планамі паляпшэння на будучыню – жылі з дня на дзень.

Весела было толькі партыйным (камуністам). Хто хацеў нечага дабіцца – нацягваў на сябе шкуру пралетара і пралазіў (падхалімствам) у партыю. **Падхалімства і лжывая брахня** сталі адзіным шляхам да “посьпеху”.

Такі шлях сумленным людзям не адпавядаў, і яны ў партыю “ня лезлі”. Іх ня можна было купіць ані абяцанкамі, ані гарэлкаю. Мы самі былі падобнымі людзьмі. **Не прадаваліся**. За гэта нас (хто адмовіўся ісці ў партыю, ці ў стукачы) партыйная ўлада называла “**ворагамі народу**”, **заганяла ў лагеры, шахты, капальні (руднікі)**, дзе людзі з голаду і холаду мерлі як мухі. **Асабліва за часоў панавання Ёсіпа Джугашвілі (Сталіна)**.

Але, як кажуць, “жывым у магілу не палезеш”, трэба было неяк жыць, дзесь уладкоўвацца. Пасколькі я меў дыплом эканаміста (закончыўшы універсітэт), цяжкасьці ў гэтым напрамку ня было. Хоць завуч школы **Міхась Петрыкевіч прапанаваў вярнуцца на педагогічную працу**, я рашыў накіравацца ў калгас – там ніхто да мяне не будзе чапляцца, завідаваць мне.

Сястра, ці хтось з сяброў падсказаў мне: эканаміст патрэбны ў **Палужжы** (каля Карэліч). Адпачыўшы, адведаўшы брата Валянціна ў **Радагошчы** (ён перабраўся туды, калі танна прадавалася добрая хата сярод вёскі, побач з хатаю бацькоў Гэлі, яго жонкі). Яна яго ўгаварыла, і пры дапамозе сваякоў перавёз, разабраўшы, свае мондзінскія будынкі (а іх было няшмат) у знаёмую з вечарынак Радагошчу. Гэта быў нядрэнны варыянт. Соткі свае пакінуў, але атрымаў іх на новым месцы. Шкада было добрага саду, але яшчэ карыстаўся з яго нямала гадоў, згодна з устаноўленым законам.

Валянцін таксама быў **добрым фатографам**, і да яго нямала людзей прыходзілі рабіць паспартныя картачкі, вясельныя і т.д.. Акрамя таго, ён так, як **Віце, меў “залатыя рукі”**. Меў раней свой матацыкл, дома – кравецкую машыну і наогул цікавіўся рознай тэхнікай. Гэтыя мае браты умелі адрамантаваць любы механізм, пачынаючы ад ручнога і насыценнага гадзінніка, ровэра і матацыкла, да самых мініятурных і вялікіх механізмаў. Знаў ядрэнна **сталярную работу, аграномію** (вучыўся ў Сельскагаспадарчай школе у **Кашалева**. Яе спалілі ў часе вайны бандыты) і наогул, як у Наваградчыне кажуць, быў змыслом дзяцюком. Любіў музыку і надрэнна **граў на гармоніку, баяне**.

Мы былі вельмі рады доўгачаканай сустрэчы. Шмат аб чым гаварылі, і Валянцін раскажаў нямала цікавых эпізодаў. Да яго багатага рознымі выпадкамі жыцця мы яшчэ вернемся пазней. А цяпер я аглядзеў яго “гаспадарку”: агарод, хлеў з паветкай, соткі, фатаграфіі.

У агародзе ён завёў некалькі нязнаных тут раней расьлін. Расьлі агуркі даўжынёй у паўмэтра і больш, якія можна было адразуць па куску для стала, не марнуючы ўсяго гурка. Расьлі вялізныя гарбузы і салодкія дыні, няведомыя раней сарты капусты...

Каля паветкі была ўстаноўлена **механічная піла** для распілоўкі дроваў і патрэбных матар’ялаў. Недалёка стойла каровы, мясьціліся клеткі для трусаў, у якіх гадавалася пару дзесяткаў жывін. Побач забудоваў красаваліся яблыны і грушы, якія добра пладаносілі што год. Так як і ў Віця, **стаялі вулі з пчоламі**, што год на лекі ды на куццю **быў свой мядок**...

Гадаваліся дзьве дачкі – Маня і Люба. Старэйшая паехала ў Іўе, дзе паступіла ў Медыцынскае вучылішча. А Люба бегала ў мясцовую школу. Маня пасья атрымала дыплём фэльчара, вышла замуж і выехала ў падмаскоўе. А малодшая – да навукі не гарнулася. Падросшы, скончыла кулінарныя курсы і таксама вышла замуж за прапаршчыка мясцовай ваеннай часьці, засталася жыць у Наваградку.

Гэта сталася пасья. А тады, у 1957 годзе я паначаваў у Валянціна, перагледзеў яго неўпарадкаваны збор фатаздымкаў. Былі сярод іх цікавыя матывы, мясцовыя пейзажы, бытавога зместу сцэны і розныя аб’екты. А пасколькі я яшчэ ў Польшчы займаўся (як аматар) фатаграфіяй, брат мне паясьніў некаторыя “тонкасьці” фатаг-

рафічнага жанру. На працягу будучых гадоў ён мне нямала нарыхтаваў патрэбнага мастацка-бытавога, рэгіянальнага матар’ялу.

У паэме “Мондзінская балада” аснаўная колькасць ілюстрацый – яго работа. Хоць некаторыя матар’ялы былі Віцевага і майго выканання.

Пасья я, прыязджаючы ў Мондзіна, часта заглядаў да Валянціна. Туды ад Валеўкі вялі аж дзве сьцежкі: адна, больш рамантычная, бегла каля рэчкі, якая ў мінуўшчыне нератваралася ў возера (з млыном Брычкоўскага). А далей, абыходзячы **Чамброва, былы двор Карповічаў**, дзе цяпер – бальніца, і, перацінаючы цераз масток рэчку, вяла нас у Радагошчу.

На пэвен час я прывёз да Валя сваю скрыпку, і мы часта гралі (кожны сваю партыю) народныя танцы і песні, рамансы і г.д., выклікаючы зацікаўленасць мясцовых жыхараў. Сюды любілі зайходзіць суседзі, пагаварыць, пакурыць, паслухаць музыкі. Са сваім гармонікам, нават з валачобнікамі, Валянцін хадзіў віншаваць суседзяў з вялікім сьвятам. Пазьней ён здабыў сабе магнітафон, але нядоўга ім карыстаўся. Пасья сьмерці сваёй гаспадыні – жонкі Гэлі страціў веселасьць. Ды гэта ўжо іншая гісторыя.

Ў паэтыцы **Ніла Гілевіча** ў вельмі выразнай форме знайшлі выяўленне грамадзянскасць, сацыяльнасць, аб чым сведчаць яго творы і асабліва ягоная сатыра і гумар, у якіх паэт мае свой непаўторны голас, свой характэрны смех і сваю іронію.

Злуюцца, крычаць:
 ”Дакуль ты іх будзеш сьніць—
 Вершы аб волі?”
 Злуюцца... А хіба ж я
 Снам у сьне загадаю?

Задыхаюся.
 Не хапае паветра —
 Бы ў душагубцы.
 А стаю на пагорку,
 Пад небам, сярод палёў.

ГРАБАЎКА

Ад Валянціна, праз даволі вялікі сад і абмінаючы бальніцу на ўзгорку, пайшоў я проста на Мондзіна, каб адтуль ужо заглянуць на хутар пайкойнай сястры – **Мані ў Грабаўцы**. Яе трагічны лёс апісан ў “Мондзінскай баладзе”, але і тут мы успомнім пра жыццё гэтай **мудрай і прыгожай жанчыны**, нявінна **загінуўшай ад бандыцкай рукі**, разам з **мужам Уладзімерам Тарасэвічам**.

Вышла яна замуж рана – у дзевятнаццаць год, і да таго ж у кепскі пасьяваенны час. Нават пасагу ёй добрага не далі – не карову, а цялушку і пару авец, бо ў 1920 годзе яшчэ ня ўсе гаспадары абжыліся пасья вайны, памалу станавіліся на ногі.

Але сьвёкар Мані, стары Тарасэвіч, паходзіў з даўнейшай шляхты, і ў **сям’і захоўваліся прадзедаўскія традыцыі культуры і ўзаемнай пашаны**. Равесьніца Мані – швагерка Саша была добрай дзяўчынай, і яны адразу шчыра пасябравалі. Жыццё складалася памысана. Абое працавітыя і акуратныя ў рабоце, стараліся дагадзіць старому “пану”, і ў хаце панавала згода.

У нядзельку ці ў іншае сьвята, Маня прыбегала дадому. Нашы гаспадаркі дзяліла дворская Трасьцянка – вялізная, незагаспадараная тады плошча. Некалькі гадоў мы тут пасьвілі каровы. Між Трасьцянкай і Мірачыцкімі шнурамі была праяздная вясковая дарога. Па гэтай дарозе ўсе мы і бегалі ў Грабаўку, а яны адтуль – цераз Мондзіна ў Валеўку.

Прайшоўшы каля дарожкі, якая паварочвала налева, – проста на Тарасэвічаўскі хутар. Ён пышна зелянеў у вянку высачэнных стогадовых бяроз і топаляў. Тут усё было дагледжана: добрая прасторная хата, гумно з малатарняй, хлёў. Быў і садок, некалькі вулляў пчол. Матка Сашы даўно памерла, і бацька другі раз ня стаў жаніцца – гаспадыня была Саша. Маладая, спраўная і прыгожая.

Цераз некалькі гадоў Уладзё аддзяліўся ад бацькі, паставіў сабе новую хату з дабудаваным хлявом, а гумном карыстаўся тым самым – бацькоўскім. Толькі склеп сабе паставіў недалёка ад хаты і выкапаў (і накрыў) студню.

Найчасьцей мы адведвалі Маню ўдвох – з Валянцінам. Яна моцна нас меншых любіла. Заўсёды цешылася з нашага прыходу і частава-

ла, чым толькі магла. Швагер таксама вельмі цёпла да нас адносіўся. Неблагія былі адносіны і з яго братам – Зюняй (Юзікам). А ў ста метрах ад новай хаты зелянеў сярод густых бяроз **хутар Зайкаў (Ігна-товічаў)**. Там гадаваліся тры прыгожыя дзяўчыны: **Надзя, Соня і Люня**. Гаспадар быў тыповы беларус, спакойны і працавіты, нядрэны гаспадар. А домам запраўляла маці – з шляхоцкімі замашкамі.

З гэтымі дзяўчатамі Маня таксама ўтрымлівала добрыя і шчырыя адносіны. З часам дзяўчаты павырасталі, павыходзілі замуж. Асталася Люня, да якой я пасяля забягаў ня раз. Але Універсітэт (у Познані), а пазней мая праца на Шлёнску, вайна ўсё перамяніла. І Люня таксама пайшла замуж. А **старых** у вайну **забілі бандыты** і хутар спалілі. Пасяля гэтага ніхто там не будаваўся. Тужліва шумелі бярозы, уцалеўшыя ад бандыцкага агню...

У часе вайны Маня з мужам **прытулілі прыблуднага хлапчука**. Гэта быў бяспрызорны падростак, які ўжо пабываў у турмах. Яго трактавалі як члена сям’і, прыадзелі, абулі, карміліся разам з усёй сямейкай. І вось аднаго вечара суседзі – **Рашэтнікі накіравалі на Тарасэвічаўскі хутар дэсантніка** (партызана). Пасколькі ўжо было цёмна, чалавек **папрасіўся паначаваць**. У такіх выпадках **беларусы ніколі не адмаўляюць**. Гэты дэсантнік **зньюхаўся са шпаной** (прыёмшышам), даведаўся, што гаспадары нядаўна прадалі старую карову, і рашыў **абрабаваць нічога не падазраваючых гаспадароў**.

Хлапцу ён загадаў залезці на склеп і пільнаваць, ці хто ня будзе набліжацца да хутара, а сам пайшоў “памагаць” ухаджвацца гаспадару. У хлявушку ён прыхаванай сакерай ззаду, зьнянацку **рассек гасьціннаму гаспадару галаву**, а як той упаў – яшчэ раз секануў па твары і, упэўніўшыся, што ня жыве, пайшоў у хату. Маня была на печы – яна там рыхтавалася спаць, уступіўшы свае ложка “госьцю”. Ubачыўшы кроў і сакеру ў руках бандыта, Маня закрычала і зашылася ў куток. **Бандзюга ўскочыў на палок і секануў гаспадыню па нагах**, загадваючы злазіць з печы.

Анямелая ад жаху і болю жанчына, прыкрылася ватнікам і шчыльней уціснулася ў куток... Бандыт яшчэ некалькі разоў секануў і **зваліў яе на падлогу**.

– Дзе грошы?!... – крычаў азьвярэлы вырадак. Але Маня ўжо толькі енчыла і ні слова не магла вымавіць. Садыст нанёс яшчэ некалькі

ўдараў і, загнаўшы вастрыё у рот, зьнерухомеўшай ахвяры палез у шафы і скрынкі шукаць грошай.

Так устанавіла экспертыза. Павядомленая Анюта прымчалася з Наваградка, ад гэтага страшнага шоку **страціла на пэвен час розум**. На шчасьце недалёка была бабка і мондзінскія сваякі, а таксама цётка Зося (жонка Зюні). Яны заняліся парадкаваннем і паховінамі трагічных ахвяраў. На Мондзінскіх магілках стаіць камень з надпісам: **“Тут пахаваны трагічна загінуўшыя Марыя і Уладзімер Тарасэвічы. 1946 г.”**

Прыёмшыш (шпана) зьнік бясследна. А грошы за прададзеную карову былі знойдзены на печы, закручаныя ў ганучку...

Цяпер я з цяжкім сэрцам набліжаўся да гэтага, так сьветлага і шчаслівага калісь, дому. У старым доме Тарасэвічаў нікога не аталоса з даўнейшых гаспадароў. Саша памерла (ад сухотаў?), таксама, як яе бацька. Зюня з Зосяю пераехалі ў Баранавічы і там гадавалі сына. Гаспадарыў у Грабаўцы нейкі **Яўлаш з Валеўкі**.

Сын Мані – Леанід (Лёнік) злажыў галаву у Кракаве, ваюючы за славу крывавага узурпатора Джугашвілі (Сталіна). Як вядома, наступаючая чырвоная армія фармавала з **беларусаў штрафныя батальёны і без ніякай падрыхтоўкі кідала іх у атаку** на нямецкія доты... Больш 90 працэнтаў гэтых юнакоў гінулі ў першых баях, вывабджаючы беларускую тэрыторыю для акупанта.

Анюта вышла замуж, узяўшы сабе **прымака з недалёкага Парэчча**. Гэта быў добры гаспадар, талковы і працавіты дзяцюк. І жылі б яны добра, калі б не **згубіла Федзі гарэлка**. Будучы брыгадзірам (Мірачыцкага калгаса), ён распараджаўся коньмі і тэхнікай брыгады і часта атрымліваў “пачастунак”, які пры савецкай уладзе не абходзіўся без гарэлкі. Часта не начаваў дома.

Сям’я замардаваных на пажарышчах Грабаўкі

Знайходзіліся “жонкі” паза домам. Для перажыўшай трагічную сьмерць бацькоў Анюты лаянка і пабоі п’янага мужа сталі прычынай цяжкага расстройтва, што прывяло да бальнічнага лячэння. Але нейкая высшая справядлівасьць пакарала **Федзю**: ён, вяртаючыся з папойкі **зімою, адмарозіў сабе руку**. А праз некаторы час, **заснуўшы ў сьнежным кургане – зусім акачанеў**. Знайшлі яго назаўтра людзі. Пасьля сэкцыі ў бальніцы яго дастойна пахавалі.

Да гэтай гісторыі трэба дадаць, што, застаўшыся ўдавою, ачуняўшая **Анюта** не стала шукаць другога прымака. Яна купіла сабе ровар, стала працаваць **на пошце** (паштальёнам) і гадала чацьвёра сваіх дзяцей. Сёння яе дочки жывуць самастойна: адна ў Менску, другая ў Наваградку, замужам за былым вясковым дзяцюком (шафёрам). Жывуць добра і згодна.

Два сыны – як дубы: адзін, адслужыўшы ў марскім флоце, ажаніўся на суседцы – **настаўніцы**, якая **адмовілася астацца ў Менску на аспірантуру**. **Рашыла працаваць на вёсцы, у родным раёне**. Гэта нарэдкасьць здольная, сумленная і працавітая жанчына, якіх многа на Беларусі – толькі рэдка іх дацэньваюць... Жывуць і працуюць у Валужыцы. Саша (муж Ірэнкі) – чалавек ініцыятыўны і знаёмы з тэхнікай. Часта наведваюць бацькоў у недалёкім Русаціне, за Міратычамі. Праўда, бацькоў ужо няма, але жывуць там маткі ў сваіх хатах...

Другі (старэйшы) сын Анюты даслужыўся ў арміі рангі палкоўніка. Яго без перабольшаньня можна назваць інтэлектуалам. Чалавек з шырокімі ведамі і шматбаковымі здольнасьцямі, не выключаючы мастацтва і музыкі. Цікавы субяседнік і сугуба прынцыповы беларус. Шмат дзе працуючы, **ніколі не прадаваў сумленьня**. Мімаволі думаецца, што за цяжкія пакуты і незаслужаныя трагедыі, Анюце лёс дараваў добрых дзяцей і спакойную старасьць пад апекай блізкіх і родных.

Пабыўшы дома, адведаўшы блізкіх і далейшых сваякоў (усе яны прымалі мяне вельмі цёпла і шчыра), трэба было усталёўвацца на работу. Мне падказалі, што каля Карэліч у Палужскім калгасе патрэбны эканаміст. Кіруе гэтым калгасам вядомы многім сумленны чалавек – **Іван Пахолак**. Сам ён вясковец, а жонка працуе настаўніцай у Палужскай (ці Карэліцкай) школе.

Доўга не адкладаючы, я, сеўшы на ровар швагра, паехаў у Палужжа. Гэтая вялікая вёска знаходзілася амаль побач Руткавіч, у якіх жылі мае дваюрадныя браты: **Юзік** з выдатнай гаспадыняю – жонкай **Лідачкай і Паўлюк**. З гэтым, малодшым, я вучыўся ў Наваградку. Ён быў актыўным камсамольцам, і ў канцы быў выдалены з гімназіі. У часе вайны ўвязаўся ў спрэчку з партызанамі (дэсантнікамі), і быў **збіты імі да паўсьмерці (пасля пусьціў легенду, што гэта палякі яго пабілі пры дапросе)**. Так і застаўся да канца жыцця нежанатым (пустацвіетам, як гаварыў наш бацька).

Юзік быў здольным хлопцам і **добрым гаспадаром**. Яго хата, двор, гаспадарка прыцягвалі вока парадкам, чысцінёй, дагледжанасцю. Усё ўмеў зрабіць сам, сваімі рукамі. **Яго хата магла быць прыкладам рацыянальнага сялянскага быту, так як Мікалая Анішчыка – унука дзядзькі Ігнася**, пра якога гутарка будзе пазней. Нават сама забудова была пастаўлена ў прыгожым закутку каля рэчкі Нёўды, абрамлёнай вербамі і алешнікамі.

Амаль усё жыццё **Юзіка Федаракі**, так як і яго бацькоў, было так чыстым і празрыстым, як воды гэтай сьветлай, незабруджанай ракі. Выгадавалі яны двое дзяцей. Дачка–педагог вышла замуж, а сын–інжынер пераехаў у Віцебск на работу ў электрыфікацыі горада.

Недалёка ад Руткавіч (за узгорачкам) сярод зялёных прысадаў размясьціліся **Савашы – радзіма Ганны**, мае маткі, і дзед **Паўла** (фенаменальнага сілача). Гэта быў сапраўдны асілак, якога знаў ня толькі весь Карэліцкі раён.

Даволі прывясыці прыклад, калі ён, у канфлікце з жыдоўскімі гандлярамі, сарваў **перадок воза з калёсамі** і, ўзяўшыся за аглоблі, **крутануў перадком наўкруга сябе так**, што ўвесь рынак разьбегся... Адораны такой нязвычайнаю сілай, дзед **Павел быў чалавекам унікальнай цярплівасьці і дабраты**.

Яго ўсе навокал зналі і ніхто не ўваходзіў у спрэчкі. А калі прыставаў якісь п'яніца, то Павел зараз жа адыходзіў ад яго як найдалей. Каб ня было граха... Некаторы час мне давялося паначаваць у сваякоў – **Пятра і Параскі ў Савашах**. Там Пётр уладкаваўся на добрую працу на заводзе і стаў паважаным, самастойным чалавекам. Пару разоў **яго дачка Галя наведвала нас у Вільні**.

СТАРШЫНЯ КАЛГАСА – ПАХОЛАК

Старшыня калгаса Пахолак быў сапраўды добрым і мудрым кіраўніком. Яго нязьменным правілам падыходу да людзей было: **“Дай чалавеку жыць, а тады вымагай ад яго належнай работы!”**.. Сын беларускай вёскі, ён добра ведаў і вычуваў патрэбы сяла, яго крыўды і балячкі. І калі я залішне дакладна трымаўся літары законаў, то ён па-бацькоўскаму мяне папраўляў, павучаў:

– Калі чалавек робіць на зямлі, то ён павінен штось з яе мець. Скажам, малоцім збожа, і малацьбіт адбярэ сабе дзесятак кулёў – залатаць прагніўшую страху... Ці ж я павінен адабраць у яго гэтую салому? Альбо конюх, які трымае і корміць каня, едучы з сенавання возьме пару абярэмкаў сена... Як жа ад яго адбярэш? Каня ж трэба карміць!.. Таксама і баба, якая возьме хвартух капусьцянага ці бурачанага лісьця для каровы...

Ня трэба забывацца, што людзям трэба жыць. У кожнага – сям’я, якую таксама трэба карміць...

І я пачынаў разумець прыказку, знаную кожнаму жыхару Савецкага Саюза: “Закон – што дышло: куда повернул – туда и вышло!”.. Факты паказалі, што партыйнаму можна красьці, яго суд ня мае права судзіць! Калі яго людзі прыловяць на крадзяжы, то яму будзе **“партыйное взыскание”** (вымова), або “предупреждение”, якое праз паўгода, або год будзе зьнята.

А калі прыловяць **безпартыйнага**, яму адразу **суд дасьць некалькі гадоў зьняволенья**. Вось такая “дэмакратыя” камуністычнага рэжыму... І калі здараліся ў калгасе выпадкі абнаглелага крадзяжу (мяшкамі), то праўленне калгаса само вызначала кару – здымала брыгадзіра з работы, або вызначала штраф ці іншую меру, але ў суд не перадавала.

І усё ж такі я не адразу прывык да такога амаль штодзённага ламання законаў. Былі выпадкі, калі я пра жульніцтва дакладаў старшыні – **Пахолку**. Вядома, знайшліся незадаволеныя, якія напісалі **данос на мяне** дзяўчыне, якая была сакратаркай **камсамолу**. Я нават ня ведаў пра гэта. І, калі яна звярнулася да мяне з закідам, што я за бутэльку самагону камусьці зьменшыў норму (я выконваў і работу нарміроўшчыка), я абурыўся і адразу звярнуўся да старшыні.

Пахолак аднак ня прыняў ніякіх мераў і проста сказаў:

– Плюнь ты на ўсё гэта!.. Не звяртай увагі... **Не адмыліся мы яшчэ ад такой гразі...**

Я палічыў гэты крок старшыні несправядлівым і **падаў заяву аб звальненні**. Пахолак заяву прыняў і палажыў пад сукно. Цераз пару дзён я зноў яму напамніў, што прашу звольніць з работы.

– Ну куды ты паедзеш? – з дасадаю сказаў старшыня. – Думаеш, у іншым месцы лепей будзе? **Усюды гэта самае...** Тут – я за цябе, а ў іншым мейсцы можа ніхто за цябе не заступіцца!.. **Нідзе праўды ня знойдзеш...**

Старшыня разумеў маю наіўнасьць, маё слабое ўяўленне аб рэальным жыцці кагласьніка і наогул савецкага чалавека. Ён спачуваў мне, знаючы добра, што такое 58-ая “статья”... І шчыра хацеў мне дапамагчы. Але я упёрся ў сваім пошуку справядлівасці, і праз два тыдні Пахолак мяне адпусціў...

Здарылася так, што ў мяне па прыездзе ў Наваградак былі скрадзены 100 рублёў грошай і дакументы. Рассыпаліся усе мае планы. Трэба было вырабляць пашпарт і шукаць новай работы на месцы. Я падаў заяву ў міліцыю і пайшоў у Сельска-гаспадарчую управу, што мясьцілася ў былым “Ужэндзе Воевудзкім”. Там был! добрыя хлопцы, усе маладзейшыя за мяне. Я расказаў пра сваю бяду і спытаў, ці не памаглі б мне знайсці адпаведную працу.

Загадчык аддзела сказаў, што ў некалькіх калгасах Наваградчыны патрэбныя эканамісты. І далі мне сьпісак гэтых калгасаў.

– Як вырашыце, куды вам найзручней, – прыходзьце і мы сазвонімся. Клопату ня будзе. Выпадкова сустрэўшы мяне, былы вучань парадзіў ехаць да яго ў вялікае сяло – **Сенную**, дзе ён працуе касірам. Там даволі добрае кіраўніцтва (старшыня), зладжаны адміністрацыйны апарат і даволі заможнае насельніцтва. Можна працаваць спакойна, з неблагім заробаткам.

Пасколькі я ведаў наднёманскія акаліцы Любчы (ураджайную зону), а да таго ж побач будуць блізкія, добра мяне пазнаўшыя з ранейшых гадоў, я пагадзіўся з такім варыянтам. Як ні як, але ж буду сярод сваіх, беларускіх людзей. Можна папрацаваць на карысьць сваіх землякоў.

Паехалі мы разам, і ў цікавай гутарцы хутка праяцеў час. Нейкіх 25 кіламетраў нядрэннай дарогі занялі ня больш гадзіны. Паначаваў-

шы ў гасьцінным доме, назаўтра пайшлі мы ўдваіх у кантору. Выявілася, што тут **кадрамі** займаецца **сакратар парткома**, нейкі балбатлівы выскачка гадоў сарака.

Пазнаёміўшыся, ён адразу стаў распытваць мяне – адкуль і ў якой сям’і радзіўся, дзе я працаваў, чаму мяне забралі ў лагер і г.д.. Адным словам, выварочваў душу, што мяне нэрвала і выклікала ня вельмі дыпламатычныя паясьненні. Аднак сакратар цягнуў гэты попыт больш паўгадзіны і сказаў, каб я перабіраўся да іх, а справа прыёму і варункаў працы вырашыцца на праўленні калгаса. Я аднак зрабіў іншыя вывады: калі другая асоба (пасыля старшыні) адразу пачынае чапляцца і “спавядаць”, то супрацоўніцтва не атрымаецца. Аб гэтым я сказаў свайму сябру і неадкладна выехаў у Наваградка. Там расказаў пра няўдачу, і мне сымпатычны кіраўнік сельгассектара запрапанаваў работу ў прыгарадзе Наваградка – **Гарадэчне**. Праўда, гаспадарка там запушчаная, прыдзецца добра папрацаваць, каб вывесці яе на адпаведні узровень, але ёсьць нядрэнныя перспектывы. Зямля ураджайная, будынкаў хапае, толькі кіраўніцтва не спраўляецца... Аплата будзе – як і ўсім. Хоць эканамісты ў нас яшчэ недацэньваюцца...

Гарадэчна, як і ўсе прыгароды Наваградка, я ведаў. Туды нават пешшу меней гадзіны хады. А калі на ровэры... Можна і з горада даязджаць. Мы адразу пагадзіліся, мне далі накіраванне і я адразу падаўся ў калгас. Быў там старшынёй **нейкі Кірын** – з “**25-тысячнікаў**”, калісь выдзеленых партыяй у калгасы, якія ўсюды “кульгалі”, а часам і развальваліся на “укрепление хозяйства”. Кірын быў чалавекам прыблудным і амаль зусім **няграматым у галіне сельскай гаспадаркі**. Ды ён ёю і не цікавіўся.

Добрая калісь гаспадарка (амаль уся зямля ураджайная) развальвалася на вачах. Я, сялянскі сын, быў узрушаны і абураны страшэнна запушчанымі ўсімі галінамі кагласа. У гумнах **стрэхі прагнілі і працякалі, сена**, якога не хапала зімою, **гнило і ім кармілі скаціну**... Летам нарэзвалі галяя, высушвалі і зімою кармілі каровы **венікамі**!.. Якое ж магло быць тое малако?.. Якое мяса?..

Калі зайшоў я ў цялятнік (пярэзімкі) – жахнуўся: цяляты стаяць па калені ў гнаю! Без падсцілу, **бо саломы і на корм не хапае**!.. А пра сена і канюшыну нават мовы няма! Тое ж самае ў сьвіней – у

хлеў страшна ўвайсьці: **сьвінні равуць, як бы хто іх рэзаў!.. На платы лезуць ад голаду!..** Здаецца, вось–вось іх пераскочаць... Жаж!..

Калі я пра гэта намякнуў старшыні Кірыну, ён толькі адмахнуўся:
– **“Для этого есть зоотехник и агроном.** За что мы им деньги платим?..” Пусть делают своё дело! **Я за всем усмотреть не могу!..**

Хутка я даведаўся, што калгаснікі ўжо год, іншыя і **больш двух гадоў не атрымліваюць зарплаты** за свае заробленыя працадні... І нічога дабіцца ня могуць. Іх скаргі ў раён вяртаюцца назад да старшыні, а той іх аддае бухгалтару, ці прафсаюзнаму сакратару, і пасылаецца ў раён адпіска, што ўсё тут робіцца законна... Такі ж самы вынік бывае, калі прыязджае хтось з раённых **кантралёраў**. Яго накармяць, **напояць і падпісваецца акт, што скарга не абаснованая...**

Старшыня гэтым часам, пасябраваўшы з раённымі ўладамі, штогод наладжвае паляванне. **Выязджаюць машынамі са стрэльбамі ў лясныя масівы на тры–чатыры дні,** бяруць з сабой скрынку (ящик), або больш **гарэлкі і ганяюць зайцоў або дзікаў. . .** **Справы пасеву, тэхнікі, скаціны, будынку іх мала хваляюць. Ёсць чым замазаць рот і вышэйшым уладам!** Будзе гарэлка, шынка, паляванне ці рыбалка і для іх!..

Аднак здарылася нечаканае, Магчыма, хтось напісаў у якісь больш уважлівы цэнтральны орган, а можа з іншых прычын пачалася чарговая рэарганізацыя.

Змянілася ўлада. Замест ранейшага сакратара райкома прыслалі карэліцкага, з якім Кірын ня меў кантактаў і паляванняў. Галоўная апора – абласны начальнік (Міцкевіч) – таксама быў пераведзены ў Віцебск. **Сталі выплываць цёмныя справы Гарадэчанскага старшыні.** Скаргу ў раён падаў чалавек з вёскі Мотча, у якога калгас забраў карову, а грошай ужо больш году не плаціць і старшыня пра гэта і слухаць ня хоча. Скарга трапіла ў рукі новага сакратара райкома, пасыпаліся іншыя “жалобы”, была прызначана камісія спецыялістаў для праверкі усёй дзейнасці Гарадэчанскага старшыні.

– Денег не жалеть! – загадаў старшыня, пачуўшы аб прыездзе камісіі. І пачаліся пачастункі і выпіўкі... Раз нечакана зайшоўшы ў

кабінет старшыні, я там застаў на сталае бутэлькі і закуску каўбасы, шынку, агуркі г. д.. Заатэхнік спаў на канапе, а другі “спецыяліст” драмаў, схіліўшы галаву на стол.

Трэці калупаўся ў нейкай падшыўцы дакументаў... Мне усё стала ясна. Але я не забываўся, што нада мной яшчэ вісіць меч Дамокла: нядаўні лагер!.. І мне не было магчымасці залішне афішавацца. **Кірын быў партыйны!** Хто мне захоча паверыць?.. Ня толькі беспартыйнаму, але і “рэцыдывісту” (два разы быў засуджаны і вывезены на калючыя драты!).. У вачах партыі і чэкістаў я быў закаранелы “враг народа”. Адразу, між іншым, дабаўлю: мінулі дзесяткі гадоў ад таго часу, але ня было ніводнага чалавека ў Мондзіне, Наваградку, Беластоку, Менску, Горадні, у Польшчы і на Беларусі – ды наогул на сьвеце, які б назваў мяне ворагам беларускага, польскага, расейскага, літоўскага ці іншага народу. Наадварот, акрамя гэтых нацыянальнасьцяў, у мяне ёсьць нямала шчырых сяброў сярод украінцаў, грузінаў, малдаванаў, жыдоў і нават цыганоў.

Можа таму, што я ад маладых гадоў не ацэньваў людзей паводле партыйнага або іншага ярлыка, а паводле яго дзейнасьці, учынкаў, сумленнасьці і працавітасьці. Жыццё мне даказала, што агромнай вартасьцю на ўсім працягу існавання зьяўляецца **праўда, сумленнасьць і дабрата**. Яны амаль ва ўсіх людзей знайходзяць зразуменне і ўзаемнасьць. Многім памагаў, і справядлівыя людзі, якія сваё жыццё і дабрабыт здабываюць сваёю працаю, мяне добра знаюць.

А зладзеяў і ашуканцаў я стараюся абмінаць. І хоць часам адчуваю да іх злосьць, то не паддаюся пачуццю нянавісьці. Бо ведаю: яны радзіліся добрымі і хацелі быць добрымі, але жыццёвыя умовы іх скалечылі, адабралі веру ў дабро і справядлівасьць на сьвеце, іх скалечыла фальш дрэнных законаў (альбо генаў). І ў глыбіні душы я ім спачуваю.

Двухтыднёвая рэвізія ў калгасе скончылася тым, што называюць “пшык”. Акт рэвізіі выявіў нешта – на 13 рублёў і т.д... Агулам парушана фінансавая дысцыпліна на суму 34 рублі... Акт падпісалі, і рэвізоры, апошні раз выпіўшы, паехалі ў Наваградак.

Аднак, спакойнае жыццё ў калгасе было парушана. Людзі што раз больш сталі дамагацца аплаты за сваю працу, сталі голасна гаварыць пра акрадванне.

Паплылі лісты і заявы ў Горадню (абласны цэнтр). Адтуль прышоў загад неадкладна правясці паўторную рэвізію, накіраваўшы для гэтага найлепшых спецыялістаў. І праз дзесятак дзён з'явілася новая камісія, якую ўзначальваў знаны з непадкупнасці (не выпіваючы) гадоўны бухгалтар–рэвізор – **Каравы**. Выпадкова мы з ім пазналіся раней. Гэта быў нявысокі, накульгваючы (інвалід трэцяй групы) дзяцюк. Кучаравы, цёмнавалосы, з адкрытым тварам і стрыманай гаворкай – ён выклікаў давер і сымпатыю з першага погляду.

– Вычуваю, што тут ня ўсё ў парадку, – сказаў ён мне праз дзень дэментальнага аналізу. Але не магу напасці на прычыну, на сьлед. Хоць даслоўна чую пад пальцамі нейкае ашуканства... Аж сам сабе дзіўлюся... Што вы думаеце?... У чым тут крыеца прычына?..

На другі дзень, пагаварыўшы з некаторымі суседзямі, я сказаў Караваму:

– Трэба шукаць фальшывых **ведамасьцяў на аплаце працы**. Бо, як бачыце, даходы касы, за апошнія гады няшмат змяніліся, а калгаснікі (асабліва паляводы) перасталі атрымліваць зарплату.

Бадай у той жа дзень Каравы натрапіў на сьлед – знайшоў дзеве ці тры ведамасьці на даволі вялікія сумы, з **фальшаванымі подпісамі**. Ён праверыў некалькі прозьвішчаў і выявілася, што гэтыя людзі грошай, паказаных у ведамасьці, не атрымлівалі... У некалькіх выпадках **фальшаванне пацьвярдзіла экспертыза**. Сума украдзеных грошай пераваліла за **30 тысяч рублёў**.

Каторагась дня я прылавіў касіршу, як яна **папраўляла цыфры** ў галоўнай кнізе **бухгалтэрыі**. Паказаў яшчэ нявысахшае чарніла Караваму, і касірша, як гаворыцца, аканчальна раскалолася. Скандал нарастаў. **Кірын спробаваў замятаць сьляды**. Памчаўся ў Горадню, Менск, нават у Віцебск, аднак на пачатку нейкіх рэформаў партыйныя “покровители” адмовіліся рызыкаваць сваім крэслам нават для “друга”.

Хутка распачаўся суд, **які цягнуўся тры дні**. Праслухана **каля сотні сьведкаў**. Устаноўлена **абкраданне калгаснай касы на 150 тысяч рублёў** (у тым ліку звыш 20 тысяч налічнымі). Кірыну “далі” шэсьць (ці восем) гадоў зняволеньня, бухгалтару (Лёдзі) – 8 гадоў, касіршы (Лапата) – 12 гадоў. А Соні Лукашэвіч (якая фальшавала

падпісы) – нешта умоўна (папужалі). **Чамерку, які быў партыйным і краў, толькі папалохалі.**

Пададзеныя сумы былі толькі часткай злоўжыванняў. **Караваму было загадана спыніць далейшыя расследаванні**, каб “не раздзьмухваць” брыдкай справы. Такім чынам быў пасыла трох гадоў панавання 25–тысячнік, які здорава “украпіў” (лепш сказаць, акрапіў) Гарадэчанскі калгас, пакараны зняволеннем.

Разам з Кірынам зьніклі і яго сынкі, якіх прылавілі **на акраданні падвалу і магазінаў**, бо яны ж былі “непаўналетнія”. Адзін з іх, між іншым, **украў мой ровар**, і міліцыя адмовілася прыняць меры, бо быў “малолетка”...

Новае раённае начальства назначыла гэтым разам старшынёю калгаса **Івана Бурлыку**, які быў перад тым другім сакратаром райкома. Родам ён быў з Ваўкавіч (каля дзесяці кіламетраў ад Наваградка). Яшчэ малады (гадоў пад 40) рослы і моцна скроены, гэта быў чалавек іншага складу.

Я не распытваў Івана Бурлыкі пра яго жыццё. Тым ня менш зляжылася ў мяне думка, што ён – патомак людзей (гаспадароў), вывезеных у мінуўшчыне ў Сібір. Вельмі ж яго характар і паводзіны неподобны былі да нікчэмных 25–тысячнікаў і наогул партыйнай хэўры. Прарабіў я з ім тры з палавінаю гады. Працавалі мы вельмі дружна і актыўна. Кіраваліся мы не этыкай якогась прыдурка “зверху”, а логікай эканомікі і справядлівага падходу да чалавека. А тым больш – нашага калгаснага працаўніка.

Мяне **здзіўляла працавітасць і акуратнасць** гэтага чалавека, а таксама яго рэдкая **сумленнасць**. Ён першы зьяўляўся **на работу (з усходам сонца!)**. Аб’язджаў на сваім старшынаўскім “казьле” брыгады і фэрмы, тады накіроўваўся ў кантору, дзе правяраў выкананне ўчарашніх рашэнняў, ход работ і прымаў інтарасантаў (без ніякай сакратарскай бюракратыі). Пасыла ізноў падаваўся ў поле, альбо будову. Ізноў жа дзіва: гэты старшыня **выязджаў з работы – апошнім**.

Ён ня меў шафэра, **кіраваў машынай сам**. І яшчэ адно дзіва: яго машына, хоць ня новая, ніколі не псавалася. Я часта з ім ездзіў, амаль на **ўсе брыгадныя сходы, на сустрэчы з асобнымі калгаснікамі** і г.д.. І з прыемнасцю назіраў, як ён умела і асцярожна абмінаў ямы і глыбокія каляіны, калі дарогі яшчэ ня ўсюды былі папраўлены.

На працягу некалькіх гадоў супрацоўніцтва і частых супольных паездак, я мог пераканацца, што **Бурлыка ніводнага разу не зайшоў у суседзкую калгасную сям'ю дзеля “выпіўкі”**, хоць ён ня быў абстынэнтам. На майскай сустрэчы з актывам (ці ў іншае дзяржаўнае свята) ён выпіваў адну-дзве чаркі, але **ніколі не напіваўся**. І на сёнешні дзень не магу зразумець: як магло здарыцца, што ў нас былі з ім амаль поўнасьцю аднолькавыя прынцыпы ў характары, паводзінах і працы... Існавала толькі адна сур'ёзная розніца: я быў “гарачы”, эмацыянальны, а **ён ніколі не павышаў голасу**, ня страчваў раунавагі. У гэтым старшыня намнога мяне перавышаў.

Пачаўшы працу ў Гарадэчне, я ўладкаваўся на кватэру пры канцы вулачкі, што вяла на Брацянку. Гэта была маленькая хатка з агародам і хлявушком, у якім гаспадыня трымала карову і свінку. Яе муж памёр, і жыла адзінокай.

Мяне прывёў да яе брыгадзёр і запрапанаваў узяць на кватэру. Пагаварыўшы, яна ня толькі згадзілася, але і ўзяла на сябе абавязкі аджыўлення за **вельмі памяркоўную аплату**. Трэба сказаць, што гэтая маладзіца – **Марыя Собаль** была вельмі акуратнай і чыстай гаспадыняй. Хата яе, вокны, падлога, надворак – усё было ў незаганным парадку. Суседзі да яе адносіліся з пашанай, бо вяла сябе дастойна ва ўсіх адносінах. З бегам часу мне і ў галаву ня прыходзіла думка мяняць кватэру.

А мае жыццё яшчэ ня мела цывёрда вызначанага накірунку. У пашпарце лічылася, што быў жанатым, а **жонка ўжо вышла замуж за другога...** Пасьведчаньня аб разводзе я ня меў (магчыма, і жонка яго не афармляла). Мне не хацелася варушыць мінулых падзеяў – ды так неакрэсленая сытуацыя ўжылася. Старшыня і яго жонка (доктарка) раілі мне запазнацца з іх знаёмай – аптэкаркаю са Уселяба – добрай і сумленнай жанчынай. Але неяк не здарылася адпаведнай аказіі, а ехаць спецыяльна ў сваты, не запазнаўшыся бліжэй, неяк не выпадала... Так і не збылася такая магчымасьць.

Акрамя таго, стаў я сур'ёзна задумвацца пра магчымасьць сужыцца з Марыяй Собаль. Была яна нябрыдкай і **вельмі добрай жанчынай**. Праўда, ёй не хапала асьветы, але я лічыў, што мае асьветы хопіць на дваіх. Магчыма так бы яно і сталася, калі б не зьмяніліся акалічнасьці.

Тымчасам жыццё бегла сваім пратораным шляхам. Я пакрысе вяртаўся да нармальнага псыхічнага стану (пасьяла лагерных перажыванняў). Многа мне **памагла ў гэтым Марыя** сваімі вельмі ўважлівымі і цёплымі адносінамі, і нармальная праца побач Бурлыкі. Карыстаючы з добрых парадаў і падтрымкі старшыні, я сур’ёзна заглябіўся ў эканамічную працу. Часам чытаў даклады для людзей, уносіў абаснованыя папраўкі ў нарматывы сельска-гаспадарчых работ, а нават **дапамагаў асабіста адзінокім жанчынам і старым працаўнікам пры афармленні пенсій.**

І вось нечакана ўзьнік “канфлікт” са старшынёй адносна аплаты маёй працы. Я атрымліваў мізэрную аплату за маю працу, але ў канцы года дабаўлялася даплата натурай (бульба, збожжа). Наогул у калгасе аплата была нізкая, і людзі часцей абапіраліся на свае агароды, дамашнюю гадоўлю сьвінчаці, курэй і т.д.. Пры чарговай сустрэчы Каравы даў станоўчую парадку, каб я ў гадавы план, дзе устаўляецца таксама аплата ўсіх працаўнікоў, упісаў і дастойную выконванай працы аплату эканаміста. Я паслухаў яго і паставіў цыфру 180 рублёў.

Аднак, даведаўшыся пра гэта, сакратар парткома (рыжанькі, малаграматны) зажадаў ад старшыні, каб той панізіў мне (“турэмшчыку”) прапануемую стаўку. Пасколькі я ня пасьпеў яшчэ абгаварыць праект плана з Бурлыкай (часу яшчэ хапала), ён завочна зьніжыў мне аплату ў два разы. Раствлумачыў мне постфактум, што ў канцы года будзе ўсё выраўнена натурай.

Тым ня менш, я пачуўся расчарованым яго рашэннем і падаў заяву аб звальненні. Гэты дробны факт стаўся прычынаю далейшых падзеяў, якія прывялі мяне ў Вільню. Так **часам непрыкметныя здарэнні мяняюць у корані далейшыя шляхі людскога жыцця.**

Перад выездам з Гарадэчні Бурлыка прапанаваў мне застацца, не выязджаць. Аб’язджаючы апошні раз кагласныя паселішчы, назіралі, дзе мы разам многае зрабілі. Але я свайго рашэння не змяніў. Рассталіся мы бяз злосьці, захоўваючы надалей нармальныя адносіны. І ўсё ж такі лёс у далейшым ня зьвёў нас на супольную сьцежку. Ведаю, што ён, хутка пасьяла майго выезду, быў пераведзены ў Ліду на становішча сакратара райкома, ці райвыканкома.

За тры–чатыры гады мы нямала зрабілі. У калгасе былі збудаваны: новы будынак для ацёлу кароў, крытая пабудова для сушкі зернавых культур, перакрыты кароўнікі і цялятнікі (змантавана абсталёванне для прадукцыі ўласнай шчапы (дранкі). Выплачана зарабатная плата калгаснікам за тры гады (скрадзеная Кірыным, бухгалтэрай і касіршай і інш...). Асушана і насыпана утрамбованым пяском вуліца старога Гарадэчна, і на рахунку калгаса асталося звыш 300 тысяч рублёў **свабодных фондаў**... Сапраўды, наша работа стала прыкладам для насельніцтва. Мы рэальнай працаю даказалі людзям, што не збіраемся іх шальмаваць, ні абкрадаць, і аснаўная маса народу стала ахвотна і сумленна працаваць. **Людзі нам паверылі, і супольная праца дала належны плён.** Павесялела сяло. Зьявілася перспектыва выхаду з ганебнага тупіка, як ня стала ашуканца і казнакрада. Мы супольна даказалі ісьціну, што **кадры вырашаюць усё!**..

Толькі трэба, каб гэтыя былі кадры, а не змаскаваныя прахадзімцы і наменклатурныя злодзеі.

Пасьля майго выезду людзям пашанцавала: Бурлыка знайшоў і прыняў на работу кваліфікаванага і сумленнага эканаміста па прозьвішчу Жыхар. Далейшыя лёсы гаспадаркі мне невядомы. Аднак пра “паляўнічыя оргіі” партыйнай групы я больш ня чуў.

Ці не залішне пасьпяшаўся я, зьезджаючы з гэтага амаль роднага калгасу? Не. Лёс вёў мяне да больш важнай і патрэбнай мэты, што выявіцца пасьля. Паехаў я ў абласны цэнтр – Горадню. Там зайшоў у **абласную Сельгасуправу** да кіраўніка эканамічнага аддзелу. Выконваў гэтую функцыю даволі культурны і сымпатычны працаўнік – **Мозаль** (ці Мазоль). Я яму расказаў пра сваю сытуацыю і трагічную біяграфію і спытаўся, ці мог бы ён парадзіць мне з уладкаваннем на работу. Паглядзеўшы на мой дыплом і характэрыстыкі, Мозаль сазваніўся з раённай сельгасуправай Воранава і паінфармаваў мяне, што там **ёсьць свабоднае месца старшага эканаміста**. Калі мне адпавядае, то ён напіша накіраванне.

Пасколькі я праездам знаў гэты гарадок і ён мне падабаўся, я даў згоду. Такім чынам апынуўся я на пару гадоў у гэтым даволі ціхім, спакойным раёне Беларусі, у распараджэнні начальніка **Грыгор’ева**. Гэта быў тыповы наменклатуршчык, з невялікімі здольнасцямі і шырокімі амбіцыямі. Жонка яго працавала тут у зоотэхнічным секта-

ры, а нашым эканамічным аддзелам кіраваў добра адукаваны, яшчэ малады эканаміст – **Даўгашэй Франц Фэліксавіч**. Быў ён родам з недалёкага ціхага мястэчка – **Радуні**. Яго жонка была настаўніцай. Абодва шчырыя і простыя беларусы жылі дружна і сумленна. Мы шчыра і назаўсёды пасябравалі.

Мне быў даручаны аб’ёмны сектар працы – эканоміка калгасаў раёна. Я павінен быў кантраляваць і дапамагаць маладым эканамістам у іх працы, дапамагаць у нарыхтоўцы гадавых планаў і выкрываць ды выпраўляць памылкі і “недадзелкі” калгасаў. Работа даволі цікавая і жывая. Прыходзілася раз’язджаць па ўсім раёне, наведаць няраз вельмі глухія куткі. Падказваць старшыням гаспадарак іх недахопы і памылкі. Патрэбна была немалая энэргія, цярплівасьць і такт.

З Даўгашэем працавалася выдатна. Яго дэмакратызм, высокая духовая культура, прыхварбованая гумарам, **стваралі ў адзеле дружную і сяброўскую атмасферу**. Пры любых клопатах ён гатоў быў дапамагаць і ўсё складвалася памысна.

На бяду, я прыхварэў. Давялося легчы ў шпіталь. Пасьля бадай двух месяцаў я вярнуўся на работу. Якраз у гэтым часе Грыгор’еў рашыў афармляць сваю кандыдацкую працу.

Абмеркаваўшы тэматыку свае дысертацыі з выпускніком Горацкай Сельгасакадэміі – **Ганчарэнкам** (калі памяць ня мыляе), начальнік раздзяліў сваю працу на часткі і даручыў па “куску” апрацоўваць **Даўгашэю, мне і яшчэ дваім супрацоўнікам...** Гэта азначала, што акрамя свае працы, мы павінны былі тварыць **начальніцкую дысертацыю...** Зразумела, насколькі мы былі “задаволеныя”. Аднак пратэставаць супроць такога метада прахода ў кандыдаты, ці дактары не рашыліся. Нам было ясна, што мы маглі ў такой спрэчцы толькі прайграць.

Партыйныя з беспартыйнымі яшчэ нідзе не прайгравалі... Аднак незадаваленне расло. **Я неяк адмовіўся ад пабягушак у Грыгор’ева. Ён за гэта ня даў мне ў нова будаваным доме кватэры. Толькі мне...** Стала ясна, што мне прыдзецца шукаць іншай работы. Ня мне, быўшаму з/к, уваходзіць у канфлікт з партыйным начальнікам!

Праца страціла свой бясклопатны, амаль вясёлы характар. У начальнікі аддзела меціла таксама **дама–стукач, фаварытка**

Грыгор’ева. У выніку гэтага падаў я заяву на звальненне (часова пераехаў у Ліду). А пасья – **яшчэ трое найбольш вартасных працаўнікоў.** У тым ліку – Даўгашэй, які атрымаў месца выкладчыка ў **Ашмянскай прафесіянальнай школе.** Выехаў ён туды з сям’ёю, як кажуць – плюнуўшы на новую кватэру і іншыя “ласкі” Грыгор’ева.

Нам адчыніліся вочы на бязграмацнасьць партыйных “дактараў” і “прафесароў”. Яны ж не сваімі галовамі здабывалі навуковыя ступені... Хоць пры гэтым ня можна абвінавачваць усіх наменклатуршчыкаў. Здараліся і сапраўдныя таленавітыя навукоўцы.

Воранава аказалася трамплінам для майго пераезду ў Літоўскую (правільна – Летувіскую) Рэспубліку. Непадалёк ад Воранава разьляглося раней **беларускае мястэчка** – Эйшышкі. Выпадкова я даведаўся, што там даўно жывуць мае **блізкія знаёмыя і землякі: др. Юльян Сак і Сланеўскі Ігнат,** з жонкай **Гаўрылічанкай.** Адлегласьць – **недалёкая,** і я каторагась дня заглянуў да гэтых сяброў.

Др. Сак жыў тут даўно. Ён збудаваў сабе добрую, прасторную хату, абсталяваў як належыць, вымаляваў і працаваў ня толькі ў раённай бальніцы, але і дома прымаў хворых. А іх нямала прыезджала з блізкай Беларусі, хоць ён і Эйшышкі лічыў беларускімі, бо яны толькі нядаўна былі далучаны да суседняй рэспублікі. Ажаніўся Сак з карэліцкаю дзяўчынай, медсястрою. Жылі дружна, гадавалі двух сыноў.

Амаль побач мелі кватэру **Сланеўскія. Ігнат, пасья Калымскіх лагераў,** ня мог атрымаць адпаведнай работы (гісторык–філолаг) і працаваў **касірам** у Камбінаце бытавога абслугоўвання (зарабляў 60 рублёў у месяц). Выгадавалі добрага, здольнага і працавітага сына, які ўжо быў студэнтам. Анастасія Гаўрылічанка (Сланеўская) працавала **завучам** (зам. дырэктара) у **мясцовай школе.** Будучы добрым матэматыкам і выдатным педагогам, карысталася вялікім аўтарытэтам і пашанай усяго насельніцтва, так як Ігнат, які славіўся скрупулёзнай сумленнасцю. **Сланеўскі быў высока адукаваным інтэлектуалам.** Яму шмат добрага дала сям’я, Наваградзкая гімназія і **Пражскі універсітэт.** Добра знаў **лацінскую мову, чэшскую, польскую і наогул славянскія мовы.**

Ён па-філасофску трактаваў жыццё. Няглядзечы на зламанае жыццё, не наракаў і ня скардзіўся на свой лёс. Пасья лагернага здзеку быў задаволены адноснай свабодай і спакойным бытаваннем. Ігнат

не зьвяртаў увагі на несправядлівасьці начальства (дырэктарам быў малаграматны калмык), на тое, што на працягу **доўгіх гадоў незаганнай працы ніколі не атрымаў падзякі**, ні палепшаньня умоваў і нікчэмнай зарплаты.

І вось так саўпала, што будучы ў Міністэрстве ў Вільні, дзе я даведаўся пра магчымыя варыянты працы, тут зьявіўся дырэктар Эйшыскага Камбіната. Ён прасіў прыслаць яму эканаміста. Пачуўшы нашу гутарку з кіраўніком аддзела Мінкявічусам, гэты дырэктар (**Омараліеў**) адразу стаў угаворваць мяне, дыпламаваннага эканаміста, ехаць адразу да яго, на **работу старшага эканаміста...** Доўга не думаючы, я пагадзіўся, і так распачалася мая дзейнасьць у **Літоўскай Рэспубліцы**, у якой я працую (нават пасья выхаду на пенсію) звыш трыццаці гадоў. Гэты крок стаўся падвалінай усяго майго далейшага лёсу. Тут мы (быўшыя палітычныя вязьні) лічыліся амаль сапраўднымі людзьмі. Тут насельніцтва яшчэ памятала часы Смятоны і адноснага дабрабыту, свабоды, калі стукачы і энкавэдзісты не сядзелі на шыі, і людзі маглі спакойна, бяз страху і пагрозы працаваць і ня стаць **“врагом народа”** – працаваць і думаць пра паляпшэньне ў будучыні.

Многія – наадварот, даведаўшыся, што мы – быўшыя савецкія вязьні, пачыналі больш нас шанаваць і дапамагаць. Не цяжка зразумець, што гэта выклікала цёплыя пачуцьці з нашага боку. Мы стараліся **працаваць больш актыўна** і хоць чым-небудзь **адудзячыцца летувіскаму народу**.

У камбінаце працавала нямала беларусаў, частка якіх (каталікі) лічыла сябе “палякамі” (хадзіла ў “польскі” касьцёл). Былі і сапраўдныя палякі, нават акоўцы. Трапляліся і іншыя нацыянальнасьці. Але усе мы жылі згодна, і не памятаю **ніводнага канфлікту ў галіне веры і нацыянальнасьці**. Спрыяла такой атмасферы і само мястэчка, заселенае кангламератам народнасьцяў, уключаючы нават даволі прыкметную праслойку цыганоў.

Эйшышкі – даволі прыгожы гарадок. **Шмат** зелені, сады, агароды. Маяк – нібы прыгарадны парк, са сьлядамі колішняга замчышча, азярцо і параўнальна нядрэнная апрагнанасьць стваралі прытульны клімат і спакойны бег жыцця. Будучы эканамістам камбіната, я змог павысіць стаўку зарплаты Ігната да **70 рублёў**. Палепшыць яго ва-

рункі маглі толькі прэміі, але іх начальства давала толькі заслужаным для партыі “дзеячам”. Гэта, нажаль, была ўсеагульная **сыстэма**.

У міжчасе мясцовая міліцыя выдала мне новы пашпарт, дзе не была адмечана “судимость”. Мала тага, мне ўдалося атрымаць дазвол на **30—днёвы побыт у Польшчы**. А там, як раней упаміналася, **у мяне было многа сапраўдных, шчырых сяброў** – як беларусаў, так і палякаў. Гэта былі сапраўдныя дэмакраты, якія не прызнавалі лжывасьці і ашуканства ні савецкіх, ні польскіх палітыкаў і іх дыктарскага курсу.

Атрымаўшы паложаны штогадовы адпачынак, я выехаў на запысы зямлячкі з Катлова – **Фені Урбановіч** у горад “Зялёна Гура”. Гэта быў добра і акуратна забудаваны абласны (ваяводзкі) цэнтр. Старанна дагледжаныя даліны і ўзгоркі, вінаградныя плантацыі, парк стваралі прыгожы пейзаж і чыстае паветра ў горадзе. Прамысловасьці тут было няшмат, яшчэ ня ўсё было належна заагаспадарана пасьяля вайны. Гэтыя (пасьялянямецкія) абшары адраджаліся значна павальней, чым суседняя Нямеччына (ГДР). Даводзілася нават бачыць часам, як марнаваліся здабыткі культуры, помнікі старыны, збудаваныя немалымі затратамі, працаю выдатных мастакоў і спецыялістаў.

Феня працавала ў школе, вяла сябе дастойна, мела добрыя знаёмствы, але амаль цалком адарвалася ад беларускага жыцця. Існаваў варыянт нашага жанітва, аднак нічога рэальнага не атрымалася, і я паехаў да блізкіх сяброў – беларусаў у вялікі горад Вроцлаў.

У гэтым часе я атрымаў адрасы маіх студэнскіх сяброў: **Юркі Грудзінскага, Станіслава Пазнаньскага, Станіслава Ціхоўскага, беларуса – Міхася Шэўка** – аднакашніка з Наваградзкай гімназіі; ранейшага **супрацоўніка з газэты ў Катавіцах Юрку (Ежы) Яніцкага** і др.. Прынялі яны мяне вельмі гасьцінна, сказаў бы, як роднага. Рэдактар варшаўскага журнала і сталы супрацоўнік Польскага Радыё (творца шматгадовай перадачы “**Матысякі**”) Яніцкі пры першай жа сустрэчы заявіў (усе яны жылі у Варшаве):

– Ты затрамаешся у мяне! На столькі, на сколькі будзе патрэба... Не пярэч, я і слухаць не хачу!

Яго жонка – прыгожая і вельмі зграбная **Крыстына** (дачка міністра Прамысловасьці) таксама катэгарычна “ўзяла мяне ў палон”... Была яна нарэдкасьць павабная, абаяльная і шчырая. Можна было адразу закахацца...

Грудзінскі – былы дыпламат (амбасадар) у Індыі, пасья ў Мексіцы, а цяпер займаючы высокае становішча ў прамысловай кампаніі, таксама цвёрда загадаў:

– Калі ўжо абсталяваўся з кватэрай, то памятай: **для цябе мае дзверы адкрыты дзень і ноч. Калі б ты ні прышоў, ці не прыехаў! І без ніякіх “цэрагеляў”!**.. Яго дачка вучылася на універсытэце ў Мексіцы, а жонка дзесь працавала, кватэра мясцілася ў камфартабельным цэнтры – на Кошыковай вуліцы, дзе жылі “арыстакраты” (грамадзка-палітычная эліта).

Але ў мяне быў яшчэ адзін пункт прыпынку – у **Віктара Казака**, майго былога вучня. Працаваў ён у тэхнічнай школе, выдаў кнігу-падручнік для сваіх вучняў і наогул быў талковым і аўтарытэтным дзяцюком. Наведваў яго я даволі часта, і вось сябры надумалі мяне затрымаць тут надаўжэй (або і назаўсёды).

Грудзінскі быў знаёмы з усімі дыпламатамі. Ён скантактаваў мяне з **жонкай міністра замежных справаў Польшчы**, уплывовай жанчынай – **пані Марыяй**, і яна пэўнага дня забрала мяне і, пасадзіўшы ў свой **дыпламатычны лімузін**, **павязла ў савецкае пасольства**. З выгляду я ўжо знаў гэты агромны рэпрэзэнтацыйны савецкі камплекс, які займаў хіба паўгэктара прасторы.

Гледзячы на мітусню і паклоны чыноўнікаў, я зразумеў, што тут добра зналі жонку Міністра Замежных справаў.

“Пані міністраву” адразу павялі ў кабінет Паўнамочнага Пасла СССР. Яна папрасіла мяне пачакаць у прасторнай пачакальні, а сама зьнікла за дзвярыма савецкага дыпламата. Прыблізна праз паўгадзіны вышла ад яго і перадала мяне ў рукі якогась чыноўніка, які цераз шырокі панадворак павёў мяне **да галоўнага савецкага консула**. Адтуль мне насустрач ужо сьпяшаўся з ветлівым паклонам “товарыш” **генеральны консул і запрашаў у свой кабінет**. А пані Марыя паехала дамоў.

– Вы хочце зьдесь застацца на пастаяннае жительство, или временно? – задаў ён мне, сеўшы і пасадзіўшы мяне, пытанне.

– Яшчэ і сам ня ведаю. Залежыць, як складуцца абставіны...

– Тогда может быть мы договоримся так: мы вам продолжим пребывание в стране на три месяца... Таков у нас порядок...

Я пагадзіўся з гэтай прапановаю і, атрымаўшы свой замежны пашпарт, падзякаваў Генеральнаму консулу і развітаўся.

– **В случае надобности заходите к нам без стеснения**, – дадаў ён. – Всегда будем рады помочь. Но вам из Вроцлава ближе к Познани. Он вам продолжит без всяких проволочек, – мы дадим ему указание.

У выніку гэтай сустрэчы **я прабьў у Польшчы замест аднаго – двадцать** месяцаў!.. Аднак, усё па парадку. Не ўваходзячы ў падрабязнасці, затрымаемса толькі над галоўнейшымі падзеямі гэтага перыяду.

Ларыса Геніюш – беларуская Ахматава.

Яе лёс можна параўнаць з лёсам Еўфрасініі Полацкай. Патрыётка сваёго народу, рэдкай якасці чалавек. Нажаль, большая частка яе вершаў загінула ў лагерах... Гэта адзін з захаваўшыхся вершаў.

Я з вамі ў няволі, я з вамі усцяж
У смелых сваіх летуценнях,
Я з вамі у кожнай гадзіне жыцця,
У кожнай мінуце цяпення.
Пяцёрачным строем я з вамі іду,
Хоць штык нада мною узняты,
Я шлю вам прылівы хвалючых дум,
Апёршысь аб чоран лапаты.
Я з вамі у шахтах, пры працы цяжкой,
Калі чало потам абліта.
Тужу і сумую збалелай душой,
Калі хоць адзін з вас нясыты.
Я з вамі ў надзеі, раз'іскраны час,
Усёй сілай маёй адзіноты.
Нічога, браты, што дарога да вас
Калючым заплецена дротам!

ПРАЦА Ё НОВАЙ ПОЛЬШЧЫ

Працуючы даўней ва Вроцлаве, я праз акно рэдакцыі няраз пазіраў на вокны супрацьлежнага будынка, дзе працаваў мой універсітэцкі сябра – **Владыслаў Матвін**. Хоць ён быў жыд, а я беларус, тым ня менш **нашы прынцыпова дэмакратычныя перакананні** нас дастаткова зблізілі, і мы, пасяля атрымання дыпламаў і разьехаўшыся, заўсёды рады былі сустрэцца. Ён быў начытаным і добра **адукаваным інтэлектуалам**. Быў здольным добрым публіцыстам і аратарам, але ня кідаў навукі, дзе меркаваў ствараць сваю аснаўную, жыццёвую кар’еру. Ва Вроцлаве ён **быў сакратаром абкома**, але працуючы сумленна, амаль ня меў часу для сяброўскіх сустрэч.

Атрымаўшы ад сяброў тэлефон Матвіна, я яму (цяпер у Варшаве) пазваніў:

– **Прыезджай неадкладна! Я буду чакаць!** – запрасіў ён мяне дахагы. – Я буду чакаць!..

Я быў рад гэтай сустрэчы. Любіў Матвіна як шчырага і сумленнага чалавека. Ды няраз і сяго – таго вучыўся ад яго, не саромяючыся такім чынам узбагачваць свой сьветапогляд. Варшава – горад вялікі: мінула каля паўгадзіны, пакуль я дабраўся да яго.

– Як се маш, стары? – **па-сяброўску абняў ён мяне**. – Колькі ж гадоў мінула ад нашай апошняй сустрэчы?.. Мы расцеліся. Гаспадар прынёс каву і нейкія закускі. Побач папяросы.

– А можа ты чагось больш каларыйнага зьёў бы? – спытаўся ён. Але я падзякаваў, і палілася гутарка.

– Як бачыш, я адзін тут жыву. Сям’я яшчэ не пераехала, сам гаспадару...

Я расказаў **Матвіну** пра мае прыгоды і няволю дзе **“класавай” барацьбы няма**. Кожны змагаецца толькі за свае жыццё. Бо **шмат (асабліва на Украіне) вымерла з голаду**... Таму, хто жабруе, не да **класавай барацьбы** – яму патрэбен кусок хлеба...

Пагаварылі мы, пасьмяяліся, успомнілі студэнцкія часы і сяброў. Між іншым Матвін паінфармаваў, што беларус **Лашэвіч** цяпер **узначальвае Беларастоцкае ваяводства**. Гэты Аркадзь (і яго жонка – Таня) вучыўся даўней у нашай Наваградзкай гімназіі.

Матвiн сказаў яшчэ, што ён думае пераклучыцца паўнасьцю на навуковую працу і вывучае ангельскую і другія замежныя мовы, каб карыстацца заходняй лiтаратурай свабодна, без нічыёй дапамогі. На разьвітаннi ён заявіў:

– **Калi сказаць шчыра, то я табе ня раджу пераязджаць у Польшчу.** Запомнi: **у нас тут будзе тое самае, што цяпер у вас.** Усё iдзе ў гэтым напрамку. Так што найлепей – трымайся свайго краю! Абсалютнай **справядлівасьцi нiдзе ня знойдзеш!..**

Вяртаючыся назад ва Вроцлаў, я глыбока задумаўся над яго славамі. Сапраўды, ці не становiцца Польшча паступова калонiяй чырвонай iмперыi?.. Будучыня паказала, што **Матвiн быў дальнабачным чалавекам.** У наступныя гады шляхi нашы з iм не скрыжавалiся... Думаю, што, калi ня выехаў у Израиль, то напэўна дабiўся ў Польшчы становiшча прафэсара, альбо акадэміка.

Наведаў я ў Варшаве (пару разоў панаचाваў у яго) запольскага дзяцюка – **Мiхася Шэўка.** Ён (думаю не без дапамогі Лашэвіча) дабiўся добрага становiшча – кiраўнiка аддзелаў у варшаўскiм Мiнiстэрстве Земляробства. Працаваў пасьпяхова, жанiўся з палячкай (з Люблiна), добрай жанчынай і яшчэ лепшай гаспадыняй. **Не забыўся беларускай мовы,** але стараўся на роднай мове не гаварыць... Баяўся, каб не чаплялiся палякi–шавiнiсты і не зашкодзiлi ў працы.

Знайшоў я на вулiцы **Сэнаторскай, 8** – клуб Беларускага **Таварыства,** дзе шчыра пасябраваў з тыпова беларускiм дзяцюком – **Вiктарам Шведам.** Погляды ў нас былі аднолькавыя, пагаварыць нам (як лiтаратарам) заўсёды было аб чым, і нашае цёплае і шчырае сяброўства трывае па сёнешнi дзень. Ён тады жыў у Варшаве, хоць паходзiў з–пад Гайнаўкi.

Найдаўжэй я прабываў у польскага друга – **Янiцкага.** У нас нiколі ня было нiякiх канфлiктаў, або непаразуменняў. Жылі даслоўна як родныя браты. Яго бацька – натарыус па прафесii, жыў і працаваў раней ў Львове. Пасьля пераехаў да сына. Была гэта калiсь дружная і моцна спаяная сям'я. Пазнаёмiўшыся, нам таксама было аб чым пагаварыць.

Вярнуўшыся да сваiх вроцлаўскiх сяброў, я на даўжэйшы час затрымаўся ў **Янкi Маркевіча,** якi працаваў землямерам, а яго **Нiна**

(Будрык) – настаўніцаю. Там ня было ў той час ніякай беларускай арганізацыі. Беларусы амаль усе карысталіся польскай мовай, не жадаючы, **каб якіясь стукачы выяўлялі іх нацыянальнасьць**. Гэта магло б стацца прычынай іх дэпартацыі ў Савецкі Саюз, дзе як “бывших за границей” загналі б у калгас, альбо на “белыя мядзведзі”. Тэта была рэальная пагроза, бо яны ж прыбылі сюды ў часе рэпатрыяцыі не як беларусы, а як палякі!.. Калі я, напр., сустракаў у горадзе на рынку беларускіх жанчын, якія гаварылі па-беларуску і загаварваў да іх на роднай мове, яны шарахаліся і ўцякалі, замоўкшыя і перапалоханыя...

Некаторы час я гасьцяваў у **Казіка Гінца** з Наваградзкай настаўніцкай сэмінарыі. Жанаты (у няволі!) на сымпатычнай жанчыне з Украіны, гадаваў дачку і працаваў **выкладчыкам музыкі і сьпеву** ў сярэдняй школе. Маючы немалы талент, дабіўся паважных, калі не сказаць – выдатных вынікаў. Яго школьны хор здабываў прызавыя (і першыя) месцы на конкурсах песьні.

Даведаўшыся адрас **Міхася Філона** (з пад Любчы), зьездзіў я ў невялікае паселішча **Скокова**. Тут абаснаваўся, набыўшы хату і кусок зямлі, быўшы млынар, які цяпер жыве зусім надрэнна. Жонка яго – **татарская красуня жыла ў юныя гады у Наваградку** (там сёння жыве брат Міхася). Была вельмі зграбнай, цёмнавокай прыгажуняй, за якой ганяліся лепшыя кавалеры ваяводзкага горада. “*Незбаданэ вырокі боске!*” – кажуць палякі.

Сапраўды, – дзе толькі не даводзіцца нам сустрачацца?..

У іх было дзьве дарастаючыя дачкі і сын, які якраз тады ажаніўся. Яго жонка, даволі абаяльная польская дзяўчына, была з добрай працоўнай сям’і, і ўсе разам жылі яны згодна і нават весела. Недалёка ад гэтага пасёлка жыла іх блізкая знаёмая – дакторка з сям’і Гурскіх з Карэліч. Яе брат быў генералам у Варшаве. Пазналіся мы ў Філона, і яна запрасіла мяне да сябе ў госьці на пару тыдняў.

Пасья я зразумеў, што гэта быў матрыманіяльны манеўр – яна жыла у прасторным доме адна, муж даўно памёр. Гасьцявалася надрэнна, але такі спосаб “паразіцкага” бытавання быў не ў маім характары. Час ад часу я браўся за пяро: Пегас не адварочваўся ад мяне, і пісаў вершы, нават цэлыя балады. Але гэта ня была сталая работа. Аднак, у курортным гарадку, у якім жыла **доктар Мадзяк**

(Гурская), я пазнаёміўся з сымпатычным хлопцам гадоў 20–25. Даведаўшыся, што я былы дырэктар школы і (пазьней) вялікамасштабнага прадпрыемства, ды акрамя таго, маю ўніверсытэцкі дыплом, ён запрапанаваў мне работу намесьніка. Дзяцюк быў кіраўніком мясцовай (гарадзкой) газойні.

Гэта была вельмі цікавая прадукцыўная установа: з **каменнага вугля вырабляла газ**. Была ўстаноўлена цэлая сыстэма гермэтычных печаў, якія засыпаліся каменным вуглем і, не пагасаючы, гарэлі многімі тыднямі. Адпаведна перапалены вугаль выбіраўся, і печ з ходу запаўнялася зноў. Выгарнуты палаючы вугаль заліваўся вадою – і атрымліваўся кокс, які выкупляўся насельніцтвам для апалу (ацяплення). А вытвараны ў гэтым працэсе газ прайходзіў цераз даволі складаную сыстэму трубаў і трубак, прайшоўшы цераз густы, штучны дождж, збіраўся ў агромністы шчыльны мэталёвы каўпак. Падымаўся на вышыню трохэтажнага будынку. З гэтага паёмніка газ адпраўляўся па трубаканалах і трубках у памешканні да печкі ці пліты, для ўсяго горада.

Бужак быў чалавекам без фанабэрыі. Цьвярозы, лагічны розум працоўнага суб'екта, без задзірання носа і этыкетных забабонаў. У вольныя гадзіны, мы ўдваіх, па просьбе знаёмых кліентаў, апраналіся ў рабочую вопратку, запасаліся інструментам і даводзілі да новай кватэры, ці дому газаводку. Прыемна было глядзець на працу сваіх рук – **як цешыцца гаспадыня пры бляску ўпярышыню тут запаленага газу...** Зразумела, быў добры пачастунак і ўстаноўленая аплата. Работа нашая была добрай, **ні разу ня было хоць бы дробнай скаргі.**

У выхадныя дні мы разам ішлі на купальны басэйн, скакалі з трампліна, плавалі, выграваліся на сонцы. І мне ня была патрэбна нічыя ласка – на ўсё меў свае заробленыя грошы.

Пасья гутаркі з Матвінам я як бы стаяў на раздарожжы. Але надарыўся яшчэ адзін неспадчаны выпадак. Напісаўшы раз у беластоцкую “Ніву”, атрышаў пісьмо з БГКТ, што я мог бы пераехаць у Беласток і атрымаць працу кіраўніка аддзела **Культуры** ў Беларускаім Грамадзка-Культурным Таварыстве. Мяне гэтая прапанова ўсцешыла. Працаваць на карысьць адраджэння роднага сялянства Беларэччыны было для мяне гонарам і радасцю. Да таго ж працаваць

бяз вечнага страху, што цябе ў любы дзень, па якомусь бруднаму даносу могуць схапіць і знішчыць, або заканапаціць у якуюсь Варкуту ці Калыму...

І я разьвітаўся з добрымі сябрамі, махнуў у Беласток. Там адразу зайшоў у сядзібу БГКТ на Варшаўскай вуліцы і знайшоў там сакратара гэтай арганізацыі – **Юзьвюка**. Ён пазнаёміў мяне з напрамкамі маёй будучай дзейнасьці, расказаў пра сытуацыю беларусаў на Беласточчыне. А я пазнаёміў яго з маёй сытуацыяй і маімі поглядамі і планами на будучыню, і ён закрутліў:

– Што ж? Бярэшся за працу, яе тут непачаты край... Працаваў на гэтым мейсцы добры і здольны дзяцюк – **Лобач, але ...** – І тут ён, як бы сканфужана, замоўк.

Пасьля я даведаўся, што Лобач – **сапраўдны вартасны, таленавіты хлопец, але, як многія (нажаль!) служыцелі музаў, прыхільнікі звычайў багемы, замоцна пасябраваў з Бахусам**. Узнікалі зрывы ў рабоце, часам пахнучыя скандаламі ўчынкi, і прышлося (дбаючы пра аутарытэт і разьвіццё адраджэння), хоць на некаторы час разьвітацца з ім.

Пазней я пазнаёміўся з **Лобачам** (ён выязджаў у Менск), і мы шчыра пасябравалі. Ён ня меў ніякіх прэтэнзіяў да мяне, што “заняў” яго мейсца. Для здольнага дзяцюка работы заўсёды хапала.

Я навязаў даволі **цесныя кантакты з “Нівай”** і яе рэдакцыйнымі супрацоўнікамі, даволі наладжаным і сымпатычным калектывам. Час ад часу там змяшчаліся мае матар’ялы. У “Ніве” друкаваліся даволі часта вершы Баршчэўскага, які мне тады паказаўся ў нейкай меры прэтэнцыёзным і ганарыстым. Бываў ён у тых часы наездамі – працаваў у Варшаве. І ўсё ж такі наймацнейшыя, самыя шчырыя і нават сардэчныя суадносіны завязаліся ў нас са **Шведам і Юзьвюком**. **Швед быў стопраэнтна тыповым сынам беларускай вёскі**. Стрыманы, сьціплы, спагадлівы і працавіты, ён быў да дна душы шчырым і добрым, учынным інтэлігентам (падкрэсьліваю гэтае слова). **Прыроджаны такт і добразычлівасьць** паглыблялі абаяльнасьць гэтага чалавека, а паэтыцкі талент (у аснаўным, дзіцячая тэматыка) як бы стваралі арэол рамантычнасьці.

Са Шведам шчырыя і цёплыя адносіны захаваліся ў нас па сёнешні дзень.

Зусім іншага складу быў **Юзьвюк**. Гэта быў адзін з нямногіх людзей, якія спаткаў у сваім жыцці, як умеў працаваць. Паўтараю: умеў, бо **знаць работу** – гэта яшчэ **не азначае** – **умець** яе выконваць. Мы, напрыклад, усе знаем, як будуюцца хата, робіцца шафа, стол, дзверы, печка. Але **зрабіць стол, паставіць хату або печку** і многае іншае мы **ня ўмеем**.

Некаторыя народы – у першую чаргу немцы, ангельцы, амэрыканцы – даўно зразумелі вялікую вагу гэтай праблемы. Яны шырока, у афіцыйным дзяржэйным маштабе вырашылі гэтую праблему. У іх інжынер–будаўнік сам, сваімі рукамі можа выканаць тыя працэсы (прыёмы), якімі пры пабудове карыстаецца любы рабочы, альбо майстар. Кожная дзяўчына, **перш чым выходзіць замуж, год альбо два вучыцца шыць, мыць, варыць, даглядаць дзяцей**. І гэта дало ім магчымасць не прадукаваць для свайго ж народу нейкага барахла (замест належнай, якаснай вопраткі), або выпускаць машыны і прылады, якія праз тыдзень псуюцца і патрабуюць капітальнага рамонту і т.д..

Сёння весь сьвет знае, што калі хочаш мець якасную, моцную, добрую машыну, або прыладу, абутак ці апарат, то **купляй нямецкую, японскую або швэдзкую**. Тады твой трактар ня будзе ржавець у полі, твая машына ў нармальных умовах ламацца і кансэрва атручваць.

Я, наглядаючы за стылем працы Юзьвюка, мімаволі заўважыў **штодзённы парадак у яго працы, паперах, прыладах**. Усяго было **столькі, столькі неабходна**, усё стаяла **на сваім мейсцы**, усё нязьменна **было гатова для неабходнай працы**. Пры чым гэтая **праца была чоткай, яснай, незаганна выконванай**. Юзьвюку **ня прыходзілася шукаць якогась дакументу, справаздачы, падручніка і працэс работы быў наладжаны як анкерскі гадзіннік**.

Неяк я не ўцярапеў і спытаўся ў яго:

– Скажыце, хто навучыў вас працаваць?.. Бо я бачу, што стыль вашай работы далёка выходзіць за рамкі нашага (пераважна) нехлямяжнага жыцця. **Дзе і ў каго вы вучыліся?**

Сакратар засьмяяўся:

– **Я тое самае і ў вашай рабоце заўважаю... А дзе ж вы вучыліся?**

Я расказаў, як **вучыўся ў Познані**, а пасля **на Шлёнску** трапіў пад кіраўніцтва др. **Булаўскага** і як ён навучыў мяне працаваць.

Выявілася, што **матка Юзьвюка была немкай**. Зразумела, што яна, гадуючы хлопца, прывучала яго ня толькі працы, але і **добрай якасці работы**. А дзеля гэтага трэба было шмат чаму павучыцца і цвёрда засвоіць на практыцы. І вось цяпер, у рэальным **самастойным жыцці плады яе выхавання вельмі спатрэбіліся**.

Займаючыся разбудовай дзейнасьці культурнага сектару БГКТ, я цесна пасябраваў з невялічкім ансамблем “**Лявоніха**”, які выступаў з канцэртамі ня толькі ў Беластоку, але (перадусім) часта выязджаў у вёскі і мястэчкі Беласточчыны. Праграма (выпрацаваная за годы дзейнасьці Лобача) была размаітай, цікавай і зьмястоўнай. Выкопвалася на добрым, можна сказаць, прафесійным узроўні. Кіраўнік танцавальнай групы – **Крупа** добра знаў сваю работу. **Беларускія народныя танцы** (у добра пашытых нацыянальных касцюмах) заканамерна **выклікалі захапленне вясковых і гарадзкіх гледачоў**. Оля Андрэюк і яе сябрыні эмацыянальна выконвалі Лявоніху, Польшку-Юрачку ды іншыя беларускія танцы. **Люба і Янка Блiзьнюкі** мелі прыгожыя, лірычныя (аксамітныя) галасы. Некаторыя з іх рэпертуару **журботна–трагічныя песьні бралі за душу**, паланілі слухачоў і хвалявалі іх да сьлёз. Выдатна сэкондавалі ім **Юрка Гаурылюк, Марыська Мароз** ды іншыя сябры ансамбля.

Прыязджаючы з гэтым мастацкім гуртком, яго пастаноўкамі і канцэртамі, я цешыўся, наглядаючы, як радуюцца людзі, моладзь і пажылыя сяляне прыезду “Лявоніхі”. Роднае слова, блізкая для народу песьня і дэкламацыі, або пастаноўкі невялікіх п’ес заўсёды падымалі настрой людзей, якія ўласнымі вачыма пераконваліся, што яны, беларусы, ня горшыя за палякаў ці іншых людзей, што і сярод нас ёсьць асьвечаныя, здольныя і вартасныя людзі... Толькі доля наша горшая, камандуюць чужыя нам начальнікі...

Здаралася, што на наш канцэрт пралазілі падпіўшыя шавіністы (тыпу варшаўскіх “Анткаў”), якія правакацыямі прабавалі зрываць нашае мерапрыемства. Так, напр., здарылася ў Забудаве, дзе пара выпіўшых дзяцюкоў сваімі польскімі выкрыкамі і абразлівымі выказваннямі мелі замер сарваць канцэрт. Зразумеўшы ў чым справа, я паставіў каля аднаго з гэтых тыпаў нашых дзябёлых дзяцюкоў, а сам

стаў каля другога, і мы рэзка перапынялі іх грубыя, калі не сказаць хамскія, выхадкі. Адначасна нашая харыстка і танцорка са сцэны прасьпявала ім у твар: **“Глупё гадаць вы умеце – бо ў галовах вашых – вецер!..** І яшчэ пару падобных прыпевак. **Правакатарам, васьмяяным публікай,** прышлося пакінуць памешканне.

Нажаль, пасьпяховыя выступленні “Лявоніхі” былі бяльмом у воку шавіністычных уладаў. І праз некалькі гадоў **ансамбль быў палякамі зьліквідаваны.** Недалёка адбегла польская ўлада ад камуністычнай.

Неяк выбраліся мы ў чарговую вандроўку на пошукі экспанатаў для беларускага музэю, што ўжо быў адкрыты ў **Белавежы.** Займаў ён там невялікі пакой, але ўжо было сабрана шмат старых вырабаў мясцовага насельніцтва. Ехалі мы невялікім аўтобусам у запланаваную вёску і хадзілі па хатах сялян, выпрошваючы старыя, неўжываныя пераважна прадметы дамовага ўжытку, земляробскія прылады, **рукадзельныя вырабы** з дрэва, косьці, жалеза, палатна; вышыўкі і гафты бабак і прабабак, даўно ня ношаныя ды іншыя рэчы, прыгодныя толькі для музэя.

Людзям тлумачылі значэнне музэя, патрэбу **гістарычнай памяці** для будучага пакалення і наступных стагоддзяў. І людзі знайходзілі ў сваіх сундуках **даўнейшыя галаўныя ўборы, вышытыя жаночыя і мужчынскія сарочкі, самадзельны абутак, ручныя вырабы мастацкага і практычнага прызначэння з дрэва і метала.** Старыя сохі, пярсыцёнкі, а часам і якісь стары друк. Пры нагодзе я аглядаў сялянскія хаты, няраз упрыгожаныя разьбою вокны і падстрэшныя шчыты. А ўсярэдзіне пераважна хаты былі чыстыя, амаль усе засланыя падлогай, бывала, чыста вымытай і вышараванай да сьвежай жаўцізны. **Гутарка мала адрозьнівалася ад наваградзкай,** часам вычувалася сваяцкая з украінскай моваю. Здараліся двары, дзе нікога ня было, усе былі ў полі, на рабоце. Лета і вясна, а тым больш восень – не чакае... Трэба ўпраўляцца.

Такім чынам разрастаўся **музей фальклёра–гістарычнага** характару. Нажаль пазьней настала пара (мяне ўжо там ня было), калі палякі **правялі чарговы паход** супраць беларускай культуры. Ня толькі **школы зачынялі** (пераводзілі на польскую мову), але **канфіскавалі і наш музэй... Вывязлі ўсе экспанаты “на пшэхаване”** ды так і не вярнулі. **Культурны грабёж...**

Вярнуўшыся з адной з такіх паездак, я даведаўся, што Юзьвяк напісаў дактарскую працу пра мастацкае афармленне сялянскіх будынкаў Беларуччыны. Ён мне паказаў цудоўную кнігу з **сотняй ілюстрацый разьбы, арнамента шчытоў, падстрэшшаў, вокан і дзьвярэй** у сёлах і хутарах беларускага сялянства **Беларуччыны**. Тады гэта быў яшчэ толькі машынапіс, кніга чакала свайго выдаўца. Ці вышла з друку гэтая вельмі цікавая і прыгожая кніжыца – так і ня ведаю.

Каторагась дня, Юзьвюк, Лобач і я, а таксама нейкі **Куц**, які працаваў у гарадзкой управе, сядзелі ў памешканні БГКТ і вялі выпадковую, жартоўную гутарку пра ўсякую драбядзень. Неяк Лобач сказаў, што абрыдзела тут жыць у гэтым шалмане і здзеку польскіх шавіністаў.

– **Едзь–едзь на Беларусь!** – **пажартаваў я**, – там папробуеш чэкісцкай ласкі, а можа і лагераў, дык **будзеш ва ўсе лапаткі перц-іся назад...**

– Ну!.. Ты прыдумаеш! Там дэмакратычны лад – рабоча–сялянская ўлада. Сталіна даўно няма...

Так мы пасьмейваліся і жартамі “паддзявалі” адзін другога, а пасья пайшлі на піва. І што вы думаеце? Цераз дзень ці два мяне выклікаюць у беластоцкую паліцыю. У прасторным пакоі сядзелі два урадоўцы, як я дагадваўся, адзін – **камендант ваяводзкай управы паліцыі**, а другі – **сьледчы**.

Сьпяраша камендант запытаў, як даўно я прыехаў (хоць яны ўжо ўсё пра мяне дасканальна ведалі), з якою мэтай і што думаю далей рабіць. Я коротка адказаў, што жыву ў Польшчы другі год. **Польшча мне ня чужая – тут канчаў універсітэт, шмат гадоў працаваў і дабравольцам бараніў Варшаву** у часе нямецкай інвазіі... А **Беларуччына** для мяне амаль **родная, бо я працаваў тут дырэктарам школы** і маю тут шмат блізкіх сяброў – так беларусаў, як і палякаў. А калі ўсё пойдзе ладом, то можа ізноў пайду працаваць у школу.

У часе гэтай размовы другі функцыянер (праўдападобна з польскага УБ – г.зн. – бясьпекі) часта ўмешваўся, задаючы колкія і нават злосныя пытанні і нешта запісваючы. Пратрымалі мяне каля гадзіны і разьвіталіся.

Хутка выявілася, што **Куц** (які, як выявілася, **быў стукачом**) **настрачыў на мяне данос** і перадаў свайму начальству ў УБ. Хутка паліцыя выклікала Юзьвіюка і дала яму такую галавамоіку, так запалохала (яму ўпершыню прышлося мець справу з такой установаю), што ён запрапанаваў мне неадкладна выязджаць з Беластоку, хоць яму гэтага вельмі не хацелася.

Сытуацыя была яснай: энкавэдзісты Беларусі баяцца, што я магу расказаць зашмат праўды пра жыццё ў савецкай імперыі. А на Беларусі такой пагрозы ня будзе, бо кожны крок будзе пад няспынным наглядам. Не чакаючы на магчымыя далейшыя шыканы, я рашыў вярнуцца ў мае, стаўшыя прывычнымі, Эйшышкі... Як ні як, але там мяне ніхто ня трывожыў і не чапаў. Відаць, такі ўжо лёс.

І пасля **20-месячнага “адпачынку” ў Польшчы**, я шчасліва ізноў прызямліўся ў знаёмым старым мястэчку... **на тую ж самую работу! Бо за час мае адсутнасці новы эканаміст ня быў знайдзены.** Сяк-так замяшчала мяне **нарміроўшчыца – Мортунайце.** У **Міністэрстве мяне з задаваленнем прывіталі** знаёмыя, добра-зыхлівыя жанчыны – кіраўнікі аддзелу – і начальнік **Мінкявічус.** Усё пайшло старой каляінай. Толькі **прышлося выпраўляць і дарабляць многія “недадзелкі” нарміроўшчыцы.** Ды знайсці новую кватэру, якую мне рэкамендаваў дырэктар.

Галоўным інжынерам у Эйшыскім камбінаце быў малады дзяцюк – Казіс **Валунта.** Актыўны і даволі ініцыятыўны, ён меў вясёлы і кантактабельны характар. Акрамя таго, узгаданы ў паласе мяшанага насельніцтва, дзе было многа “тутэйшых”, якія гаварылі на беларускай мове, а таксама праслойкі расейцаў і палякаў, жыдоў і родных яму летувісаў, **ня быў шавіністам**, і мы хутка пасябравалі – тым больш, што зьвязвала нас і работа. Улічыўшы, што **“стукацтва” (даносы) на тэрыторыі Літвы было намнога менш пашырана, чым на Беларусі,** альбо ў Расеі, атмасфера супрацаўніцтва на камбінаце была даволі добрай. **Ня было ніякіх інтрыгаў, склокаў і наогул лішніх няпрыемнасцяў.**

А для мяне існаваў яшчэ адзін плюс – прысутнасць **Сланеўскага.** Яго спакойны, зраўнаважаны характар, **філасофскі падход да людзей** і зьяваў, прыроджаная і набытая ў жыцці **мудрасць** дабрачынна ўплывалі на кожнага, хто з ім сутыкаўся. Нядрэнныя былі ад-

носіны з бухгалтэрыяй, дзе амаль усе былі мясцовымі. У падлягаючых да камбіната прадпрыемствах працавалі ў **большасьці сумленныя людзі** (якіх **на Літве большы працэнт, чым на Беларусі**), наша праца ішла гладка, без ніякіх асаблівых падзеяў ці скандалаў.

Мая гаспадыня – **Якушына** жыла тут даўно і была знаёма са ўсімі раённымі начальнікамі, а найбліжэй з нашым дырэктарам. **Яна працавала настаўніцай** разам з жонкай дырэктара. Таксама цесна **сябрала з Анастасіяй Сланеўскай**.

У нашым доме на партэры было памешканне **старшыні райвыканкома**, які паходзіў са **Смаленшчыны, яго матка, прыехаўшы ў адведзіны да сына, здзівіла мяне беларускай мовай**, якой яна карысталася. У нас з гэтым начальнікам устанавіліся добрыя і шчырыя адносіны. Ён быў акуратны ў рабоце, ня браў хабароў і наогул быў справядлівым чалавекам.

Аднаго разу у мяне ўзьнік канфлікт з дырэктарам. Ён дзесь згубіў, ці перадаў некаму патрэбны дакумент. Пасколькі гэта датычыла эканамічных справаў, ён звярнуўся да мяне. Я пераглядзеў свае паперы і сказаў што ў мяне няма. Тады ён стаў папракаць, што ў мяне прападаюць дакументы і зажадаў, каб я яшчэ раз перашукаў. Я ў катэгарычным тоне адказаў яму, што шукаць больш няма сэнсу – у мяне гэтага дакумента няма.

– Дык хто ж яго мог узяць?! – **чапляўся Амараліеў**.

– Хіба Пушкін! – кінуў я рэпліку.

Рэакцыя дырэктара была такая, што **ён зьняў належную мне гадавую прэмію**. Я падаў скаргу ў **Міністэрства**, адтуль прышоў загад у Райвыканком, і **прэмія была выплачана**. А паперка **знайшлася ў нарміроўшчыцы...**

Гэта аднак быў пачатак аканчальнага разладу ў маіх адносінах да дырэктара. Дагэтуль у шматгадовай службовай кар’еры гэта быў у **мяне першы такога характару выпадак** (калі не лічыць лжывасьці лагернага Ксенжука).

Узьнік канфлікт з гэтым гора–дырэктарам і ў **Валунты**. Ён хутка знайшоў сабе лепшае мейсца – ў **Шырвінтах** (49 км ад Вільні). Даведаўшыся пра гэта, я папрасіў яго спытаць, ці ня знойдзеца там месца для мяне. Валунта, выязджаючы, абяцаў.

У гэтым часе здарылася бяда: **захварэў і памёр Ігнат Сланеўскі**. Згодна з яго заповітам, мы **адвязьлі яго ў родную вёску – Сенну**, каля Любчы, дзе жыла яго маці. Многа людзей праводзіла, разьвітва-лася з пакойным **“касірам”– гісторыкам**, а яшчэ больш сабралася на яго паховіны. Меў 70 гадоў. Асталася толькі памяць пра яшчэ адну ахвяру крывавага Джугашвілі–Сталіна... Едучы з гэтых паховін, я думаў:

– Калі ж на сьвеце установіцца дэмакратычны, свабодны і справядлівы лад?.. Як відаць – пакуль будзе існаваць імперыя, датуль будзе панаваць дыктатура і бязпраўе, прымус, лагеры і рабства.

І ўсё ж такі ёсьць надзея! Гісторыя паказала, што нават пазбаўленьня волі і ўсіх людзкіх правоў рабы Рымскай імперыі ўмелі паўставаць і перамагаць!.. Значыць – прыдзе канец і чырвонай імперыі!.. Асвабодзяцца ня толькі беларусы, украінцы, грузіны, малдаване і сатэліты імперыі – Балгарыя, Венгрыя, Югаславія, Польшча, Чэхаславакія і Румынія, але і якуты, бураты, татары, комі, мардоўцы і ўсе паняволеныя нацыі... І дні гэтага вызваленьня з дэспатычнай, дзікай няволі будуць найвялікшымі сьвятамі на планеце!..

Фіны, немцы, шведы, французы, датчане, амэрыканцы даказалі, да якога дабрабыту можа дабіцца свабодны народ...

Пасьля сьмерці Ігната Сланеўскага і выезду Валунты мяне амаль нічога не трымала ў Эйшышках. **Праціўна было спатыкацца з нясумленным дырэктарам**. І я сур’ёзна задумваўся, што трэба мне звальняцца і пераязджаць у Шырвінты. Будзе абяспечана праца і кватэра. У той жа дзень я падаў заяву аб званьненні. І хоць дырэктар не хацеў адпусаць, я, ў законам вызначаны тэрмін, выехаў у Шырвінты. Нядоўгі перыяд працы ў гэтым сымпатычным гарадку быў апошнім перад новым і заключным месцам – у нашай старой Вільні.

Шырвінты – гэта пагранічча літоўскага і беларускага этнасу, скрыжаванне культур і ўплываў летувіскіх, беларускіх, польскіх (пасколькі значны праэнт каталікоў–беларусаў апалечаны) і расейскіх (шматвяковая расейская акупацыя). Гэты кангламерат спарадзіў даволі талерантнае, працавітае насельніцтва, што вычувалася так у гарадку, як навакольных сёлах. Недалёка Шырвінтаў яшчэ стаяла хата пагранічнікаў польска-літоўскай дзяржаўнай мяжы (1920–1939).

Камбінат не належаў да вялікіх, з бухгалтэрыяй (гал. **бухгалтар – Ванасас**) і тэхнічным аддзелам у нас адразу стварыліся добрыя адносіны, і праца пайшла наладжана, у добрым супрацоўніцтве.

Мы з Валунтай і майстрам камбіната атрымалі па асобным пакоі кожны, паблізу мясьцілася ядрэнная **завадская сталойка**, і жыццё пацякло па належным рэчышчам.

Акрамя бягучай работы, я абавязаны быў ня толькі планаваць дзейнасць камбіната, але і выконваць месячныя, квартальныя і гадавыя справаздачи даволі вялікага аб'ёму і шмат у чым складаныя. Мне – як эканамісту камбіната – трэба было знаць прадукцыйныя працэсы будаўніцтва, пашыўнога цэха, шавецкага, тэхнічных галін і наогул усяго, што прадуквалася ў нашым прадпрыемстве. Я часта выяжджаў у розныя пункты нашых падпечных майстэрняў і цэхаў. Бо, як даўно вядома, **без фаховага кантролю не пазьбегнуць хаосу і злоўжыванняў**.

Яшчэ раней, вярнуўшыся аканчальна з няволі, я ў часе канікулаў ці водпуску любіў наведваць **Вільню**. Мянялася ўлада, мянялася дзяржаўнасць, але горад ня траціў свае паважнасці і прытульнасці. Многа жыхараў аставалася на месцы, і можна было сустрэцца з **многімі знаёмымі**. Здаралася спаткаць і сяброў–аднадумцаў са студэнцкіх часаў, як **Зіна Еўтухоўская, Зоя Каўшанка, нават Рулінскі і Карабач – былыя вучні з сэмінарыі**. Адвёўшы ў Вільні душу, я вяртаўся назад на сваю работу да чарговай паездкі.

Неяк прышло да мяне пісьмо. Гляджу на канверт: **Вільня, Пакрашчо, Надзея Маркаўна Шнаркевіч**. Памяць капаецца ў даваенных, студэнцкіх гадах, але памятаецца толькі прозьвішча. А твар, постаць?.. Не магу прыпомніць. Разрываю канверт, чытаю... І даведваюся, што **Надзея Маркаўна – жонка быўшага дырэктара Радашкоўскай гімназіі Язэпа Шнаркевіча**. Яна піша, што, даведаўшыся мой адрас, вырашыла напісаць і запрасіць, каб я наведаў іх – гэта **значыць, яе і Людвіку Антонаўну Войцік**, якая жыве на другім краі горада – у лесе. Яны цікавяцца маім жыццём і доляю нашых супольных знаёмых.

Гэтае простае і цёплае пісьмо мела для мяне вялікае значэнне: пабываўшы ў іх гасціннай хаце над Віленкай, **недалёка Пушкінскага дому**, пазнаёміўся я з жанчынай, якая была вызначана мне

Шчаслівы пэрыяд у Шырвінтах

лёсам, і з якою дажываю апошнія гады жыцця. Але – усё па парадку.

Хоць пазнаёміліся мы з Алёнай **Зінкевічанкай** у 1967 годзе, дайшло да нашых далейшых кантактаў толькі ў пачатку сямідзесятых. Між гэтымі датамі быў двухгадовы перапынак, зьвязаны з маім ваяжом у Польшчу.

Да 1973-году праца йшла **пасьпяхова**, без ніякіх непаразуменняў і няпрыемнасьцяў. Калі ня лічыць, што энкавэдзісты раз выклікалі галоўнага інжынера для выясьнення нашых з ім адносін. Як відаць, **якісь стукач “перееусердст-**

вовал” і набрахаў нейкую лухту. Ніякіх канкрэтных вынікаў з гэтага ня было.

Сярод мясцовага жыхарства я чуўся як дома. У аснаўной большасьці гэта былі такія ж **працавітыя і спагадлівыя людзі, як і наваградчане.** Руплівыя, не скупыя, але дастаткова ашчадныя, з **прыроджаным тактам і культурай у нашых суадносінах,** – не стваралі канфліктных сытуацый, амаль нідзе і ніколі **ня чулася ні сварак, ні хамства.**

Крыху новай для мяне зьявай былі тут моднымі **супольныя вечарыны** ў большыя гадавыя сьвяты. Найчасьцей для сустрэчы Новага Году маладыя, а таксама маласямейныя людзі **запрашаліся ў мясцовы, даволі прасторны і добра абсталяваны рэстаран.** Загадзя аплачваліся **“столікі” на дзьве, або чатыры асобы.** Столікі былі хараша накрыты, з кветкамі, бутылкай шампанскага і гарэлкі, піва, і ўсё гэта **каштавала 5–7 рублёў.** Быў заказаны **аркестр,** які граў для **слуху і для танцау,** стаяла **прыбраная адпаведна ёлка,** працавала абслуга. У буфэце можна было

нядорага ўзяць сабе дабаўку да таго, што мелася на століку, як хто хацеў.

І характэрна, што на працягу некалькіх такіх вечарын я не заўважыў ніводнага выпадку п'яных, ці хуліганскіх эксцэсаў. Танцы, песні, гутаркі, сьмех і жарты, новыя знаёмствы стваралі цёплы, вясёлы сяброўскі клімат, і амаль ніхто раней вызначанай гадзіны не пакідаў такой вечарыны. У выхадныя дні групы шырвінцян адпачывалі часта каля рэчкі, альбо над возерам (як яго зрабілі). Увосень многія хадзілі ва ўсім даступныя блізкія і далёкія лясы **па грыбы, летам па ягады.**

Па маёй просьбе гарадзкія ўлады выдзялілі для мяне “сотку” зямлі на **градкі**. Я ўскапаў дзірван, ачысьціў ад пырніку і пайшоў да аднаго з добрых прыгарадных гаспадароў купіць воз гною. Як вядома, на пустой зямлі нішто ня хоча расьці. Я пазнаёміўся, сказаў, дзеля чаго мне патрэбны гной, і **гаспадар адразу падвёў мяне да хлява і паказаў стойла (каровы), з якога я мог адразу выкідаць гной на падагнаны за акном воз.**

У вызначаную мне пору я прышоў з добрымі віламі і за паўдня накідаў вялікі воз – высока закладзеныя драбіны. **Папрасіў каня і вывез угнаенне на свае грады.** Адвёўшы воз і каня, я спытаў **гаспадара, колькі ж з мяне належыцца за такі воз угнаення? Гаспадар махнуў рукою і сказаў:**

– **Што мне з вас браць?.. Гадуўце на здароўе!..**

А тады такі воз угнаення цаніўся 2–3 паўлітры, а то і болей... І гэта быў не адзін выпадак. У **характары мясцовых людзей пераважае сумяшчальнае спагаднасьць і дабрата, разважлівасьць і мудрая жыццёвая філасофія.** Без скупулёзнай нямецкай разьліковасьці і грузінскай (часта безагляднай) шчодрасьці.

Даглядаючы свае градкі (цыбулю, часнык, памідоры, пасолу, крыху кветак і ранняй бульбы), я мімовалі наглядаў за **працаю суседзяў з аднаго і другога боку.**

Заўважыўшы, што маладзіца побач, перш чым засадзіць свае градкі, разграбае пальцамі землю і выкідае карэнчыкі пустазелля, **я падышоў і падаў ей маленькія грабелькі, каторымі я выграбаў карэнчыкі і каменне.**

– **О, не!.. Дзякую, але граблямі я не зраблю так, як рукамі.** Пальцамі я вычуваю кожны карэнчык, а граблі...

Толькі тады я, здзівіўшыся, зразумеў, чаму некаторыя жанчыны ў зямлі длубаюцца і бульбу выграбаюць рукамі, а не капачом. **Колькі практычнага розуму і працавітасці трэба мець маладой жанчыне, каб адмовіцца ад чырвоных ногцяў і выпешчаных рук...**

Неяк, будучы у Надзеі Шнаркевіч (гэта была нарэдкасьць мудрая жанчына), я пачуў яе заклапочанае пытанне:

– Калі ж вы нарэшце думаеце жаніцца?...

У гэтым часе я ўжо знаў, што мая першая жонка Саша вышла замуж за Уладзімера Шастака – педагога, дырэктара школы ў Вільні – адзінага безпартыйнага дырэктара ў Вільні. Ён быў прыстойны ў поўным разуменні чалавек, і я да Сашы ня меў пратэнзій: у тых часы гэта быў адзіны выхад (зьмяніць прозьвішча), каб ня быць вывезенай у лагер. Вялася **заўзятая кампанія па зьнішчэнню беларускай інтэлігенцыі**. А яна ж была **жонкай удзельніка Другога Усебеларускага Кангрэсу!.. Паводле джугашвілі–кагановічаўскіх тупагаловых разуменняў – усе сьвядомыя беларусы былі “врагамі народа”...**

Пытанне паважанай **Надзеі Маркаўны падштурхнула мяне прыняць цвёрдае рашэнне: пакуль ня позна – трэба жаніцца. Пляннік Шнаркевіча – Тулейка Янка і яго жонка Соня** адразу падтрымалі думку **Шнаркевічыхі**, і я сказаў:

– Ну, што ж? **Паедзем у сваты!..** – Мелася на ўвазе настаўніца **палачанка, беларусачка**, якую (сірату!) лёс закінуў на Віленшчыну. Мы з ёю пазналіся раней, перад выездам у Польшчу. Аднак пасля першай, добрай і кахаўшай мяне жонкі, шмат гадоў я ня мог “змяніць” яе на іншую...

Алена Зінкевічанка была, ці ня была рада нашаму прыбыццю, але (як заўсёды) **прыняла вельмі ветліва і гасьцінна**. З вачэй яе, здаецца, лілася **глыбіня душы, незвычайная дабрата і ласка, ахвяранасьць і спагаднасьць**. Па-беларуску гаварыла яна свабодна, хоць сям-там трапляліся русьшчызмы – шматгадовы уплыў расейскай акупацыі. **Мімаволі ў сэрцы загаралася цяпло**, глядзячы на гэтую шчупленькую, **безбароннюю і па-крыўджаную лёсам дзяўчыну**.

Я ўжо быў немалады, меў вялікі жыццёвы досвед і рэдка мыляўся ў ацэнках людзей. У даным выпадку ня толькі **пачуцці, але і розум падказвалі, што я натрапіў на “пэрлу ў сьмеці”**.

Цераз месяц мы пажаніліся. Я меў у Шырвінтах добрыя перспектывы на далейшую працу і кааператыўную кватэру (гэтае пытанне ўжо было вырашана з мудрым (хоць яшчэ маладым) **Гілунасам – кіраўніком гарадзкой управы.** Але, абмеркаваўшы пытанне з жонкаю, мы рашылі што больш перспектыўнай для мае дзейнасці зьяўляецца Вільня, калыска адраджэння беларускай культуры і палітычнага руху. Акрамя таго, з **Вільні мне было бліжэй і прасьцей заглядаць у Наваградак і родны хутар – Мандзіна.**

Па просьбе дырэктцыі камбіната я яшчэ папрацаваў у Шырвінтах і перабраўся ў Вільню. Калі гаварыць пра нашае сямейнае жыццё, трэба сказаць, што не адразу мы “прыцерліся”, згарманізавалі сумеснае жыццё поўнасьцю – здараліся непаразумеі, нават і крыўды: як ні як, але больш дваццаць гадоў я жыў “саламяным” удаўцом., бяз жонкі. А тут раптам запатрэбілася памятаць, што ты не адзін, што ёсьць блізкі табе чалавек, пра якога нельга забываць нават на паўдня. Што трэба бязупынна **клапаціцца не аб сабе, але аб дваіх...**

Алена таксама, нямала гадоў пражыла адзінока, а цяпер трэба прывыкаць да штодзённай прысутнасці мала занага і, часам, не зусім мілага чалавека... Што праўда – то праўда, б’ю сябе ў грудзі: **па дурасці (дурнеюць часам ня толькі малыя, але і дарослыя...) я разоў два ці тры неабдуманая крыўдзіў гэтую залатую жанчынку, чаго ніколі сабе не дарую.** А яна адпавядала **толькі сьлязамі...** Прайшлі ад таго часу дзесяткі гадоў, але мне **і сёння баліць душа,** успамінаючы гэтыя, на шчасьце – нячастыя, моманты.

З бегам часу, я ўсё больш і больш пераконваўся ў высокіх маральных вартасячых жонкі. Мае **пачуці да яе узмацняліся з кожным годам.** Прышла пара, калі яна стала для мяне самым дарагім і каханым чалавекам. І ня толькі маю душу яна паланіла – **так адданах ёй сяброў, вучняў і супрацоўнікаў** я ні ў кога ў сваім жыцці не спатыкаў.

Як жа ўлажылася мае жыццё ў галіне працы і творчасці? Вільня апраўдала сваю славу выдатнага інтэлектуальнага цэнтра. Хоць з волі дэспатаў–фюрэраў (белых, жоўтых і чырвоных) мянялася дзяржаўная прыналежнасць горада, фармаваліся розныя палітычныя напрамкі, дзейнічалі шавіністычныя групоўкі, – **аснаўныя прынцыпы жыцц-**

Зінкевіч Алена у педвучылішчы
(Полацк) на 2-м курсе

ця і суадносін насельніцтва мала мяняліся. Нязменна трывала шматвяковая талеранцыйцасьць, узаемная пашана розных нацыянальнасьцяў і розных веравызнаньняў. Хоць сытуацыя беларускага насельніцтва пагоршала ў параўнанні з пануючымі нацыянальнасьцямі, аднак тут ніколі не даходзіла да генацыду джугашвілеўскага (сталіна-кагановіцкага) тыпу.

У горадзе бадай ніколі не здаралася нацыянальна-рэлігійных эксцэсаў. Лепей – горай, але людзі маглі жыць і працаваць спакойна. Чулася няраз з боку расейцаў і палякаў, што іх (калі народ вярнуў сабе дзяржаўнасьць) прасьледуюць летувісы.

Мне аднак трудна было з гэтым пагадзіцца. Пражыўшы тут апошнія трыццаць гадоў і працуючы ў розных асяроддзях, я пераканаўся: **калі ты вядзеш сябе дастойна, з пашанай да летувіскага народу і яго культуры, мовы, гісторыі, то да цябе ніводзін летувіс ня будзе чапляцца, а тым больш прасьледаваць.** За ўсе доўгія гады працы ў гэтай дзяржаве я ня меў ніводнай сваркі, ці хоць бы спрэчкі з літоўскімі дзеячамі і радавымі людзьмі. І шчыра кажу: у даны момант у нас з жонкай на Віленшчыне больш шчырых сяброў, якія многа ў чым нам дапамагалі, чым нашы землякі – беларусы.

За гэта мы ні на кога ня крыўдзімся. Але факт астаецца фактам. Да гэтага пытання мы яшчэ вернемся.

У Вільні мне ня проста было адразу знайсці адпаведную работу. **Выпадкова дапамог сусед па кватэры – інж. Анікіявічус. Леонас быў кіраўніком аддзела ГСКБ (Галаўнога Сельскагаспадарчага Канструктарскага Бюро), пазьней ператворанага ў Інстытут.**

Было там вольнае становішча інжынера па эканамічнай рабоце і, хоць аплата была невялікай, але я лічыў, што маю працу належна ацэняць і зарплату павялічаць. Генеральным дырэктарам быў **інж. Кучынскі, а галоўным інжынерам – Лапенас** – людзі **фаховыя і непрыдзірлівыя**. Сярод соцень працаўнікоў Бюро большасць складалі **высока–кваліфікаваныя, вопытныя канструктары**. Узаемаадносінны – добрыя. Начальнікам нашага эканамічна–аналітычнага аддзела быў **Пакула** – немалады дзядзька (паляк па нацыянальнасці).

Маім першым рабочым заданнем была, калі так мовіць, **распрацоўка кодэкса правоў і абавязкаў усіх кіраўнічых функцый Бюро: галоўнага інжынера, галоўнага энэргетыка, начальнікаў аддзелаў і т.п.** Праца нялёгкай, адказная. Прышлося дакладна азнаёміцца з **работай усіх зьвоняў нашай вытворчасці, іх узаемасувязі, чарговай адказнасці і тэрміновасці**. Амаль усе праекты, пасля распрацоўкі, я узгадняў перад аканчальным варыянтам з кожным канкрэтна зацікаўленым кіраўніком і канструктарам.

Часам даводзілася рабіць папраўкі. Аканчальны **варыянт зацьверджаў мой начальнік аддзела, а пасля падпісваў генеральны дырэктар. І тады гэтыя правілы станавіліся абавязковымі**.

На працягу мае двух–ці трох–гадовай працы ў **ГСКБ я не меў ніводнай вымовы, ці хоць бы дакору за няякаснае выкананне рабочых заданняў**. Адзел наш быў невялікі (7–8 асобаў), але даволі кампактны, **дружны ў паводзінах і супрацоўніцтве**. Наогул пэрсанальны склад быў даволі **стракаты нацыянальна**. **Найбольш было летувісаў, расейцаў, палякаў, але нямала і беларусаў**. Працавала пэўная колькасць **украінцаў, татараў і караімаў, жыдоў**.

Нацыянальная прыналежнасць бадай ня мела значэння, мы пераважна і ня ведалі, хто прыналежыць да якой нацыянальнасці. **Выдавалася даволі ліберальная насценгазэта, час ад часу ладзіліся супольныя вясельныя вечарыны з музыкай, танцамі і г.д...**

Нашае бюро падлягала непасрэдна міністэрству ў Маскве, яно працавала паспяхова і заканамерна лічылася Галаўным. І ўсё было б добра, калі б не два мінусы: мясьцілася бюро далёка за горадамі, і даезд туды трываў каля гадзіны (хоць нас прывозіў і адвозіў фірмовы аўтабус); а па-другое – **абяцанай падвыжжкі зарабатнай платы ня было**. Пакула тлумачыў, што ня было фонду на гэта. Ад-

Зінкевіч Алена

нак для нашай прыгажуні супрацоўніцы... фонд знайшоўся.

Мне стала няпрыемным супрацоўніцтва з няшчырым начальнікам і пры першай нагодзе падаў я заяву на звальненне. Генеральны інжынер, а нават і Генеральны дырэктар устрымлівалі мяне ад гэтага, але я ўжо меў на ўвазе запэўненае месца ў Праектна-Канструктарскім Тэхналагічным Інстытуце, у цэнтры горада, і заявы назад не ўзяў.

На працягу гэтых гадоў было мною напісана нямала журнальных зацемак, а таксама акалічнасьцявых вершаў. Пісаў я тады, калі быў адпаведны настрой, ці як іншыя гавораць – сьпявала душа. Пераважна ў лірычным, часам гумарыстычным стылі. Сотні іх асталіся на руках сяброў і знаёмых у розных месцах і рэспубліках. Але некаторая частка пазьней была надрукавана ў раённых газэтах і ў Вільні.

У цэнтральнай прэсе Беларусі мае матар’ялы зьяўляліся рэдка – пэўнымі органамі праводзілася даволі строгая ізаляцыя быўшага (нерэабілітованага!) з.к.. Як жа ж?.. Быўшы удзельнік Беларускага Нацыянальнага Кангрэсу ды раптам мог быць прыняты ў саюз Пісьменнікаў?!.. Гэта ж “враг народу”!!! Ён не прызнае геніямі ня толькі шаўца-Джугашвілі, ці Кагановіча Лейзара, але і самога Ульянава-Леніна і Маркса з яго “класамі і іх грызнёю”...

І каля сотні беларускіх пісьменнікаў, загінуўшых, ці пакутуючых у лагерах, былі адсунуты ад беларускага Парнасу... Газэты і журналы баяліся выклікаць гнеў узурпатару і іхніх шасьцёрак. Між іншым, паводле “тайны палішынеля”, даносчыкі і сёння жыруюць пры Саюзе пісьменнікаў...

Мне, так як Сяднёву, Сяргею Хмары і ім падобным, **трэба было апыніцца за мяжою, каб разьвіваць і публікаваць свае творы.** Для Вінцука Грышкевіча, Мерляка ці Хмары другой Бацькаўшчынаю стала Амэрыка, а для мяне Летува. Тут можна свабодна пісаць, а цяпер і друкаваць. Тады, калі на Беларусі свабодны друк і крытыка

ўрадавага беззаконня караецца дзікімі штрафамі і арыштамі.

Бяда толькі, што кальпартаж роднага слова тут для нас вельмі вузенькі, а беларускі рынак закрыты.

У Праектна-Канструктарскім Інстытуце я атрымаў пробнае заданне: “Аналіз прычын стратнасьці (убытканасьці) фабрыкі...”. Гэтае заданне даручалася ўжо дваім працаўнікам

па чарзе. Аднак мінула больш паўгода, а заданне ня было вырашана. Начальнік аддзела, дасьведчаны, з пабалеўшымі скронямі эканаміст, даручыў гэтую тэму мне, даючы тры месяцы часу на апрацоўку. Я зрабіў работу і здаў яе **цераз два месяцы. Праца была прынята і пазытыўна ацэнена.**

Тады мне даручылі нарыхтаваць да друку квартальную справаздачу дзейнасьці прадпрыемстваў Міністэрства Мясцовай Прамысловасці. Я вывязаўся з заданьня, і справаздача была прынята дакладна ў вызначаны тэрмін. Парадзіўшыся з кіраўніком аддзела **Раўбай**, мы сталі апрацоўваць акрамя квартальных – паўгадавыя і гадавыя справаздачы, аформленья дыяграмамі і выдаваньня друкам у сотнях экзэмпляраў. Першыя экзэмпляры даручаліся Міністру і начальнікам дэпартаменту, а таксама дырэктарам прадпрыемстваў.

Да канца свае працы ў Інстытуце (выхаду на пенсію), я рэдагаваў гэтыя выданні з нязьменным посьпехам.

Упярышню цераз аддзел **Кадраў Міністэрства**, я атрымаў афіцыйную падзяку (ганаровую грамаду) ад галоўнага начальства... **Кіраўнік аддзела кадраў – Аляксандр Грышкевіч быў добрым чалавекам, простым і адкрытым. Ён умеў цаніць добрую працу і здольных працаўнікоў. Быў даволі ўплывовым, далейшы сваяк тага-**

Зінкевіч Алена і Аляксей Анішчык

часнага Генеральнага Сакратара – Грышкевіча (часам казаў: “Дзешта я вада на кісялі”).

3 працаўнікамі Міністэрства злажыліся вельмі добрыя адносіны. Кіраўнік эканамічнага аддзелу, галоўны бухгалтар, начальніца вытворчага аддзелу былі сапраўды дастойнымі, **кваліфікаванымі працаўнікамі**, так як і іх намеснікі. Працавалася з імі легка і прыемна. Яны цанілі маю (сумесна з кіраўніком нашага інстытуцкага аддзела – Раўбы) кваліфікаваную і **акуратную работу, заўсёды выкананую ў вызначаны тэрмін.**

У наш Інстытут трапілі часам неадпаведныя працаўнікі, але надоўга тут не затрымліваліся, прынамсі ў нашым аддзеле. **Раўба** сам быў працавітым і кваліфікаваным кіраўніком і **не цягне лодыраў і камбінатараў.** Перад маім выхадам на пенсію трапілася такая асоба – “наседка” ў наш аддзел. Пасля выяснілася, што яе заданнем было выгурыць з Інстытута мяне – непажаднага для “кагось” – былога палітвязьня.

Кожны нумар нашага перыядычнага выдання перахоўваўся ў шафе, якая стаяла ў кабінце Раўбы. Туды я кожны раз прыносіў 300 ці 400 экзэмпляраў чарговага журнальчыка, і яны спакойна ляжалі да поўнага распадзелення і перадачы адпаведным кіраўнікам Міністэрства і Інстытута. Усё было добра, у поўным парадку, пакуль не з’явілася гэтая правакатар–наседка. Але ў 1978 годзе раптам адпаведныя **органы выклікаюць начальніка аддзела кадраў Міністэрства і паказваюць яму апошні нумар нашага журнала**, у якім, як заўсёды, былі пададзены табліцы эканамічнай дзейнасці нашых прадпрыемстваў і Міністэрства ў цэлым.

Там недвузначна абвінавачвалі ў “распаўсюджванні” **сакрэтных дакументаў** мяне – аўтара гэтага выдання!.. Вядома, быў прайнфармаваны дырэктар і г.д.. Выклікаў мяне дырэктар Інстытута разам з кіраўніком аддзела, і там выяснілася наступнае:

1. Дакументацыя (журнал) ня быў “сакрэтным”, а “для службовага карыстання”;

2. У нашым аддзеле адсутнічаў сейф для “сакрэтных” папераў (іх у нас ня бывала);

3. Шкаф не закрываўся на замок;

4. Дзьверы ў кабінет Раўбы не закрываліся ніколі пад якуюсь пломбу. Выцягнуць (украсьці) некалькі экзэмпляраў было даступна і про-

ста для нясумленнага суб'екта. А нехватала (упершыню!) пасля пераліку – каля дзесятка экзэмпляраў.

Для дырэктара і Раўбы стала ясна, што гэта **правакацыя**. І кіраўнік аддзела кадраў мне сказаў, што няма патрэбы хвалявацца. Мне могуць даць “выгавар”, які пазьней будзе ануліраваны.

У выніку, ніякага выгавару ня было. **Асоба–правакатар зьнікла на наступны дзень** і больш яе ні разу я не спаткаў. Але адносіны дырэкцыі ў гэтай дурной справе я палічыў крыўднымі, і з надыходам законнага тэрміну **падаў заяву аб звальненні**. Такім чынам, летам **1978 году для мяне паўстала рэальная магчымасьць усур'ёз заняцца журналісцкай і літаратурнай працай**. Хутка на пенсію вышла жонка і запэўніла мне сваёю штодзённаю клапатліваю працаю вельмі надзвычайна ўмовы для творчага дзеяння. Трэба дабавіць, што на працягу 35 – гадовага супольнага сужыцця, то іменна такой была і застаецца мая Алёнка.

Як водзіцца, першыя тыдні свабоднага ад афіцыйных абавязкаў часу, я выкарыстоўваў для адпачынку і далейшых, ці бліжэйшых экскурсіяў. Але **цераз месяц упрогся ў прафсаюзную (грамадскую) дзейнасьць**. Загадчыца прафсаюзнага (рэспубліканскага) аддзелу папрасіла мяне, па лініі сяброўскіх складак (прафсаюзных), **выконваць функцыю рэвізора**, на што я згадзіўся адразу. Праца не складаная, а карысьць для мяне атрымалася значная: пуцёўкі для здароўя на курорты.

Цэрэмонія каля манастыра Трох Вялікамучнікаў

ДЗЕЙНАСЬЦЬ У АДРАДЖЭННІ НАЦЫП

Прафсаюзная дзейнасьць праводзілася ня кожны дзень. Спасярод сотні сярэдніх ды іншых школаў і прыблізна паўтары сотні садзікаў і дзіцячых дамоў прыходзілася рабіць кантроль (рэвізію) ня больш чым у дзесятай частцы. Іншыя (у сэнсе фінансаў) працавалі незаганна. Ня кожны тыдзень я быў заняты такімі справамі. Эквівалентам для мяне былі “пуцёўкі” – скіраванні ў патрэбныя для здароўя санаторыі, або дамы адпачынку (Паланга, Грузія, Армения, Малдавія). Прафсаюзная арганізацыя была задаволена з мяне, а я – з прыхільнасьці ў галіне аздараўленча-турыстычных бясплатных пуцёвак. Яны дапамаглі мне **направіць здароўе пасля сталінскіх лагераў і турмаў, а таксама добра пазнаць Крым, Грузію, Азербайджан і Армению, Кіславодск і Пяцігорск, нават Малдавію**, у якую я даслоўна ўлюбіўся.

Пра яе можна і больш расказаць. Гэта край цудоўнага клімату і хараства – горы і даліны, рэкі, сады, вінаграднікі, якія часам бягуць да гарызонту (францускае слова, па–нашаму – небасхіл), хаваюцца ў сінняй імгле.

А людзі? Калісь я чуў ад кагось, што малдаване – гэта цыганы і зладзеі, што ім ня можна верыць і г.д.. У сапраўнасьці аказалася, што гэта вынятковая працавіты і шчыры народ! А селькагаспадарчая тэхніка – бадай самая высокая сярод усіх краін былога СССР. У хатах (часам бедных) чысыцня, якой могуць пазаздросьціць нават некаторыя украінкі! А псыхіка народу? У кожнай хаце ў склепе (пры кухні) бочка, альбо дзьве–тры віна. **Аднак на працягу месяца я не сустрэў ні ў Кішынёве, ні ў іншых гарадах і вёсках ні аднаго п’янага...**

А зьнешні выгляд?.. Я не вельмі разьбіраюся ў мужчынскай прыгожасьці. А вось жанчыны, дзяўчаты!.. Цёмнавалосыя, чарнавокія, стройныя, умеру поўненькія... Здаецца, ап’яняюць сваім выглядам мацней, чым іх непараўнальныя віна і каньякі – апошнім часам заваяваўшыя залатыя медалі!

Цяжка ўстрымацца, каб не закружыцца ў многакалёрным віхры **жока, а малдаўская музыка і песня проста заварожвае** сваёй глыбінёю пачуцця і душэўнасьці. Гэты працавіты, **вясёлы, адданы мастацтву** ва ўсіх яго выяўленьнях народ, ужо па сваёй прыродзе ня схільны да ўсяго брыдкага і немаральнага. У **часе** **месячнага по-**

быту сярод малдаван я меў многа прыемных і радасных часін, але **ня чуў ні разу пра зладзейства** (кражу), альбо рабунак. Журботна–цёплае **пачуццё тугі і сымпатыі да гэтага краю** пазасталіся ў **маёй душы навек.**

Падобнае ўражанне зрабіла на мяне **Грузія**. У Расеі няраз чуў зьняважлівае ўяўленне адносна “чорнаж...х” і звычаях, культуры іхняй. А калі прышлося асабіста сутыкнуцца з гэтым народам на яго Бацькаўшчыне, **мае погляды** (якіх, праўду кажучы, і ня было) **рэзка змяніліся**. Грузіны ня толькі ў Тбілісі, але ў любых раёнах і закутках свайго краю адносіліся да нас, “рускіх” і нярускіх, вельмі **ўважліва, учынна, ніколі не адмовіліся, ў чым колечы дапамагчы, і ні разу не паказалі нам фальшывага кірунку** (як гэта прывычна ў некаторых нацыянальнасьцяў).

Пры даволі доўгім побыце ў Тбілісі з яго цудоўнай панарамай (асабліва ўначы), **Кутаісі, Сухумі, Батумі, Цыхіндзіры, Махінджауры** і іншых мясцовасьцяў краю і яго узьбярэжжа, на **Эльбрусе, у Нальчыку** і г.д., – я са здзіўленнем адзначыў **джэнтльмэнскасьць грузінаў да жанчын. Іх бязьмежную гасьціннасьць, пэўнага роду рыцарства, адвагу і нямала іншых вартасных рысаў характару.**

Мне таксама вельмі спадабалася іх **прастата, шчырасць і вяссёласць**, ахвота да танцаў і песьні, узровень якіх даступны далёка ня ўсім народам. З некаторымі прадстаўнікамі гэтай нацыі **мы навек пазасталіся сардэчнымі і шчырымі сябрамі.**

Хацелася б **нямала добрага сказаць і пра эстонцаў, чэхаў, венграў, казахаў** і іншых нацый, з прадстаўнікамі якіх прыходзілася ў вяссёлых і трагічных часах сустракацца і працаваць. Грэх было б памінуць **расейцаў**, многа сярод якіх (асабліва перажыўшых жьщцёвыя трагедыі і беды) **дабраты, глыбокай спагаднасьці, учыннасьці, шчырасьці і благародзтва** (шляхотнасьці), **прынцыповай сумленнасьці і шчодрасьці** (як у грузін). У многіх – глыбока усвоенае (а можа прыроджанае) **пачуццё справядлівасьці, праўды.**

Я зразумеў, што глыбока мыляюцца тыя людзі, якія ўсіх расейцаў **лічаць зладзеямі, хапугамі і лодарамі**, прывыкшымі толькі камандаваць рабамі паняволеных краін.

Падарожжы і беспасрэдня кантакты яшчэ раз пацвярдзілі ісьціну: **не ацэньвай ніколі чалавека паводле ярлыка** (партыйнага, на-

цыянальнага ці іншага!). Уважна прыглядайся да яго **чынаў** (дзеянняў), **характару**, **адносін да людзей** – суседзяў і працаўнікоў. І толькі тады асьцярожна рабі лагічныя вывады. Бо людзкая душа – “пацёмкі”: выгляд чалавека яшчэ амаль нічога не азначае і часта можа у нас выклікаць памылковую ацэну.

У сэнсе справядлівага падыходу да людзей і народаў падарожжы і турыстыка далі мне нямала, так ведаў як і філасофскія вывадаў. Сустрэўся і з многімі літаратарамі, ад якіх таксама многаму навучыўся.

І вось у Вільні застаў мяне год, калі **развалілася жалезная заслона чырвонай імперыі**, і многія **народы змаглі здабыць сабе свабоду**. Векапомная ўдзячнасьць у мяне астанецца да **вялікага чалавека эпохі – Горбачова**, які патрапіў узьяцець сваім розумам панад затхлою, наскрозь прагніўшую атмасферу дэспатычнай чырвонай імперыі, і **выдаць “маніфест” свабоды чалавека, слова і народаў!..**

Гарбачоў прапанаваў людзям аднову: замест сыстэмы ашуквання народу і рабаўладальніцкай сыстэмы (калгаснага прыгону), нязьменнага вышуквання “врагов народа” і мільёнаў незаконна загнаных у лагеры нявольнікаў Гарбачоў прапанаваў будаваць дзяржаву свабодных народаў і свабодных людзей, без стукачоў і масавага ўзаемнага шпіёнства, без жорсткай прымусавай эксплуатацыі і здзеку над чалавекам.

Я адзін гэтага не змагу зрабіць, – папярэджваў ён працоўныя масы насельніцтва. – Мы на версе будзем дзейнічаць, а вы знізу. Разам, супольна мы зможам перабудаваць гаспадарку і грамадзкасць, **вярнуць людзям правы чалавека...**

Каб зліквідаваць вечны страх і зьменшыць агромныя, сотнямі мільярдаў выдаваныя што год сумы грошай на узбраенне, Гарбачоў запрапанаваў вядучым дзяржавам сьвету зьменшыць агромныя арміі (найбольш савецкая) і агранічыць колькасць атомных (ядзерных) ракет і установак, каб пазьней зусім ад іх адмовіцца.

Закончылася халодная вайна (эканамічнае змаганне), якая давяла чырвоную імперыю да **крызіса сельскай гаспадаркі**, і прышлося хлеб (збожжа) **мільёнамі тон купляць у Амерыцы** ды іншых краінах сьвету. На закуп хлеба выдаваліся сотні мільярдаў валюты!.. На

будову распачатых гіганцкіх аб’ектаў многія мільярды затрат, ня было грошай... **Развальнаваліся сыцены, ржавела пад адкрытым небам дарагое абсталяванне... Але на гэты развал эканомікі імперыі ніхто не звяртаў увагі.** Партыйныя бонзы жылі паводле прынцыпу: “пасья нас – хоць патоп!”...

А пасколькі ня было стабільнага гаспадарання, усё насельніцтва таксама было прывучана жыць з дня на дзень. Абы да вечара... **Бо ніхто ня быў гарантаваны ад заўтршняга арышту і шляху “врага народу”.** Стаць заможным было **небясьпечна:** цябе ў любы дзень маглі вывезці на “белыя мядзведзі” – як “кулака”... Аставалася адна **радасць – гарэлка.** Ня было заробку (у калгасах) – насельніцтва гнала самагонку. **Імперыя скацілася на узровень старажытнага Рыма:** патрыцыі, плебеі (мяшчанства) і **рабы – калгаснікі** ды дзесяткі мільёнаў “заклучённых”. Побач з імі – гладзіятары – танкавыя ды авіяцыўныя курорты...

Юрыдычна дыктатура партыі была моцна пахіснутая. Аднак, пасколькі цёмны і п’яны, скалечаны маральна і духова народ не падняўся на барацьбу з паразітам, які сядзеў у яго на шыі, партыйная праслойка ачнулася і распачала злобную і бурную падпольную вайну супроць Гарбачова і яго сьветазарных перспектываў абнаўлення грамадства.

Першым хітра прадуманым каменем была антыалкагольная кампанія. Супраць раптоўных карацельных мераў мала хто выступаў. Помніцца, як стрымана, але катэгарычна выступаў супраць такой авантуры нейкі **Зільберштэйн**, ці **Бэрэнбаўм** (дакладна прозьвішча не памятаю) – петраградзкі прафэсар. Ён на падставе гістарычных прыкладаў і рэальнай сытуацыі прапанаваў арганізаваць **агульнаграмадзкую сталую дзейнасьць**, каб паступова перавыхоўваць людзей і, паралельна з ростам сьвядомасці і культуры, **адвучваць ад рэспушту і злоўжывання алкаголю.** Гэтая разумная і карысная парада (вось і ня любі жыдоў!..) – ня была выслухана ні раз’ятранымі камуністамі, ні самім (нажаль слабахарактарным) Горбачовым. Правал оргіі “барацьбы з алкаголем” быў першым сур’ёзным падрывам аўтарытэту Міхаіла Сяргеевіча. **Услед пайшла эканамічная дыверсія і сабатаж, па прынцыпу: “Чым горш – тым лепш!”.** Паляцелі пад адкос **цыстэрны і вагоны, паліва і прадукты, вопрат-**

ка і абутак, вагоны медыкаментаў і мяса, “банкротства”(!), іншыя спрактыкаваныя партыйнымі “спецамі” аварыі ды “халатнасьць”...

Эканоміка агромнага, скарумпіраванага краю, якая і так стаяла над ямай развалу, стала на вачах распаўзацца. Аўтарытэт і рэальная улада Гарбачова нікла на вачах. Ён ня ўмеў, ці не хацеў (кажуць – згодна з волей сваей Раісы) замяніць прадажныя паразітствуючыя кадры начальства сумленнымі і адданымі аднове спецыялістамі. **Абструкцыя азлобленай наменклатуры хутка дабілася поўнага падрыву рэальнай улады Гарбачова. Яго указы і наказы перасталі дзейнічаць, іх ня выконвала начальства, а услед за ім – выдрэсіраваны народ.**

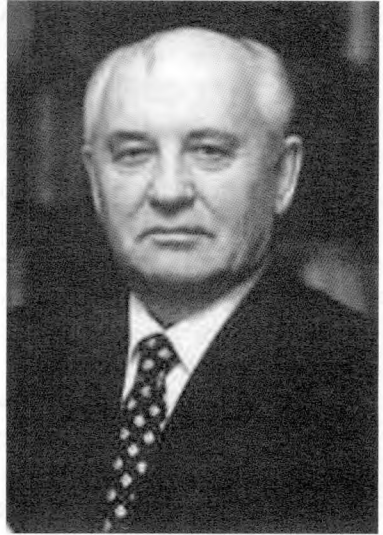
Разам са сваім творцам правалілася і аднова. Грунт для развалу імперыі быў камуністамі добра падрыхтаваны, дзеля таго каб паказаць людзям: **бяз нас вы прападзяце! На каленях прыпаўзяце да палітбюро, каб вярнула вам кусок хлеба і каўбасы!..**

Стаўся аднак дзіўны паварот гісторыі. Нячуваны выпадак: **вялікая частка народаў ачнулася!..** І зразумела, што дыктатура згінула (гэта заканамерна мусіла надыйсці). Каб не загінуць, трэба самім браць уладу над сабою! **Самім вылазіць з сьмярдзячай ямы, у якую загнаў “органамі” і лагерамі, калгасамі “разьвіты сацыялізм”.** Самім будаваць свой уласны, бяз лагераў і стукачоў – здаровы і свабодны дом. Зразумелі гэта ня толькі грузіны, малдаване, украінцы, эстонцы, латышы і найбольш скалечаныя беларусы, але нават “гаспадары імперыі” – расейцы.

Спроба зноў сесці на шыю ачнуўшыхся народаў (путч) ня ўдаўся, быў адразу зліквідаваны. Аднак “дэмакраты” (былыя саудзельнікі путчыстаў) велікадушна выпусьцілі іх на волю... І ў Расейскай Фэдэрацыі – зноў новыя “фюрэры” – каркаломнымі рэкламнымі і фальшывымі прыёмамі абаламучваюць шматпакутнае насельніцтва былой імперыі і непераборлівымі метадамі рвуцца да ўлады. А ўзяўшы лейцы ў рукі (прыклад – Беларусь), заціснуць народы у такі хамут, каб яны да скону ня вырваліся з яго! Ім рэформы і адраджэнне нацыяў – непатрэбны, галоўнае – поўныя сейфы валюты...

Так сталася ў Расеі. А вось больш асьвечаныя нацыі (Эстонія, Летува, Латвія, Малдавія, Украіна і дзесятак іншых) адразу

адалі ўладу ў рукі дастойных кіраўнічых кадраў. Пачалася нялёгкая, але сыстэматычная адбудова нацыянальнай эканомікі, культуры, мовы, гісторыі. Яшчэ раней ачунуліся сатэліты былой імперыі: Венгрыя, Балгарыя, Румынія, Чэхаславацчына, Польшча.

М.С.Гарбачоў

Зьнікаюць брудныя, фальшывыя лозунгі камуністычных камбінатараў, аздарэліваюцца людзі, наладжваецца нармальная, перспектыўная, здаровая гаспадарка. Народы, у якіх камуністычныя прайдохі не патрапілі адабраць ад сялян зямлю, будынкі і маемасьць, – французы, немцы, ангельцы,

шведы, датчане, амэрыканцы – спакуваюць няшчасным, скалечаным няволей і зладзействам краінам, і дапамагаюць матар’яльна і маральна – ў адраджэнні нацыянальнай і дзяржаўнай годнасьці, у шпарчэйшым пад’ёме акрадзенай камуністамі гаспадаркі. І плады гэтай супольнай працы – відавочны. Матар’яльны, гаспадарчы узровень **акрадзенай ўшчэнт Беларусі**, ці іншых былых **калёній імперыі** намнога адстае ад свабодных краін, але паступова падымаецца. З выняткам Беларусі.

У нейкім цудам расьцьвіўшую эпоху дэмакратызма, яўнасьці, устанаўлення правоў чалавека гарбачоўскай адновы, як вядома, паўсталі умовы для вызваленьня народаў, адраджэньня самастойнасьці і сувэрэннасьці нацый. З гэтага, ў першую чаргу, скарысталася Летува.

Гэта ня было лёгкай і простаю справай. Векавая няволя ператварыла многіх людзей у рабоў і янычараў, якія прывыклі да куска хлеба з чужых рук, да куска мяса за здрадніцкую работу. Тым ня менш, у першым шэрагу адраджэнцаў сталі прыбалтыйскія народы – Летува, Латвія, Эстонія.

Калі вырашалася справа **незалежнасьці рэспублік, безагаворачна ўзышла на гэты шлях літоўская делегацыя, якая першая**

катэгарычна заявіла аб сваім выхадзе з імперскай залежнасці. Гістарычная воля нацыі і яе перадавога органу – САЮДЗІСа была выканана літоўскім прадстаўніцтвам дастойна. **Летува станю́ча і беспаваротна заявіла пра волю нацыі: быць самастойнай, і хутка пасья гэтага, пры агромным і дружным згрупаванні народу, была аб'яўлена поўная незалежнасць краю і дзяржаўнай самастойнасьці.**

Стварыліся ўмовы для адраджэнскай працы ўсіх нацыянальнасцей Летувы. Паўсталі ў Вільні і зарэгістраваны польскія, расейскія ды іншыя арганізацыі, актывізаваліся і беларусы. І тут прыходзіцца ўспомніць некаторыя дэталі.

Дзіўным супадзеннем пачатку беларускага адраджэння беларусаў на Віленшчыне быў актыўны ў гэтым удзел карэннага летувіса – доктара (мэдыка) **Валдаса Банайціса**. Працаваў ён (і працуе) ў спецыялізаванай бальніцы **Новай Вількі** (Новай Вільні). Раней ні я, ні большасць беларусаў Вільні ня зналі гэтага **адукаванага інтэлектуала, начытанага і актыўнага дзеяча.**

Таксама ня знаў я і маладога яшчэ беларуса – **Валянціна Стэха**. Але дзесь у 1987, ці 1988 годзе, перад нейкім сьвятам, атрымаў павіншаванне – на добрай беларускай мове – з інтрыгуючым прозьвішчам Стэх. Падумаў, што гэта якаясь памылка. Аднак хутка выявілася, што такім чынам сябры – **Валдас Банайціс і Валянцін Стэх** **рашылі запазнацца з беларускай дыяспарай у Вільні.** Яны для пачатку зрабілі сьпісак тых беларусаў, якія выпісвалі ЛіМ (газэту Літаратура і Мастацтва), гэта значыць – былі сьвядомымі беларусамі. На гэтай аснове была наладжана сустрэча і ўзаемнае азнаямленне.

Далейшыя сустрэчы адбываліся ў ДOME Прафсаюзаў, бо яшчэ ня было ні нашай арганізацыі, ні свайго кутка. Пагаварыўшы, мы прышлі да ўзгаднення, што нам трэба таксама арганізавацца – як ні як, але **мы ж аўтахтоны, частка карэннага насельніцтва Віленшчыны.** Ва ўсякім выпадку беларусы жылі на гэтай зямлі сотні гадоў раней палякаў (якія зьявіліся тут у выглядзе палонных) і **ня менш паўтысячы гадоў раней расейцаў.**

І ў 1987 годзе, згодна з пратаколам ініцыятыўнай групы, мы падалі заяву гарадзкім уладам аб рэгістрацыі першай паваеннай бе-

ларускай арганізацыі – “Сябрыны” (прынялі запрапанаваную мной назву аднагалосна). У групу першых ініцыятараў уваходзілі: **Аляксей Анішчык, Валянцін Стэх, Янка Багдановіч, М. Рулінскі, С. Карабач, Л. Кардзіс, Л. Луцкевіч, М. Русак, М. Матач, Ю. Зімніцкі, М.Петрыкевіч, М. Маслоўская, З. Каўшанка, Ул. Жабінскі, С.Вітушка, А. Папова, Курчэйка і др...**

Аднак, працаўніца гарадзкой Управы (дзе праводзілася рэгістрацыя) цэлы год трымала і зьявляла нашы заявы, адмаўляючы ў рэгістрацыі. За гэты час **былі зарэгістраваны дзесяткі арганізацый ня толькі расейскіх, польскіх, ці нават зусім дробных меншасцяў (украінцаў, немцаў, караімаў, жыдоў і г.д.), але нават такіх, якіх тут раней зусім ня было.**

Урэшце мы даведаліся, што сьпісы ініцыятыўных груп скрупулёзна спраўджаюцца і паненцы з рэгістратыцыйнага аддзелу **не пажаданымі паказаліся быўшыя палітычныя вязьні ў складзе ініцыятараў...** Тады я запрапанаваў **скрэсліць маё прозьвішча, Рулінскага і Луцкевіча** і замяніць іх іншымі. Толькі тады, у 1988 годзе наша “Сябрына” была **зарэгістравана... Страчаны – цэлы год!**

Гэты “патрыятызм” камуністкі дорага абышоўся Летуве. **Беларускія масы, ня маючы роднай арганізацыі, запісаліся ў расейскія і польскія, блізкія ня мовай, а (як думалася) агульнымі інтарэсамі.** Так была арганізавана даволі магутная, масавая **арганізацыя: “Едінство” – “Еднасьць”.** Там рэй вадзілі польскія і расейскія шавіністы. Гэтая арганізацыя выступала ў многатысячных маніфэстацыях. Была нямала лозунгаў і патрабаванняў, супярэчлівых з праграмаю “Саюдзіса” – масавай летувіскай арганізацыі.

Калі гэтая **Шальтянене** (ці нешта падобнае) была ворагам беларушчыны, то магла быць задаволена: хоць **прытармазіла адраджэнне Летувы, але зашкодзіла і беларусам.** Дзесяткі тысяч беларусаў–католікаў пайшлі абманным шляхам **“польскай” веры (якой ня было і няма),** а праваслаўныя прымкнулі да расейскіх ашуканцаў (“рускай” веры). Нялічная, адсунутая ад кіраўнічых становішчаў праслойка сьвядомых беларусаў–патрыётаў асталася, як гаворыцца, каля разбітага карыта.

Тым ня менш, мы не павесілі носа, ня нылі і не панікавалі. Мы даведаліся, што перапісь насельніцтва на Віленшчыне была ў многіх

месцах сфальшавана. У **Шумску**, напр., мясцовая **сакратарка**, **калі яна сама запаўняла лісты перапісі і ўсюды ставіла ў графу “нацыянальнасьць” – паляк**, і ёй зьвярнулі на гэта ўвагу, то яна коротка асьведчыла:

– Я знаю тут кожнага чалавека і ведаю – хто ён такі... – **І далей нарушала закон**. Але яе фальшаванне, якое фармальна павялічвала (і многа!) колькасць палякаў, не перарабіла беларусаў. Ярлык – ярлыком, а чалавек, які быў – такім астаўся. Толькі нашай задачай было вытлумачыць людзям, што іх **ашукваюць, прывязваюць да чужой нацыі, адрываючы ад роднай**. Ключом адраджэння, як даўно вядома, аставалася мова. Гэта азначае, што трэба пачынаць з роднае школы і роднае малітвы (беларускай царквы і касцёла). Справа была далёка ня лёгкая. Імкнучыся да зьнішчэння беларускай нацыянальнасьці, **камуністычная імперыя** на гэтай тэрыторыі **50 гадоў вытраўляла беларускую мову**. Пры дапамозе камуністаў, польскія ксяндзы, выконваючы варшаўскую палітыку, **павыганялі ўсіх духоўнікоў–беларусаў з касцёлаў**. Цудам уцалеў даслоўна адзін толькі ксёндз–беларус, др. **Казімер Кулак** у Ляндварысе. А з Вільні нават **ксяндзоў Марыянаў павыганялі**. Тое ж самае тварыла праваслаўнае духоўенства, праводзячы **русафільскую палітыку, згодна з дырэктывамi Масквы**. Ні адна царква не дала прытулку беларускай малітве...

На устаноўчым сходзе “Сябрыны” настойліва **прапанавалі ўзначаліць арганізацыю мне**. Аднак, я ведаў да чаго **гэта прывядзе – да аблівання гразёю ня толькі мяне, быўшага лагерніка**, але і ўсёй арганізацыі. Нахабнае “далучанне” суседзкімі агентурамі беларускага несельніцтва да польскага і расейскага нацыянальнага руху, уцягванне ў хамут Варшавы і Масквы карысталася даволі непераборлівымі метадамі. У **працэс нішчэння беларускасьці** на Віленшчыне ўпрагліся і **астаткі разваленага камунізму**. Тым больш цяжкім было нашае становішча, што **на Беларусь зляцелася зграя былых расейскіх партыйных босаў**, і метраполія нічым не магла нам дапамагчы.

Была прынята кандыдатура **прараба Матача**, чалавека добрага і актыўнага, шчырага беларуса, але нажаль слабахарактарнага. У Раду “Сябрыны” вайшлі: **Анішчык Аляксей, Стэх Валянцін (сакратар), Карабач Сяргей і др.**

Гарадзкія ўлады пераважна ішлі нам на сустрэчу. Дазволілі карыстацца без агранічэння **памешканнем Палаца Прафсаюзаў**, дапамаглі **выдзяленнем іншых памешканняў** (школьных і іншых) для нашых мерапрыемстваў. Нават у неабходных выпадках дапамагалі грашыма.

Пасколькі “Сябрына” была зарэгістравана як беларускі грамадскі клуб, мы рашылі стварыць другое, **больш шырокае згуртаванне з шырокай праграмай дзейнасці**. Нас (арганізатараў і сымпатыкаў) было ўжо даволі многа, і нам не пагражала “распыленне”. На розныя **мерапрыемствы збіралася каля сотні чалавек**, амаль выключна інтэлігенцыі, бо рабочых і служачых у значнай меры падабрала “Еднасьць”(Единство).

На арганізацыйным сходзе вырашылі прысвоіць назву новаму згуртаванню **“Таварыства Беларускай Культуры”**. Пасколькі пагадзіліся з думкай – не выбіраць кіраўнікамі былых палітычных вязняў (каб не дражніць замаскаваных камуністаў) – бо перашкодаў і бяз гэтага хапала – выбралі старшынёю новага для нас чалавека, які праявіў сябе даволі актыўна і “патрыятычна”. Пазьней выявілася, што ён, **будучы сталым жыхарам Каунаса, падаваў сябе за украінца і паляка** (пра гэта ведалі яго блізкія знаёмыя), але ў даны момант палічылі, што змяніў погляды.

Так, ці іначай выбраная Рада (у якую і я вайшоў), распачала даволі актыўную дзейнасць. У нашу праграму былі ўключаны і пошукі сталага прыпынку (памяшкання), бо **мы ня мелі** у працілегласьць палякаў і расейцаў (не говарачы пра летувісаў) **ніякага ўласнага куточка**, ня толькі што будынку. **I, пераглядаючы ў памяці беларускія арганізацыі ды аб’екты – банк, школу, друкарню і рэдакцыю, духоўныя аб’екты**, устанавілі, што рэальна можам разьлічваць толькі на два – **домік Якуба Коласа ў Павільносе і тры малыя (партэровыя) домікі пры вуліцы Пажэлы, закупленыя перад вайною Марыянамі Друі**. За сабраныя грамадзкія грошы і дапамогу **княгіні Магдалены Радзівіл**.

Гэтая жанчына **старога беларускага князёўскага роду дагэтуль лічыла сябе беларускай і дапамагала ў выданні беларускіх кніг у Вільні**, ды ў іншых патрэбах беларускага адраджэння. Пры дапамозе працаўнікоў Гарадзкой Управы мы **знайшлі ў архівах старыя**

дакументы і натарыяльны акт прадажу–куплі аб’ектаў пры вуліцы Пажэлы (цяпер **Жыгімонта, 12**). Каб атрымаць дадатковую дапамогу, тымчасовы кіраўнік без майго ведама злажыў візіт ксяндзу Алюлісу і выявіў нашы меркаванні і планы.

Тады, калі мы мелі атрымаць дакументы на пераход гэтай беларускай маемасці на ўласнасць беларускай абшчыны, **кампэтэнтныя ўлады адмовілі іх выдачы, бо на гэтыя будынкi выказалі прэтэнзіі літоўскія духоўныя ўлады...**

Аказалася, што даведаўшыся **пра сытуацыю з домікамі**, ксёндз Алюліс звярнуўся з запросам у **Ватыкан** і атрымаў (па яго славах) паперы, з якіх вынікае, што домікі **павінны належаць да літоўскага духавенства**. Справа затармазілася. Курыя паведаміла, што для выяснення і пагаднення ў гэтай справе мы павінны разам сабрацца і вырашыць прыналежнасць будынкаў разам з пляцам.

У вызначаны дзень прышлі да Алюліса некалькі асобаў (юрыст, прадстаўнік Мэрыі і інш.), і мы пачалі дзелавую гутарку. **Алюліс выказаў думку, што паводле абавязваючага закону быўшая нерухомасць духоўных уладаў павінна быць вернута касцельным уладам**. І, згодна з гэтым законам, беларускія згуртаванні, якія тымчасам правялі частковы рамонт будынкаў (з якіх **гарадзкія ўлады высялілі ранейшых кватарантаў**, выдзяліўшы ім іншыя кватэры), **павінны асвабадзіць занятыя імі памешканні**.

У адказ я сказаў, што **ні літоўскія ўлады, ні духавенства не ўлажылі ў куплю гэтай нярухомасці (33 тысячы злотых) ніводнай капейкі**. Грошы сабраны **беларусамі** і павінны **служыць беларускай справе**. Хто можа прад’яўляць прэтэнзіі, калі ні даў ні цэнта і калі ніхто яму данага аб’екту не падараваў?..

Я на далейшыя юрыдычныя доказы летувіскай стараны выказаў яшчэ адзін аргумэнт.

– **Калі ў беларусаў пасля перамены перамены дзяржаўнасці забрана ўсё: памешканне беларускай друкарні, памешканне Гімназіі і бібліятэкі, амаль усе экспанаты багатага археалагічна–этнаграфічнага музея (а іх было каля 40 тысяч), разабрана будынак рэдакцыі, цэнтра беларускага адраджэння і калі нават ад беларускіх кнігарняў не пакінута сьледу – адбіраць домікі, закупленыя Цікотай для духоўных патрэбаў беларускай дыяспары,**

проста ненармальна! Гэта тое самае, што здзіраць з голага апошнюю сарочку...

І калі пры дапамозе юрыдычнага кручкатворства летувіскае духавенства адбярэ гэтыя няшчасныя домікі ад нас **і выкіне беларусаў на вуліцу, то я сам асабіста, калі ня зробіць гэтага арганізацыя, зьвярнуся да кардынала ў Варшаве і да Сьвятога атца ў Ватыкане. Няхай яны скажуць, ці прыстала хрысьціянскай царкве замест дапамогі адбіраць у людзей апошнія!..**

У выніку духавенства пагадзілася атрымаць ад горада іншы аб'ект, а домікі (частка, якую мы адрамантавалі) **чакаюць юрыдычнага завяршэння.** Тым больш, што ў гэтым часе зьвілася ў Вільні Пасольства Рэспублікі Беларусь і таксама падтрымала наш пункт гледжання. У адным з домаў (палавіна будынку) да сёнешняга дня месціцца Таварыства **Беларускай Культуры і бібліятэчка, а таксама невялікая заля для масавых сустрэч.** А ў палавіне другога дома працавала **“Наша Ніва”,** каторую выселілі гарадзкія ўлады (паліцыя), і памешканне асталося пустым. Там таксама праведзены намі неабходны рамонт.

Пасколькі ў **Павільнюсе** домік **Якуба Коласа** (яго жонкі) быў раней **разабраны, а сад гарадзкімі ўладамі падзелены і разданы іншым уладальнікам,** мы нічога рэальнага дабіцца не змаглі. А **Базылянскія мury, дзе мясьцілася наша Гімназія, былі заняты архівамі** Інстытута – таксама **не перайшлі на наш баланс.** Зрэшта там патрэбен капітальны рамонт і немалы фонд для яго выканання.

Трэба адзначыць, што наогул **значная частка насельніцтва Летувы прыхільна адносіцца да беларусаў.** Калі, напрыклад, спатрэбілася для правядзення **сьезду БНФ** дазвол і адпаведная заля, мы хутка атрымалі патрэбную дапамогу. А для начлегу удзельнікаў **сьезду запрапанавалі свае кватэры каля 400 сямей сталіцы (бясплатна!).** Падобнае было ў **часе сьезду беларускіх супалак моладзі.** Аўтару гэтых слоў прыходзілася (на працягу 30 гадоў) шмат разоў сутыкацца з мясцовымі ўладамі і тысячамі прыватных і афіцыйных грамадзян. Аднак за ўсе гэтыя гады між намі **ня было ніводнай сваркі.**

Пакуль ня было беларускага Пасольства, мы дабіваліся саматугам адраджэння ў першую чаргу **беларускай школы.** Пасколькі

Першы старшыня Беларускага згуртавання ў Літве

справу прыбыўшаму з Менску – **новаму чалавеку, Шаўцову**. Гэта было непрадуманае памылковае рашэнне. Шаўцоў **некалькі месяцаў змарнаваў і да пачатку школьнага году нічога не зрабіў**.

Ён, як бадай усе прыбываўшыя з Менска беларусы, разлічваў на нейкую дапамогу і платную працу, а мы самі **працавалі на грамадзкай аснове, не маючы ніводнай капейкі** – толькі страты. Палякі, патрывожаныя пагрозай выкрыцця іх фальшывага метаду апалячвання “польскай” вярэй, заварушыліся і распусьцілі **сярод беларусаў–католікаў антыбеларускую агітацыю**. Якія ў іх на гэта метады – ўсім вядома. **І справа адкрыцця беларускай школы у Новай Вілейцы была прынамсі на гэты раз пахавана**.

Аднак гэты “першы блін комам” ня здолеў нас знеахвоціць. Тым больш, што ў іншамойных школах працавалі сумленныя педагогі і ў іх ліку беларусы–патрыёты. Калі (крыху пазьней) мы **сабралі сход беларускіх настаўнікаў Вільні**, з’явілася **некалькі дзесяткаў аднадумцаў**, і завязалася ажыўленая дыскусія на тэму адраджэння роднай школы. Нажаль, нашае кіраўніцтва (“Сябрыны” і ТБК) **не патрапіла выкарыстаць належна гэтага ўздыму**, і наступных сходаў ня было. ТБК актыўнасьці не праявіла.

найбольш густым беларускім насельніцтвам была Новая Вілейка (Новая Вільня), мы запрапанавалі заняцца арганізацыяй роднай школы (хоць бы пачатковай) іменна там. Але “дзеяч” ізноў, як кажуць **на сваю руку**, даручыў гэтую нялёгкую

Актыўнасьць наша ўсё ж такі нарэшце дала вынік. Паабіваўшы парогі ўрадавых кабінетаў (сустрэчы з Міністрам асьветы, кіраўніцтвам гарадзкіх уладаў), а таксама рэспубліканскіх (Юстасам Палецкісам, Кіркіласам), мы **прабілі сыяну бюракратычнага супраціву і абьякавасьці**. У часе вялікага адраджэнскага пад’ёму летувіскага народу – “Саюдзіса” – мы некалькі разоў сустракаліся з **непахісным змагаром за вызваленне і дзяржаўную суверэннасьць – Вітаўтам Ландсбергісам**. У прастай і шчырай гутарцы мы высоўвалі нашы праблемы і прапановы і ў шэрагу выпадкаў мелі падтрымку. **З гэтым паслядоўна актыўным патрыётам Летувы мы ўтрымліваем добрыя адносіны на сёнешні дзень**.

Пра адносіны ўрадавых чыннікаў да адраджэння ключавой праблемы – роднай школы няхай сьведчаць выказванні тых людзей, якія першымі ўключыліся ў вір адраджэнскай барацьбы. Гэта былі скромныя і ахвярныя патрыёты, якія **шчыра і сумленна, поўнасьцю аддавалі свае сілы для сьвятой справы**. Да такіх, у першую чаргу, належаць **Міраслава Русак, Алдона Папова, Галіна Сівалава, Валянцін Стэх** і мы, старэйшага пакалення – **Аляксей Анішчык, Яраслаў Станкевіч, Лявон Луцкевіч, Багдановіч**, а пазьней – пераехаўшая з Менску **Т. Каротчанкава**. У розных мерапрыемствах актыўнай была **Люда Кардзіс, Рулінскі, Жабінскі, Л.Плыгаўка і інш...**

Намагаючыся актывізаваць школьную справу, мне ўдалося натрапіць на гарачых энтузіястаў–папличнікаў. У сябрыне актыўны спачатку і працавіты **Мікола Матач** пападаў часам пад спакусы “д’ябальскага зеля”, і актыўную ролю ўзяў на сябе **сакратар – Стэх**. У цесным супрацоўніцтве з намі ён набіраў навыкі кіраўніцтва.

Адчынены ў часе фармавання сярэдняй школы **факультэт беларусістыкі** вёў сваю **работу амаль без кантактаў з грамадзкімі арганізацыямі**, калі не лічыць 2–3 сустрэч на працягу чатырох гадоў свайго існавання. Праўда, ня ўсе прэтэндэнты на кіраўніцтва маглі быць чым–небудзь карыснымі для далейшага разьвіцця факультэту. Так, напрыклад, на маё пытанне да сп. Сівалавай, ці яна звярталася ў пісьмовай форме да кіраўнічых уладаў, ці Міністра асьветы ў фінансавых справах, адзін з “дзеячаў” сказаў: “А міністар ня носіць з сабою торбы з грашамі”... На такую “мудрую” рэпліку нічога не адказала ні дырэктар

школы, ні я – больш разумнай парады ад такога мудраца чакаць ня прыходзіцца. І, сумеўшыся, кіраўнікі асьветных устаноў толькі ў вынятковых выпадках запрашаюць нас на сустрэчы.

Мы многа трацілі на тым, што ня мелі свае прэсы, ніводнай, хоць бы маленькай газэткі. Адсутнасць роднага друкаванага слова, а таксама даслоўна аптэчныя дозы выдзеленага нам часу на радыё і тэлевізіі пазбаўлялі нас кантакту з беларускім насельніцтвам. Гэта сыстэматычна выкарыстоўвалася агітатарамі варожых шавіністычных плыняў, якія бесцэрамонна заграбілі маласьведомых беларусаў пад сваё імперыялістычнае крыло.

Падобным дзеячам хапала грошай з Варшавы ці з Масквы, і абдурванне насельніцтва пашыралася пасьпяхова. **Усіх беларусаў–католікаў ахрысьцілі “палякамі”, а праваслаўных (вядома!) – “істинно рускими”... Толькі жменька уніятаў утрымалася бяз страт.** І вось, пагаварыўшы некалькі разоў на паседжанні Рады, мы рашылі актывізаваць справу стварэння роднай газеты. Было гэта ня проста: прышлося рабіць шмат захадаў, каб дабіцца хоць бы якогась мінімальнага рэзультату.

Пераанальна заняліся гэтым я (як былы педагог і дырэктар школы) і Лявон Луцкевіч. Далучаўся да нашых “мытарстваў” Валянцін Стэх. Колькі разоў мы спатыкаліся на прыёмах у афіцыйных адміністрацыйных і асьветных установах – трудна пералічыць. Урэшце ўдалося пераканаць гарадзкое і рэспубліканскае кіраўніцтва, што аплата штодзенных газэт на расейскай і польскай мове дзяржаўнай казнаю і адмова беларусам (аўтахтонам!) хоць бы мінімальнай падтрымкі – несправядліва. Што **дзеецца гістарычная крыўда нашаму насельніцтву і фаварызацыя другіх, наплывовых элементаў.** Пасьля гэтага **частка прыхільных нам кіраўнікоў** пагадзілася **на друк адной беларускай старонкі** (раз у месяц!) у расейскай газэце “Летувос Рытас”.

Практычна газэту прышлося рэдагаваць мне, як **адзінаму на той час прафесійнаму журналісту.** А змяшчалі мы розныя матар’ялы культурна–асьветнага зместу, з перавагаю **гістарычных, ідэовых і асьветных праблем і падзеяў.** Выдзялялася крыху мейсца і інфармацыі, часам – паэзіі і нават гумару.

Насколькі патрэбная была газэта – сьведчылі **даволі лічныя пісьмы** з розных канцоў Віленшчыны.

НАРАЧАНСКІ КРАЙ І АЛДОНА ПАПОВА

Хто ня чуў пра цудоўны Нарачанскі край? Пра яго бязьмежныя лясы і бяскрайныя азёры?.. Пра моцных духам і гарачых сэрцам рыбакоў і сялян гэтага унікальнага рэгіёну Беларусі?..

Пра гэтых людзей і іх нялёгкае жыццё многа пісаў Максім Танк і пляяда іншых літаратараў, а чароўныя пейзажы і скарбы рэгіёну сталі вядомымі ня толькі ўсёй Беларусі, але і многім замежным народам і – асабліва – турыстам.

Адтуль якраз паходзіць адна з пачынальніц адраджэння беларускай школы на Віленшчыне – **выдатны педагог–гісторык Алдона Папова**. Яна з першых дзён аднаўлення незалежнасці Летувы, побач з іншымі патрыётамі–беларусамі, **усю сваю кіпучую энэргію пасьвяціла адраджэнню роднай школы на Віленшчыне**.

Вільня, сярод грамадства якой ён узгадоўваліся, фармаваліся як мастак слова **Ільяшэвіч, Машара, Васілёк, Ніна Тарас, Наталія Арсеннева, Максім Танк** і дзесяткі іншых паэтаў і празаікаў беларускай літаратуры, дзе **фармаваўся геній вялікага матэматыка** – будучага **акадэміка касманаўтыкі – др. Барыса Кіта**, цёпла і гаспадарліва прыняла **дастойнага працаўніка асветы** – Папову. Няхай яна сама скажа пра свае жыццёвыя сьцежкі і адраджэнскую дзейнасць.

“Я нарадзілася ў халодны студзеньскі месяц 1955 году, каля аднаго з прыгажэйшых на Беларусі – Мядзельскага возера, у прыбярэжнай вёсачцы Скары.

Навек засталіся ў памяці сонечныя ўспаміны, лагодныя напевы крыштальна чыстай галубой вады (часам чорна–сіняй і грознай) і тужлівы пошум пушчы... Тут жылі мае дзяды і прадзеды, тут іх захапіла крывавая бойня Першай сусветнай вайны. З аднаго боку возера закопваліся ў землю расейскія палкі, а з другога – нямецкія ахвяры дэспатаў – імператараў. Сюды, **на беларускую землю** прышлі **чужыя людзі спраўляць свае крывавыя парахункі**.

У маленстве мы разам з брацікам знайходзілі там асколкі снарадаў, патроны і кулі ды іншыя атрыбуты вайны. Гулялі па **нямецкіх бятонных дотах на дзедавай зямлі...** Але гэта ўжо была **адабрана ў нас калгасная зямля**. На ёй гаспадарыў раней наш дзед Васіль (сын Сьцяпана) – нашчадак многіх сялянскіх пакаленняў, які меў глы-

бокае перакананне, што “свая зямля – гэта аснова”. Ён, як сапраўдны гаспадар, любіў зямлю і клапаціўся аб ёй.

У тых гады (пачатак дваццатага веку) нямала беларусаў выязджала ў Амэрыку. Дзед Васіль рашыў таксама падзарабіць за акіянам. Сабраўшы неабходныя грошы на дарогу, дзед, поўны ружовых надзеяў, разам з іншымі перасяленцамі вырашыў у далёкую дарогу. Тады ён быў дужы, яшчэ малады і даволі хутка знайшоў работу на вялікай фабрыцы.

Праца была цяжкай. Ня ўсе законтрактаваныя рабочыя здолелі паспяхова закончыць свой тэрмін і, падзарабіўшы некалькі соцень даляраў, вярнуцца на сваю Бацькаўшчыну. Некаторыя нажылі “кілу”(грыжу), або іншае калецтва. Тады абарона правоў працаўніка, асабліва імігранта, была не такой як сёння. Стаўшы інвалідамі, зараблялі менш і нават на дарогу, каб вярнуцца, ім цяжка было зарабіць. І ўсё ж такі нават інваліду там жылося лягчэй, чым сялянину на Беларусі. Дзед быў упарты і напорысты. **Ён ажно тры разы езьдзіў на зарабаткі ў Амэрыку** і нават сям’ю хацеў забраць. Аднак **бабка з малымі дзецьмі не рашылася туды ехаць**. І дзед вырашыў заробленыя грошы выкарыстаць на куплю зямлі на Бацькаўшчыне.

Прыкупленая зямля была заросшай лесам і хмызьнякамі. Прышлося яе паступова карчаваць, каб выкарыстаць для пасеваў, або санажаці. Гэтага дзед не баяўся.

Надышоў час “вызвалення” Заходняй Беларусі з–пад польскай акупацыі. Нажаль “вызваліцелі” (камуністычныя акупанты), аграбіўшы начыста сялянства, у праглы насельніцтва ў такі хамут, расупоніць які не ўдавалася ніводнаму народу. Шчасьлівай была толькі Фінляндыя, якая вызвалілася з–пад імперыі яшчэ пры цары... На дадатак незадоўга наступіў выбух Другой сусветнай вайны. І хоць пры нямецкай уладзе пачалі адраджацца мова і родная культура, гаспадарка не магла падымацца.

Амэрыканская ваенная і матар’яльная дапамога вырашыла лёс вайны. **Беларусь надоўга апынулася пад камуністычнай уладай чырвонай імперыі**. Прышлося жыхарам Заходняй Беларусі **аддаць без капейкі** (зусім дарма) **нажытыя крывавым мазалём землі, будынкі, скаціну, транспарт** (сані, вазы, зброю), **малатарні, сячкарні, плугі** на

растрату прысланым агітатарам і ня знаючым сялянскай працы расейскім “дзеячам”. Амаль усе кіраўнікі сельскай гаспадаркі былі расейцы і жыды. Яны нідзе і ніколі не карысталіся беларускай мовай, знішчалі цэрквы і капліцы, не прызнавалі ніякіх народных сьвятаў і прывучалі народ да мата, лжывасьці, падхалімства.

Там, дзе новыя “гаспадары” прапілі, або замарылі голадам жывёлу, знішчылі каштоўны інвентар – **вышуквалі “врагов народа”** (па прынцыпу: дрэннаму

Першая беларуская старонка ў Вільні пасля вайны

танцору і я...а перашкаджаюць), **выганялі “няўгодных” у лагеры...**

Дзед, паглядзеўшы на гэтае бяспраўе і гібель нажытай крывавым мазалём маемасьці, ня вытрымаў здзекаў над чалавекам і гаспадаркай. Хутка занядужаў і памёр.

– Пасьля сьмерці дзеда, – прадаўжала расказ Алдона, – мой бацька пайшоў у калгас. Ён быў талковы і граматы гаспадар, згодна з жаданнем людзей быў назначаны брыгадзірам. Жылі мы тады яшчэ на сваім хутары. Але хутарная сыстэма не адпавядала праграме камуністаў і расейскіх шавіністаў. Ім **трэба было сагнаць народ у кучу**, каб лягчэй іх абдурваць і шпіёніць. Бо акрамя бяскультур’я (у хаце ня здымалі шапкі, **курылі, ня спытаўшы гаспадара, брудна лаяліся**) хутка была ўведзена сыстэма **густой сеткі “стукачоў” (даносчыкаў)**. Даносы былі амаль заўсёды **выдуманья**. Але іх не **спраўджалі і трактавалі як дакумент**. Нават нікім не падпісанья даносы служылі прычынай “законнага” арышту...

Замест судоў таксама пераважна вырашалі справу **“тройкі”**: **тры камуністы пісалі прысуд** аб высяленні і **высылцы любога, не-**

Усе людзі ў чырвонай імперыі жылі паводле прынцыпу: **“Не украдешь – не пражывеш”**. Пасколькі рэлігія была аплёвана і патоптана, нічога сьвятога не аставалася, **стала ўсеагульным законам (няпісаным) – красьці**. Бо ні адна маці не магла вытрымаць гібелі сваіх дзяцей ад голаду.

Такія вось вобразы “шчаслівага дзяцінства” (падоранага народам імперыі яе “бацькам” Джугашвілі–Сталіным) засталіся ў памяці з тых дзіцячых гадоў.

Аднак чалавек – дзіўная істота. Ён да ўсяго можа прывыкнуць. Уцякае за мяжу, хаваецца ў горадзе, **навучваецца ашукваць, красьці і... выжывае**.

Я патрапіла закончыць у Нарачы (1972 г.) сярэдняю школу і была прынята ў БДУ (Менскі дзяржаўны ўніверсытэт). А у 1977 годзе, **папрацаваўшы год у Мядзельскім раёне, пераехала да мужа – у Вільню**.

Майму сыну – Паўліку ўжо 14 гадоў. Вучыцца ў дзевятым класе сярэдняй школы, у якой працую і я. Выкладаю гісторыю. Чуюся свабодным і паўнапраўным грамадзянінам. **У нас няма стукачоў, працую дружна, сумленна і паспяхова**. Збылася мая даўнейшая мара – быць **настаўніцаю**. **З працы я поўнасьцю задаволена”**.

Як вядома, **пасля вайны ўсе беларускія установы і школы былі зьліквідаваны**. Парадокс: **“акупанты–фашысты” дазвалялі мясцоваму насельніцтву карыстацца роднай мовай у школах і установах (беларусаў было тады на Віленшчыне 56 працэнтаў)**. А нахлынуўшыя **“освободители”** (не “акупанты”) **родную мову насельніцтва заўзята карчуюць**. І, як усім вядома, ад **1945 году да 1992-га Летува была поўнасьцю пазбаўлена роднай школы**.

Як пачыналася, пасля вызваленьня Летувы з-пад маскоўскага ярма, адбудова родных арганізацый і беларускай школы, успамінае далей Алдона.

– Я добра памятаю, як у адзін студзенскі дзень **1990-га** году паклікаў мяне дырэктар школы – **Казімір Машара**. У чым справа? – думала я. Здаецца, ні ў чым не правінілася?.. Зайходжу. За сталом сядзяць незнаёмыя людзі...

Пазнаёміліся: **Аляксей Анішчык, Валянцін Стэх** і нейкі барадаты дзядзька. Выясняецца, што яны прышлі ў канкрэтнай справе – дагаварыцца пра адкрыццё пры нашай школе беларускіх класаў...

У многіх педагогаў даўно існавала думка аб неабходнасці нейкім чынам аб'яднаць дзяцей беларускай нацыянальнасці. Такіх дзетак было нямала ў школах. А тут – канкрэтная прапанова рэалізацыі гэтай задумы. Абяцанне грунтоўнай дапамогі...

Так пачалася гэтая справа. Разуменне і падтрымку сустрэлі мы і са стараны адміністрацыі 37-май школы. Для заняткаў выдзелілі нам адзін клас. Сфармавалі гурток сьпяраша з некалькіх чалавек, а пасья далучыліся болей. У **сярэдзіне году было ўжо каля 20 навучэнцаў**. З боку педагогаў узяліся актыўна за навучанне я і Галіна Сівалава.

Аснаўной мэтаю заняткаў мы ставілі азнаямленне вучняў з правіламі роднай беларускай мовы, звычаямі, гісторыяй Бацькаўшчыны. Для некаторых беларускае слова гучала як замежнае, язык ня слухаўся пры вымаўленні беларускіх гукаў. Нават са старэйшымі вучнямі пачыналі мы з буквара, ці з вельмі простых дзіцячых кніжак. Але якой радасцю сьвяціліся вочы дзяцей, калі з бегам часу яны змаглі размаўляць на больш–менш чыстай беларускай мове!..

Стварылі даволі грунтоўную бібліятэку роднай літаратуры – ня так мастацкай, як слоўнікаў і падручнікаў. Найбольш кніжак нам прысылалі з Менску цераз “Сябрыну”. Шмат кніг падаравала пісьменніца – **Вольга Іпатава**, якая была ў нас на адкрыцці школкі. Яна і пасья пра нас не забылася.

Урачыстае **адкрыццё школкі адбылося ў палове лютага 1990-га году**. Мела яна характар факультатыву – лекцыі адбываліся два разы ў тыдзень, пасья заняткаў аснаўной школы.

Першымі вучнямі былі: **Дамбаровіч Жанна, Магер Наташа, Мальшка Люда, Мінкоўская Эдзіта, Захарэвіч Пётр, Сінкевіч Оля, Сканіскайце Рута, Тальціско Аксана** і ўслед за імі іншыя. Што год беларускамоўныя класы **рэгулярна наведвала каля 20 школьнікаў**.

Усвоішы літаратурную беларускую мову, значная частка нашых навучэнцаў перайшла на далейшае **навучанне у адкрытую пазьней Сярэдняю Беларускую школу** (планаваную – як гімназія). Месьціца яна ў асобным будынку і мае 68-й нумар. **Нашая Рута Сканіскайце і сёння ў гэтай школе – адна з найлепшых вучаніц**. Яна вельмі актыўная і здольная дзяўчынка – старшыня школьнага самакіраўніцтва. Але пра гэта – пазьней.

А ў нашай тагачаснай факультатыўнай школцы праца пасьпяхова прадаўжалася. Мы **удзельнічалі ў многіх мерапрыемствах і самі наладжвалі розныя сустрэчы і мастацкія выступленні**. На пачатку актыўна дапамагалі нам **Янка Мятлеўскі і Люда Кардзіс**, а часам і **Валянцін Стэх**, Нонна Якшчэне (Русак) і інш..

З якой цікавасьцю вучні удзельнічалі ў беларускіх народных гульнях: “Яварок”, “Груша”, вадзілі “Мядзведзя”, а пасья на вуліцы “Чучала білет”. Гэтае мерапрыемства, праводжанае сіламі беларускага класа, было традыцыйным на працягу некалькіх гадоў.

Вялікае ўражанне на вучняў зрабіла сьвяткаванне 500-годдзя дня нараджэння Францыска Скарыны. Адбылася імша. У Катэдры (**служыў кс. Чарняўскі на беларускай мове**), на якую сабралася столькі беларусаў, што зопоўнілі гэтую цэнтральную сьвятыню, у якую да гэтага часу дапускаліся толькі з барэльефам Ф.Скарыны, на вуліцы Вялікай, дзе калісь мясьцілася друкарня Скарыны. А на заключэнне – цікавы канцэрт у доме мастацтва.

У школе была адкрыта **выстаўка кніг і гравюр**, прысьвечаных Скарыне. У 37-ай школе А.Папова прачытала для ўсіх вучняў школы лекцыю пра дзейнасьць і значэнне Скарыны – як першадрукара Усходняй Еўропы. А пасья выступіў з **канцэртамі беларускі школьны ансамбль**.

Бязумоўна, падобныя мерапрыемствы садзейнічаюць росту пачуцця гонару беларускіх дзяцей, іх пашаны да свае нацыі.

– Бачыце? Наш, беларус – першадрукар на тэрыторыі ВКЛ... А беларуская мова была дзяржаўнай!... – Шмат для каго гэта было сапраўднае адкрыццё.

Ахвярна, **побач Алдоны Паповай** працавала **Галіна Сівалава**. Шмат часу яны прысьвячалі падрыхтоўцы да сваіх заняткаў. Падбіралі неабходную (абавязкова цікавую!) літаратуру, матар’ялы для кожнай лекцыі. **Вывучалі ня толькі мову і літаратуру, але таксама родную гісторыю, нацыянальныя танцы, гульні, звычай...**

Да 1994 году праводзілі заняткі з абітурыентамі нашай школы (і іншых). Гэта была дадатковая грамадзкая праца, каб дапамагчы моладзі **паступіць у ВНУ Беларусі і на факультэт беларускай мовы, нядаўна адчынены ў Вільні**. Кожны год здавала туды экзамен 5–6 асобаў. А Павел Кунюта паступіў у Горадзенскі Медінсты-

тут. Яшчэ сёння рыхтуецца ў Віленскі Педуніверсытэт (на беларускі факультэт) Інга Хвалько. Мы ня толькі дапамагалі ім удасканаліць сваю **родную мову**, але таксама прывіць любоў і пашану да гэтай мовы, якую так **высока ацанілі Адам Міцкевіч і ангельскі прафесар Дынлі**.

Для цяснейшага кантакту з роднай мовай і сваім народам, мы **ня раз праводзілі зскурсіі ў Менск, Наваградак, Нарачанскі край**. Уражанні з гэтых краязнаўчых адведзін застануцца для юнага пакалення на ўсё жыццё.

У стварэнні беларускай школы актыўны ўдзел прынялі настаўніцы: А. Папова, Г. Сівалава, а пазней – **Т. Каротчанкава**. Канкрэтную ініцыятыву праявіла **Ніна Афонька**, якая тады працавала ў школе.

Адбыліся сустрэчы з дырэктарамі сярэдніх школ № 32 і № 37. Асабліва прыхільна аднёсся да стварэння беларускай клясы дырэктар 37-й школы – **Казімір Машара**. Тут у лютым 1990 годзе адбылося ўрачыстае адкрыццё беларускага класа (2 разы на тыдзень, па 2 гадзіны), над кіраўніцтвам Алдоны Паповай.

На адкрыцці прысутнічалі **а. Базыль Нявінскі** і пісьменніца з Беларусі – **Вольга Іпатава**.

Удала выступілі з канцэртаў менскія “артысты” – ансамбль “**Лялькі** “. А пры сярэдняй школе №32 **настаўніца Матусэвіч стварыла дзіцячы гурток беларускай самадзейнасці**. Там нашы дзеткі таксама выступілі паспяхова.

І ўсё ж такі гэтыя дасягненні аснаўной праблемы не вырашылі. Прадаўжаліся далейшыя пошукі вырашэння праблемы адкрыцця поўнай сярэдняй школы, тыпу існаваўшай раней Віленскай Беларускай гімназіі.

Неаднаразовыя сустрэчы ў Міністэрстве асьветы Летувы пажаданых вынікаў не далі.

Прышлося звярнуцца да **Старшыні Вярхоўнага Савета РБ – праф. Шушкевіча**, і той ад спадара Ляндсбэрга атрымаў адказ: **беларусы на Летуве ня могуць сабраць дастаткова заяваў ад бацькоў на адкрыццё беларускай школы**.

У гэтым часе у складзе некалькіх беларускіх спецыялістаў, прыбыўшых з Беларусі, ужо была супрацоўніца адкрытай беларускай кафедры Педінстытута – Лілія **Плыгаўка**. Створаная ініцыятывуная

група сабрала звыш **200 бацькоўскіх заяваў**, і зьявілася рэальная магчымасьць адчыніць беларускую школу.

Задзейнічаў яшчэ адзін немалаважны фактар: **арганізавалася ў Вільні Пасольства Рэспублікі Беларусь**. Тармазіла справу адсутнасьць памешкання для школы. Пасколькі мы асобнага будынку не атрымалі (у гэтым часе было ў **Вільні некалькі дзесяткаў польскіх школаў, таксама – расейскіх і жыдоўскага**), наша першая школа мясцілася (**ад 1.09.1993 г.**) пры расейскай СШ № 17, у дзіцячым садку № 37.

Вольга Іпатава

Далейшыя **захады і звароты да ўладаў**, нават да Прэзыдэнта, ня мелі посьпеху. Канчаткова пад беларускую школу быў **выдзелены ў 1994 годзе асобны будынак дзіцячага садка**, дзе па сёняшні дзень працуе Беларуская школа імя Францыска Скарыны.

Было **нямала клопатаў і з друкарняю**, тым больш, што ўсе **тэхніка–арганізацыйныя справы прышлося мне вясці ў адзіночку**. Луцкевіч адмовіўся дапамагаць у **друкарскіх справах** (зрэшта тут патрабаваліся фаховыя веды), тым больш, што ня было нават гутаркі пра хоць бы мінімальныя ганарары за друкаваньня матарыялы і адміністрацыйныя функцыі. Работа **“Сябрыны” і іншых нашых арганізацый** (згуртаваньняў) **вялася бясплатна**, без хоць бы аднаго аплатаванага працаўніка. І толькі **значна пазьней дапамога амэрыканскіх і канадскіх сяброў, а таксама літоўскіх уладаў** (аднойчы – **пасольства РБ**) дала невялікія магчымасьці ў гэтым напрамку.

І вось нарэшце, пасьяля шматлікіх перагавораў між намі, уладамі і рэдакцыяй газэты **“Летувос Рытас” (рускага выданьня)** зьявілася **першая у Літве пасьяля вайны беларуская старонка**, вялікага фармату з ілюстрацыямі (здымак Данчыка ў Наваградку і амэрыканскага ансамбля “Васілёк”, а таксама – групы беларусаў з “Полацка”). Тады мы цешыліся з аднаўленьня кантактаў Беларусі з эміграцыяй. Бо **раней усіх, хто меў сувязі з Амэрыкай, залічвалі да “ворагаў народу”**.

Старонка зьмясыціла **дзеяць артыкулаў** (у тым ліку адзін верш) і **тры фотаздымкі**. Гэта **быў пачатак 1990–га году**.

Для рэгулярнага выпуску старонкі ня было патрэбных умоваў, а перашкодаў – хоць адбаўляй! І наступны нумар **“Пагоні”** **вышаў толькі ў маі месяцы**. На гэты раз старонка мела **дзесяць артыкулаў** (адзін верш) і **чатыры фотаздымкі**. На адным з іх мы бачым вэтэрана беларускай музыкі – **кампазытара Галкоўскага**, папулярнага і любімага на Беларусі сьпевака – **Забейду–Суміцкага і Рыгора Шырму** (Вільня, 1963 год). Усе зьмешчаныя матар’ялы адзначаліся **ідэовасьцю і гістарычным зьместам**, а таксама – інфармацыяй адносна бягучых падзеяў у жыцці беларусаў Віленшчыны.

Пад назвай “Сябрына” **вышаў сакавіцкі нумар старонкі**. На гэты раз – пры газэце “Эхо Літвы” было зьмешчана **шэсьць артыкулаў** і толькі **адна ілюстрацыя**. Мяняліся і пагоршваліся палітычныя варункі ў краі, Літоўская Рэспубліка толькі пачынала вырывацца з акупацыйнага ярма.

Пасья драматычнай маніфестацыі, калі быў сарваны бальшавіцкі сыяг з замковай вежы і вывешаны нацыянальны, патрыёты – асабліва моладзь – пазрывалі барэльефы камуністычных дзеячаў, паразбурвалі помнікі акупанскіх фюрэраў (Леніна, Дзяржынскага і ім падобных). Устанавілі ўласныя нацыянальныя сьвята, усенародная **хваля “Саюдзіса”** на стотысячных маніфестацыях **бурна дамагалася поўнай ліквідацыі камуністычнага ярма на тэрыторыі Рэспублікі**.

Зьявіліся новыя газеты, новыя арганізацыі, новыя правадыры народнага руху. Тут кіраўніцтва дзяржавай ва ўсіх яе галінах **даручала сваім асьвечаным і сумленным людзям, а не якімсь прыблудам і агентам Масквы, як гэта рабілася на Беларусі**.

Аднак, Рэспубліка яшчэ ня была ачышчана ад акупантаў, ваенныя гарадкі выпускалі на вуліцы танкі і гарматы, чакалі далейшых загадаў Крамля. Як вядома, дайшло да крываваых падзеяў на беларуска–літоўскай мяжы, а незадоўга да пабоішча – каля тэлевізійнай вежы... Парламент Рэспублікі забарыкадаваўся у сваім вялізным будынку і цвёрда трымаўся **безумоўнай і поўнай незалежнасьці краю**.

Калі быў захоплены амонаўцамі будынак прэсы (Новы і стары), спыніўся выпуск газэт. Зразумела, спыніла сваё існаванне і беларус-

кая старонка. І толькі пазьней, ізноў з вялікімі перашкодамі, прышлося яе аднаўляць.

Сытуацыя крыху паправілася пасля акрэдытацыі ў Вільні Беларускага Пасольства. Тым часовы Паўнамочны Пасол – **Уладзімер**

Вольга Іпатава, Алёна Зінкевич, сын Іпатавай

Шчасны і Саветнік–сакратар **Шастакоў** хутка завязалі з намі цесныя і вельмі плённыя кантакты і дапамаглі ўзнавіць выпуск старонкі пры іншай газэце і з новым загаловам.

Пасольства ўзяло на сябе частку работы: тэксты, падрыхтаваныя мной, набіраў на кампютэры сп. **Шастакоў**. Мы разам абмяркоўвалі знешні выгляд і змест артыкулаў. Праца ішла спорна, пасьпяхова. Аднак тады здарылася, калі так сказаць, падзея, якая прадрасала сумны лёс нашай старонкі.

Супрацоўнікі, згаварыўшыся, без майго ведама, з выпадковымі ў прэсавай галіне людзьмі, дабралі сабе (!) ў супрацоўнікі рэдкалегіі пару чалавек – сваіх сяброў – і паставілі пытанне выпуску старонкі “калектыўна”. Гэта азначала, што ня будзе адказнога працаўніка за кожны выпуск, а будзе **адказваць кагалам** уся рэдкалегія – так, **як палітбюро**: гэта значыць – **ніхто...** Ня глядзячы на мае доказы, што ўсюды, згодна з устаноўленай практыкай, за кожны выпуск любой газэты адпавядае канкрэтная асоба, а не такі, ці іншы калектыў. Супроць мае прапановы прагаласавалі трое, я быў – адзін.

Не жадаючы дапусьціць да расколу, я прыняў гэтае бязглуздае рашэнне, лічачы, што так ці іначай “воз” прыдзецца цягнуць мне. Але ў наступных нумарах старонкі “палітбюро” прагаласавала супроць змяшчэння маіх кароткіх матар’ялаў (“Зламаны **запавет Магдалены Радзівіл**”, “**Не забыць пра ГУЛАГ**”, лозунг – “**Калі гіне дзяр-**

жава – яе можна адбудаваць, а калі гіне народ – гіне назаўсёды” і др.), якія былі пасья зьмешчаны пад іншымі прозьвішчамі. Я зразумеў, што выпадковыя у прэсе людзі падрываюць само існаванне гэтай старонкі. 50-гадовая практыка мае журналісцкай работы, паказала, што жыцце такой старонкі ня будзе доўгім. Калі я рашыўся парадзіцца ў гэтай справе з Паслом – Шчасным, ён са смуткам сказаў: “Шкада! Бо без фаховага кіраўніцтва старонка зьліквідуецца”.

Нажаль – так яно і сталася. Я вырашыў болей з гэтымі людзьмі ня звязвацца. Тым больш, што, як выясьнілася пазней, адзін з гэтых “рэдактараў”, што жыў раней у Каўнасе, пісаўся ў **пашпарце “украінцам”, а працаваў на карысьць палякаў**, хоць мог у тыя часы далучыцца да беларускай арганізацыі. Пра гэта гаварылі людзі, якія жылі побач гэтага “патрыёта”. Між іншым, атрыманае мной нядаўна **пісьмо каўнаскага чалавека, гэты факт пацьвярдзіла.**

Прадаўжаў я публіцыстычную працу з менскай і наваградзкай прэсай, а таксама – віленскай (у аснаўным “Вечерние Новости”). Будучы на пенсіі, увесь час прысьвяціў **гістарычна-літаратурнай працы.**

Віленскія сустрэчы

ЗНАЁМЫЯ БЕЛАРУСЫ

Зразумелая справа, жывучы ў горадзе, хочаш ці ня хочаш сустракаешся з многімі людзьмі. У першую чаргу са старымі знаёмымі і сябрамі (і з іхнімі знаёмымі), а таксама з суседзямі, сябрамі па рабоце і г.д.. Прабываючы ў любым горадзе Літоўскай Рэспублікі, немагчыма сёння абысціся без кантактаў з летувісамі, а тым больш – у Вільні, дзе іх цяпер больш паловы насельніцтва.

Яшчэ ў лагерах я азнаёміўся з летувіскай мовай, якая сфармавалася на аснове старажытнага санскрыту (паводле папулярнай версіі) і прыналежыць да балцкай галіны моваў. Пераехаўшы аканчальна ў Віленшчыну (1967г.), я паступова папаўняў набор слоў, і сёння магу паразумецца ў любой справе на летувіскай мове. Гэта памагло мне знайходзіць шляхі да шчырага ўзаемаразумення з рознымі людзьмі гэтага краю. Забягаючы наперад, магу сказаць, што ня менш паловы самых блізкіх і шчырых сяброў маіх – гэта летувісы. І нават у нацыянальным адраджэнні няраз істотна нам памагалі.

Трэба шчыра прызнацца, што нам, беларусам, трэба яшчэ многаму вучыцца ад немцаў, жыдоў і палякаў. Але бадай ня менш і ад летувісаў. Прынамсі, ў іх нацыі – суверэннасьці дзяржавы.

На фоне летувіскага насельніцтва незавідна выглядалі, пасля 50-гадовай ігноранцыі (калі не забароны) летувіскімі камуністычнымі ўладамі беларускага школьніцтва і прэсы ды іншых установаў. Абдураныя шавіністычным польскім духавенствам (лозунгам выдуманай “польскай вяры”), сотні тысяч каталікоў–беларусаў наогул у значнай меры адхіліліся і ад веры, і ад нацыянальнасьці, прытрымліваючыся назвы “тутэйшыя”. Ад самага пачатку адраджэння Летувы, павялася масавая агітацыя, што людзі, якія ходзяць у касьцёл – гэта ўсе “палякі”. Гэтая агітацыя ўнесла хаос і разгубленасьць у каталіцкія масы беларускага насельніцтва яшчэ і па прычыне таго, што яна праводзілася бесперашкодна і на тэрыторыі Беларусі. Там камуністы, ня глядзячы на рэформы Гарбачова, асталіся пры ўладзе і дзейнічалі па–старому: прадаўжалі ліквідаваць усё беларускае, дапамаглі ксяндзам–шавіністам ў іхняй агітацыі.

Уцалелая ад лагераў і вывазаў жменя беларускай інтэлігенцыі з вялікімі перашкодамі дабівалася рэгістрацыі (і легальнай дзейнасьці)

сваіх арганізацый. Уся польская прэса (якая дзейнічала і пры камуністычнай уладзе) энэргічна падтрымлівала шавіністычны курс дэнацыяналізацыі беларусаў—каталікоў.

Калі нарэшце, пасля больш года затрымкі, была зарэгістравана першая беларуская арганізацыя на Віленшчыне — “Сябрына”, яна апынулася каля “разьбітага карыта”. Усе будынкі, якімі карысталіся раней беларусы для грамадзкага дзеяння (банк, друкарня, музей, школы, рэдакцыя і г.д.) — былі перададзены ў рукі іншых уладальнікаў.

Для друку не ўдалося знайсці ніводнага лінатыпу, домік Якуба Коласа быў поўнасьцю разабраны і вялікі пляц з садам перададзены прыватным асобам, Базыльянскія муры заняты архівамі і г.д..

Сотні сьвядомых беларусаў Вільні ня мелі ніякага прыстанішча, ні нават мінімальнага пункту інфармацыі. Але тут здарыўся “цуд” (хоць некаторыя кажуць, што сёння цудаў ня бывае). Вось як гэта сталася.

У Новай Вілейцы (Новай Вільні) працаваў псіхіятр — доктар **Валдас Банайціс**. Інтэлектуал, эрудзіт з шырокім кругазорам мышлення, ён быў ня толькі вартасным спецыялістам (лекарам), але і **бясспрэчна сумленным чалавекам**. Зьвярнуў ён увагу на тое, што многія яго пацыенты і суседзі гавораць не на расейскай ці польскай мове, але нейкай іншай, хоць і больш зразумелай для мясцовага летувіса. Нечакана знайшоў у бібліятэцы кнігі на гэтай мове. Зацікавіўся, стаў чытаць і такім чынам зразумеў, што мала знаёмая для яго мова — беларуская, і што людзі гэтыя зьяўляюцца аўтахтонамі (старажыт-нымі насельнікамі) Віленшчыны.

Не адразу сустрэўся **Банайціс** з намі, прадстаўнікамі беларускай інтэлігенцыі. Пасколькі пры польскай уладзе, нямецкай і камуністычнай былі загублены, або высланы беларускія ксяндзы (**кс. Станкевіч**,

С.Шушкевіч і А.Чэмер

кс. Гадлеўскі, кс. др. Кулак, нашы духаўнікі–уніяты, высланыя ў Харбін), інжынеры, педагогі, лекары (Адольф Клімовіч, Янка Шутовіч, Францішак Аляхновіч, Станіслаў Грынкевіч, др. Шкялёнак) і нямала іншых шчырых патрыётаў свае Бацькаўшчыны. Тыя, хто уцалеў – асыярагаліся новых правакацыяў і пазьбягалі ўсякіх кантактаў з мала знанымі людзьмі.

Выпадкова Банайціс сустрэўся з Валянцінам Стэхам, і рашылі яны разварушыць тых беларусаў, якія прывыклі баяцца саміх сябе. Вось як гаворыць аб першых кроках пасьяваеннага адраджэння беларусаў Віленшчыны **Валянцін Стэх**:

“Беларуская мова, гісторыя і культура цікавілі мяне здаўна. І як толькі з’явілася магчымасць, я падпісаўся на некалькі беларускіх перыядычных выданняў. Аднак, доўгі час жывучы ў Вільні і знаючы, што тут жыве нямала беларусаў, я адчуваў сябе як бы ў нейкім вакууме: калі ўдавалася сустрэць якогось беларуса, то гэта быў альбо цалкам зрусyfікаваны, альбо вельмі далёкі ад таго, што цікавіла і хвалявала мяне. Адночы, **на пачатку 1985 году**, атрымліваю **паштоўку, падпісаную Валдасам Банайцісам** – нарколагам **Новавіленскай бальніцы**. Ён паясьніў, што да яго трапіў экзэмпляр ЛІМ–а “Літаратура і Мастацтва”) з маім адрасам.

Так устанавіліся нашы кантакты, і хутка мы сустрэліся ў **бальніцы Чырвонага Крыжа**. Мы рашылі, што ня толькі мы выпісваем гэтую газету і спрабавалі знайсці адрасы падпісчыкаў. Выяснілася, што гэтага можна дабіцца толькі цераз Менск. Менскі паштамп адказаў, што трэба туды з’явіцца самому і выбраць адпаведныя адрасы. Ня вырашылі справы і пісьма да праф. Мальдзіса і Сідаровіча. Адзіным пазытыўным вынікам гэтага было тое, што я скантактаваўся з **Л. Луцкевічам і Панізьнікам**, які наведваў **Людвіку Свіцкую–Войцік** (цешчу Луцкевіча).

Практычнага выніку з гэтага не атрымалася. Тады я ўзяў **камандзіроўку ў Менск і выпісаў** вартыя (паводле майго разумення) **адрасы**. У некаторых віншаваннях была выказана надзея на бліжэйшае знаёмства.

Такім шляхам пазнаёміўся з **Я. Багдановічам, Ю. Зімніцкім, В. Шостак, Н. Ляшковіч**, а пасья – з **А. Аблажэем і К. Балаховіч**. **А ў 1986 годзе, па ініцыятыве В. Банайціса была** наладжана

У цэнтры – В.Быкаў, Грыцкевіч і А.Чэмер

сустрэча з нагоды 110-тай гадавіны Цёткі (Алаізы Пашкевіч) – у Новай Вільні, дзе я пазнаёміўся з іншымі сябрамі, у тым ліку з С. Карабачом, Г. Кульбіцкай, Г. Альшэўскай, М. Матачом ды іншымі.

У міжчасе, давялося запазнацца бліжэй з Войцікавай, якая ў мінуўшчыне спатыкалася з Янкай Купалам, Станкевічам ды іншымі нашаніўцамі. Яна расказала нам пра цікавыя падзеі таго часу і кантакты з адраджэнцамі беларускага нацыянальнага руху. **Была гутарка і пра арганізацыю беларускага згуртавання ў Вільні.** Асабліва, калі стварыліся для гэтага умовы – **пасля прыходу да ўлады Гарбачова.**

Ідэя стварэння беларускай арганізацыі паўстала значна раней, яшчэ ў канцы шасцідзсятых гадоў. У тым часе над рэчкай Віленкай, каля Пушкіноўкі, у сваёй уласнай хаце жылі **Шнаркевічы – Язэп,** былы дырэктар Радашкаўскай гімназіі, і яго жонка – **Надзя Маркаўна,** шматгадовая супрацоўніца Цэнтральнай Управы ТБШ. Яна ў тым часе была спараліжаваная і не магла хадзіць. Аднак

Супрацоўніца Беларускага Пасольства Раіса Павініч
віншуе пісьменніка і журналіста з 90-гадовым юбілеем

розум мела
сьветлы і вы-
датную памяць.

Гэты домік, дзе жылі таксама Тулейкі (Соня і Янка з дарастаючымі дзецьмі), быў тады сваёсаблівым клубам, у якім збіраліся многія мясцовыя і прыезжыя беларусы. І думка пра стварэнне беларускага згуртавання тады ўжо нарадзілася, але

ня было умоваў для яе рэалізацыі.

Калі, згуртаваўшыся, мы рэальна прыступілі да легалізацыі нашага клубу, ЭЛТА падала да ведама артыкул пра Юрку і Лявона Луцкевічаў, якія так, як А. Анішчык, С. Карабач і некалькі другіх, належалі да ініцыятыўнай групы беларускай арганізацыі. Злосна-нэгатыўная характэрыстыка мінулай дзейнасці Луцкевічаў затармазіла рэгістрацыю нашага згуртавання. Даведаўшыся аб прычыне затрымкі ў афармленні і легалізацыі нашай культурнай дзейнасці, **Аляксей Анішчык запрапанаваў выкрасьліць яго і Луцкевічаў (быўшых палітычных вязняў)** са сьпіса ініцыятыўнай групы і толькі пасля гэтага наш клуб быў зарэгістраваны. Страта цэлага году на той час мела агромнае значэнне. **Бо расейскія і польскія арганізацыі усьпелі выкарыстаць гэты час і сагітавалі аснаўную масу беларускага насельніцтва ў сваё згуртаванні, у аснаўным – “Единство” – “Едносьць”.**

Згодна з прапанаваю А. Анішчыка, клуб атрымаў назву “Сябрына”. Ня маючы ніякіх фондаў (яны пачалі наплываць пазьней), ды й то ў аснаўным на Згуртаванне ТБК, а не “Сябрыну”, мы патрапілі з

патрыятычным запалам разгарнуць актыўную дзейнасьць у розных напрамках.

Тут належыць злажыць падзяку кіраўнікам Палаца Прафсаюзаў, у асобах П. Петрошуса і яго намесніка Р. Завадзкага, якія са зразуменнем аднесліся да нашых праблемаў і стараліся дапамагчы па меры сваіх магчымасьцяў.

Выбраны **старшынёю Мікалай Матач многа рабіў**, безадказна выконваў свае функцыі. Але гэта мела вынік больш працы ўзваліць на плечы сакратару арганізацыі. Пры гэтым сваімі парадмі і дапамогай дзяліліся старэйшыя сябры. Энэргія і энтузіязм літоўскай нацыі, якая першая дабілася вызваленьня з—пад акупацыйных уладаў, як бы перадалася і нам. “Сябрына” адразу распрацавала і рэалізавала багаты плян розных мерапрыемстваў: сустрэч, экскурсій, канцэртаў, вечароў.

Стварыўся хор і дзіцячыя гурткі пры школах, адкрыліся факультатыўныя класы па вывучэньню беларускай і ангельскай мовы, за што трэба шчыра падзякаваць **Міраславе Русак, Веры Шастак, Алдоне Паповай, Галіне Сівалавай, сп. Матусэвіч і іншым актывістам**. Сэньёры Клюб — А. Анішчык, Кляйноў і Жабінскі Уладзімер стварылі музыкальнае трыа (мандаліна, скрыпка, балалайка).

Пра “Сябрыну” сталі пісаць і гаварыць, амаль заўсёды с пазытыўнаю ацэнкай, Наплывалі **запросіны з фабрык і заводаў, са сталіцы і раённых цэнтраў**. Мы кожны раз стараліся актыўна адгукнуцца на гэтыя запросы. Калі не ставала сваіх сіл, звярталіся з просьбамі у Маладзечна, Менск, Воранава і г.д..

Прыхільна аднёся да нашых патрэбаў **Скарынаўскі Цэнтр** (Старшыня — Адам Іосіфавіч Мальдзіс), **беларускі і літоўскі Фонды Культуры**, беларускае замежжа (канцэрты “Васількоў” і Данчыка з Амэрыкі). **25-га Сакавіка ў эфір выйшла першая беларуская радыёперадача**, якую па сёнешні дзень можам слухаць раз у тыдзень па другой праграме Літоўскага Радыё. А праз два гады **начала выходзіць у эфір штодзённая інфармацыйная радыёперадача** па першай літоўскай праграме.

У 1990-тым годзе па літоўскай тэлевізіі была паказана першая **беларуская перадача пад назвай “Запрашае Сябрына”**. А ў студзені таго ж году ўбачыла сьвет першая пасля вайны беларуская

газетная старонка (пры газэце “Летувос Рытас”) пад назвай “Пагоня”. Рэдагаваў яе, сумесна з Луцкевічам, А. Анішчык.

Услед за гэтай зьявілася ў сакавіку таго ж году “Сябрына”... У адным з артыкулаў гэтай старонкі **М. Расевіч інфармаваў пра стотысячныя маніфэстацыі беларускага насельніцтва ў Менску, якія сьведчылі, што народ прачнуўся і жадае ўмацавання самастойнасьці Рэспублікі Беларусь.**

Адзначала “Сябрына” ўсе важнейшыя беларускія сьвяты, юбілей выдатных дзеячаў – **Каліноўскага, Скарыны, Цёткі і інш.** І хацелася б злажыць шчырую падзяку ахвярным людзям, якія, не аглядаючыся на якіясь матэрыяльныя карысьці, аддавалі свой час і энэргію на адраджэнне шматпакутнай і забытай імперскімі “вучонымі” нацыі: у першую чаргу – **Банайцісу, Анішчыку, Луцкевічу, Міраславе Русак, Алегу Аблажэю, Крысьціне Балаховіч, Кузьменку, Н. Якшцене (Русак)** і многім іншым, добры след якіх астанеца ў нялёгкай адраджэнскай працы. Сьціплыя заслугі “Сябрыны” ў галіне адраджэння – гэта нашы супольныя заслугі.

З мясцовых беларусаў старэйшага пакаленьня, якія радзіліся, або доўгія дзесяткі год жылі ў Вільні, трэба адзначыць: **Багдановіча Янку, Багдановіча Алега, Лобан Жэню (Казлоўскую), Ляшковіч Наталью, Мурашку Леаніда, Паўлюкевіча Мікалая, Паўлоўскага, Шастак Веру, Вольскую Валянціну (Пучко), Зімніцкага, Цімафеева Пятра, Фёдараву Ольгу, Ганкевіч Жэню (Коршун), Клімовіча Адольфа, Карузу Паўла, Маслоўскую Марыю (Скурко), Шутовіча Янку і інш.**

Гэта былі людзі, якія ў меншай ці большай меры спрычыніліся да адраджэнскага ўздому ў тыя гады, калі адраджэнне стала магчымым. Бо, як вядома, **перад Рэформамі Гарбачова панаваў масавы шпіянаж (стукацтва), і нават гутаркі не магло быць пра незалежнасьць краю, або незалежным разьвіццём і нацыянальнай культуры.**

Аўтар, як гаворыцца, на сваё сумленне бярэ кароткія характэрыстыкі гэтых, больш яму знаных, беларусаў.

Ганкевіч Яўгена пражыла ў Вільні звыш сарака гадоў. Атрымаўшы сярэдняю асьвету ў беларускай гімназіі, вышла замуж і абсыпалася дзяцьмі. Пасьля вайны яе мужа адразу забралі і вывезлі ў лагер. Пасьля сьмерці крывавага Джугашвілі вярнуўся ў Вільню, але яму тут

жыць не дазволілі. Прыпісаўся і працаваў на фабрыцы ў Новай Вілейцы. Страціўшы ў лагерах здароўе, доўга не пажыў, і Жэня асталася ўдавою. Шасьцёра дзяцей пракарміць, вучыць і даглядзець было нялёгка, і ўсе наступныя гады аддала сваім дзецям. **Здольная паэтэса і пяснярка** не магла разьвіваць свайго таленту. І завяла яе шмат абяцаючая

Злева адзін з пачынальнікаў адраджэньня беларусаў Летувы Валянцін Стэх

лірыка... А дажывала свой невясёлы век, ня выходзячы з хаты.

Лобан Жэня пахавала першага мужа на Еўфрасінеўскіх магілках і пазьней вышла замуж за добрага чалавека, майстра на ўсе рукі, родам з Падмаскоўя – Елістратава (звалі мы яго па бацьку – Дарафеевіч). Актыўна удзельнічала ва ўсіх мерапрыемствах беларускіх арганізацый. Жылі разам з мілавіднай і сымпатычнай ўнучкай, якая вучылася ў тэхнікуме (ці інстытуце?). Сямейка была дружнай, зладжанай. Мы часта сустракаліся і ўспаміналі цяжкія, але весялейшыя папярэднія гады, абмяркоўвалі пляны на будучыню.

Маслоўская Марыя (Скурко) была самай блізкай сябрыняю Яўгені Лобан. Яны амаль не расставаліся. Яе муж (летувіс) пасля хваробы часткова быў спаралізаваны, але мы часта сустракалі гэтую пару на вуліцы Мінцес, дзе пры добрай пагодзе яны выходзілі праветрыцца. Марыя заўсёды трымала яго пад руку, бо сам хадзіць ня мог. У васьмідзесятых гадах ён памёр. Пазьней Марыя кудысь выехала, і мы больш не сустракаліся.

Шнаркевічы ня мелі прамога патомства і запісалі свой домік з вялікім агародам (і садзікам) пляменніку Язэпа – **Янку Тулейку**. Гэта

быў вельмі актыўны і добры дзяцюк, **працаваў настаўнікам** у школе (польскай – бо беларускай ня было). Яго жонка – Соня займалася хатнімі справамі, бо **Надзея Маркаўна** 17 гадоў не ўставала з пасьцелі, спараліжаваная пасьля інсульту. Акрамя старых, якіх трэба было даглядаць, Соня гадала і сваіх дзяцей – Юрку і Ганну.

Актыўны і працавіты **Янка амаль заўсёды наведваў беларускія мерапрыемствы**, нават выткаў і падараваў школе **некалькі беларускіх паясоў**. Але гэта мог зрабіць толькі вышаўшы на пенсію, бо школа і агарод забіралі амаль весь час. Занятая гаспадарчымі справамі, не зашмат увагі прысьвячалі дзецям. І пакуль жыла Маркаўна, трымаліся нацыянальныя традыцыі і родная мова. А пасьля сьмерці старых Іван адрокся ад роднай мовы, а сын Ганны таксама пайшоў яго сьледам.

Соня з унукам заняліся гандлем і наогул “бізнесам”. Добра гэта, ці дрэнна – не нам судзіць. Пажадана, каб беларусы таксама жылі заможна, альбо багата. Хопіць нам вечна хадзіць у жабраках. Толькі гутаркі іх ужо ня так блізкія нашаму сэрцу. Бо сапраўдныя патрыёты–беларусы трымаюцца (так думае аўтар) погляду, паводле нашага вялікага земляка Янкі Купалы: **беларуская гаворка – адна з найпрыгажэйшых на сьвеце!**

Вера Шастак (Спорык) належыць да тых нялічных людзей, пра якіх кажуць: “Якім ты быў – такім астаўся”... Нарадзіўшыся ў беларускай сям’і, вучылася, трымаючыся роднай мовы, вышла замуж за беларуса і да канца сваіх дзён цвёрда трымаецца родных звычайў і мовы. Валодаючы свабодна польскай і ангельскай мовай (яна гэтую мову выкладала ў школе), захавала поўнасьцю чыстай сваю родную мову.

Хоць ня менш здольная сястра Веры даўно асела ў Менску і няраз падсоўвала Веры Шастак ружовую пэрспектыву пераезду ў Менск, наша суседка і думаць не стала пра падобны варыянт. Старая Вільня заўсёды была і асталася для яе родным горадам.

Ня глядзячы на страчанае здароўе і пажылыя гады, Вера адразу згадзілася (бясплатна!) навучаць дзяцей беларускай школьні (факультатыву) ангельскай мове. І хоць ёй ужо ня вельмі лёгка хадзіць, **заўсёды зьяўляецца на сустрэчы з нагоды нацыянальных свят**, альбо прыезду нашых навукоўцаў і артыстаў з Менску. Пасьля сьмерці мужа (таксама педагога) жыве адна ў невялікай кватэры вул. Мінцес.

Багдановіч Янка родам з Вішнева (недалёка Валожына), паходзіў з беднай сялянскай сям’і. Першыя навукі і узгадаванне атрымаў у **Базыльянскіх мурах Вільні**, дзе мясцілася **Беларуская Гімназія і беларускі Дзіцячы Прытулак**. Скончыўшы гімназію і Педагагічны Інстытут, працаваў настаўнікам у школе Новай Вілейкі (чужой школе – беларускай ня было). Ажаніўся з мудрай і добрай Янінай (літоўкаю), выгадавалі дзеве дачкі і сына.

Гэта быў адзін з самых блізкіх маіх сяброў. Шмат разоў я быў у іх доме на Жырмунах, дзе заўсёды панаваў лад і цёплая, родная, сямейная атмасфера. Акрамя сучаснасці, нас спалучала мінуўшчына: блізкія сябры – **Найдзюкі, Арсеннева, Шутовічы, Адам Станкевіч, А. Клімовіч, Пятро Сяргіевіч, Павел Каруза** і дзесяткі іншых сапраўдных дэмакратаў і патрыётаў нашай пакрыўджанай Бацькаўшчыны.

Ад пачатку пасьяляваеннага адраджэнскага руху Янка актыўна ўключыўся ў нашы грамадзкія мерапрыемствы. Часта выступаў на сустрэчах і сходах, каб падзяліцца з малодшымі сябрамі сваім шматгадовым досведам. Пахаваны на **антокальскіх** магілах побач свае дарагой Яніны – **недалёка ад касьцёла Пятра і Паўла**.

Ляшковіч Ніна даволі актыўна дзейнічала ў часе панавання камуністаў (з навуковым нахілам працы). Аднак, пасля ўстанаўлення дэмакратычных уладаў – поўнай незалежнасці рэспублікі, **устрымалася ад кантактаў з беларускімі згуртаваннямі**. Яе адносіны да былых палітвязняў–беларусаў былі выразна халодныя. Я асабіста ня меў да яе ніякіх прэтэнзій: справа поглядаў – прыватная справа кожнага чалавека.

Фёдарова Вольга – здольная мастачка, добрая беларуска. Удзельніца ў стварэнні кінафільма, прысьвечанага Рыгору Шырме (пастаноўка Л. Гедрэвічуса з Менска). Пасля нечаканай сьмерці мужа пажыла нядоўга і сама нечакана памерла.

Зіна Талкачова (Бондар) жыла ў Наваградку (там была замужам за **Гена Плескачом**). Пасля яго сьмерці аканчальна пераехала ў Вільню. Аднак ня толькі гады, але і цяжкія перажыванні адабралі здароўе, і нядоўга тут пажыўшы, памерла на пачатку дзевянацых гадоў. Была **спакойнай, добрай і сумленнай жанчынай**. Згод-

на з традыцыяй беларускіх школ, нідзе і ніколі не адракалася ад роднай мовы і звычай ў сваіх продкаў.

Каруза Павел – вядомы ў сваім часе дэпутат (пасол) у польскім сойме, здольны кампазытар і фальклярыст, цесна сябраваў з менскімі навукоўцамі, прайшоў багаты і трагічны жыццёвы шлях. Падобна Я. Шутовічу, А. Клімовічу і многім іншым дзеячам і спецыялістам Віленшчыны, не ўбярогся ад правакацый і **энкавэдзісцкіх лагераў**. Добра пазнаў “шчаслівае жыццё развітога сацыялізму”.

Сялянскі сын (з Ваўкалаты на Віленшчыне), нарадзіўся Каруза ў 1906 годзе. **Беларускія школы былі забаронены ня толькі на Беларусі, але і ва ўсёй імперыі**, і Паўліку прышлося вучыцца на чужой мове. І толькі **пасля 1920** года паступіў у 4–ты клас Віленскай Беларускай гімназіі. Пазней вучыўся ў **Кансэрваторыі і закончыў** яе па класу **тэорыі і кампазыцыі**. Працаваў у **Беларускім банку, у ТБШ (Таварыстве Беларускай Школы)**. Быў выбраны дэпутатам (паслом) у польскі сойм. Працаваў разам з **Ярэмічам, А. Станкевічам і др.**

У рэдкія свабодныя гадзіны займаўся фальклёрам і кампазытарскай творчасцю. Адноўчы, яшчэ будучы студэнткай, **Марыя Маслоўская** (Скурко) скантактавала Паўла з падполлем Менска. У выніку, яго абманам **звалілі ў Менск. Там пасадзілі ў турму, і сьледчы ОГПУ Обэрфельд (Ізраэліт з г. Лодзь у Польшчы) абвінаваціў у “шпіянажы”...** Закончыліся допыты ў **1935 г.** адпраўкаю ў лагера, а з **1937 па 1945 – Салаўкі...**

Вярнуўшыся ўрэшце ў Віленшчыну, ажаніўся з добрай і здольнай, адданай жанчынай, і пражылі яны шчасліва аж **да яе нечаканай сьмерці**. Гэтага удару свайго трагічнага лесу Каруза ня змог нават зьмягчыць. Ён перастаў выходзіць, **ні разу пасля таго нават не паказваўся ў горадзе і сканаў дома**. Пахаваны на Еўфрасіньеўскіх магілах у 1988 годзе.

Мы с жонкай наведвалі яго да апошніх дзён жыцця, таксама як блізкая іх сябрыня – **Марыя Семянюк** (доктарка).

Янка Шутовіч. З гэтым пакутнікам камуністычных часоў нас звязвала паўвяковае шчырае сяброўства. **Язэп і Часлаў Найдзюкі, кс. Адам Станкевіч, др. Станіслаў Грынкевіч, Рыгор Шырма, Пятро Сяргіевіч** і цэлая плеяда іншых ахвярных і стойкіх адраджэн-

цаў даваеннае пары **не мянялі сваіх поглядаў і ніколі не здраджвалі роднаму краю і народу. А сумленнасьць і праўда непрыемлемы для камуністычных уладаў**, і яны, зразумела, былі загадзя прыгавораны на загубу.

Радзіўся Шутовіч у 1904 годзе (в. Шутовічы, Смаргонскага раёну). Ён больш вычуваў, чым разумеў, што **родная мова – так як колер вачэй і валос, рысунак твару, мера росту – дадзена нам самой прыродай**. А законаў яе мяняць нам не належыць, каб не калечыць сябе і сваіх патомкаў (нашчадкаў).

Янка нязьменна трымаўся прынцыпаў прывітых яму яшчэ ў роднай гімназіі. І закончыўшы асьвету, працаваў у друкарстве, у рэдакцыях “**Шляху Моладзі**”, “**Калосся**”, “**Беларускай Крыніцы**” і інш.. У часе нямецкай акупацыі быў дырэктарам музэя **Івана Луцкевіча**. Адсюль яго і забралі энкавэдзісты, згодна з іх шаблонам вынішчання беларускай інтэлігенцыі.

Вярнуўшыся з лагера, працаваў сторажам у **Галярэі Мастацтваў**. Памёр і пахаваны на **Павільнюскіх могілках у 1974 годзе**.

Вольская Валянціна (Пучко), пераведзеная на работу ў Вільню ў першыя паваенныя гады, пазасталася тут назаўсёды. Адукаваная, зраўнаважаная жанчына не зьмяніла сваіх поглядаў і звычайў. Ніхто з суседзяў ня мог сказаць, што гэтая беларуска – дрэнны, ці абыякавы да ўсяго чалавек. **Наадварот, яна дастойна нясла годнасьць і вартасьць беларуса**.

Яе бацька, быўшы педагог беларускай школы, і матка пераехалі ў шасьцідзiesiąтых гадах да яе і сумесна гадавалі яе дачку – напалавіну сірату. Старыя, нажаль, не дачакаліся вызваленьня Беларусі і Летувы з акупацыйнага ярма. Валя таксама страціла здароўе і не змагла актыўна ўдзельнічаць у адраджэнскім руху. Аднак, усе яе сябры і знаёмыя заўсёды ўспамінаюць яе добрым словам.

Паўлюкевіч Мікалай – сын вядомага дзеяча Заходняй Беларусі (зьненавіджанага камуністамі, бо шукаў шляхоў супрацоўніцтва з палякамі) – віленскі старажыл.

Не афішаваўся сваім “патрыятызмам”, але і не прадаваўся нікому. **Вёў сябе дастойна, наведваў усе сустрэчы і мерапрыемствы, наладжваныя беларускімі згуртаваньнямі**. Не навязваўся нікому з

сваімі перакананнямі і паслугамі, але ў выпадку патрэбы мог бы стаць карысным супрацоўнікам.

Цімафееў Пётр – найстарэйшы з беларусаў Вільні (яму сёння ідзе 106 год), быў блізкім чалавекам Якуба Коласа. Яны разам за-сэдзвалі паўгектаравы сад каля дому Коласа (і яго жонкі Камінскай) – у Павільнісе, дапамагаў гэтай сямейцы ў справах матар’ялаў і рамонтаў, даглядаў хаты, калі гаспадары выязджалі куды–небудзь.

Пасколькі сям’я Якуба Коласа, асядаючы ў Менску, нічога (ната-рыяльна) не даручала Цімафееву, ён, займаючыся рознымі заняткамі, пасяліўся аканчальна ў цэнтры горада, у невялікім доміку з такім жа невялікім садзікам, і спакойна дажываў там свой справядлівы век. Яго ўжо мала закранае палітыка і грамадзкі рух.

Адольф Клімовіч. Немагчыма памінуць амаль усё жыццё звязанага з Вільняю, палымянага і нязломнага патрыёта – інжынера Адольфа Клімовіча. Адзін з самых актыўных, здольных і ахвярных дзеячаў адраджэнскага беларускага руху, Клімовіч не хістаўся з боку ў бок (як некаторыя з разьдзьмуханай славай “патрыёты”, што шукалі ласкі Пілсудзкага, а іншым разам – Джугашвілі і г.д... Як кажуць – куды вецер вее).

Клімовіч быў простым, непадкупным і нязьменна ахвярным патрыётам свае паняволенай Бацькаўшчыны. Ён ня шукаў славы і кар’еры. Ня строіў з сябе, запусьціўшы бараду і напяліўшы акулёры, “таямнічага мудраца”, ці прафэсара. Нікога ня ўводзіў у зман. За гэтакія перакананні і паводзіны атрымаў ад камуністаў высшую меру пакарання – сядзеў у “адзіночцы”, чакаючы расстрэлу. Вышаў з гэтай камеры белы як сьнег. Але ўсё папарадку.

Нарадзіўся Клімовіч у 1890 годзе, у беднай сялянскай сям’і в. Казанаўшчына, Сьвянцянскага раёну. Рана асірацеў. Вучыўся ў сьвянцянскай школе, а з 1919–га году – у Віленскай Беларускай Гімназіі. Скарыстаў з магчымасьці прабрацца ў Прагу (дзе вучылі беларусаў бясплатна, давалі стыпендыю), паспяхова закончыў там аgramамічны адзел Палітэхнікі. Вярнуўся на Беларусь у 1928 годзе.

Яго нягаснучая дзейнасьць па адраджэнню Бацькаўшчыны пачалася з 1915 г., калі пад кіраўніцтвам паэта – **Казіміра Сваяка** арганізоўваў першыя беларускія школы ў Сьвянцяншчыне (Клюшчаны і аколцы). У 1918 годзе удзельнічае ў Беларускай Нацыянальнай Кан-

фэрэнцыі ў Вільні. Будучы студэнтам, быў выбраны кіраўніком аддзелу Міжнародных Зносін АБСА (Аб'яднання Беларускіх Студэнцкіх Арганізацыяў) – ад 1924 па 1928 г.г. удзельнічаў у Міжнародных Зьездах і Кангрэсах.

Літаратурная і публіцыстычная дзейнасьць Клімовіча распачалася ў 1921 г., калі арганізаваў першы беларускі часопіс моладзі – “Маладое Жыццё”. А вярнуўшыся з Прагі ў Вільню, выдаваў беларускі часопіс “Самапомач” (1932–1939 г.г.) і “Крыніцу” (1940 г.). Выдаў некалькі папулярных кніжак у галіне сельскай гаспадаркі і каапэрацыі. Актыўна ўдзельнічаў у працы Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры Беларускага Нацыянальнага Камітэту.

У ваенныя гады працаваў на Віленшчыне настаўнікам у Беларускай наст. Сэмінарыі ў Лідчыне – у галіне асьветы і гаспадаркі. А яшчэ пры польскай уладзе (1938) быў высланы з Вільні.

Не спынялася кіпучая дзейнасьць Клімовіча і ў часе нямецкай акупацыі. Ён выкарыстоўваў ўсе (вельмі абмежаваныя) магчымасьці для адраджэньня беларускага школьніцтва і гаспадарчых, абаронных арганізацыяў.

У 1953 годзе Клімовіча арыштоўваюць у Вільні (ён тут працаваў арганістам) і вывозяць у Маскву. Там Ваенны Трыбунал Маскоўскага Ваеннага Округа на закрытым паседжанні прысуджае беларускага патрыёта да расстрэлу. Аднак, цераз два месяцы прыгавар быў заменен 25 гадамі цяжкіх лагераў. Вызваліўся пасья сьмерці Джу-гашвілі.

У 1970 годзе вялікі барацбіт–пакутнік закончыў жыццё. Пахаваны ў родных Ключчанах. У Павільнісе астаўся яго сын і нявестка з сястрою. Архіў пакойнага забрала КГБ: гэты ідэйны і нарэдкасьць справядлівы чалавек нават пасья сьмерці быў для іх страшны.

Пасья вызваленьня з лагера, мне даводзілася часта быць у іх скромнай, невялікай кватэры на Лазьдзінах (вул. Жэручо). Жылі яны ўдваіх з **Вэранікай Шутовіч** мірна і згодна, хоць і беднавата. Адольф у тым часе падлечваўся рознымі травамі – здароўем ня мог пахваліцца. А Вэраніка чулася яшчэ моцнай. Ня глядзячы на страчанае здароўе, гаспадар ня жаліўся на свой лёс і, як гэта ня дзіўна, нашы думкі і перакананні сышліся на тым самым: калі б прышлося паўтарыць жыццё, **мы пайшлі б тым жа самым шляхам, хоць бы і прадбачылі яго вынікі.**

А ныць і тужыць няма ні сэнсу, ні прычын – нам павязло: **сотні разоў каля нас лягала сьмерць**, аднак – уцалелі, **перажылі вайну і лагеры**. А можа і дачакаемся вызвалення Бацькаўшчыны... Я (малодшы!) дачакаўся. А **Клімовіч, нажаль, не дажыў да гэтага шчаслівага дня**. Вечны яму пакой і памяць у пакаленнях!..

Багдановіч Глеб. Хацелася б яшчэ ўспомніць, шырока знанага калісь, віленскага беларуса – **Вячеслава Багдановіча**. Нажаль, мы не засталі яго ў жывых (у гады адраджэння). Час ад часу спатыкаліся з яго даволі вядомымі сынамі Алегам і Глебам.

Гэтая сям’я, так, як продкі Максіма Багдановіча, братоў Грыцкевічаў і многіх іншых, была рускамоўная. **Векавыя ўплывы расейскіх школаў, забароны роднага слова** – скалечылі калі ня весь наш народ, то прынамсі значную частку інтэлігенцыі. **Ня было ў нас сваіх Г.Сенкевічаў, І. Крашэўскіх, ні Карамазіных ды Лажэчнікаў. Родныя крыніцы пасьялядоўна і бескампрамісна адсякаліся ад народу**, так як сягоння робіць чужацкі ўрад: зьнішчаючы нацыянальныя сімвалы нацыі, **фальшуючы гісторыю** (і выбары), **абліваючы гразёю беларускую культуру** і груба праводзячы ашуканскую палітыку. Мэта была тая ж самая – **утрымаць Беларусь маскоўскаю калоніяй**.

У час вялікага адраджэння (пачатак рэвалюцыі) многія выхадцы з беларускага сялянства, часткова – з гарадоў, поўнасьцю вярнуліся да сваіх каранёў – роднай мовы і звычаяў сваіх продкаў. Аднак яма была і такіх, каторых грамадаўцы (у пазьнейшыя гады), пакепліваючы, называлі “тоже беларусами”. Былі гэта людзі не адрокшыяся ад свае нацыянальнасьці, але перайшоўшыя ў пераважнай меры на чужую мову і культуру (А. Міцкевіч, Яз. Пілсудзкі, Ян Булгак, Б. Данейка і яшчэ больш – з расейскага боку). Вось такімі былі ў Вільні продкі Вячаслава Багдановіча і ён сам.

Чалавек рэдкай сумленнасьці і працавітасьці, ён ня шукаў сабе вялікай кар’еры і задавальваўся тым, што яму асталася ад бацькоў. Таксама школьная і бацькоўская мова. Часта бываючы ў расейскіх кругах, **ён нідзе і ніколі не выракаўся свае**, як ні як, але **“мужыцкае” нацыі**. Але ня юліў і перад тагачаснымі палітыкамі. Наадварот, ён з цяжкасьцю цярэў розных **хамелеонаў, падобных Алексюку** ці некаторым дэпутатам і прэзыдэнтам, якія гандлявалі сваім сумленнем дзеля ўлады і грошай.

Улічваючы гэта, нам ня будзе дзівам, што **Вячаслаў Багдановіч быў абраны беларусамі дэпутатам** у тагачасны дзяржаўны сэнат. І трэба адзначыць, што ён і пасля гэтага астаўся простым і шчырым чалавекам—бяссрэбранікам, якога шанавалі ня толькі беларусы, але і палякі, жыды, расейцы, татары і г.д.

Скамунізаваная “Грамада” з усіх сваіх рупараў аблівала гражэю ня толькі Аляхновічаў і іншых дзеячаў, якія гаварылі праўду пра **бальшавіцкую імперыю**, але не паміналі магчымасьці **абляець таксама людзей, падобных Вячаславу Багдановічу** і яго нашчадкаў. Варта было ўзяць у рукі “Маланку”, або любую іншую газету грамадаўскага напрамку, каб у гэтым пераканацца.

Магчыма, што пад уплывам бацькоў, а хутчэй усяго – сяброў, Глеб паступіў у Віленскую Беларускаю Гімназію і, закончыўшы яе, быў прыняты на **Медыцынскі факультэт Віленскага Універсітэту**. Там закончыў адукацыю, атрымаўшы спецыяльнасьць хірурга. Тым ня менш, актыўна ўдзельнічаў у беларускім руху і падтрымліваў адраджэнскія мерапрыемствы таксама ў ваенным перыядзе.

Пры наступленні бальшавікоў ён ведаў, што яго чакае (калі б застаўся ў Вільні). Разам з многімі актывістамі беларускага адраджэнскага руху, эміграваў на захад, але перад заканчэннем вайны вырашыў усё ж такі вярнуцца на Радзіму. Аднак, агромная сетка стукачоў і жорсткая дыктатура “рабоча–сялянскай” улады хутка ўзяла яго ў свае рукі і “**абясъпечыла 25 гадамі шчаслівага жыцця**” у **лагерах Запаляр’я**. Пасколькі і там Глеб не “каяўся”, не скарыўся перад акупантамі, яму прабіў **нажом руку (правую!)** накіраваны **бандыт–рэцыдывіст**.

Глеб як хірург перастаў існаваць... Вярнуўшыся пасля канчыны Джугашвілі у родную Вільню, **памёр у 1970–тым годзе**.

Брат Глеба – Алег Багдановіч **заставаўся беларусам**, але, скончыўшы расейскую школу, актыўнага ўдзелу ў адраджэнскім руху **не прыймаў**. Хоць да апошніх гадоў не парываў кантактаў з былымі сябрамі–беларусамі.

Што ж? Мы ня ў праве дамагацца, каб кожны наш зямляк быў вялікім патрыётам. Галоўнае (на думку аўтара), што **чалавек застаецца сумленным і ня лезе ў стукачы, не прадае** розным брудным “купцам” сваіх **суайчыннікаў**...

Юрка і Лявон Луцкевічы. У закранутую намі эпоху мы не засталі жывымі вялікага навукоўца і дзеяча – Івана Луцкевіча і яго брата Антона. Пра іх аднак дастаткова напісана, і ня станем дубляваць сказанага папярэднікамі.

Давялося нам супрацоўнічаць у большай ці меншай меры з **сынамі Антона: Юркам і Лявонам.** Трэба адразу зазначыць, што пры нямецкай акупацыі яны загінулі б з рук гэтапаўцаў. Такі быў гітлераўскі “указ”.

Каб выратаваць нявінных хлопцаў, кіраўнікі беларускіх батальёнаў “мабілізавалі” іх у самаахову і гэтым самым вырвалі з-пад юрыздыкцыі гэтапаўцаў. Трэба адзначыць, што хлопцы апраўдалі давер беларускіх дзеячаў, нясьлі ўсе цяжкасці ваеннага часу ня горш за іншых.

У часе нашага адраджэнскага руху старэйшы – **Юрка жыў з дачкаю Алесяй на Антокалі,** а Лявон, які хутка ажаніўся з дачкою Людвікі Войцік, – **на Кальварыйскай вуліцы** (пазьней яны перабраліся ў Каралінкі). На мяне асабліва добрае ўражанне зрабіў Юрка. Веў ён сябе стрымана, ня гнаўся за папулярнасцю і славай, ня пёрся у “фюрэры”. **Актыўна удзельнічаў ва ўсіх нашых мерапрыемствах “Сябрыны”, і ТБШ.** Нажаль, ужо мінула некалькі гадоў, як ён памёр. **Пахаваны на новых могілках даволі далёка за горадам.** Са шчырым смуткам праводзілі мы яго ў апошні шлях.

Супольных памінкаў ня было, але некалькі былых палітвязняў у прыватнай кватэры Аляксея Анішчыка памянулі пакойнага добрым словам.

З маладых актывістаў заслугоўвала ўвагі актыўная і добрая дзяўчына – **Людвіка Кардзіс.** Яна ня толькі ўдзельнічала ў нашых віленскіх мерапрыемствах, але заўсёды прымала ўдзел у экскурсіях на радзіму Янкі Купалы (Вязынка), Максіма Багдановіча, на дні вялікіх свят у Менск і г.д.. А таксама значна дапамагала пры арганізацыі ёлкі для дзяцей ды іншых мерапрыемствах.

Падтрымлівалі нашыя арганізацыйныя мерапрыемствы і старэйшыя землякі: **Кляйноў і Жабінскі,** а таксама нямала жанчын сталага веку – у харавым гуртку пад кіраўніцтвам **Зімніцкага,** а пасья – настаўніцы Блажэвіч і **Валянціны Кавальчук,** якая працуе ў школе.

НЯМА ДРЭННЫХ НАРОДАЎ

Доўгая жыццёвая практыка на розных работах, сумесна з людзьмі розных нацыянальнасцяў (і прафесій), цвёрда і безпаваротна даказала памылковасць многіх людзей у ацэнках розных народаў. Бываюць розныя *асобы*, бывае рознае кіраўніцтва (дзяржаўны ўрад) – але не бывае **дрэннага** (і сьвятога) **народу**.

Я пераканаўся назаўсёды, што здараюцца розныя *групы*, а нават розныя класы розных людзей. Аднак, у прынцыпе, розныя *нацыі* маюць розныя *звычаі*, розныя *характары*, розныя *вераванні* ды розныя *фізічныя асаблівасці*, у залежнасці ад клімату і узгадавання. І толькі адзінкі, альбо малыя групы адрозніваюць іх ад іншых нацыянальнасцяў.

І паўтараю: жыццёвая практыка безпамылкова даказала – **дрэнных народаў (нацыянальнасцяў) ня было і няма нідзе**.

Аб гэтым гавораць **факты, факты і факты**. Аўтару давялося на доўгія гады працаваць і жыць побач з многімі асобнымі людзьмі, альбо групамі. І пераканаўся, што найчасцей людзі розных *рас*, розных *вераванняў* і абрадаў, рознага выхавання адносяцца да нас так, як **мы да іх адносімся**. На практыкаванае **дабро людзі ўсіх кантынэнтаў і рас, народаў адплачваюць нам тым жа самым**. І можа сьмела сказаць: гэтае правіла сапраўды безсьмяротнае, заўсёды і ўсюды.

Вось жывыя канкрэтныя факты. Пражыўшы ў сялянскай беларускай сям’і дзесяткі гадоў, я ні разу ня бачыў сур’ёзнай сваркі. Пражыўшы доўгія дзесяткі гадоў з сваёй жонкай, мы ні разу не пасварыліся, хоць рэдкія спрэчкі у нас бывалі. Чаму гэта *так* жылося? Вельмі проста – мы стараліся адно другому *памагаць* і нічога не хацелі ад другіх. Не спытаўшы – ня браць.

Нам прывілі бацькі і педагогі прынцыпы **дабра**, і мы амаль механічна прымянялі гэты звычай адносна **усіх** людзей. Рэакцыя амаль заўсёды такой жа самай вярталася да нас. У выніку, напрыклад, у нас з суседзямі **ні разу** на працягу жыцця ня было сваркі, ні злобы.

Прыблізна таксама было і з іншымі людзьмі на чужых тэрыторыях. Нават там, дзе панавалі іншыя звычаі, іншыя умовы, іншыя законы. Ніжэй я коротка пазнаёмлю з тымі ўражаннямі (і фактамі), з якімі

давялося сутыкнуцца ў розных абставінах. Пазнаёмлю Паважанага чытача – згодна з алфавітам.

Аўстрыякі

З *аўстрыякамі* давялося сустрэцца ў гады Першай сусветнай вайны. Мы жылі воддаль ад шырокага тракту, па якім адбываўся рух з Наваградка да Баранавіч. Калі вайна зацягнулася, здаралася, што і да далейшых хутароў дабіраліся паасобку, альбо малымі групамі розных нацыянальнасьцяў “госьці”. Пераважна прасілі паесці, а часам і запасціся харчамі. Сярод іх здараліся аўстрыякі.

Жылі мы небагата, але для галодных людзей заўсёды знайходзілася, чым пакарміць. І трэба сказаць, што **аўстрыякі ніколі нічога не рабавалі** і вельмі ўдзячны былі, калі гаспадыня давала ім што-нібудзь з сабою. Мы ўжо зналі іх па вопратцы і зусім не баяліся. Здаралася, што яны самі прыносілі для нас, дзяцей, якія-нібудзь дробязі. Мы ад іх не ўцякалі, не палохаліся.

У будучыні, спатыкаючыся з аўстрыякамі, мы пераконваліся, што гэта – народ культурны і працавіты. Горшыя былі (як нам здавалася) *мадзьяры* (венгры). Але гэта нам толькі здавалася.

Балгары

З *балгарамі* давялося мне сустрэцца ў Польшчы. Акрамя знаёмы добра сяброў, прязджалі з Балгарыі мастацкія ансамблі, харысты і салісты, і мы адразу **назаўсёды** пасябравалі. Гэта людзі здольныя, адкрытыя, шчырыя і вельмі добрыя. У **многім падобныя да сербаў і беларусаў**. Не дарма яны былі звязаны з беларусамі ды украінцамі блізка тысячы гадоў таму назад.

Беларусы

Мне – земляку і кроўнаму сябру — ня вельмі выпадае хваліць *беларусаў*. Але факты астаюцца фактамі. Паводле ацэнкі суседніх нацыяў, беларусы належаць да народу вельмі **працавітага і справядлівага**. Яны нялюбяць кагось крыўдзіць альбо ашукваць — пра-

ціўлежная цыганам натура... З імі лёгка і весела працаваць. Добрыя гаспадыні і гаспадары. Цярплівыя і ня помсьлівыя на крыўды. Музыкальныя, аматары песьні і фальклёру.

“Беларусь увайшла у маё сэрца”

Харастэрыстыка *беларускай* нацыі (лічыць рэдакцыя) найбольш справядлівая не паводле нас самых – беларусаў, а паводле нашых суседзяў, у даным выпадку знанага на ўсёй планеце спецыяліста-лінгвіста праф. Д. Дынглі, чыстакроўнага **ангельца**. Прыводзім яго ацэнкі з многіх крыніц прэсы.

Аўтару давялося ня раз сустракацца з шчыра паважаным прафэсарам і нечакана пачуць ад яго вельмі цёплыя адносіны і ацэнкі беларусаў. Характэрны факт, што ў яго сям’і дома карыстаюцца з трох моваў: ангельскай, беларускай і расейскай. Па-беларуску гавораць бегла і без акцэнту.

“Я і жаніўся з беларускай, бо высока цаніў маральныя вартасьці вашага народу, яго працавітасьць, дабрыню і сумленнасьць”, — сказаў мне знакаміты навуковец.

А вось што паказала мне рэальнае жыццё сярод розных народаў.

Трапіўшы ў польскі унівэрсытэт (поўнасьцю асвоіўшы мову), я не хаваўся з сваёю беларускасьцю. І тым ня менш, ні ў унівэрсытэце, ні на розных работах (не адзін год – кіраўнічых) ні аднаго разу, на працягу каля 10 гадоў, я не пачуў дрэннага слова пра **беларусаў**. І, наадварот, атрымліваў узнагароды за добрую работу (у Кракаве, Вроцлаве, Варшаве) і нават **срэбраны медаль** Прэзыдэнта Валэнсы за абарону Варшавы ў часе нападу гітлераўцаў.

Калі мне давялося быць у бальшавіцкіх лагерах у **Комі АССР і ў Дубраулагу** (не далёка ад **Саранску**), нас, беларусаў, лічылі сумленнымі і працавітымі. На працягу 14 гадоў няволі я ня бачыў у лагерах жорсткага рэжыму ніводнага *блатнога* беларуса і ніводнага *стукача*.

А ў часе палаблення лагернага рэжыму, калі можна было кантактавацца з свабодным насельніцтвам, мы, беларусы, вельмі высока былі ацэнены мясцовым насельніцтвам так у Комі, як і ў Дубраулагу.

Між іншым, сярод сялянства Наваградчыны, Лідчыны, Беласточчыны і г.д., я часта наглядаў ня толькі чысьціню ў хатах беларусаў,

але і ў іх характарах, сумленнасці і працавітасці. Характэрна, што на працягу ўсяго жыцця ні мае бацькі, ні браты і сёстры не прысвоілі ніводнага чужога прадмету. Укаранілася сумленнасць маральная і матар’яльная.

І я законна ганарыўся, што **я – беларус!**.. І сёння ганаруся. Толькі шкада, што залішне **мяккія і цярплівыя мы, беларусы...**

Венгры

Не наведаўшы ні разу Венгрыі (Бугоршчыны), давялося мне кантактавацца толькі выпадкова, сярод інтэлігенцыі, альбо ў лагерах і канцэртах. Тым ня менш, *венгры* – народ настолькі арыгінальны, што памінуць іх было б крыўдна. Хоць бы з пункту гледзячы іх гісторыі.

Шмат разоў з імі спатыкаючыся, у мяне асталося моцнае ўражэнне адносна іх адкрытасці, шчырасці, таленавітасці і дынамічнасці. Мяне ўражвала адкрытасць венграў, іх дружалюбнасць, музыкальнасць, шматграннасць іх талентаў. А перад усім – іх справядлівасць. Яны нікога ня крыўдзілі і з многімі шчыра сябравалі, але не цярпелі ашуканства і (крыў Бог **зрады!**..)

Мне давялося ў лагеры далучыцца да групы венграў, разам жыць з імі і працаваць. Я з радасцю сядзеў з імі за сталом, дзе яны *справядліва* дзяліліся кожнай крошкай. Калі хтось атрымаў пасылку, альбо зарабіў лішні кусок хлеба, то скрупулятна дзяліўся з намі ўсімі *пораўну!*..

Аднак, калі ты прысвоіў сабе лішні кусок хлеба, то бяжы ад іх без аглядкі!.. Бо найдуць цябе хоць на краю сьвета, і кара будзе вельмі суровая!.. І **ніколі** больш цябе ў сваю кампанію ня прымуць!.. Я іх любіў як родных братоў і ніколі венграў не забуду!.. Між іншым, яны былі вельмі дружнымі і ніколі свайго суайчынніка ў крыўду не давалі. Мы, беларусы, да гэтага узроўню не дараслі!.. Шкода... Будзем вучыцца ад смелых і дружных венграў.

З *венграмі* (мадзярамі) давялося ня раз у жыцці спатыкацца і супрацоўнічаць. К маёй радасці, гэта былі людзі сумленныя (на волі і ў лагерах).

Адважныя і рашучыя, вельмі справядлівыя (іх ня любілі цыганы).

Характар цвёрды і моцны. Яны працавітыя і дружныя. Але ня церпяць гультаяў, трывалыя ў дружбе: абсалютна ня церпяць абману, няшчырасці. У глыбіні душы (як і ў эстонцаў) многа спагаднасці і чалавечнасці. Ніколі не ўхіляюцца дапамагчы людзям у бядзе. Сьмелыя і моцныя ў дружбе. Але беражыцеся, калі вы іх ашукалі!.. Альбо штось укралі... Тады, закрыўшы вочы, бяжыце хоць на край сьвету!.. Помста можа быць жахлівай!

Венгры (як у значнай меры эстонцы) былі для мяне крыніцай цвёрдай дабрывы і сумленнасці. Я іх любіў як родных, а яны мяне таксама... Хоць я быў намнога слабейшага характару.

Расстаючыся з імі, я (прабачце) ня мог стрымаць сьлёз. Вельмі хацелася, каб беларусы перанялі іх характар!!!

Армянская нацыя

Як ні дзіўна, але давялося мне выпадкова пазнаць глыбей цікавую *армянскую* нацыю. Пазнаючы дакладней гэты высока вартасны народ, я толькі здзіўляўся цудам прыроды і гісторыі.

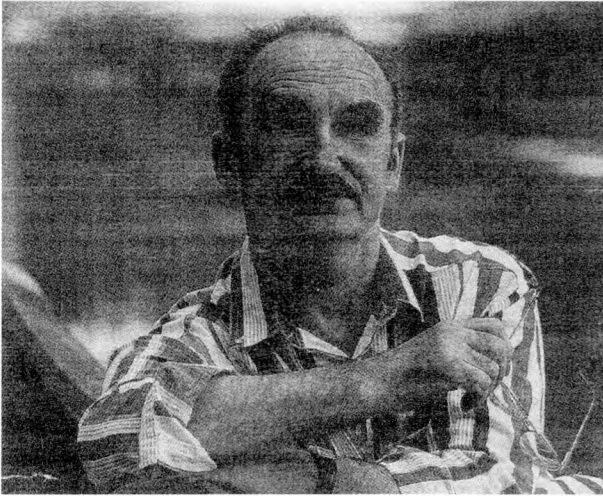
Як вядома, Армения і Беларусь далёка ад сябе знаходзяцца. Ды і гісторыя іх розная.

Тым ня менш, у многім яны да сябе падобныя.

Пазнаёмлю Паважаных чытачоў з асаблівымі выпадкам, які змусіў мяне задумацца. Гэта было ў цэнтры Ерэвана, цудоўнай сталіцы Арменіі. Выпадкова, праходзячы побач цэнтральнага рынку, я пачуў нейкія крыкі і азірнуўся. На тратуары стаяў, апусьціўшы рукі, нярухома малады, рослы дзяцюк, а побач яго – невялічкі пажылы, сухашчавы дзядзька і нешта крычаў. Хлопец нерухома стаяў і маўчаў. Раптам стары чалавек моцна ўдарыў па твары дзяцюка, а пасля яшчэ раз і два, нешта крычучы. Малады, здаровы дзяцюк толькі пахіліўся, нават рукою не засланіўся.

Я, ня знаючы армянскай мовы, рвануўся спыніць гэтае пабоішча, але армяне ў момант затрымалі мяне і сказалі: “Малады дзяцюк парушыў закон свайго народу, і бацька справядліва яго павучае. На гэта ён мае права!.. Не мяшайцеся!..”

Я ўспомніў, як мой бацька (граматны селянін) палажыў на зэдлік майго старшага браціка Валянціна і рэменям па голай задняй часьці

Вальдо Калінін: “У свеце няма такога па-дзіячаму добрага народу, як беларусы.”

нага закону няўхільна надыходзіць кара. Непазьбежна! У выніку на Беларусі няма зладзейства, і людзі, як правіла, жывуць мірна, спакойна і, наадварот, амаль усе, у выпадку бяды, лічаць абавязкам памагчы...

Мімаволі ў душы спарадзілася сымпатыя да высока культурнага, сумленнага і мудрага народу. Стаў больш цікавіцца іх гісторыяй і старажытнай культурай.

Мне здалася, што армянскі народ вышэй, чым беларусы. І з большай цікавасцю стаў углядацца ў Арарат...

У бытавым і грамадскім жыцці мяне армяне проста зачаравалі. Ім (здалося мне) няма патрэбы вучыцца ад Еўропы ў галіне культуры і маралі. На вуліцы, у транспарце, у працы ці адпачынку, у грамадзкіх суадносінах – армянская нацыя маглаб служыць для многіх народаў як добры прыклад!..

Чэхі і славакі

Як ведама, кожны народ мае свае асаблівасці, гісторыю і характар. Дзіўна, найбольш заслужылі грамадзкай увагі не імперскія наро-

моцна лупіў яго і крычаў:

- Будзеш больш шкодніцаць?!..

- Ня буду!!! – крычаў мой брацік. Але ня выцерпела мама, падбегла да бацькі і з крыкам “Годзе ўжо, годзе!..” спыніла пакаранне.

Значна пазней я зразумеў: у Арменіі так, як і на Беларусі, за парушэнне ўсенародна-

Андрэй Чэмер складае падзяку Пралату Васіляускасу за дазвол на правядзенне багаслужэння ў Віленскай Катэдры біскупам Кандрусевічам і кс. Чарняўскім на беларускай мове

асабіста. Але – перш у крыху гісторыі.

Старэйшымі суседзямі былі *кельты*. З бегам часу (феадалізм) прышлося змагацца з *габсбургамі* (немцамі), з *аустрыякамі*. Прыходзілася вытрымаць большыя страты, чым беларусам. Ахвяры і розум, адвага і вялікі патрыятызм Масарыка, а пазьней – Бэнэша прыняслі аканчальную свабоду. І гэта была сапраўдная свабода, эканамічная, палітычная і ... **гераічная!**..

Маленькая Чэхія – гэта прыклад і дапамога Беларусі ды іншым народам сьвету. Высокая культура, разьвітая гаспадарка і гармонія грамадства – бязспрэчны прыклад для Еўропы!..

ды, а, наадварот, самыя малыя па колькасці і прасторы, да якіх аўтар залічае: Чэхію, Бельгію, Нідэрланды, Эстонію, Латвію, Швецыю.

Гэтыя народы перажылі няволю, акупацыйныя рэжымы, крывапралітныя эпохі, знішчальны націск на поўную ліквідацыю і высталялі!..

Мала таго, яны шмат у чым апепадзілі сваіх суседзяў (каторыя прадаўжаюць эканамічны грабеж)!..

Зьдзіўляючым прыкладам зьяўляюцца *чэхі*... Аўтар пераканаўся ў гэтым

Аўтару даводзілася ня толькі прабаваць піва і віна чэскай прадукцыі, але палюбавацца Татрамі, спортам (чэмпіёнамі сьвету) і... працай (радавы шавец Бата прадукваў для нашай планеты мільёны рознага абутку)!..

Мне паказалася, што *славакі* аддзяліліся ад чэхаў, каб даказаць, што яны ня горшыя...

Працавітасьць, культура, тэхнічны і навуковы узровень, рэдкасная гасьціннасьць змушаюць гэты народ ня толькі шанаваць, але і любіць!..

Украінцы

Кажны аматар музыкі і песні ня можа памінуць украінскай песні ды украінскага гопака! Хоць мы, беларусы, вельмі багатыя народным фальклёрам, аднак, змушаны ўступіць народнай песні украінцам.

Будучы ў Кіеве ды раёнах Укпаіны, я быў прыемна здзіўлены асаблівай чысьцінёй у вялікіх сем'ях. Таксама быў захоплены сялянскімі гаспадаркамі, агародамі і садамі. І ўспомніліся мне гады студэнцкай навукі, дзе я далучыўся да арганізацыі сотні "Громады", дзе культурна і дастойна вялі сябе украінцы, а я быў прыняты як родны брат.

Сустрэўшыся пазьней у лагерах жорсткага рэжыму ў Комі, сярод катаржан Варкуты, нямала сустрачаў украінскіх катаржан. І там быў прыняты як родны брат. Былі яны дружныя і працавітыя. Сустрэў там і цудоўнага украінскага кампазытара, якога жонка недалёка мучылася ў жаночым лагерах. Характэрна, сярод зняволеных украінцаў-катаржан, не сустрэў (так як і сярод беларусаў) "блатных", што мяне прыемна здзівіла.

Наогул, з імі было працаваць у няволі лепей, чым са многімі іншымі. Былі дружныя і працавітыя, у часе адпачынку сьпявалі, памагалі усім нам выжыць.

Між іншым, выйшаўшы на волю, я быў запрошаны ў Кіеў, дзе прабыў каля двух тыдняў, і за ўсе затраты з мяне не ўзялі ні капейкі!..

Трактавалі мяне як роднага, і з той пары я высокая іх цаніў, бяручы добры і карысны прыклад.

Германія (немцы)

Ацэнка *немцаў* – справа нялёгкая. У гэтым вялікім краі (з шматвяковай гісторыяй) і стракатай картай насельніцтва (ад прусаў і германцаў да сьлёнкаў і лужычан) – складаны кангламерат адметнага рознымі рысамі характару *германца*. Тым ня менш, многія жыццёвыя факты і падзеі дапамогуць нам паказаць хоць галоўныя рысы цікавай і высокаразвітай нацыі. Пяройдзем да жыццёвай мінуласці.

Адкінем адразу брахлівыя і лжывыя ацэнкі шавіністычна-агітацыйных “поглядаў” нанятых брахуноў камуністычных ды падобных ім “палітыкаў”. Адкінем сьмярдзючы жаргон Леніна-Сталіна (Джугашвілі) ды ім падобных наймітаў.

Аўтар лічыць, што жыццёвыя факты шырэй і глыбей запазнаюць нас з **людзьмі**.

Яшчэ будучы на лаўках Універсытэта ў Познані, мне давалося спатыкацца ня толькі з палякамі, жыдамі, украінцамі ці беларусамі. Вучылася там і прыблізна каля сотні *немцаў*, з якімі хочаш, ці ня хочаш – прыходзілася спатыкацца. Шчыра кажучы, немцы не шукалі знаёмства з намі, трымаліся часьцей адасобнена. Аднак, давалося ў нейкіх справах кантактавацца з імі, яны вялі сябе вельмі карэктна – асабліва, калі хто карыстаўся іх мовай. Так ці іначай, з намі, беларусамі ды украінцамі, ні разу непаразуменняў ня было. Наадварот, калі я ламанай мовай загаварыў з імі па-нямецку і сказаў, што я – беларус, прынялі ахвотна ў сваю кампанію, і між намі ўстанавіліся даволі добрыя адносіны, хоць аставаўся (з іх боку) нейкі халадок. Яны, нават будучы студэнтамі, амаль не бывалі на сяброўскіх сустрэчах.

І толькі пазней я зразумеў іхні лозунг “Юбер аллес” (“Мы над усімі”), які быў неадрыўным спадарожнікам ад I-га класа школы да самай сьмерці. Не скажу, што гэты лозунг штодзенна гучаў. Але ўсё ж такі часам адчуваўся “запраграмаваны” халадок “вышэйшасці”. Зрэшта мы хутка пра гэта забыліся. Маладая натура хутка забывала штучныя, чудакаватыя недахопы бадай машынальна. І сапраўды, мне ў далейшым жыцці нідзе і ніколі не давалося нават успомніць пра гэтую асаблівасць узгадавання *германцаў*, акрамя хіба маршавых песень у часе вайны.

Зрэшта, прашу Паважанага Чытача дараваць: лозунг вышэйшасьці я зразумеў і дацаніў пазней. Ужо працуючы, з дыпламам, я сваімі вачыма пераканаўся, што нямецкі лозунг адыграў у нямецкай нацыі агромную ролю. Вось жывыя прыклады

1. Прыехаўшы ў Бэрлін, альбо ў вёску Нямецчыны, вы адразу ўбачыце **чысьціню і парадак** – усюды і ва ўсім.

2. Далей Вам кінецца ў вочы **дакладнасьць – у гутарцы, у працы, у планаванні, транспарце, дарогах, гандлі** і г.д..

3. Строгая **акуратнасьць** ня толькі працы, але і навукі ва ўсіх сферах: **гаспадаркі, навукі, планавання, узгадавання, транспарта** і г.д..

І тады, Паважаны Чытач, да вашага розуму і пачуцця дойдзе глыбокая ісьціна і каштоўнасьць гэтага (здавалася пустога!) лозунга, нямецкага узгадавання. Мімаволі я глыбока прысвоіў адносна сябе гэтыя лозунгі, зразумеўшы іх вялікую мудрасьць і на практыцы, у рэальным жыцці.

Гэта ўсё я зразумеў і пераняў ад *германцаў*. Рэзультат: **мяне ні аднаго разу (у дзесяці прафесіях!) на працягу жыцця ня звольнілі з працы на прычыне няздольнасьці**.

Прыняты на адказную працу быць дырэктарам падначаленай Варшаве установе, у першым жа годзе заняў **першае месца** па ўсёй Дзяржаве (і атрымаў першую прэмію з дыпламам!..). Ад *немцаў* я навучыўся быць поўнацэнным працаўніком! Вось што значыла іх “пустая фраза” – Юбер аллес...

Але што за людзі – **немцы**?.. Паказала практычнае жыццё.

Рускія людзі

Расейскае насельніцтва ня можна назваць *нацыяй*. Яно складаецца з дзесяткаў народаў (прынамсі да развалу СССР), заваёваных крывавамі войнамі тысячы гадоў. Народы жоўтай ды іншых колераў расы складаюць каля палавіны насельніцтва. Іх мовы поўнасьцю розняцца ад расейшчыны, так як і іх звычаі, культуры.

Афіцыйна ўсе гэтыя народы ўсё ж такі называюцца “рускімі”, бо нямала стагодзяў жывуць пад уладай славянскага народу **рускія**.

Праўда, славянскім – недакладна. Бо Маскоўшчына складалася з уграфінскіх плямён, якія пасяля мяшаліся з славянскімі ды другімі. Пачынаючы ад *полаўцаў і татараў* (у няволі якіх прабылі 300 гадоў) **рускія** людзі навучыліся ваяваць і прывыклі самі заваёўваць тэрыторыі суседніх народаў. Доўгія войны вяліся з Вялікім Княствам Літоўскім (тады Беларусь называлася Літвой), а пасяля (калі быў вынайздзены порох і агнявая зброя) дзікія плямёны ўсходу былі лёгка заваёваны, бо іх вера успрыняла агонь стрэльбаў за агонь с неба (пакаранне божае), і паўцякалі ў бясконцыя прасторы Усходу, на Урал і Сібір.

Маскоўшчына здабыла, амаль бяз супраціву, агромныя прасторы, пакуль не была затрымана *кітайцамі і японцамі*. А *якуты, бураты і дзесяткі іншых* плямёнаў сталі зваць **рускімі** людзьмі. Так было прасьцей імі кіраваць.

Доўгія войны і дыктатура крывавага Івана Грознага ды іншых узурпатораў і доўгія вякі няволі (рабства сялян), а пасяля імперская рэлігія (праваслаўе) прывучылі народныя масы да бязмежнага паслушэнства.

Наступныя эпохі дыктатуры (абсалютызм манархаў Кацярыны II, Пятра I ды іншых самадураў) прывучылі масу народаў да абсалютнага паслушанства. Вякамі трываў *прыгон*, поўнаўладства імперскай сыстэмы прывялі да поўнай бязвольнасці насельніцтва. Толькі рэдкая сетка дваран (шляхты) магла *людзьмі* звацца. Але іх была малая колькасць, ды і гэтую жменьку знішчылі “**бэры**” з “**джуґашвілямі**”. Яны нават сьмялейшых сялян знішчылі (80 мільёнаў паводле шведзкіх навукоўцаў). Выжылі толькі паслухмяныя, дабрадушныя, нясьмелыя **рускія людзі**.

Аўтару кнігі давялося ня толькі быць, але і працаваць сярод рускіх людзей. Запазнаемся з некалькімі прыкладамі.

1. Гэта было на чужыне. Я, “неапераная птушка”, **новасьпечаны студэнт, раптам апынуўся між чужых людзей у вялікім горадзе** суседзкай дзяржавы – Познані. Сын сярэдняга селяніна, амаль бяз грошай (гаспадарка – 4 га ураджайнай зямлі на 8 асобаў сям’і), не маючы яшчэ ніякай прафесіі, нават якой-нібудзь работы ня мог

знайсці, каб прызарабіць. Наўкруга – людзі як людзі. Лепшыя ці горшыя – усе чужыя... Што было рабіць – я ня знаў. І вось выпадкова сустрэў польскую жанчыну, якой сястра жыла ў Наваградку, амаль побач мае сям’і!.. Даведаўшыся пра мяне, яна запазнала нас з **рускай сям’ёй Чарнэцкіх**. Гэта была **невялікая сям’я: бязногі інвалід з жонкай і жанаты сын** (лясьнічы). Яны ахвотна прынялі мяне да сябе, як роднага. Пражыў я ў іх каля трох месяцаў, як кроўны сем’янін. Я атрымаў месца ў доме “Самапомачы” і **разьвітаўся з Чарнэцкімі. Яны не ўзялі ні капейкі ад мяне... Хоць я і ня рускі, а беларус...**

2. Каля Менску (Дразды), дзе ўжо на мяне была паляўнічая стрэльба — расстраляць!..

Аднак і там выратаваў мяне і адаслаў да маіх школьнікаў маладзенькі **рускі лейтэнант**..

Вышэй пададзеныя факты (а іх нямала) яшчэ больш даказалі мне, што трэба быць вельмі асьцярожным у ацэнках тых ці іншых нацыянальнасьцяў.

А будучы ня раз на расейскай зямлі, мне давалося дакладней пазнаць *рускага* чалавека. Гэты народ, **перацярпеўшы ня менш пакутаў, чым беларусы, – нарэдкасьць добры, чуткі на бяду і гора людзей, заўсёды гатовы падзяліцца апошнім кускам хлеба!.. Народныя законы *рускіх людзей* на рэдкасьць справядлівыя.**

Ня лёгка знайсць на нашай планеце так **добрых людзей як рускія людзі**. Іх дабрата, шчырасць, ласкаваць і чысьціня душы можа быць прыкладам для многіх народаў планеты. Так і хочацца сказаць: “Даць бы ім такое кіраўніцтва!.. Не такое, як Іван Грозны, Дзугашвілі і Бэрыя...”

Палякі

Пражываючы і працуючы нямала гадоў у Польшчы, а да гэтага заглянуўшы ў гісторыю, можна бадай безпамылкова акрэсьліць выразна “асабістыя” рысы гэтага бясспрэчна высока вартаснага народу. Спробуем разабрацца ў штодзённай і гістарычнай вартасьці гэтай нацыі.

Ня глядзячы на бадай няспынны націск германскай нацыі, *палякі* стойка бараніліся і ня глядзячы на вялікія страты захавалі сваю незалежнасьць да нашых часаў. А, напрыклад, **суседняе славянскае племя – лужычане** — бадай на заўсёды страцілі шансы на незалежнасьць.

Акрамя таго, ня глядзячы на шматвяковы націск і часовыя акупанскія страты, карысьць захопнікаў к Усходу, рашучая абарона польскага народу змагла ўтрымаць незалежнасьць да сёнешняга дня. У палітычным і эканамічна-культурным Польшча апераджае дзесяткі многіх дзяржаваў іншых кантынэнтаў.

Можна сказаць, што абаснована нацыянальная *ганарыстасьць* палякаў, якая ў значнай меры выплывае з шматвяковага ўплыву даволі густай праслойкі *шляхты*. Польская шляхта (дваранства) бярэ свой пачатак з актыўнай дзейнасьці *рыцарства*. Гэты ваяўнічны і патрыятычны клас (падобна Францыі ды Англіі) быў перадавым у сэнсе патрыятызму і культуры. Як кажуць, ёсьць чым ганарыцца.

Вялікі патрыятызм і рашучасьць польскага народу былі ярка даказаны паўстаньнямі (апошнія ў Варшаве супраць гітлераўскай акупацыі).

Выдзяляецца гэтая нацыя таксама гасьціннасьцю і “французкім” этыкетам, **адсутнасьцю грубасьці** (мацярышчыны), што рэзка адрозьнівае палякаў ад некаторых славян.

Акрамя дэмакратызму, палякі высока цэняць свабоду і цвёрда гатовы нават жыцьцё сваё ахвяраваць у абароне свае незалежнасьці. Гісторыя ня раз даказала вялікую мужнасьць і ахвярнасьць польскай нацыі і яны могуць гэтым ганарыцца.

Працуючы нямала гадоў і сярод разных сацыяльных сфэраў, аўтар зрабіў абаснованы вывад, што польскі народ належыць да самых **дэмакратычных, ініцыятыўных і рашучых ва ўсіх галінах жыцьця**. Іх дэмакратызм і працавітасьць адкрываюць у Еўрапейскай сям’і не малую будучыню.

ЗАМЕСТ ЭПІЛОГУ

Мнагаслоўе здарэнняў і падзеяў змантавала немалую кнігу. Але і жыццёвы шлях пройдзены зусім не маленькі...

У сваім доўгім жыцці і блуканні па многіх краінах, аўтар кнігі прышоў да абаснованага вываду: **няма народаў дрэнных, але няма таксама ідэальных.** Гэта бязумоўна правідловая. Але да гэтага трэба дадаваць: **няма народаў аднолькавых – кожны з іх мае свае асаблівасці, аддзяляючыя ад усіх іншых.**

Доўгія гады, праведзеныя ў няволі (у лагерах ды на катарге) побач з прадстаўнікамі самых розных народаў міжволі застаўлялі пазнаваць іх **нацыянальныя асаблівасці і характары.**

Калі нам раздавалі хлеб альбо нешта іншае, чамусь аказвалася, што **дзяліць кусок хлеба мы даручалі казаху, татарыну альбо грузіну** а не каму-нібудзь са славян.

Немцы і англасаксы выдзяляліся сваёй акуратнасцю і нейкай унутранай гордасцю. Жывучы много гадоў побач татараў, аўтар змог не раз пераканацца, што гэта людзі рэдкай сумленнасці. Між намі, беларусамі і імі ніколі не было ніякай калатнечы, а тым больш дракі. І толькі выпадкова я не ажаніўся з добра знанай татаркаю з Наваградка...

Казахі, мардоўцы, грузіны і армяне здзіўлялі сваёю дружнасцю, шчырасцю і справядлівасцю. Але і **чэхі, славакі** ды **малдаване** маглі раўняцца з імі **сваімі высокімі вартасцямі.**

Да гэтага хачу дадаваць толькі адзіную думку-пажаданне. **Ад усяе душы жадаю цвёрда трымацца свае рэлігіі.** Тры разы падчас майго удзельніцтва ў дабравольнай абароне Варшавы ў апошняй вайне **на 10-15 мэтраў ад мяне разрываўся артэлерыйскі снарад і я быў толькі кантужаны.** Пасля гэтага перастаў іх баяцца - зразумеў, што **мяне беражэ вышэйшая сіла!..**

ДАДАТАК

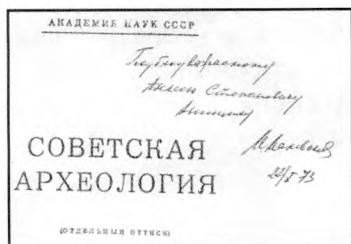
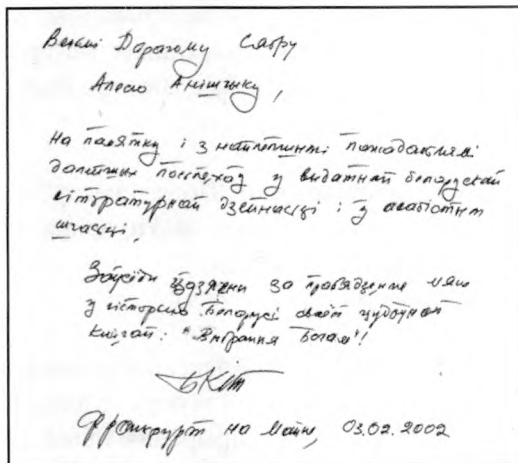
ФАКСІМІЛЕ І ВОДГУКІ СПЕЦЫЯЛІСТАЎ ДЫ КРЫТЫКАЎ АДНОСНА АНДРЭА ЧЭМЕРА І ЯГО ЛІТАРАТУРНАЙ ТВОРЧАСЬЦІ

“Вельмі Дарагому Сябру Ал. Анішчыку – на памятку і з найлепшымі пажаданнямі далейшых посьпехаў у выдатнай беларускай літаратурнай дзейнасці і асабістым шчасці.

Заўсёды ўдзячны за цудоўную кнігу “Выбраныя Богам”!..”
Акадэмік др. **Барыс Кіт** – Франкфурт-на-Майне, 03. 02. 2002 г.

Кацярына Главінская – педагог: “Дарагі і глыбока Паважаны Аляксей Сцяпанавіч! Я ня ведаю, як Вам дзякаваць за кніжку “Наваградская Беларуская Гімназія”. Як толькі атрымала яе, не магла адарвацца!.. І сьмяялася, і плакала, і цешылася... Я вам бясконца ўдзячная! Няхай Вас благасловіць Усявышні... Вы прынясьлі радасьць не толькі мне, але і нашаму пакутнаму сялянскаму народу. Я ізноў чытаю і перачытваю вашу кніжку, і не хапае ў мяне слоў падзякі...”

Карэлічы – Палужжа, 1997 г.

Мікола Ермаловіч – гісторык (надпіс на кнізе “Старажытная беларусь”): “Вельмі Шаноўнаму Аляксею Сьцяпанавічу Анішчыку з падзякай на яго **патрыятычную дзейнасьць.**”

Маладэчна, 23. III. 1991 г.

Аляксандар Вавішчэвіч – праф. Брэсцкага Унівэрсытэту:

“Паважаны Аляксей Сьцяпанавіч! Зусім нядаўна пашчасьлівіла мне Вашу кнігу атрымаць (“Наваградская Беларуская Гімназія”). Адразу кідаецца ў вочы яе прывабны, эстэтычны выгляд, а таксама добрая якасьць ілюстрацыйнага матар’ялу. Вялікае падзякі заслугоўвае аўтар гэтага дасьледавання. Выхад вашай кнігі успрымаецца з вялікім задавальненнем.”

Дэдыкацыя на кнізе “Повязь часаў”:

“Глыбока паважанаму **знаўцу** нашага краю, Аляксею Сьцяпанавічу Анішчыку, з пашанай.

Каханоўскі. 7. IV. 1995 г.

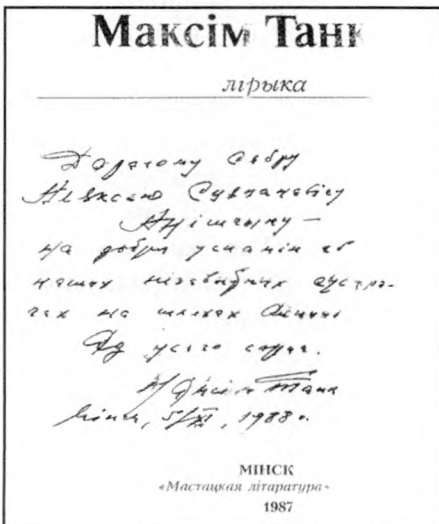
“Вельмі Шаноўны Аляксей Сьцяпанавіч! Дарагі мой Настаўнік!

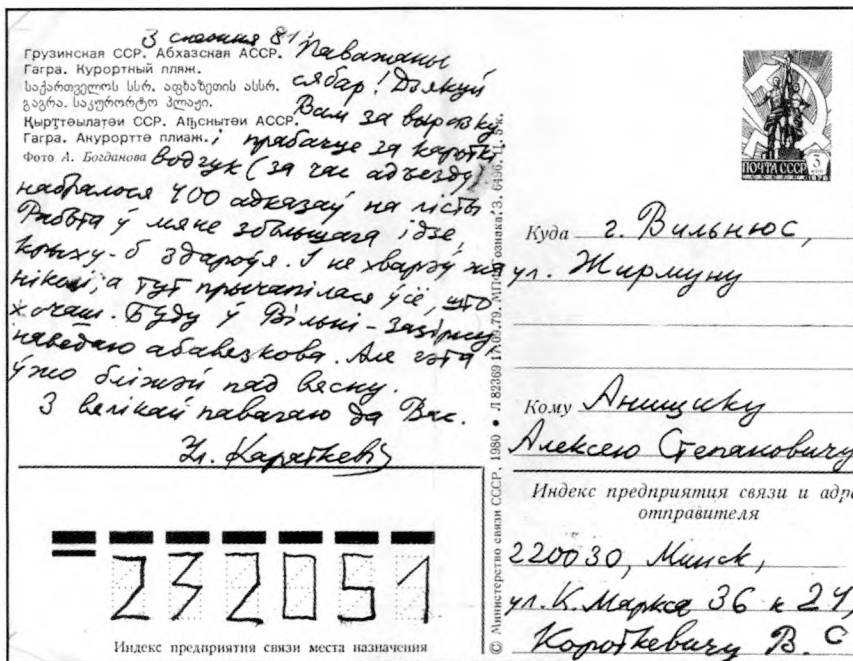
Сардэчна вітаю Вас і шчыра з днём Нарадзінаў!.. Дай Божа, каб вашы творчыя планы і прыродны талент прыносілі шчодры плён Бацькаўшчыне, выклікалі бадзёрасьць і сілу душы, радасьць, спадзявання і здзяйснення ў дзейнасьці ўсіх патрыётаў беларусі!..”

Акадэмік **Аляксандар Раковіч** - Менск.

“Дарагому другу Аляксею Анішчыку – з любоўю і ўдзячнасьцю за яго парады ў цяжкую хвіліну жыцця”.

Максім Танк – Менск, 1979 г.

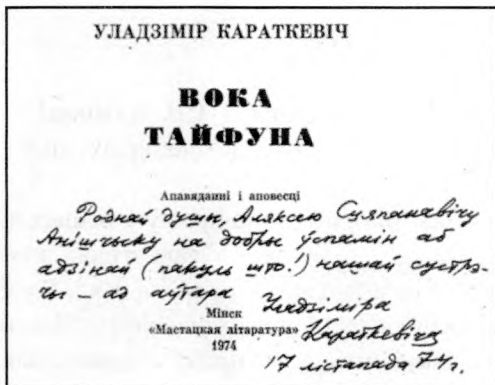
Надпіс на кнізе “Вока Тайфуна”:

“Роднай душы – Аляксею Сцяпанавічу Анішчыку – на добры ўспамін аб нашых сустрэчах. Аўтар.”

Уладзімер Караткевіч – Менск, 1974 г.

“Сп. Аляксею Анішчыку, высокашанаванаму многу змагару за Беларускую Ідэю, таленавітаму журналісту і чудоўнаму чалавеку – на добры ўспамін аб нашых сустрэчах у старажытнай Вільні.”

Ганна Сурмач,
25. 03. 1994 г.

Васіль Быкаў (надпіс на кнізе): “Рыцару Беларускай культуры – Аляксею Анішчыку – аб віленскіх сустрэчах”.

10. XI. 1994 г.

Сымон Белы (надпіс на кнізе “На бацькоўскай зямлі”):
“Паважанаму адраджэнцу беларускай культуры – сп. Аляксею Анішчыку – на ўспамін сустрэчы на З’ЕЗЬДЕ БЕЛАРУСАЎ СЬВЕТУ”.

10. II. 1993 г.

Паважаны Дружа – **Сп. Адзінец!**

Згодна з дагаворнасьцю, крыху шлю вам арыентацыйных матар’ялаў.

Паясьню, што я не прасіў у нашых літаратараў іхніх ацэнаў. Проста яны пісалі свае заўвагі згодна з іх уражаньнямі. Дагэтуль яшчэ ніхто не ацэньваў нэгатыўна. Калі б у Вас было жаданне (ці магчымасьць) выдаць на Захадзе кнігу “Эпапея” – маю трохгадовую работу, дакументальную працу з ілюстрацыямі, то гарантую, што не прай-

Паважаны Аляксей Сцяпанавіч,

*Ад імя Пасольства Беларусі ў Літве прымяце самыя
інныя віншаванні з нагоды надыходзячых Калядаў і Новага*

*Няхай 1997 Год прынясе Вам і Вашай сям'і шчасце,
дабрабыт, радасць надзей і поспехаў.*

*Зьтым Вам новых дасягненняў у адроджэнні і захаванні
ўскай спадчыны на літоўскай зямлі.*

З найлепшымі пажаданнямі,

Пасол

гралі б. На адвароце сведчаць аб гэтым ацэнкі самых аўтарытэт-
ных спецыялістаў гісторыі і літаратуры.

Пры гэтым, я далучаю нямала фотаздымкаў. Як журналіст, Вы
добра гэта разумееце. І яшчэ – немалаважна – мінімальнае цана.
Гэта ўжо будзе ад вас належаць.

Калі ўлічыць гістарычны фактар і невялікі кошт і рэкламу, то – мне
думаецца – справа для Вас прыемлема. А можа і выгадна, бо можа
быць пачаткам публікацыі іншых папулярных намі выданых кніг. Як
ніяк – за межамі Беларусі жыве больш двух мільёнаў **беларусаў**.

Паўтараю, Вам выгадна было б наведць Вільню з **транспартам**.
Гэта, бязумоўна, пакрыла бы ўсе выдаткі. Тым больш адносна з рэд-
каснай кнігай, падобна папярэдняй – “Выбраная Богам”.

Напамінаю, што мной выдана адну на расейскай і другой на польскай
(лірыка), згодна з клясычнымі правіламі.

Шчыра жадаем для вас добрага здароўя і поспехаў у творчай
працы.

Вільнюс, жнівень 2005 г.

Аляксей Анішчык

ЗМЕСТ

АД РЭДАКЦЫІ	3
CREDO	4
КРЭДО	5
ЗА ТВОРАНАЕ ЗЛО НАС ЧАКАЕ ПАТОП!	7
ПАЗАРАСТАЛІ СЫЦЕЖКІ–ДАРОЖКІ..	7
БЕЖАНСТВА	18
ВОБРАЗЫ ДЗЯЦІНСТВА	23
ГІМНАЗІЯ	27
НА ЛІТАРАТУРНАЙ НІВЕ	35
УНІВЕРСЫТЭТ	37
КАХАННЕ...	41
САМАСТОЙНАСЬЦЬ	52
ШЛЁНСК ЦЕШЫНЬСКІ І ГОРНЫ	54
ХВАСТЫ...	62
ДОМ, ШКОЛА, МЕНСК	90
САВЕЦКІЯ ЛЮДЗІ	97
АПАЛА	98
МЫ ВЫРЫВАЕМСЯ З “КАТЛА”	118
“ЧЕЛОВЕК С РУЖЬЕМ”	119
ПРЫ НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ	137
ВА ЁСЕЛЮБЕ	144
“ПАРТЫЗАНЫ”	149
У МЕНСКУ	158
НОВЫЯ ШЛЯХІ	172
У ЦЭНТРЫ РАКАСОЎШЧЫНЫ	199
ПЕРАСЫЛКА	213
ЗАПАЛЯРНАЯ КАТАРГА	219
Я – ДОКТАР	222

ЛАГЕР – АДВАРОТНАЯ СТАРАНА ГРАМАДЗТВА	228
ПАЛТЫЧНЫЯ ВЯЗЬНІ І... ПАЛІТБЮРО	232
ЛАГЕРНЫЯ ТЫПЫ	237
КАНЕЦ “ІДЫЛІ”	242
У “САМАЙ СПРАВЯДЛІВАВАЙ”	
ЧЫРВОНАЙ ІМПЕРЫІ	254
ГРАБАЎКА	263
СТАРШЫНЯ КАЛГАСА – ПАХОЛАК	268
ПРАЦА Ё НОВАЙ ПОЛЬШЧЫ	284
ДЗЕЙНАСЬЦЬ У АДРАДЖЭННІ НАЦЫІ	307
НАРАЧАНСКІ КРАЙ І АЛДОНА ПАПОВА	322
ЗНАЁМЫЯ БЕЛАРУСЫ	334
НЯМА ДРЭННЫХ НАРОДАЎ	351
ЗАМЕСТ ЭПЛОГУ	364
ДАДАТАК	365

BRITISH MUSEUM LIBRARY